ӘБДҮЛ ӘЛИЗАДӘ,
ПСИХОЛОКИЈА ЕЛМЛӘРИ ДОКТОРУ, ПРОФЕССОР.
АКИФ АББАСОВ,
ПЕДАГОЖИ ЕЛМЛӘР НАМИЗӘДИ

АИЛӘ

«МААРИФ» НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы—1989

15. 5
Ә 94

Рә'јчиләр: педагожи елмләр доктору,
профессор *Һ. Әһмәдов*
психолокија елмләри доктору, профессор
М. Һәмзәјев.

Елми редактору: педагожи елмләр
намизәди **Аллаһверди Еминов**

«Аилә» дәрслијинә әсасән ишләнмиш елми-күтләви нәшр

Әлизадә Ә. Ә., Аббасов А. Н.

Ә 94 Аилә. Бакы. «Мaариф» нәшријјаты, 1989. 312 сәһ.

Елми-күтләви китабда шәхсијјәтин чәмијјәт вә аилә илә гаршылыглы әлагәси, шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләрин хүсусијјәтләри, јолдашлыг вә достлуг, мәһәббәт, никаһ вә аилә севәнләрин давраныш мәдәнијјәти кими мәсәләләрдән сөз ачылыр, аилә мүнасибәтләринин позулмасынын сәбәбләри, бошанманын нәтичәләри нәзәрдән кечирилир, ушагларын тәрбијәсиндән данышылыр.

Әсәр јенијетмә вә кәнчләр, еләчә дә кәнч әр-арвадлар вә валидејнләр үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Ә $\frac{4306020000-51}{М\ 652-89}$ 101—89 15. 5

ISBN 5—556—00097—2

© «Маариф» нәшријјаты, 1989

ӨН СӨЗ

Евә елчи кәләндә, гыз кәлин көчәндә һамыдан чох ким севинир? Ата вә ана! Бу анда онларын көзләринә бахсаныз, өзләрини нечә хошбәхт һесаб етдикләрини ајдын дујарсыныз. Лакин ата-ана севинчи дә гәрибә һиссдир. Өмрүн тојлу-бајрамлы күнләриндә бу севинч нәсә бир нараһатчылыгла мүшајиәт олунур. Гыз кәлин көчәндә аналарын көзләринин јашардығыны, аталарын ушаг кими көврәлдијини һансымыз көрмәјиб?!

Шаир *Тофиг Бајрам* бу һиссләри сон дәрәчә тәбии вермишдир.

Дуваға бүрүнүб јола дүшүрсән,
Гоншулар телинә чичәк бағлајыр.
Ај бачым, сән һалдан-һала дүшүрсән
«Вағзалы» чалыныр, анам ағлајыр...

Бир евдән, бир евә сәадәт кедир,
Бири јола салыр, бири сәсләјир,
Бир ана гызыны бурда ләнкидир,
Бир ана һәсрәтлә кәлин көзләјир.

Кедирсән, ән ширин арзу-кам кими
«Вағзалы» чалынсын, кет јаваш-јаваш.
Дүнјада һәр ана өз анам кими
Бирчә тој күнүндә ағлајајды каш!

«Вағзалы» чалынанда аналар, һәмишә һөвсәләли, тәмкинли олан аналар нијә ағлајырлар? Суала чохлу чаваблар вермәк олар. Онлардан бә'зиләрини гејд едәк:

Софоклун белә бир һикмәтли сөзү вар:—Еј инсан! Сән һәм әзәмәтлисән, һәм дә зәрифсән.

Инсанлар чохдан кәшф едибләр ки, онларын ән зәриф, көврәк һиссләри өвладла бағлыдыр. Мәкәр биз аталар вә аналар өвлад үчүн јашамырыг?! Оғулсуз, гызсыз ана өмрүнүн, ата һәјатынын мә'насы вармы?! Јохдур, һеч вахт олмамышдыр вә олмајачагдыр. Аилә һимни ушаг гығылтысындан башлајыр. Ата вә ана өз хошбәхтлијини өвлад хошбәхтлији илә өлчүр, гијмәтләндирир.

Кәлин, јенә јухарыдакы суала гајыдаг. «Вағзалы» чалынанда... Азәрбајчанда гызлар бу һәзин вә көврәк мусигинин сәдалары алтында кәлин көчүрләр. Мусигинин адына диггәт јетирин. «Вағзалы!» Вағзалда јоллар ајрылыр, јоллар бирләшир. Вағзал вүсал јери, ајрылыг јеридир. Тојда да нә исә һәзин бир

һисс—ајрылыг кәдәри вар. Ушаглар бој-бухун атырлар, әрсәјә чатырлар, күнләрин бириндә ев-ешик саһиби олурлар. Гызларын вә оғланларын һәјатында јени вә мүрәккәб бир мәрһәлә башлајыр. Јашлылар, биринчи нөвбәдә, өз оғлунун вә ја гызынын хошбәхтлијини истәјән һәр бир ана-ата буну бүтүн ајдынлығы илә анлајыр.

«Вағзалы» чалынанда, ајрылыг аны кәләндә аналары онларла суаллар нараһат едир: көрәсән, кәлин дувағына бүрүнмүш бу хошбәхт гызын әр евиндә дә көзләри күләчәкми? Сәадәт һәмишә она нәсиб олачагмы? Һәјат јолдашы илә доланачагмы? Ев-ешијинә нечә бахачаг? Оғуллу-гызлы олачагмы?

«Вағзалы» чалынанда аналар истәр-истәмәз бу мәсәләләр һаггында дүшүнүр, һәјәчанланыр вә... ағлајырлар. Онларын тој-бајрам күнүндә севинчи дә гәрибәдир, кәдәри дә.

Тој күнүндә «Вағзалы» чалынанда аналар нијә хысын-хысын ағлајырлар? Бу көврәк вә гәрибә суал алимләри дә дүшүндүрүр. Мараглыдыр: шаирләри һиссләрин поетиклији, алимләри исә һәмин һиссләри доғуран сәбәбләр мараглан дырыр. Сосиологлардан бири јухарыдакы суала илк бахышда тәәччүблү көрүнсә дә, чох дәгиг чаваб верир. Онун фикринчә, бу күн биз ушаглары чох әзизләјирик, сәлигә-саһман исә өјрәтмирик, онлары «аилә» адланан һикмәтли бир елмин сирләри илә вахтында таныш етмирик. Тој күнүндә аналарын чоху бу «һәјат һәгигәтләрини» истәр-истәмәз хатырлајыр, өз әзиз гызыны аилә һәјатына кифајәт гәдәр һазырламадығыны баша дүшүр ... вә буна көрә дә...

Сосиолог суала кәскин, чох сәрт, лакин дүзкүн чаваб вермишдир.

IX синифдә гызларла апарылмыш бир сорғунун нәтичәләринә диггәт јетирин: онлара мүхтәлиф киши вә гадын кејфијјәтләрини әһәмијјәтинә көрә ардычыллыгла сыраја дүзмәк тәклиф олунмушдур. Гызлар гадына һөрмәти биринчи јердә көстәрдикләри һалда, кишијә һөрмәти 13—14-чү јердә гејд етмишләр. Онлар гадын гүруру вә ирадә гүввәсинә јүксәк гијмәт вердикләри һалда, гадынын тәсәррүфатчылығыны сонунчу јердә јазмышлар.

Өзүнүз дејин, белә гызларын аилә һәјатына һазыр олдугларыны сөјләмәк мүмкүндүрмү?

Кәлин, бирчә анлыға нағыл дүнјасына гајыдаг: фәсилләр дәјишиб, илләр кечиб. Сизин өзүнүз аилә гурурсунуз... Көрәсән, бу сәтирләри охујан јенијетмә вә қәнчләрин һамысы—гызлар да, оғланлар да аилә һәјатына һазыр олдугларыны дејә биләрми? Суала чаваб вермәјә тәләсмәјин. Биз бу һагда һәлә чох данышачаг, аилә һәјатына һазырлығын нә демәк олдуғуну әтрафлы изаһ едәчәјик. Инди кәлин, һәр биримиз үчүн бөјүк һәјати әһәмијјәти олан һәмин суал барәсиндә дүшүнәк.

Ушаглар һәлә кичик јашларындан аилә һаггында мүәјјән тәсәввүрләрә јијәләнирләр. Онларын јашы артдыгча аилә һәја-

ты һаггында тәсәввүрләри дә зәнкинләшир, јени мә'на чалар-лары, дујғулары кәсб едир...

Бу күн хошбәхт аилә гурмаг үчүн бу тәсәввүрләр кифајәтдирми?

Бир үмуми чәһәтдән башлајаг. Аилә әһатәсиндә јашајан һәр бир оғлан вә гыз бу очагда мүәјјән билијә, тәчрүбәјә јијәләнир. Лакин онун бу фәрди тәчрүбәси һеч дә һәмишә сосиал тәчрүбәјә, елми нәтичәләрә ујғун кәлмир, ән башлычасы топланан тәчрүбәнин, мүшаһидәнин лазым кәлдији бир вахтда—евләнәндә, хүсусилә аилә һәјатынын илк илләриндә онун мәһз чатышмадығы мә'лум олур.

Ч. Чаббарлынын «Јашар» пјесиндәки мәшһур маһныда «Сөјлә, һәјат, сән киминсән?» суалына ајдын чаваб верилир:

—Мән һәјаты өјрәнәнинәм!

Һәјаты өјрәнмәк... Һәмишә дүнјанын бөјүк шаирләри, философлары, психологлары, педагоглары бу мүрәккәб вә чохчәһәтли мәсәлә һаггында дүшүнмүш вә гүрурла е'тираф етмишләр: Инсан һәјатыны, аилә һәјатыны өјрәнмәк лазымдыр...

Гәдим заманлардан башлајараг, ушагларын аилә һәјатына һазырланмасы вәзифәсини аиләнин өзү јеринә јетирирди. Ушаглар кичик јашдан е'тибарән аилә ганунлары илә јашајыр, илк титрәк аддымдан, сөздән аилә һәјатынын јазылмамыш ганунларыны өјрәнирдиләр. Гыз ушағы әксәр һалларда анасынын, оғлан исә атасынын һәјат јолуну тәкрар едирди. Аилә ән'әнәләри нәинки мөһкәм, һәм дә чох садә вә јекнәсәг иди. Ана кәләчәк аилә һәјаты үчүн зәрури олан бүтүн шејләри мүәјјән дәрәчәдә гызына өјрәдә билирди. Оғлан исә бир нөв атасыны јамсылајырды.

Әтрафдакы хејирхаһ адамларын әмәлләрини тәкрар етмәк, јашлылара бахыб өјрәнмәк—«Аилә елми»нин сирләри узун мүддәт оғланлара вә гызлара һеч дә мүрәккәб олмајан белә «үсулларла» өјрәдилмишдир.

Даһи *Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»* поемасында анасынын Лејлијә нәсиһәтини хатырлајын:

Тәмкини чүнунә гылма тәбдил!
Гызсан, учуз олма, гәдрини бил!
Һәр сурәтә әкс кими бахма!
Һәр көрдүјүнә су кими ахма!
Меј кәрчи сәфа верәр димағә,
Ахдығы үчүн дүшәр ајағә.

Аилә мүнасибәтләри саһәсиндә әсрләр боју халг адәт вә ән'әнәләри мөвчуд олмушдур. Белә адәтләр «әр-арвад», «кәлин-гајынана» «ата-ушаглар», «бачы-гардаш» кими чохшахәли инсан мүнасибәтләринин тәнзим олунмасында мүһүм рол ојнајырды. Бу саһәдә һаким синфин мәнафејини күдән дини еһкамлардан, һүгуги гајдалардан фәргли олараг, халг адәт вә ән'әнәләри инсан мүнасибәтләриндә намус, шәрәф, ләјагәт, исмәт, һәја вә с. мә'нәви кејфијјәтләри јүксәк гијмәтләндирир, онларын ин-

кишафына көмәк едирди. Азәрбајҹан фолклорунда, Низами, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ү. Һаҹыбәјов, Ҹ. Ҹаббарлы, С. Вурғун, М. Һүсејн, С. Рәһимов, Рәсул Рза, М. Ибраһимов, И. Әфәндијев кими көркәмли сәнәткарларын әсәрләриндә бу ҹәһәтләр кениш бәдии тәсвирини тапмышдыр. «Дәдә-Горгуд», «Лејли вә Мәҹнун», «Аршын мал алан», «Мәшәди Ибад» вә дикәр сәнәт нүмунәләри бу јөнүмдән мараглыдыр. Бу күн философ-етикләр, сосиологлар, демографлар, психологлар, педагоглар, һүгугшүнаслар вә тәбибләр дә кәнҹләрин аилә һәјатына һазырланмасына бөјүк әһәмијјәт верирләр.

Оғлан вә гызлар үнсијјәт тәҹрүбәсинә илк нөвбәдә аиләдә јијәләнирләр. Онларын аилә һәјатына һазырланмасында бу күн дә, сабаһ да аилә мүһүм рол ојнајаҹагдыр. Лакин бир һәгигәт ајдындыр ки, XX јүзилликдә—аилә проблемләринин бөјүк сосиал мә'на дашыдығы бир шәраитдә һәмин мәсәләләри тәкҹә аиләнин күҹү илә һәлл етмәк иши чәтиндир.

Вахтилә аиләдә үч нәсил—баба-нәнә, ата-ана вә ушаглар јашајырды. Ушагларын сајы һәддиндән артыг чох иди. 10—11 ушаглы аиләләрә кениш тәсадүф олунурду. Инди аиләләрин бөјүк әксәријјәти ики нәсилли—ата-ана вә ушаглардан ибарәт аиләдир. Бир ҹәһәт дә мараглыдыр: аиләдә ушагларын сајы кәскин шәкилдә азалыр. Бу күн биз 1—2—3 ушаглы аиләләрә даһа чох раст кәлирик. Аилә мүнасибәтләринин характери дә дәјишмишдир. Онлар арвадын вә аиләдәки дикәр үзвләрин кишидән мадди (игтисади) асылылығына әсасланмыр. Әрлә-арвад, еләҹә дә валидејнләрлә ушаглар арасындакы мүнасибәтләрдә психоложи амилләр даһа мүһүм рол ојнајыр...

Мүасир дөврдә аиләнин гурулушунда, аиләдахили мүнасибәтләрин характериндә вә с. мејдана чыхан јени ҹәһәтләрлә әлагәдар валидејнләрин—ата вә ананын нүфузуну шәртләндирән амилләр хејли дәјишмиш, јениләшмишдир. Ана вә атанын бир мирас кими горунмуш ән'әнәләри инди өвладларын аилә һәјатында тамамилә гәбул олунмур. Бундан башга аилә тәдгигат објекти кими ајры-ајры елмләр—сосиолокија, етика, демографија, психолокија, һүгуг, педагокика, тәбабәт вә с. тәрәфиндән мүхтәлиф истигамәтдә өјрәнилир. Онларын һамысыны аиләдә оғлан вә гызлара өјрәтмәк әслиндә мүмкүн дејилдир. Бу шәраитдә ушагларын аилә һәјатына һазырланмасында мәктәбин ролу хүсусилә артыр.

Аилә мүнасибәтләри вә бу мүнасибәтләрин психолокијасы бөјүк билик саһәси олса да, мәктәбләрдә узун мүддәт ајрыҹа фәнн васитәсилә дејил, мүхтәлиф фәнләрин ичәрисиндә епизодик шәкилдә өјрәнилмишдир.

Сиз әдәбијјат, тарих, иҹтимаијјат, совет дөвләти вә һүгугунун әсаслары, инсанын анатомијасы, физиолокијасы вә кикијенасы, үмуми биолокија, тәсвири инҹәсәнәт вә башга дәрсләрдә аилә һәјатынын ајры-ајры ҹәһәтләри илә таныш олмусунуз. Һә-

мин фәнләрин һәр биринин бу бахымдан әһәмијјәти шәксиздир. Лакин бу просесдә әдәбијјатын ролу чох бөјүкдүр. Фәрһад вә Ширинин, Пејли вә Мәчнунун, Татјана вә Онекинин, Ромео вә Чүлјеттанын, Чәлал вә Һумајын талеји һансы шакирди һәјәчанландырмамышдыр? «Һәјат дәрси» олан әдәбијјатын бу саһәдә дә тәсир даирәси чох кенишдир. Аилә бир дүнјадыр. Бу дүнјаны бәдии аләмлә баша дүшмәк дә мүмкүндүр. М. Горки «Әдәбијјат дүнјанын дөјүнән гәлбидир»—демәклә нә гәдәр һаглыдыр. Психологлар мүәјјәнләшдирмишләр ки, бәдии әсәрләри мүнтәзәм охујан оғлан вә гызлар мүсаһибини даһа јахшы баша дүшүр, мүнасибәтләри даһа әтрафлы арашдырырлар.

Әмәк вә евдарлыг дәрсләринин әһәмијјәти һаггында да ајрыча данышмаг лазымдыр.

Һәмин дәрсләрдә јијәләндијиниз билик, бачарыг вә вәрдишләр аилә һәјатында да чох кәрәклидир.

«Аилә» китабы илә таныш оларкән әдәбијјат, тарих, ичтимаијјат вә башга фәнләрдә аилә һаггында өјрәндијиниз материаллары хатырлајын, онлары мүгајисәли сурәтдә тәһлил един. Бу, ајдынлашдырылачаг мәсәләләри даһа јахшы баша дүшмәкдә сизә көмәк едәр. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мәктәбдә өјрәнилән мүхтәлиф фәнләрдә аилә һәјатынын ајры-ајры чәһәтләринә тохунулса да, онлар систем шәклиндә әһатә олунмур. Мәктәбдә бу саһәдә ајрыча бир фәннин—«Аилә һәјатынын етика вә психолокијасы»нын өјрәнилмәси зәрури мәсәләјә чеврилир. Курсун башлыча мәгсәди вә вәзифәси нәдән ибарәтдир?

Бөјүк рус јазычысы Л. Н. Толстојун сөзләри илә десәк, оғлан вә гызлара «нечә јашамаг елминин» әсасларыны, аилә хошбәхтлијинин сирләрини өјрәтмәк! Һәмин фәннин үмуми идејасыны, гајәсини белә ифадә етсәк јанылмарыг.

Әлбәттә, елм хошбәхтлијин һәр бир адам үчүн ејни дәрәчәдә јарарлы ресептини вермәкдә ачиздир. «Аилә һәјатынын етика вә психолокијасы»нда да белә һазыр ресептләр ахтармајын. Бу фәнн анчаг хошбәхтлијә, инсан бәхтәвәрлијинә, аилә сәадәтинә кедән чәтин јолун башланғычына зәриф ишыг сачачагдыр. О јолу тапмаг сизин өзүнүздән, һәјатда өз јеринизи, һәјатынызын мә'насыны, оғул вә гыз, киши вә гадын, әр вә арвад, ата вә ана,ән башлычасы исә вәтәндаш кими мәс'улијјәтинизи дүзкүн дәрк етмәјиниздән, ирадә вә сә'јиниздән асылы олачагдыр. Ајры-ајры фактлардан, һәтта һәјатда өзүнүзүн көрдүјүнүз, мүшаһидә етдијиниз һадисәләрдән нәтичә чыхармаға тәләсмәјин. Онлары әтрафлы тәһлил един, психолокија вә етика елмләринин көзү илә бахын.

Кәлин фикримизи чәмләшдирәк, диггәтли олаг, китабын һәр бир бөлмәсини охуја-охуја дүшүнәк... вә әсаслы нәтичәләр чыхараг.

ШӘХСИЈЈӘТ, ЧӘМИЈЈӘТ. АИЛӘ,

I. ШӘХСИЈЈӘТ. ӨЗҮНҮТӘРБИЈӘ

Киминлә аилә гурурсан?

Кәлин ачыг е'тираф едәк: индијәдәк охудуғумуз бәдии әсәрләрдә, бахдығымыз филмләрдә вә тамашаларда диггәтинизи даһа чох нә чәлб етмишдир? Тәбии ки, кәнч оғлан вә гызларын бәдбәхт вә хошбәхт мәһәббәти! Тәзадлы мәһәббәт. Сизинлә разылашырыг.

Инчәсәнәтин инсан әзәмәти вә ләјагәти һаггында јаратдығы ән бөјүк психоложи һимн мәһәббәт һимнидир. Халг шаири Нәби Хәзри бүтүн дөврләрин вә халгларын бу бөјүк сәрвәтини «әсрләрин мәһәббәт карваны» адландырмышдыр. Лакин инсанын ләјагәти, шәрәфи вә намусунун тапдаландығы истисмарчы чәмијјәтләрдә бу, әслиндә гәм карваны, дәрд карваны олмушдур. Мәһәббәт һисси јалныз социализм чәмијјәтиндә инсанын әсл мә'нәви сәрвәтинә чеврилмишдир.

Мәшһур маһнылардан бириндә дејилдији кими: Көнүл бир олса, һеч кәс јары јардан ајыра билмәз. Бу мунис һиссин инсанын аилә һәјатында јери сон дәрәчә бөјүкдүр. Мәһәббәт бүнөврәли аиләләр һәмишә хошбәхт олурлар. Шаир демишкән:

Севкидән кәлмәјән јолу
башлајан да
пешманды,
битирән дә.

Мәһәббәт ганунлары илә јашајан аиләләр чохдур. Әр вә ја арвад бүтүн һәјаты боју нәинки өмүр-күн јолдашыны севир, һәм дә она өз ушагларыны, ев-ешијини севмәји өјрәдир, һәтта өзләринин ихтијар чағларында белә бир-биринин гәлбини кәнчлик мәһәббәтинин пак нәфәси вә гејри-ади һәрарәти илә исидирләр.

Бөјүк совет бәстәкары Үзејир Һачыбәјовла бир јердә ишләмиш, онунла јолдашлыг вә достлуг етмиш әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләри јазырлар ки, о, мәшгләрә тәк кәлмәзди, һәјат јолдашы Мәлејкә ханымы да өзү илә кәтирәрди. Мәлејкә ханым онун бүтүн јарадычылығыны изләјир, әринин севинчи илә јашајырды.

Инсан мәһәббәтинин бу бөјүк мө'чүзәсини нә илә изаһ етмәк олар?

Аиләнин инкишафынын бүтүн мәрһәләләриндә мәһәббәт һисси онун психоложи бүнөврәсини, тәмәл дашыны тәшкил едирми?

Ахы, мәһәббәт дә, нечә дејәрләр, чанлыдыр, о да доғулур, өмрүнүн баһар вә гыш фәсилләрини јашајыр.

Мәһәббәтин «гыш» фәслиндә инсанын һәјаты нечә олур? О, нечә һәрәкәт етмәлидир? Үмумијјәтлә, хошбәхт олмаг үчүн тәкчә мәһәббәт һисси кифајәтдирми? Сосиологлар вә психологлар бу мүһүм суалы ајдынлашдыраркән мараглы фактлар ашкара чыхармышлар. Бә'зиләри илә таныш олаг.

Аилә хошбәхтлијинин сирләрини тәкчә мәһәббәтлә изаһ етмәк бу күн чох садәлөвһ көрүнәрди. Адамларын тәхминән 30 фаизи бир-бирини севмәдән аилә гururлар. Бураја илк нөвбәдә гоһум вә танышлар, ана вә бачылар васитәсилә јаранан аиләләр дахилдир. Бир чох аиләләр исә тәсадүфи танышлыг әсасында јараныр. Мүәјјән мүлаһизә илә бағланан никаһлара да аз тәсадүф олунмур. Бошанмаја аид статистика көстәрир ки, бу аиләләрин бир гисми мүәјјән вахт кечдикдән сонра дағылыр. Белә аиләләрә азөмүрлү аиләләр дејилир. 1978-чи илдә бошанма нәтичәсиндә дағылан аиләләрдән 3,7 фаизинин өмрү 1 ил, 15,4 фаизинин өмрү 1—2 ил, 17,9 фаизинин өмрү 3—4 ил олмушдур. Азөмүрлү аиләләрин уғурсуз талејини тәкчә мәһәббәт ганунларына бағламаг нә дәрәчәдә доғрудур? Бир чәһәти гејд едәк. Гаршылыглы мәһәббәт олмадан јаранмыш аиләләрин һамысы сонрадан дағылырмы? Хејр, һәтта бир-бирини севмәдән аилә гурмуш әр вә арвадын бир чоху хошбәхт јашајырлар. Онлар евләнәндән сонра бир-бирләринә сөзүн һәгиги мә'насында севмәк өјрәдир, мәһәббәтин әсрарәнкиз телләри илә бир-бирләринә бағланыр, образлы десәк, һәтта јашларынын аһыл чағларында «Лејли», «Мәчнун» өмрү јашајыр, ән башлычасы, сағлам ушаглар тәрбијә едирләр. Көрәсән гаршылыглы мәһәббәт әсасында јаранмамыш аиләләрдән биринин гыса мүддәтдә дағылмасы, о биринин мөһкәмләнмәси, хошбәхт аилә кими инкишаф етмәси нә илә әлагәдардыр?

Сосиологлар мүәјјәнләшдирмишләр ки, киши вә гадынларын 70 фаизи бир-бирини севәрәк евләнир. Бурада да биз гәрибә һадисәләрлә растлашырыг. Евләнәндән 5—6 ил кечир, мә'лум олур ки, онларын јалныз 46 фаизи өз һәјат јолдашыны севмәкдә давам едир, 24 фаизи исә севмир. Үмумијјәтлә, евләнәндән 5—6 ил кечдикдән сонра бә'зиләринин аилә һәјаты давам едирсә, онларын бәлкә дә јарысындан чоxуну мәһәббәт һисси бирләшдирмир. Тәбии ки, бу аиләләрин бир чоху дағылыр.

Тәдгигатлар көстәрир ки, мәһәббәт аилә һәјатынын јалныз илк илләриндә онун әсасыны тәшкил едир. Бир нечә ил, мәсәлән, 5—6 ил кечәндән сонра никаһын талеји тәкчә мәһәббәт һиссиндән јох, ејни заманда биркә өмүр-күн сүрмүш әрин вә арвадын шәхсијјәтиндән, һәр биринин шәхси кејфијјәтләриндән асылы олур. Онларын бир-бири илә рәфтары, ушагларына мүнасибәтләри, бир инсан вә вәтәндаш кими өз мәс'улијјәтләрини вә ләјагәтләрини дүзкүн гијмәтләндирмәләри мәһәббәтин талејини һәлл едир. Кениш гәлбли инсанларын мәһәббәти дә бу мә'-

нәви мигјасы әкс етдирир. Бир даһа Ү. Һачыбәјовун аилә һәјатына гајыдаг. Үзејир бәјин мәһәббәти һәм дә она көрә әзәмәтли, үлви, вәфалы, сәдагәтли иди ки, о нәинки бәстәкар кими һәм дә шәхсијјәт кими бөјүк вә әзәмәтли иди.

Халг јазычысы Мирзә Ибраһимовун бир фикрини хатырлајаг. «Үзејир бир инсан, бир шәхсијјәт олараг сон дәрәчә мүдрик, тәмкинли адам иди. Ән чәтин вәзијјәтләрдә—һәлли мүшкүл олан ән ағыр мәсәләләрдә тәләсмәз, бирдән-бирә чошан һисләрин, еһтирасларын тәһрикинә гапылмаз, мүдрик јол тапарды»

Профессор Чаһид Гулијев јазыр: «Мүбалиғәсиз демәк олар ки, гајғыкешлик, һәссаслыг, сәхавәт Үзејир Һачыбәјовун өзүнү вә онун бүтүн аиләсини—анасы Ширин ханымын, һәјат јолдашы Мәлејкәни, бачылары Сәадәти вә Абһәјаты фәргләндирән һәгиги инсанлыг кејфијјәтләри иди. Бу аиләдә гышгырыға, һирсли данышмаға, бир-бириндән күсмәјә јол верилмәзди. Нечә дејәрләр, чан дејиб, чан ешидәрдиләр».

Аиләнин талеји, бу һәјатын фәрәһли, **уғурлу** флуб-олмамасы **әрин вә** арвадын бир-биринә мәһәббәти илә јанашы, һәм дә **шәхсијјәтиндән** дә асылыдыр. Инсан **бир шәхсијјәт кими әзәмәтли оланда** онун мәһәббәти дә долғунлашыр, даһа үлви һиссә **чеврилир**. Әрин вә арвадын шәхсијјәти аилә мүнасибәтләриндә—бир-биринә вә ушаглара **мүнасибәтдә** үзә чыхыр. Бурада **сөһбәт** бир инсан өмрүндән, бу **өмрү инсан** кими мә'налы, **сакит** вә тәмиз јашамагдан кедир. Халг шаири *Рәсул Рза «Мән инсанам»* ше'риндә бу һисси көзәл ифадә **етмишдир:**

Һәјат беләдир!
Истәсән күл,
Истәсән ағла,
Амма инсан олдуғуну
јадында сахла!...

Инсан! М. Горки демишкән, ады бөјүк һәрфлә јазылан Инсан! Әрин вә арвадын бир шәхсијјәт кими бөјүклүјү дә елә бу ме'јарларла өлчүлүр, гијмәтләндирилир.

«Аилә» китабынын илк сәһифәләрини вәрәгләдикдән сонра аилә һаггында данышмаг әвәзинә, шәхсијјәт һаггында сөһбәтә башламағымыз тәсадүфи дејил. Бу, илк бахышда бәлкә дә тәәччүблү көрүнүр. Әслиндә исә... аиләнин јаранмасында ики нәфәр—әр вә арвад иштирак едир. Онлар нечә тәрбијә алмышлар? Бир шәхсијјәт кими онларда һансы кејфијјәтләр формалашмышдыр? Бунлар ади суаллар дејилдир. Әр вә арвадын шәхси сәадәти, кәләчәк аиләнин, ушагларын хошбәхтлији, умумијјәтлә, онларын бир шәхсијјәт кими нечә формалашмаларындан асылыдыр.

Аиләдә әр-арвад бир күн дејил, орта һесабла 32—40 ил бирлә өмүр сүрүр. Азәрбајчан ССР-дә—узунөмүрлүләр дијарында 100 иллик өмүр-күнләрини бир-биринә чаламыш хошбәхт адамлар чохдур. Белә аиләләрлә јахындан таныш оланда инаныр-

сан вә јегин едирсән ки, аилә гурулан илк күндән әр вә арвад бир-биринә меһрибанлыг, сәдагәтлилик көстәрмишләр. Демәли, һәјат јолдашы нәинки гадынын вә ја кишинин, һәм дә ата вә ана кими ушагларын кәләчәк талејиндә һәлледичи олмушдур. Буна көрә дә һәр бир кәнч билмәлидир ки, киминлә аилә гурур, јашајыр, онун һансы хүсусијјәтләри вардыр, бу хүсусијјәтләри аилә һәјатында нечә нәзәрә ала биләр.

Лакин бә'зән бу вачиб чәһәтләр нәзәрә алынмыр, заһири хошакәлмә, тәсадүфи үнсијјәт вә с. аилә гурмагла нәтичәләнир. Чох кечмир... бошанма мәгамы јетишир. Һәрчәнд бошанан адамларын бөјүк бир гисми сонралар пешманчылыг чәкир. Беләләри кеч дә олса баша дүшүрләр ки, бир ананын көнлүнү гырмыш, күнаһсыз ушагларын талеји илә ојнамышлар. Бу күн бошанмаларын сајы артса да, һамы—кишиләр дә, гадынлар да бир һәгигәти күндән-күнә даһа јахшы дәрк едирләр: Бошанма инсан һәјатынын проблемләринин һәллиндә һеч дә сәмәрәли јол дејилдир. Онун габагчадан нәзәрә алынмајан о гәдәр әлавә ачы нәтичәләри, һәтта ушагларын ағыр хәстәләнмәсинә вә ја өлүмүнә кәтириб чыхаран фачиәләри вардыр ки,... Мүтләг мә'нада пис гадын—арвад, киши—әр јохдур. Һәр адамда јахшы чәһәтләр истәнилән гәдәрдир. Онлары вахтында көрсәк, нәзәрә алсаг, бошанмаја, әсасән, еһтијач галмаз. А. С. Макаренко көстәрирди ки, севкинин өзүнү дә тәшкил етмәји бачармаг лазымдыр. О, көјдән дүшән бир шеј дејилдир. Тәшкилатчы исте'дадлыдырса, мәһәббәт дә јахшы олачагдыр. Тәшкилатчылыг сә'ји көстәрмәдән севмәк олмаз!. Бу о демәкдир ки, севкинин өзү дә инсанын шәхсијјәти илә бағлыдыр. Бәс, шәхсијјәт нәдир?

Шәхсијјәт һаггында.

Евдә шадлыг иди. Оғлан ушағы доғулмушду. Һамы ушағын чәкиси, кәләчәк ады, ағлаған олуб-олмамасы илә марагланырды. Ана исә... О, мәшһур психолог иди. Мејмунларын психолокијасы һаггында мараглы әсәрләр јазмышды. Онун ағлына гәрибә бир фикир кәлмишди. Психолог ана јеничә доғулмуш оғлу илә тәхминән ејни вахтда дүнјаја кәлмиш бир мејмун баласы кәтүрүб сахламаг вә онлары мүгајисәли шәкилдә өјрәнмәк истәјирди. О, белә дә етди, өзүнүн оғлу илә мејмун баласы үзәриндә узун мүддәт мүхтәлиф истигамәтләрдә мүшаһидәләр апарды. Онлардан бири илә таныш олаг.

Диванын јухары һиссәсинә банан гојулмушду. Оғлан ушағыны вә мејмун баласыны палчыг јердә кәздирәндән сонра отаға кәтирирләр. Мејмун баласы дәрһал диванын үстүнә атылыб бананы көтүрүр: Ушаг исә ејни шәраитдә өзүнү тамам башга шәкилдә—инсан баласы кими апарыр. О, диванда отуруб ајаггабыларыны чыхартмаға башлајыр: Оғлан ушағындан ајаггабыларыны нә үчүн сојундуғуну сорушанда о, белә чаваб верир: ахы, диван батар! Көрәсән, һәмин ушаг һејванлар ичәрисиндә бөјүсә иди, јенә дә белә һәрәкәт едәрди? Суала чаваб вермәк асандыр. Һиндистанда гәдәр тәсадүфән һејванлар ичәрисинә дүшмүш вә сағ галмыш онларла ушаг мә'лумдур. Белә ушаглара «Маугли—ушаглар» дејирләр... Бу күнләрдә Африканын тропик мешәләриндән бириндә мејмун сүрүсүндә бөјүмүш бир ушаг тапылмышды. Әһвалат белә олмушду: Овчулар мешәни ләрзәјә салмышдылар. Күллә сәсиндән һүркмүш мејмунлар гачаркән ушағы өзләри илә апармаға мачал тапмамышдылар.

Ушағын тәхминән 7 јашы оларды. О, данышa билмирди, күлмәји, һәтта

ағламағы бачармырды. Ону шәһәрә кәтириб јетим евинә вердиләр. Јетим евиндә исә ушағы Роберт дејә чағырдылар.

Роберт, көрәсән, нечә ил мејмун сүрүсүндә јашамышдыр? Мә'лум дејил. Лакин о, бир илдән артығдыр ки, инсанлар арасындадыр. Өнда бу мүддәт әрзиндә нә кими дәјишикликләр баш вермишдир? Роберт инсанлар арасында јашамаға алыша биләчәкдирми? Һәкимләр бу суаллара чаваб вермәкдә чәтинлик чәкирләр.

Роберт ајдын олмајан сәсләр чыхарыр. Ики әли-ики ајағы үстүндә јеријир. Ону анчаг мәчбур едәндә ајаг үстә дајаныр. Јетим евиндәки ушагллара диггәт јетирмир, онларла үнсијјәтә кирмир вә ојнамыр. Ади јемәкләри хошламыр. Ағач јарпағыны, чыр мејвәни, бананы иштаһла јејир. Сују анчаг овчунда ичир. Әјниндәки палтарлары чырыр, ачы фәрјад гопарыб мешәјә гачмаг истәјир...

Диггәт едәк: Инсан баласы һејванлар ичәрисиндә бөјүјәндә онда һеч бир сосиал кејфијјәт формалашмыр. Бу кејфијјәтләр ушагда анчаг башга адамларла үнсијјәт вә биркә фәалијјәт шәраитиндә әмәлә кәлир .Бу мә'нада да психологлар дејирдиләр ки, **ушаг фәрд кими доғулур, чәмијјәтдә шәхсијјәтә чеврилир.**

Фәрд вә Шәхсијјәт! **Фәрд нәдир? Шәхсијјәтин башлыча хүсусијјәтләри һансылардыр?** Бу суаллар **илк** бахышда чох садә **көрүнүр,** лакин әслиндә онларын тәһлили мүрәккәб елми проблемләрлә бағлыдыр.

Нүмунәләр кәтирәк: јухарыда һаггында данышдығымыз ушаглары—ади ушаглары да, вәһши ушаглары да, психолокијада фәрд адландырырлар. Бәс, башга адамлар нечә, онлара да фәрд демәк оларны? Бәли, онлар да фәрддир. Биз вәһши вә ја ади ушағы, һәр һансы нормал адамы фәрд адландыранда ону организм, тәбии варлыг кими характеризә едирик.

Бәс, онда **шәхсијјәт кимә дејилир?** Инсан тәбии варлыг олдуғу кими, һәм дә ичтимаи варлыгдыр. Бу чәһәт онун үчүн даһа мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Чүнки инсанын һәјаты мин бир телләчәмијјәтлә, әмәк коллективи вә аиләләрлә бағлыдыр. Бу мүнасибәтләрдә инсанда мүхтәлиф сосиал кејфијјәтләр әмәлә кәлир вә инкишаф едир. Биз инсаны шәхсијјәт кими характеризә едәндә һәмин сосиал кејфијјәтләри нәзәрдә тутуруг. Фәрд үчүн сәчијјәви олан биоложи хүсусијјәтләр шәхсијјәт анлајышына дахил едилмир.

Вәһши ушагларда сосиал кејфијјәтләрә тәсадүф олунурму? Шүбһәсиз ки, јох. Тәзә доғулмуш ушагда да белә кејфијјәтләр јохдур. Буна көрә дә онлар шәхсијјәт дејил, анчаг фәрддирләр. Һејванлар ичәрисиндә ушаг һеч вахт шәхсијјәтә чеврилмир вә чеврилә билмәз. Ади ушаг исә инсанларла үнсијјәт вә биркә фәалијјәт шәраитиндә чәмијјәтдә бәргәрар олмуш ичтимаи мүнасибәтләри мәнимсәјир вә шәхсијјәтә чеврилир. Јухарыда тәсвир етдијимиз ушағын сөзләрини хатырлајын: «Ахы, диван батар!». Бу о демәкдир ки, һәмин шәраитдә ушағын давранышы билаваситә онун биоложи тәләбаты илә дејил, ичтимаи гајдаларла, сосиал нормаларла мүәјјән олунур. Бу исә шәхсијјәтин формалашдығыны көстәрән илк әламәтләрдән биридир.

Ушағын ичтимаи мүнасибәтләри мәнимсәмәси мүрәккәб вә чохшахәли просесдир. Бурада аиләнин, мәктәбин, атанын, ананын, мүәллимләрин, һәмјашыд ушагларын вә башга адамларын өзүнәмәхсус ролу вардыр.

Мүасир психолокијада шәхсијјәт анлајышына хүсуси әһәмијјәт верилир. Бу тәсадүфи дејилдир. Дикәр психоложи анлајышлардан фәргли олараг шәхсијјәт анлајышы азадлыг, мәс'улијјәт, јарадычылыг, фәрдијјәт вә с. кими анлајышларла билаваситә әлагәдардыр. Өзүнүн бу хүсусијјәтинә көрә шәхсијјәт анлајышы аилә мүнасибәтләрини тәһлил етмәк үчүн даһа бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Шәхсијјәт нечә формалашыр? Бу чох мүрәккәб просеси үмуми шәкилдә характеризә етсәк, онун ашағыдакы сәвијјәләрини ајырд едә биләрик:

—инсан мүхтәлиф сосиал норма вә сәрвәтләрә јијәләнир, буна мүвафиг олараг мүхтәлиф сосиал роллар јеринә јетирмәјә башлајыр вә кәләчәкдә ифадә едәчәји дикәр роллар (о чүмләдән киши—гадын, әр—арвад, ата—ана вә с.) һаггында онда мүәјјән тәсәввүрләр формалашыр.

—инсан өз «Мән»ини кәшф вә ја тәсдиг едир, өзүнүн мејл вә имканларыны, характер хүсусијјәтләрини үзә чыхарыр, онда өзүнәмәхсус фәрди хүсусијјәтләр тәшәккүл тапыр. Бу сәвијјәдә инсан өз давранышы вә фәалијјәтини, мүәјјән дәрәчәдә исә өзүнүн психи инкишафыны идарә етмәјә башлајыр. Онун фәаллығынын характери көклү шәкилдә дәјишир. О, нәинки шәраитин тәләбләринә кор-коранә әмәл етмир, әксинә, шәраитә мәгсәдәујғун сурәтдә тә'сир көстәрир.

—О, башга инсанлар үчүн јашамаға, онлара тәмәннасыз көмәк етмәјә башлајыр. Бу сәвијјәдә инсан өзүнүн чәмијјәт гаршысындакы мәс'улијјәтини бүтүн ајдынлығы илә дујур вә онун шәхсијјәти ичтимаи һәјатда тәзаһүр етмәк имканы газаныр. Баша дүшүр ки, аилә чәмијјәтин бир парчасыдыр, ушаглар халгындыр, чәмијјәтиндир. Онлары сағлам бөјүтмәк вә чәмијјәт үчүн фајдалы адамлар кими тәрбијә етмәк ата вә ананын борчудур.

Нәзәрдән кечирдијимиз сәвијјәләрдән һәр бириндә шәхсијјәтин өзүнә вә башга адамлара, о чүмләдән һәјат јолдашына, ушагларына вә б. мүнасибәтләри өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрә малик олур. Бу, билаваситә өз әксини онун аилә һәјатында тапыр. Индијә гәдәр охудуғунуз бәдии әсәрләри, мәсәлән, *Ч. Чаббарлынын «Севил»* драмыны хатырласаныз, һәмин мәсәләни ајдын баша дүшә биләрсиниз.

Әсәрин илк пәрдәси: Балаш күнләрлә евә кәлмир, күнүнү Дилбәрлә кечирир, һәтта онун шәклини евә кәтирир, Севил исә бунун һеч фәргинә вармыр. О, сәһәрдән ахшамачан ач отуруб Балашын јолуну көзләјир. Күлүш мәзәммәт еләдәндә, Севил јазыг көркәм алыб белә чаваб верир: «о, ач ишләјир, мәним дә боғазымдан чөрәк кетмир». Күлүш ону һаглы олараг јазыг адландырыр: «Ах, Севил, һәр шејә Балашын јохсуллуг көзү илә ба-

хырсан, сәнә бүтүн дүнја да онун сәадәти үчүн керәкдир, өзүн үчүн һеч бир шеј истәмирсән».

Профессор М. Мәһәррәмов Севил сурәтини психоложи бахымдан сәчијјәләндирәрәк јазыр: «Севил мөвһуматын дәрин көк салдығы авам бир аиләдә бөјүмүш вә тәрбијә алмышдыр. Ону 13 јашында әрә вермишләр. О, «әр аллаһын көлкәсидир» зеһнијјәтинә дәрин е'тигад бәсләјир вә өз сәадәтини әри Балашын сәадәтиндә көрүрдү.

...Севили аз гала дүнјаја көз ачдығы күнләрдән һәр шеј— дин дә, онун пәнҹәсиндә боғулан авам аилә дә, әр еви дә, бир сөзлә, бүтүн һәјат, бүтүн ҹәмијјәт сыхыр, онун гол-ганад ачмасына имкан вермир.

Севил сакит вә утанҹагдыр, ҹәсарәтсиз вә хәјалпәрәстдир. О, арзу вә диләкләри илә јашајыр, кәдәрләрини кимсә илә бөлүшмүр, бунлары дәрдли нәғмәләриндә тәрәннүм етмәклә тәсәлли тапыр. Севил һәссасдыр, гапалыдыр, онун дахили јашамалары өз ифадәсини көз јашларында тапыр. О, ҹәсарәтсиздир.

Бу сөзләри диггәтлә тәһлил етсәниз, асанлыгла көрә биләрсиниз ки, Севил бир шәхсијјәт кими һәлә биринҹи сәвијјәдәдир. Нәнәси, анасы неҹә јашајыбса, о да еләҹә јашајыр, һәр шејә Балашын «көзү илә бахыр». Өзүнә вәтәндаш кими дејил, јалныз гадын кими јанашыр. Буна көрә дә онда һәлә, мәнлик шүуру формалашмамышдыр.

Мәнлик шүуру нәдир?

Инсанын өз тәләбат вә габилијјәтләринә, давраныш мејлләри вә мотивләринә, һисс вә фикирләринә дәрк олунмуш мүнасибәтинә мәнлик шүуру **дејилир.** Бу, һәр шејдән әввәл, инсанда өзү һаггында тәсәввүрләрин формалашмасы илә бағлыдыр. Һәмин тәсәввүрләр башга адамларла гаршылыглы мүнасибәтдә јараныр. Инсанлар бир-биринин һәрәкәт вә әмәлләрини ҹәмијјәтдә бәргәрар олмуш сосиал давраныш нормалары илә мүгајисә един, сосиал ме'јарларла мүәјјән гијмәт верирләр. Биз, адәтән, бу рә'ј вә мүлаһизәләрә әсасән өз әмәлләримиз һаггында фикирләшир вә өзүмүзә мүәјјән гијмәтләр веририк. Бу сәвијјәдә шәхсијјәт үчүн сәчијјәви олан ән башлыҹа хүсусијјәтләр тәшәккүл тапыр.

Јенә дә Севил мисалына гајыдаг.

Севил даһа бөјүк фәлакәтлә үз-үзә кәлир. Ону евдән говурлар. Аилә фаҹиәси, «Чәрхи көһнә охундан чыхмыш дүнја», «зәлзәлә кечирмәкдә олан һәјат» ону мүстәгил јашајыша, мүбаризәјә чағырыр. Севил мүбаризәјә кирişир. Ајры јол да јохдур. Чүнки «һәјат јолу учурум үстүндән чәкилмиш дар бир көрпүдән кечир, керијә јол јохдур. Гајытмаг олмаз, јол анҹаг ирәлидәдир».

Фаҹиәли һәјат вә амансыз манеәләр Севили сарсыда билмир, бүтүн бунлара давам кәтирир, мәшәггәтли бир күзәран кечирир, гапыларда гуллугчулуг едир, ејни заманда, балдызы Күлүшдән дәрс алыр, бир чох шејләр өјрәнир.

«Һәјатын амансыз далғалары» Севили «јелкәнсиз бир кәми кими алыб апарыр», о, «јери, көју, бүтүн дүнјаны долашыр», «дүнјанын исти-сојуғуна алышыр», Москвада тәһсил алыр, гадын азадлығы һаггында китаб јазыр. О, бир шәхсијјәт кими формалашыр вә инкишаф едир, нәинки икинчи, һәтта үчүнчү сәвијјәјә јүксәлир. Өзүнә тәкчә гадын кими јох, биринчи нөвбәдә, вәтәндаш кими јанашыр. Онун өзүнә дә, Балаша да, Күндүзә дә, Дилбәрә дә мүнасибәтиндә көклү дәјишикликләр јараныр. Севилдә әввәлләр көрдүјүмүз фәрди әламәтләр инди јени мәзмун кәсб етмишдир. О, инди дә һәссасдыр. Лакин бу, фәрди, көз јашларында боғулан һәссаслыг дејилдир. Бу һәссаслыг инди ичтимаи мәзмуна малик олуб, бүтүн Азәрбајҹан гадынларынын тәрәгги вә инкишафына бәсләнән гајғыда тәзаһүр едир.

Шәхсијјәтин тәшәккүлү беләдир. Киши вә гадынын, әрин вә арвадын, ата вә ананын шәхсијјәтинин хүсусијјәтләрини билмәдән онларын аилә һәјатыны да баша дүшмәк чәтиндир.

Гаршыја суал чыхыр: **инсаны бир шәхсијјәт кими сәчијјәләндирмәк үчүн даһа чох һансы мәсәләләрә фикир вермәк лазымдыр?** Шәхсијјәтин психоложи симасы чохчәһәтлидир. Биз аилә һәјаты мәсәләләрини ајдын баша дүшмәк үчүн даһа мүнасиб олан үч мәсәләјә диггәти јөнәлдәк.

Биринчиси, бу вә ја дикәр адамын кимлијини билмәк истәдијимиз заман мејдана чыхыр: инсан һәјатда нә истәјир? Ону марагландыран, чәлб едән нәдир? О, нәјә чәһд көстәрир? Бу, *шәхсијјәтин истигамәти*, онун *тәләбатлары*, *мараглары*, *идеаллары*, *әгидәси* һаггында мәсәләдир. Бурада **икинчи мәсәлә** мејдана чыхыр: инсан нәји бачарыр, нәји едә билир? Бу, әсас е'тибарилә, инсанын *габилијјәтләри* һаггында мәсәләдир. **Үчүнчүсү,** инсанын өз имканларындан нечә истифадә едә билдијини ајдынлашдырмаг үчүн ондакы кејфијјәтләрин, бүтүн һәјатында из бурахан мүһүм әламәтләрин мөвчуд олдуғуну өјрәнмәк лазымдыр. Бу, инсанын *характери* һаггында мәсәләдир.

Шәхсијјәтин истигамәти һаггында

Шәхсијјәт анлајышынын маһијјәтини баша дүшмәк үчүн истигамәт сөзүнүн мә'насына диггәт јетирәк. Ики мә'лум факты хатырлајаг. Бир јашлы ушаға нәји көстәрирсән бахыр. Доггузунчу синиф шакирдинин диггәтини ону марагландыран шејләр даһа чох чәлб едир. Бу о демәкдир ки, бир јашлы ушаг һәлә шәраитдән асылыдыр. IX синиф шакирди исә шәраитдән билаваситә асылы дејил. Онун фәалијјәтинин истигамәти билаваситә әтрафда баш верән һадисәләрлә јох, мараг вә мејлләри, әгидәси, идеаллары вә с. илә мүәјјән олунур. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр: шәхсијјәтин истигамәти онун әгидәси, идеаллары, мараглары, мејлләри вә с. васитәсилә тәзаһүр едир.

Шәхсијјәтин истигамәти ја ичтимаи (коллективчи), ја да фәрди характер дашыјыр. Биринчи һалда коллективин, башга адамларын мәнафеји, икинчи һалда инсанын шәхси мәнафеји, өзүнү тәсдиг етмә мејлләри онун үчүн хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Гүввәтли, ағыллы, ирадәли адамларын бир чоху өзүнүн

әгидәси, идеаллары вә с. көрә мәнфи шәхсијјәтләр кими характеризә олунурлар.

Шәхсијјәтин истигамәтинин әсасыны онун тәләбатлары тәшкил едир. К. Марксын фикринчә, «инсанлар сијасәтлә елм, инчәсәнәт, дил вә и. а. илә мәшғул ола билмәдән әввәл, биринчи нөвбәдә, јејиб-ичмәлидирләр, мәнзилә малик олмалыдырлар, кејинмәлидирләр».[1]

Бүтүн адамларда јемәјә, јухуја, әкс чинсә, сојугдан вә јахуд һәддиндән артыг истидән горунмаға вә с. тәләбат вар. Бунлар тәбии тәләбатлардыр. Тәбии тәләбатларын бүтүн нөвләри һејванлар үчүн дә сәчијјәвидир, лакин бир мүһүм чәһәти һәмишә нәзәрә алмаг лазымдыр: инсанын тәбии тәләбатлары өзүнүн психоложи мәзмунуна вә тә'минолунма формаларына көрә һејванларын тәбии тәләбатындан көклү сурәтдә фәргләнир.

Бу фәргләр онунла изаһ едилир ки, инсанын тәләбаты чәмијјәтдә, конкрет тарихи шәраитдә формалашыр вә инкишаф едир. Тәләбатларын мәзмуну да, тә'минолунма васитәләри дә чәмијјәтин инкишаф сәвијјәси илә шәртләнир. Ушагларын тәрбијәси просесинин әсас истигамәтләриндән бири дә мәһз бу чәһәтдир.

Инсан бир шәхсијјәт кими формалашдыгча, онун тәләбат саһәси дә кенишләнир. Мүәјјән јашдан е'тибарән ушағын һәјатында мә'нәви вә мәдәни тәләбатлар мүһүм јер тутмаға башлајыр. Бир мисал көстәрәк: инсан да, һејван да ачыр. Инсан өз ачлығыны бишмиш әти чәнкәл вә бычагла јемәкдә тә'мин едир. Һејван исә чиј әти әл, дырнаг вә дишләринин көмәји илә парчалајараг јејир. Бу чәһәтә хүсуси диггәт јетирәк. К. Маркс јазырды: «Ачлыг ачлыгдыр, лакин чәнкәл вә бычағын јардымы илә јејилмиш бишмиш әтлә тә'мин олунан ачлыг, әл, дырнаг вә дишләрин көмәји илә чиј әтин удулмасы илә арадан галдырылан ачлыгдан фәргли ачлыгдыр».[2]

Ушаг доғулдугдан сонра она Вүгар, Азәр, Ифтихар, Рәшад, Үлви, Һүнәр, Ајкүн, Көнүл, Тәранә, Рә'на, Ајнур, Күлүш, Сәадәт, Ајтач, Пәрвин, Фәрид, Нәрмин, Севил кими мә'налы гыз вә ја оғлан ады верилир. Бу андан е'тибарән онлар оғлан вә гыз кими тәрбијә олунурлар. Оғлан вә ја гыза мәхсус характер әламәтләринә тәрбијә васитәсилә јијәләнирләр, ејни дәрәчәдә севинмәји вә кәдәрләнмәји бачарырлар. Ојун, тә'лим, әмәк просесиндә онларда мүхтәлиф мәдәни вә мә'нәви тәләбатлар тәрбијә едилир. Ашағыдакы зәрури тәләбатлар бу сıраја дахилдир: чәнкәл вә бычагдан истифадә етмәк, дишләрини јумаг, гәзет, китаб вә журнал охумаг, кинофилмләрә вә тамашалара бахмаг, мусиги динләмәк, физики әмәклә мәшғул олмаг, башга

---

[1] К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, үч чилддә, 3-чү чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1983, сәһ. 184.

[2] Маркс К. и Энгельс Ф., Соч. т. 12, стр. 718.

адамларла үнсијјәт, инсанлара гајғы, достлуг, өз шәрәфини горумаг вә с.

Бу тәләбатлар ичәрисиндә үнсијјәтин әhәмијјәтини хүсуси гејд етмәлијик. К. Маркс јазырды ки, инсан hәмишә «башга инсан кими ән бөјүк бир сәрвәтә тәләбат hисс едир».[1] Әмәк тәләбаты шәхсијјәтин фәаллығынын әсас мәнбәји кими хүсусилә зәруридир. Ушагларда мәдәни вә мә'нәви тәләбатлар формалашдыгча, онларын тәбии тәләбатлары да инсаниләшир, даhа чох мә'нәви-естетик форма вә мәзмун кәсб едир.

Сексуал (чинси) тәләбат инсанын тәбии тәләбатлары ичәрисиндә өзүнәмәхсус јер тутур. Бу о демәкдир ки, инсанын чинси hәјаты онун башга биоложи функсијаларындан фәргли олараг башга адама мүнасибәт саhәси илә бағлыдыр. Ики адамын, о чүмләдән киши вә гадынын, әр вә арвадын мүнасибәти исә сосиал мүнасибәт мәсәләсидир.

Мәшhур совет философу А. Г. Харчев «ССРИ-дә никаh вә аилә» адлы әсәриндә јазыр ки, никаh әрлә арвад арасында ичтимаи мүнасибәт формасыдыр, лакин никаh бу кими башга ичтимаи мүнасибәтләрдән, hәр шејдән әввәл, онунла фәргләнир ки, о, билаваситә тәбии биоложи елементи—чинси әлагәни нәзәрдә тутур. Белә ки, әкәр hејванларда сексуал hәрәкәтләрин зәрурилијини халис инстинктив формада мејдана чыхырса, инсанларда шүурлу давраныш формасында тәзаhүр едир. Демәли, hәм онун ифадә формасы, hәм дә маhијјәти артыг сосиал сәбәбләрлә мүәјјән олунур».

Әр-арвад мүнасибәтләри нормалары киши вә гадынын психолокијасыны, онларын дахили аләмини чидди шәкилдә дәјишир. А. Г. Харчевин бу hагда фикри мараглыдыр: «Чинси инстинкдән вә ја hәтта еhтирасдан фәргли олараг, әхлаги-естетик hисс кими мәhәббәтин (әр-арвад вә ја аилә мәhәббәтинин— Ә. Ә.., А. А.) предмети садәчә олараг башга чинсдән олан варлыг дејил, инсандыр. Елә бир инсан ки, онда бу вә ја дикәр дәрәчәдә шәхсијјәт инкишаф етмишдир. О, нәинки физики, ејни заманда интеллектуал вә емосионал дәјәрә маликдир. Онда физики чазибәдарлығын өзү бир нөв јалныз јүксәк мә'нәви кејфијјәтләри ифадә етмәјә хидмәт көстәрир, јә'ни естетик характер кәсб едир».

Әр-арвад мүнасибәтләриндә чинси нормалар сосиал, мә'нәви, естетик, hүгуги вә с. нормаларла үзви сурәтдә бирләшир, онларын тәбии мүнасибәтләри тәдричән сосиал-мә'нәви мәзмун дашыјыр. **Онлар бир-биринә јалныз гадын вә киши кими дејил, hәјат јолдашы, өмүр-күн јолдашы, ушагларынын анасы вә атасы кими јанашырлар.** Гадына (арвада) вә кишијә (әрә) hөрмәт бу мүнасибәтләрин әсасыны тәшкил едир. Тәсадүфи дејил ки, аилә hәјаты мүhитиндә мә'нәви тәләбатлар хүсуси јер тутур.

Јаш артдыгча үнсијјәт тәләбаты јени мәзмун кәсб едир. Ин-

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. 42, сәh. 125.

саным һәјатында өмүр-күн јолдашынын јери вә ролу барыз шәкилдә нәзәрә чарпыр. Јашлы адамын шәхси һәјатында исә һәјат јолдашы ән бөјүк мә'нәви сәрвәтә чеврилир. Гочаланда, јахуд хәстәләнәндә өмүр-күн јолдашынын «гылығыны», «ширин сөзләрини», «һәсрәтли бахышларыны» һәр һансы бир гоһум-гардашын гајғысы, нәвазиши илә мүгајисә етмәк чәтиндир. Өмрүн белә чәтин анларында һәтта өвладлар нә гәдәр фәдакарлыг көстәрсәләр дә, онлар нурани, вәфалы, сәдагәтли әрин вә ја арвадын доғма нәфәсинин, шәфгәтли әлләринин һәрарәтини әвәз едә билмир. Өвлад гајғысы көрмәк валидејн үчүн «дүнјанын ән бөјүк не'мәтләриндән» биридир, мүгәддәс һиссдир. Лакин... инсанын ән көврәк, зәриф һиссләр аләминдә өмүр-күн јолдашынын һәмишә, адамын јашы лап 100-ү кечсә дә, өз јери, өз сығалы, өз сигләти вардыр.

Тәклик һәмишә ағырдыр, чансыхычыдыр, хүсусилә өмрүн «пајыз чағларында». Бә'зән буна дөзә билмирләр. Һәјат јолдашыны итирмиш јашлы адамларын, хүсусилә кишиләрин бир чоху хиффәт едир, күнү-күндән зәифләјир, күндә ким билир нечә дәфә өтән һајлы-һарајлы илләри хатырлајыб «аһ» чәкир, өз хошбәхт күнләри һаггында нәвәләринә нағыл данышa-данышa өзләри дә нағыл өмрүнә говушурлар.

Шәхсијјәтин мәдәни вә мә'нәви тәләбатлары чохчәһәтли вә зәнкин олдугча аиләнин һәртәрәфли инкишафы үчүн әлверишли шәраит јараныр. Бу заман мадди тәләбатларын тә'мин олунмасы аилә үчүн мәгсәд јох, бир васитәјә чеврилир. Аиләнин бүтүн һәјаты һеч дә јемәк-ичмәк, кејиниб кәзмәк үзәриндә гурулмур. Аилә долғун мә'нәви һәјат сүрмәјә башлајыр. Ушагларын, әрин вә арвадын мәдәни, мә'нәви тәләбатларынын өдәнилмәсинә даһа чох диггәт јетирир. Онлар садә вә сакит һәјат сүрүр, тәвазөкарлыгла јашајыр, бир-бирини севир, бир-биринә һөрмәт вә гајғы илә јанашырлар.

Габагчыл совет аиләсинин үмуми сосиал-психоложи портрети беләдир. Нәзәрдән кечирдијимиз хүсусијјәтләр, шүбһәсиз, мүхтәлиф аиләләрин һәјатында ејни шәкилдә дејил, өзүнәмәхсус формаларда тәзаһүр едир.

Лакин... бунунла белә, биз һәлә дә бир чох аиләләрин һәјатында бу саһәдә ифрат һалларла гаршылашырыг: «әшја хәстәлији» мә'лум һәгигәтдир! Бу хәстәлик һеч дә тибби дејил, психоложи мә'на дашыјыр. Онун симптомлары (әламәтләри) дә мә'лумдур: аиләнин бүтүн һәјаты баһалы, азтапылан, дәбдәбәли шејләр үзәриндә гурулур. Иш о јерә чыхыр ки, белә гејри-нормал истәкләр бир нөв адәтә чеврилир вә ушагларын психолокијасына сирајәт едир.

Бир «хәстәлик» һаггында да данышмаг лазым кәлир. Бә'зи адамлар (аиләләр) бәзәниб-дүзәнмәкдән, кејиниб-кечинмәкдән даһа чох, јемәк-ичмәјә фикир верирләр. Нәтичәдә исә оғлан вә гыз ушагларында һәддиндән артыг көкәлмә баш верир, бу исә нормал физики инкишафа, сағламлыға мәнфи тә'сир көстәрир.

Унутмамалы ки, нормал вә тәбии инкишафын гајғысына мәһз ушаг јашларындан галмаг кәрәкдир.

Биз аиләдә мадди вә мә'нәви тәләбатларын биртәрәфли өдәнилмәсини мүхтәлиф вариантларда нәзәрдән кечирә биләрик. Сизин өзүнүз дә белә аиләләрлә танышсыныз. Онларын характеристикасында бир үмуми чәһәт ајдын нәзәрә чарпыр. Сөһбәт инсан тәләбатларынын сүн'иләшмәсиндән, һәјати тәләбатларын сүн'и тәләбатлара чеврилмәсиндән кедир.

Сүн'и тәләбатлар нәдир? Онлар тәбии тәләбатлардан нә илә фәргләнир? Сүн'и тәләбатларын јаранмасыны нә илә изаһ етмәк олар?

Әкәр инсанын тәләбаты зәрури еһтијачлардан јох, худбин мүлаһизәләрдән ирәли кәлирсә, онлара сүн'и тәләбатлар дејилир. Бурада бир чәһәтә диггәт јетирмәк лазымдыр. Ајдындыр ки, евинә јарашыглы мебел, јахуд һәр һансы бир зәрури әшја алмыш адамын тәләбатларыны сүн'и тәләбат адландырмаг доғру дејил. Бу, һәддиндән артыг биртәрәфли мүлаһизә оларды. Биз сүн'и тәләбатлардан данышаркән, илк нөвбәдә, адамларын јалныз шејләрә мүнасибәтиндә сүн'и чаларларын јаранмасыны нәзәрдә тутуруг. «Әшја хәстәлијинин» әсас психоложи маһијјәти бундан ибарәтдир. Инсан һәјатынын мә'насы, ләјагәти пул вә әшјаларла, машын вә кејимлә.. өлчүлүр.

Азәрбајчан әдәбијјатында ачкөзлүк, тамаһкарлыг вә хәсислик бәдии тәчәссүмүнү тапмышдыр. Һачы Гаралар нә гәдәр вар-дөвләт әлдә етсәләр дә, көзләри дојмур ки, дојмур. Әсл мә'нәви сәрвәтләр—мәһәббәт, достлуг, гајғы беләләри үчүн әһәмијјәтсиздир. Һәр шејин мә'насыны пулла, дикәр гијмәтли сәрвәтләрлә өлчүрләр, онлара бир бүт тәк пәрәстиш едирләр. Лакин һәјатын мә'нәви-сосиал тәләбаты башгадыр: садә вә тәмәннасыз јашамаг! Инсанлара лазым олмаг! Әмәк чәбһәсиндә һүнәр көстәрмәк!

Тәләбатлар чохдур, мүхтәлифдир, рәнкарәнкдир. Гаршыја суал чыхыр: онларын һамысы инсан үчүн ејни дәрәчәдә зәруридирми? Јухарыда нәзәрдән кечирдијимиз фактлары дүзкүн гијмәтләндирмәк үчүн бу суалы ајдынлашдыраг.

Һәр бир чәмијјәтдә тәләбатлар өз зәрурилик дәрәчәсинә көрә бир-бириндән фәргләнирләр. Мүәјјән тәләбатлар инсан үчүн зәруридир, вачибдир. Онларын долғун сурәтдә өдәнилмәси шәхсијјәтин һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишафы үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Сүн'и тәләбатлар исә зәрурәтдән доғмајан тәләбатлардыр. Биз нә үчүн бу мәсәләдән дөнә-дөнә данышырыг? Мәсәләнин мәғзи бундан ибарәтдир ки, тәләбатлар инсанын бүтүн һәјат тәрзинә, дүшүнчәсинә вә фәалијјәтинә чидди тә'сир көстәрир. Лакин тәләбатларын ән чидди тә'сир етдији саһә инсанын әхлаги һәјатыдыр. Тәсадүфи дејил ки, сүн'и тәләбатлар проблеми дүнјанын бөјүк мүтәфәккирләрини һәмишә бу бахымдан дүшүндүрмүшдүр. Жан-Жак Руссо дејирди: «Сүн'и

тәләбатлар инсанын гәнимидир», Пол Һолбахын фикринчә, «Сүн'и тәләбатлар шәхсијјәти мәһв едир, ону јохсуллашдырыр», А. Г. Бакыханов јазырды: «Һәр ким ки дүнја малынын вә мәнсәбин чох гејдиндә ола, достлугда јарамаз. Ондан өтрү ки, өз хејри үчүн өзкәнин зәрәринә чалышачагдыр».

Инсанын зәрури тәләбатлары долғун сурәтдә өдәнилмәлидир. Бу мәсәләјә сосиализм чәмијјәтиндә хүсуси диггәт јетирилир. Чәмијјәтимиз совет адамларынын фираван јашамасы үчүн һәртәрәфли шәраит јарадыр. Сосиалист истеһсалынын әсас мәгсәди зәһмәткешләрин мадди-рифаһ һалыны дурмадан јахшылашдырмагдан ибарәтдир. Сов. ИКП Програмында көстәрилдији кими, сосиализм елә бир чәмијјәтдир ки, онун бајрағы үзәриндә «һәр шеј инсан наминә, һәр шеј инсанын рифаһы үчүн» сөзләри јазылмышдыр. Мәһз буна көрә дә биз сүн'и тәләбатлары писләјәркән һеч дә шәхси фираванлығын әлејһинә чыхмырыг, адамларымызын өз намуслу әмәкләри илә өзләринә миник автомобили, бағ, көзәл мебел, јахшы кејим вә с. әшја алмаларыны әсла писләмирик. Лакин бунлар мә'нәви тәләбатын әсла азалдылмасы, «әшја хәстәлији» јаратмаг һесабына олмамалыдыр. Биз јалныз мадди шејләрин инсана һаким кәсилмәси, әшјаларын инсан һәјатынын мә'насына чеврилмәси, онун сәадәтинин оғурланмасы әлејһинәјик. Биз сүн'и тәләбатлары өдәмәк хатиринә төрәнән әхлагсызлыға, чинајәткарлыға, «әшјаја пәрәстишә», башгаларынын һесабына варланмаг һәрислијинә, тәмтәраг, дәбдәбә хатиринә јаранан сүн'и, сахта «тәләбатлара» гаршы мүбаризә апарырыг.

Белә аиләләр бүтүн һәјатыны мә'насыз кечирир, кәрәксиз шејләрә һәср едир, бу јолла да аиләнин өзүлү дағылыр.

Тәбабәт әсаслы сурәтдә көстәрир ки, тәләбатлар шүурлу өдәнилмәдикдә инсан асанлыгла хәстәләнир. *Низаминин* һикмәтли нәсиһәтләриндән бириндә охујуруг:

Чох јемәк, аз јемәк јахшы шеј дејил
Е'тидалы көзлә, һәр гајданы бил.

Һәр гајданы бил! Аилә һәјатынын көзәл ганунларындан бири. Инсан өз тәләбатларыны тә'мин едәркән өлчү һиссини итирирсә, һәм тибби, һәм дә мә'нәви-психоложи мә'нада хәстәләнир.

Һәр бир аилә өзүнү бу «хәстәликдән» горумалы, өз мәишәтинин, һәјат тәрзинин мә'нәви чәһәтдән сағламлығыны, ушагларын мә'нәви инкишафы үчүн әлверишли шәраит јарадылмасыны тә'мин етмәлидир. Бу саһәдә ата вә ананын мәс'улијјәти сон дәрәчә бөјүкдүр. Онлар өзләриндә вә ушагларда ағыллы тәләбатлар тәрбијә етмәли, аилә һәјатынын бу мүһүм саһәсинә өлчү һисси илә јанашмалыдырлар.

Киши илә гадынын тәләбатларында бир инсан кими үмуми чәһәтләр чохдур. Лакин бунунла белә онларын һәр биринин тәләбатларында өзүнәмәхсус фәргләр дә өзүнү көстәрир. Бу фәрг-

лəр, шүбһəсиз, чинсин өзүнүн тəбиəти илə бағлыдыр. Лакин онлары тəкчə биоложи амиллəрлə изаһ етмəк сəһв олардыр. Киши вə гадын тəлəбатлары арасындакы фəрглəрин əмəлə кəлмəсиндə тəрбијə ишинин бөјүк əһəмијјəти вардыр. Биз гызы бир, оғланы башга чүр тəрбијə едирик, онлара мүхтəлиф тəлəблəр веририк, өзүнəмəхсус давраныш вə рəфтар тəрзи көзлəјирик. Бунлар тəбии ки, оғлан вə гызларын тəлəбатларында да мүəјјəн чинси хүсусијјəтлəр кими əкс олунур. Тəсадүфи дејил ки, тəһсил-пешə вə мəдəни сəвијјəси мүхтəлиф киши вə гадынларын тəлəбатлары белə бир-бириндəн фəрглəнир.

Тəлəбатлар инсан фəаллығынын мəнбəјини тəшкил едир. Лакин инсанын һəрəкəтлəрини, əмəллəрини, давраныш вə рəфтарыны тəкчə онун тəлəбатларына əсасəн баша дүшмəк вə изаһ етмəк оларм мы? Хејр! Бунун үчүн инсанын **д а в р а н ы ш м о т и в л ə р и н и**—онун нəјин наминə белə һəрəкəт етмəсини ајдынлашдырмаг лазымдыр.

Сиз јəгин ки, *Мир Чəлалын «Бир кəнчин манифести»* повестини охумусунуз. «Сонанын чавабы» фəслини хатырлајаг:

Баһар вə Мəрданын анасы Сона ијирми илдəн артыг јүк јериндə сахладығы «Јусиф-Зүлејха» халчасыны базара сатмаға апарыр. О, ушагларына чөрəк пулу, намəрд əлиндə галмыш Мəрдана—дустаг оғлуна хəрчлик тапмаг үчүн сон үмидини—халчаны сатмалыдыр. Ајры күман јери јохдур.

Кəлин, əввəлчə, бир мəсəлəни дəгиглəшдирəк: Халчасыны сатмаг истəјəн бир гадын үчүн халчаны кимин алмасынын мəʼнасы вармы? Бу суала үмуми шəкилдə чаваб вермəк олмаз. Мəсəлəјə дүзкүн јанашмаг үчүн суалы, биринчи нөвбəдə, əхлаги бахымда ајдынлашдырмаг лазымдыр. Сона гејрəтли, намуслу, вəтəнпəрвəр азəрбајчанлы гадын иди. О билəндə ки халчаны инкилис мистери алмаг истəјир, һиддəтлəнир. Сона гəтијјəтлə *«итə атарам, јада сатмарам»* дејиб, архасыны мистерə вə тачирə чевириб чəлд кетмəјə башлајыр: «О нə дајаныр, нə динир, нə кери бахырды. Гəлбиндə гајнајан вəтəн тəбəссүмү вə аналыг гүруру илə башыны уча тутуб кедирди...»

Мəрд аналар Вəтəн гејрəти һаггында јалныз белə фикирлəширлəр. *«Итə атарам, јада сатмарам»...* ананын бир вəтəндаш кими һүнəринин психоложи мəʼнасы бу сөзлəрдə ифадə олунур. Һəмин сөзлəр онун давраныш мотивлəрини əкс етдирир.

Ејни тəлəбат əсасында мүхтəлиф давраныш мотивлəри формалашыр. Мүəјјəн јаша чатанда бүтүн оғлан вə гызларда аилə гурмаг тəлəбаты əмəлə кəлир. Онлар евлəнмəк истəјир вə... евлəнирлəр. Анчаг онлардан һəр бири бу вахт мүəјјəн бир мотивдəн чыхыш едир: бир чоху севиб-севилиб əрə кедир, икинчиси адəт вə əнʼəнə үзрə евлəнир (һамы əрə кедир, мəн нијə кетмəјим?!), үчүнчүсү, мадди мүлаһизəлəрə көрə (оғланын јахшы пешəси, еви, үмумијјəтлə, мадди тəʼминаты вə с.) бир башгасы ата-анасынын мəслəһəти илə евлəнир... Бу шəрти групларын мүх-

тәлиф сосиоложи вә психоложи тәдгигатларын нәтичәләри әсасында давам етдирмәк мүмкүндүр. Нәтичә чыхармаг үчүн бунлар да кифајәтдир: инсанларын әхлаги шүуру, көзәллик идеалы, һүгугу, дүшүнчәси ејни дејил, онлар өз һәјатларынын мә'насыны вә кәләчәк перспективләрини дә ејни шәкилдә баша дүшмүрләр. Бундан асылы оларағ давраныш мотивләриндә көклү фәргләр әмәлә кәлир. Севдији үчүн вә мадди мүлаһизәләрә көрә евләнмиш ики адамын давраныш мотивләри һеч дә ејни мә'на дашымыр. Онларын өз аиләләринә, һәјат јолдашларына, һәтта доғма ушагларына мүнасибәтләриндә дә фәргли чәһәтләр өзүнү көстәрир. Әкәр биз һәр һансы бир адамын, тутаг ки, һәјат јолдашымызын вә ја гајынанамызын давраныш мотивләрини билмириксә, бу психоложи бахымдан о демәкдир ки, онун шәхсијјәти, давранышынын әсл мәзмуну һаггында тәсәввүрүмүз јохдур.

Инсанларын давраныш мотивләринин өјрәнилмәси исә һеч дә асан дејилдир. К. Марксын сөзләри илә десәк, әкәр шејләрин маһијјәти онларын алнына јазылмыш олсајды, һеч бир елмә, о чүмләдән, психолокија елминә еһтијач галмазды.

Инсанларын давраныш мотивләрини өјрәнәркән мејдана чыхан ән башлыча чәтинлик дә мәһз бунунла бағлыдыр. Мәсәлә ондадыр ки, тәкчә давранышын заһири әламәтләринә көрә онун мотивләрини мүәјјәнләшдирмәк олмаз.

Икиүзлү, јалтаг, рүшвәтхор адамлар һәмишә өзләрини башгаларына хејирхаһ адам кими көстәрир, мүхтәлиф јолларла өз бәд әмәлләринин мотивләрини өрт-басдыр едирләр.

Биз «оғлан-гыз», «киши-гадын», «әр-арвад» типли мүнасибәтләрдә дә белә һаллара аз тәсадүф етмирик. *Сабит Рәһманын «Нишанлы гыз»* комедијасындакы Миндилли сурәтини хатырлатмаг истәјирик.

Онун әлиндән һәр шеј—јалтаглыг да, фырылдагчылыг да кәлир. Һәтта лазым кәлдикдә, Миндилли дәлләклик едиб Чамалын үзүнү дә гырхыр. Чамал онун бу мәһарәтини көрдүкдә дејир: «Баһ атоннан.. Әши, сәнин әлиндән кәлмәјән иш вар?!». Гасым исә онун һәрәкәтләрини белә гијмәтләндирир: «Гијамәт адамсан, мин чүрә үсулла үрәкләрә кирмәји бачарырсан». Чамал ондан сорушанда ки, «Бәс нијә евләнмирсән?» Миндилли дејир: «Утандырмајын мәни, јолдаш Чамал», «Ајыб олмаса, ахтарырам, сечирәм». Лакин сонралар мә'лум олур ки, о дөрд дәфә арвад алыб-бошајыб. Дөрд ушағы олса да, онларын нечәсинин оғлан, нечәсинин гыз олдуғуну «һәлә јахшы мүәјјәнләшдирмәмишдир». Лакин бунунла белә, о, кечмиш арвады Гәмәрлә растлашанда диз чөкәрәк дејир: «Гәмәр, бағышла, сәһвими бојнума алырам». «Мән сәни атдығым күндән јыхылмышам, Гәмәрчан!» О, Гәмәрә јалварыр: «Гәмәрчан! Ичазә вер, гајыдым өз јувама, гызымызы өзүм једириб-ичирим, өзүм тәрбијә едәјим» Гәмәр она гәтијјәтлә чаваб верир: «Чәкил! Бурда сәнә јахшы ад гојублар: Миндилли. Доғрудан да, сәнин мин дилин вар. Анчаг мин дејил, милјон да дил төксән, хејри јохдур. Инсан бу чүр ағыр сәһви һәјатда јалныз бир дәфә едијә биләр. Онун үчүн дә бүтүн өмрүм боју әзаб чәкирәм. Бәсдир, кифајәтдир».

Ағыр сәһвә јол вермәмәк үчүн диггәтли олмаг, адамлара ширин сөзләринә; сәхавәтли вә'дләринә, палтарларына вә с. кө-

рә јох, онларын һәрәкәтләринә көрә вә һәгигәтдә нәји тәблиғ етдикләринә көрә гијмәт вермәк лазымдыр.

Мотивләр системи мүрәккәбдир. **Инсанын мараглары, идеаллары, эгидәси, емосијалары, һәвәсләри вә с. мотив ролунда чыхыш едә биләр.**

Инсанын тәләбатларынын мәзмуну өз эксини адәтән онун марагларында тапыр. Бу вахт инсанда харичи аләмә еләбир мүнасибәт әмәлә кәлир ки, о, мүвафиг чисим вә һадисәләрә хүсуси диггәт јетирмәјә башлајыр. Мараглар һәм дә инсанын емосионал аләми илә билаваситә бағлыдыр. Инсаны марагландыран шејләр онун үчүн шәхси мә'на кәсб едир. Бу, өз эксини онда тапыр ки, мараглар һәмишә мүәјјән емосијаларла, һиссләрлә мүшајиәт олунур. Марагларда иради чәһәтләр дә вардыр. Инсан мәһз бу вахт гаршыја чыхан чәтинликләри ирадисә'јлә арадан галдырыр.

Әр вә арвадын, еләчә дә ушагларын, гајынананын, гајынатанын вә дикәр јахын адамларын мараг саһәси аилә һәјаты үчүн мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Әкәр әрин вә ја арвадын марағы мәһдуд характер дашыјырса, аиләнин һәјатында чансыхычы чәһәтләр мејдана чыхыр. Бунлар исә өз нөвбәсиндә әрлә-арвадын, ата илә ушағын мүнасибәтләринин характериндә, онларын үнсијјәтинин мәзмунунда билаваситә экс олунур.

Әрлә арвадын, ушагларын вә башгаларынын мараг саһәси аиләнин мә'нәви һәјатынын чох мүһүм саһәсини тәшкил едир. Онларын мараглары бир-бириндән нә дәрәчәдә фәргләнир? Әрлә арвадын мараг саһәсини нә кими үмуми чәһәтләр бирләшдирир?

ССРИ-нин мүхтәлиф шәһәрләриндә, еләчә дә Бакыда апарылан тәдгигатларын нәтичәләринә көрә, оғлан вә гызларын марағлары өзләринин мәзмуну е'тибарилә ејни сәвијјәдәдир, үмуми чәһәтләри дә чохдур. Лакин онларын марағына чинси фәргләр өзүнәмәхсус шәкилдә тә'сир көстәрир. Бу да тәбиидир. Мараглар оғлан вә гызларын тәләбатлары илә билаваситә әлагәдар олдуғундан онларын арасында бу саһәдә дә мүәјјән фәргләрин олмасы зәруридир. Бу фактлар јаш артдыгча даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Аиләдә исә.. әр вә арвад, ата вә ана ролларындан һәр биринин өз хүсусијјәтләри вардыр. Бу хүсусијјәтләр онларын марагларында да экс олунур.

Евдә ана илә атанын, оғлан вә гыз ушагларынын мараг саһәсиндә чинси фәргләрин олмасы тамамилә тәбиидир. Лакин бу, фәргләри мүтләглләшдирмәмәлидир.

Сөһбәт киши вә гадын мараглары арасындакы чинси фәргләрин һеч дә арадан галдырылмасындан дејил, онларын марагларында аиләдахили үнсијјәти јахшылашдырмаг имканы верән үмуми чәһәтләрдән сәмәрәли истифадә етмәкдән кедир. Әрлә арвад, ушаглар бир «һәјат кәмиси»нин сакинләридир, театр дили илә десәк, тәрәф-мүгабилдирләр. Онларын мә'нәви

һәјатында үмуми чәһәтләр олмалыдыр ки, бунлардан да бири, бәлкә дә ән башлычасы мараглардан ибарәтдир. Бошанма статистикасы да бу нәтичәни тәсдиг едир. Сосиологлар аиләләри ики група бөлүб онлары мүгајисәли сурәтдә өјрәнмишләр. Өзүнүн асудә вахтыны бир јердә кечирән әр вә арвадлары бир група, асудә вахтларыны ајрылыгда кечирән әр вә арвадлары икинчи група дахил етмишләр. Алимләри белә бир суал марагландырырды: бу аиләләрдән һансында бошанмаја даһа чох тәсадүф олунур? Мүәјјән едилмишдир ки, өз асудә вахтларыны ајры-ајрылыгда кечирән әр вә арвадлар арасында бошанма һаллары даһа чохдур. Бу нәтичә һеч дә тәәччүблү көрүнмүр. Әрлә арвадын өз асудә вахтларыны ајры-ајрылыгда кечирмәсинин сәбәби ајдындыр: мараг ујғун кәлмәдикдә, сөз тутмајанда инсанлар бир-бириндән узаглашырлар. Лакин әрлә арвадын марагларыны үмуми чәһәт бирләшдирәндә онларын мә'нәви јахынлығы үчүн әлверишли зәмин јараныр.

Муасир дөврдә кишиләрин дә, гадынларын да, оғланларын да, гызларын да мараг саһәси хүсусилә кенишләнмишдир. Аиләдә онларын һәртәрәфли инкишафы үчүн сағлам мә'нәви-психоложи шәраит јарадылмалыдыр.

Марагларын һәмишә мәзмунуна диггәт јетирилмәлидир. Инсанын нәјә мараг көстәрмәси вә онун марагландығы саһәнин ичтимаи чәһәтдән нә дәрәчәдә дәјәрли олмасы психоложи бахымдан мүһүмдүр. Тамамилә ајдындыр ки, мәнзил гоншусунун шәхси һәјатына марагла, шаирин вә ја алимин һәјат вә фәалијјәтинә мараг мухтәлиф ичтимаи дәјәрә вә мәзмуна маликдир.

Шәхсијјәтин мә'нәви-естетик и д е а л л а р ы н ы н да әһәмијјәти бөјүкдүр. Әр вә арвадын идеал аилә, әсл киши вә гадын ата вә ана барәдә дәгиг тәсәввүрләрә јијәләнмәмәләри онларын ән бөјүк театр сәһнәсиндән белә гат-гат мүрәккәб олан аилә «сәһнәсиндә» өз ролларыны дүзкүн ифадә етмәмәләринин мүһүм шәртләриндән биринә чеврилир.

Идеаллар мүһүм һәјати мәгсәдләр кими дүнјакөрүшүнүн әсас тәркиб һиссәләриндән бирини тәшкил едир. Објектив аләм, инсанын дүнјада јери, әтраф мүһитә вә өзүнә мүнасибәти барәдә көрүшләр системинә д ү н ј а к ө р ү ш ү дејилир. Совет адамынын бир шәхсијјәт кими формалашмасында коммунист дүнјакөрүшү һәлледичи әһәмијјәт дашыјыр. Инсан өз дүнјакөрүшүнүн принсипләринә ујғун сурәтдә һәрәкәт едирсә, бу, онун билик вә идејаларынын ә г и д ә ј ә чеврилдијини көстәрир.

Јенијетмә оғлан вә гызларда борч вә вәзифә һаггында јаранмыш мә'нәви тәсәввүрләр, биликләр вә идејалар аилә һәјатында хүсусилә бөјүк мә'на дашыјыр. Шәхсијјәтин әгидәсини тәшкил едән бу тәсәввүрләр, билик вә идејалар онун шәхси һәјатында даһа да чилаланыр, дәгигләшир, јени мәзмун кәсб едир. Бу просесдә һәјат јолдашы мүсбәт вә ја мәнфи рол ојнаја биләр.

Габилиј]јәтләр вә... аиләнин психолокијасы

Илк бахышда бунларын арасында әлагә тапмаг адамын һеч ағлына да кәлмир. Һалбуки габилијјәтләр вә аилә арасында нә исә дахили бир бағлылыг вардыр. Бизи һәмин мәсәлә бу ҹәһәтдән марагландырыр. Әлбәттә, сөһбәт киши вә гадынын габилијјәтләриндән, онларын аилә шәраитиндә инкишаф етдирилмәсиндән кедир.

Габилијјәтләр психолокија тарихиндә ән чох тәһриф олунан, зиддијјәтли шәкилдә һәлл едилән проблемләрдән биридир. Бу, илк нөвбәдә, онунла шәртләнир ки, габилијјәт проблеми сосиал проблемдир, шәхсијјәтин азадлығы проблеми илә бағлыдыр. Сосиал әдаләтсизлик вә зүлмүн һөкм сүрдүјү истисмарчы ҹәмијјәтдә даима зәһмәт адамынын габилијјәтләри инкар олунмушдур.

Идеалист алимләрә көрә, куја гадынлар тамамилә габилијјәтсиздир. Буржуа алимләри белә мүртәҹе фикирләрини нә илә әсасландырырлар?

Онлар дүнјанын көркәмли адамларынын сијаһысыны тутурлар. Мәшһур шаирләр, бәстәкарлар, философлар, тарихчиләр, ријазијјатчылар, физикләр, кимјачылар вә б. арасында гадын адларына надир һалларда тәсадүф олунур. Лакин тарихи фактлар көз габағындадыр. Мәсәлән, Азәрбајҹанда мәшһур гадынлар һеч дә аз дејилдир: Мәсһәти Кәнҹәви, Һејран ханым, Хуршудбану Натәван... Бу фактлары даһа әтрафлы тәһлил етсәк, мә'лум олур ки, дүнјанын мәшһур адамлары арасында гадынларын азлыг тәшкил етмәси онларын габилијјәтләринин сәвијјәси илә јох, билаваситә иҹтимаи вәзијјәти илә бағлыдыр. Гадын һүгугсузлуғунун тарихи нәтиҹәләри мәһз бу ҹүр дәһшәтли олмушдур.

Истисмарчы ҹәмијјәтләрдә белә һесаб едирдиләр ки, арвад кишинин «көлкәсидир», «гулудур».

Ә. Һагвердијев ингилабдан әввәл Азәрбајҹан гадынларынын һүгугсузлуғуну *«Дағылан тифаг»* фаҹиәсиндә Сона ханымын дили илә белә характеризә едир: «Өвәтсән, динмә, киши дејәнә бах, өл дејир—өл, гал дејир—гал! Габ-газандан башга һеч бир шејә әл вурма! Вурарлар, сәбр елә! Сөјәрләр, сәбр елә!... Малымыз кишинин, ҹанымыз кишинин, ихтијарымыз кишинин әлиндәдир. Ағзымызы ачыб сөз демәк истәјәндә ағзымызын үстүндән вурурлар ки, өвәтсән, динмә...».

Бу шәраитдә гадын өз габилијјәтләрини әсасән бир саһәдә ушагларын тәрбијәсиндә сынаја билирди. Бәли, бу мә'нада гадын ән бөјүк сәнәткар иди. Ушаға мәһарәтлә ана дилини өјрәдирди. Ушаға лајлај дејәндә ше'р гошур, маһны бәстәләјирди. Евин дөрд диварı ана тәхәјјүлүнү нә гәдәр мәһдудлашдырса да о, тәбии бөјүк тәрбијәчи, шаир, бәстәкар иди.

Бәшәријјәт тарихиндә бу һәгигәт илк дәфә бизим өлкәмиздә бәргәрар олмушдур. Социализм ҹәмијјәти сүбут етди ки, гадынын јарадыҹылыг имканлары бөјүкдүр. Ҹ. Ҹаббарлынын «Се-

вил» вә «Алмаз» пјесләри бу бахымдан мараг доғурур. Бу күн республикамызын гадын алимләри, тәбибләри, шаирләри, бәстәкарлары, рәссамлары... нәинки өлкәдә, һәм дә бүтүн дүнјада совет елмини, әдәбијјатыны вә инҹәсәнәтини ләјагәтлә тәмсил едирләр.

Совет психологларынын тәдгигатлары әсаслы сурәтдә сүбут едир ки, гадынларын габилијјәтсизлији һаггында мәсәлә тамамилә сахтадыр, онун һеч бир елми әсасы јохдур.

Габилијјәтләр һаггында нәзәрдән кечирдијимиз сәһв фикирләр узун мүддәт киши вә гадын пешәләри һаггында тәсәввүрләрдә дә өз әксини тапмышдыр. Ријазијјатчы, нефт мүһәндиси, театр режиссору кими бир чох фәалијјәт саһәләри узун мүддәт киши пешәләри һесаб олунмушдур. Вахтилә М. Әзизбәјов адына Азәрбајҹан Нефт вә Кимја Институтунда, С. М. Киров адына АДУ-нун механика-ријазијјат факүлтәсиндә гыз тәләбәләрә надир һалларда тәсадүф олунурду. Ҹәмијјәт инкишаф етдикҹә, киши вә гадын пешәси һаггындакы шаблон вә стереотипләр әсаслы шәкилдә дәјишилмишдир. Бу күн республиканын ријазијјатчылары, нефт мүһәндисләри ичәрисиндә јүзләрлә истеʼдадлы гадынлар чалышырлар. Јалныз бәʼзи зәрәрли саһәләрдә гадынларын ишләмәсинә ганунла иҹазә верилмир.

Муасир дөврдә ән характерик аилә—ата вә ананын ишләдији аиләләрдир. Онлар әл-әлә верәрәк халг тәсәррүфатынын, елм вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләриндә фәалијјәт көстәрирләр. Сосиоложи тәдгигатлар сүбут едир ки, инсанын әмәк фәалијјәтиндә аилә илә бағлы амилләр мүһүм рол ојнајыр.

Әкәр евдә сәни баша дүшүрләрсә, дәзкаһ архасында, памбыг тарлаларында, Нефт дашларында, мәктәбдә, хәстәханада вә с. саһәләрдә көстәрдијин фәдакарлыгла һәјат јолдашын фәхр едирсә, хош үзлә сәни ишә јола салырса... бу голлара гүввә верир, инсаны даһа бөјүк ишләрә руһландырыр. Инсанлар аилә хошбәхтлијиндән данышанда бу ҹәһәти һәмишә еʼтираф едирләр. Ҹәфәр Ҹаббарлы өз тәрҹүмеји-һалында јазырды ки, мән өзүмү һәмишә хошбәхт һесаб етмишәм. Хошбәхтәм, чүнки һәјат јолдашым һәссас, сәмимидир. Һәјата, инсанлара бахышы мәнимлә тамамилә ујғундур. Ән әсасы исә, будур ки, фәдакар бир гадындыр. Мәним арзуларымча, үрәјимҹәдир. Бир сөзлә, мәним үчүн доғулмушдур...

Көркәмли шаирләрин, јазычыларын, бәстәкарларын, алимләрин хатирәләриндә белә ибрәтамиз еʼтирафлар чохдур. Сосиологлар мүәјјәнләшдирмишләр ки, инсанларын, демәк олар, һамысы хошбәхтлијә психоложи меʼјарларла јанашырлар. Мүдрик кишиләр вә гадынлар бу ҹәһәти һәмишә билдирмишләр: хошбәхтлик одур ки, сәни ишдә вә евдә баша дүшсүнләр, севсинләр, гијмәтләндирсинләр.

Ағыллы вә гајғыкеш **гадын аиләдә кишинин пешәсинә вә сәнәтинә ујғун өзүнәмәхсус «иш режими» јараданда, онун әмәк һүнәри илә өјүнәндә, ушаглары атанын вәтәндашлыг симасы**

илә танын едиб онлара атаја гајғыкеш мүнасибәт ашылајанда, бунунла нәинки кишинин исте'дад вә габилијјәтләринин үзә чыхмасына шәраит јараныр, һәм дә ону мин бир зәриф вә парлаг телләрлә өз аиләсинә, ушагларына бағлајыр. Ејни сөзләри кишиләр һаггында да дејирик.

Пешә ролунун аилә илә узлашдырылмасы гадын үчүн әлавә чәтинликләр јарадыр. Ушагларын доғулмасы вә тәрбијәси илә әлагәдар чох вахт гадынын әмәк фәалијјәтиндә мәчбури фасиләләр әмәлә кәлир. Һәтта бә'зән о, ушагларын јашы, сајы вә с. бағлы пешәсини дәјишир. Онун пешә һазырлығынын јүксәдилмәсиндә, әмәк фәалијјәтинин сәмәрәлилијиндә киши мүһүм рол ојнајыр. О, буна мә'нән борчлудур.

Бәс ушаглар нечә? Биз јухарыда онларын адыны тәсадүфән чәкмәдик. Ушаглар өзләринин тә'лим мүвәффәгијјәтләри, әмәксевәрлији, нүмунәви давранышлары илә ата-ананын јарадычылыг әзмини һәмишә артырырлар.

Характер. Шәхсијјәтин мүрәккәб вә чохчәһәтли мүнасибәтләри онун давраныш вә рәфтарында характер әламәтләри кими тәзаһүр едир.

Характер әламәтләри чохдур. Психологлар мүхтәлиф дилләрдә инсанын характер әламәтләрини ифадә едән сөзләри һесабламышлар. Мә'лум олмушдур ки, ајры-ајры дилләрдә 2000-дән 4000 минә гәдәр белә сөзләр вардыр. Бунларын һамысыны бир-бир садаламаг мүмкүн дејилдир. Буну нәзәрә алараг психологлар характерин хассәләрини ашағыдакы кими дөрд бөјүк системә бөлүрләр:

1. Коллективә вә ајры-ајры адамлара мүнасибәти билдирән хассәләр (коллективчилик, меһрибанлыг, гајғыкешлик, тәләбкарлыг вә с.);

2. Әмәјә мүнасибәти ифадә едән хассәләр (әмәксевәрлик, тәнбәллик, виҹданлылыг, мәс'улијјәтлилик вә јахуд мәс'улијјәтсизлик, вә с.);

3. Әшјалара мүнасибәти ифадә едән хассәләр (сәлигәлилик, пинтилик вә с.);

4. Инсанын өзүнә мүнасибәтини билдирән хассәләр (һејсијјат, шөһрәтпәрәстлик, ловғалыг, мәғрурлуг, тәвазөкарлыг вә с.)

Характерин хассәләри бир-бири илә сых әлагәдардыр. Мәсәлән, мүәјјәнләшдирилмишдир ки, өзүнә һөрмәт бәсләмәјән адам, адәтән, башга адама да һөрмәт етмир.

Һөрмәт һәмишә гаршылыглы характер дашыјыр. Әкәр сән һәр һансы бир адама инсан кими јанашыр, һөрмәт едирсәнсә, о да тәбиидир ки, сәнә һөрмәт бәсләјәчәкдир. Аталар бу мә'нада дејирләр ки, халча салан өзү отурар.

Шәхсијјәтин психи һәјаты вәһдәтдәдир. Онун өзүнә, коллективә вә башга адамлара мүнасибәти әмәјә мүнасибәти, бу сонунчу исә шејләрә мүнасибәти илә бағлыдыр. Һөрмәт һиссини сәчијјәләндирәркән дә һәмин ганунаујғунлуғу нәзәрә алмаг лазымдыр. Һөрмәтчиллик анчаг коллективчилик, мәс'улијјәт һис-

си вә с. илә узлашдыгда гијмәтли кејфијјәтә чеврилир вә инсанларын гаршылыглы мүнасибәтләринин инкишафында мүһүм рол ојнајыр.

Һәр бир адамын характери типик вә фәрди әламәтләрин вәһдәтиндән ибарәтдир. Бизим һамымыз сосиалист типли шәхсијјәтләрик, ејни ичтимаи шәраитдә јашајырыг. Һәјат тәрзимиздә олан үмуми вә типик хүсусијјәтләрин тә'сири илә һәр биримиздә совет вәтәнпәрвәрлији, сосиалист бејнәлмиләлчилији, әмәксевәрлик, коллективчилик кими совет адамы үчүн сәчијјәви характер әламәтләри формалашыр. Бунунла јанашы, һәр бир адамын һәјат шәраитиндә, фәалијјәтиндә фәрди чәһәтләр нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, биримиз үч бачынын гардашыјыг, дикәримизин бачысы јохдур, үч гардашы вардыр. Биримизин атасынын 70 јашы вар, дикәримизин атасы хејли чавандыр. Јахуд, Адил вә Кәрим 15 јашындадыр. Лакин Адил евин бөјүк ушағыдыр, өзүндән кичик ики бачысы вә бир гардашы вардыр. Кәрим исә евин кичик ушағыдыр, өзүндән бөјүк ики бачысы вә бир гардашы вардыр. Онлар евә кәлән кими Кәрими әзизләјирләр, она бир бачысы гәләм бағышлајыр, гардашы китаб алыр, о бири бачысы дадлы јемәк кәтирир. Адил Кәримлә һәмјашыд олса да, евин бөјүк оғлудур. О, нәинки өз кичик бачы вә гардашындан һәдијјә көзләмир, әксинә, бөјүк гардаш кими онлара гајғы көстәрир...

Синир системинин вә һәјат шәраитинин хүсусијјәтләри илә әлагәдар олараг һәр бир адамда мүхтәлиф фәрди характер әламәтләри формалашыр. Бу бахымдан бир мүһүм чәһәт дә диггәти чәлб едир: лап кичик јашларындан аиләдә ушаглар тәрбијә едиләркән онларын чинси нәзәрә алыныр. Гызы бир чүр, оғланы башга чүр тәрбијә едирләр. Ән башлычасы исә әтрафдакы адамлар гыз ушағы илә гыз кими, оғлан ушағы илә оғлан кими рәфтар едирләр. Бу јанашма илә дә ушагларда оғлан вә гыз характери үчүн сәчијјәви әламәтләр тәшәккүл тапыр, онларын әсасында киши вә гадын характери формалашыр. «Гадын-киши», «әр-арвад» типли мүнасибәтләрдә характерин бу чәһәтләри даһа чох сәчијјәвидир. Бу мәсәләни ајдынлашдыраг. Кишиләр (оғланлар) вә гадынлар (гызлар) һансы характер әламәтини даһа јүксәк гијмәтләндирирләр?

Сосиологлар вә психологлар бу истигамәтдә мүхтәлиф тәдгигатлар апармышлар. Онлардан бә'зиләринин нәтичәләри илә таныш олаг.

Әр-арвад мүнасибәтләринә һансы характер әламәтләри мүсбәт вә мәнфи тә'сир көстәрир? Бир тәдгигат заманы 224 нәфәр тәләбәјә (онлардан 117 нәфәри оғлан, 107 нәфәри гыздыр) вә 610 нәфәр әрли гадына 8 мүсбәт, 8 мәнфи характер әламәти јазылмыш бир вәрәгә верилмишдир. Вәрәгәдә характер әламәтләри тәсадүфи гајдада гејд олунмушдур. Тәләбәләрә вә әрли арвадлара тәклиф олунмушдур ки, онлары әһәмијјәтинә көрә сыраја дүзсүнләр. Әр-арвад мүнасибәтләринә һансы кејфијјәт

даһа чох мүсбәт вә ја мәнфи тә'сир көстәрирсә, ону биринчи јердә, нисбәтән өз әһәмијјәтли әламәти икинчи, јахуд үчүнчү јердә, лап аз әһәмијјәтлисини исә сәккизинчи јердә гејд етсинләр.

Бу характер әламәтләр ашағыдакылардан ибарәт олмушдур:

Мүсбәт әламәтләр	Мәнфи әламәтләр
Дүзлүк	Шәрәфсизлик
Тәмкинлилик	Кин сахламаг
Әдаләтлилик	Тәсәррүфатсызлыг
Гајғыкешлик	Тез өзүндән чыхмаг
Хејирхаһлыг	Симичлик
Сәдагәт	Гыспанчлыг
Сәмимилик	Худбинлик
Јахшы ев саһиби олмаг бачарығы	Кобудлуг

В. А. Сисенко тәрәфиндән апарылмыш бу тәдгигатын нәтичәләри марагдыдыр. Әввәла, белә бир чәһәт диггәти чәлб едир ки, ејни бир характер әламәти кишиләр вә гадынлар үчүн ејни әһәмијјәтә малик дејилдир. Бу барәдә тәсәввүр әлдә етмәк үчүн кишиләрин (тәләбә оғланларын) чавабларыны гадынларын (тәләбә гызларын вә әрли гадынларын) чаваблары илә мүгајисә етмәк кифајәтдир. Ашағыдакы чәдвәлдә бу чәһәт ајдын ифадә олунмушдур:

Чәдвәл 1

Характер әламәтләри	Тәләбәләр		Әрли гадынлар
	Оғланлар	Гызлар	
Хејирхаһлыг	1	2	5
Сәдагәтлилик	2	3	2
Гајғыкешлик	3	1	1
Әдаләтлилик	4	6	4
Дүзлүк	5	4	3
Дәмкинлилик	6	5	6
Тәмимилик	7	7	7
Јахшы ев саһиби олмаг бачарығы	8	8	8

Тәләбә гызлар вә әрли гадынлар үчүн кишинин гајғыкеш вә диггәтли олмасы хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Тәләбә гызлар үчүн кишинин хејирхаһлығы вә сәдагәтлилији, әрли гадынлар үчүн исә кишинин сәдагәтлилији, дүзлүк вә доғручулуғу јүксәк мә'нәви-психоложи сәрвәт кими бөјүк мә'на дашыјыр.

Оғлан тәләбәләр гадынларын мүсбәт характер әламәтләри ичәрисиндә хејирхаһлыг вә сәдагәтлилијә хүсуси диггәт јетирмишләр. Тәчрүбә көстәрир ки, кишиләр, умумијјәтлә, гадында бу кејфијјәтләри јүксәк гијмәтләндирирләр. Бә'зи тәдгигатларын нәтичәләринә көрә гадынын сәдагәтлилији кишиләр үчүн даһа

чох мә'на кәсб едир. Гадынын гајғыкешлији, диггәтлилији дә кишиләр үчүн ејни дәрәчәдә әһәмијјәтлидир.

Бир чәһәти дә гејд едәк. Истәр кишиләрин, истәрсә гадынларын бу вә ја дикәр әламәтә вердикләри гијмәтләр онларын һәјат тәчрүбәси, хүсусилә аилә һәјаты тәчрүбәси илә әлагәдардыр. Тәләбә гызларын чаваблары илә әрли гадынларын чавабларыны мүгајисә етсәк, бу чәһәт ајдын көрүнәр.

1-чи чәдвәлдән көрүндүјү кими, тәләбә гызлар да, әрли гадынлар да кишинин гајғыкеш вә диггәтли олмасыны биринчи јердә гејд етмишләр. Лакин тәләбә гызлар хејирхаһлыг (икинчи јер), сәдагәтлилик (үчүнчү јер) вә дүзлүјә (дөрдүнчү јер) үстүнлүк вердикләри һалда, әрли гадынлар сәдагәтлилик (икинчи јер), дүзлүк (үчүнчү јер), әдаләтлилик (дөрдүнчү јер) кими әламәтләри даһа јүксәк гијмәтләндирмишләр. Әкәр тәләбә гызлара нисбәтән әрли гадынларын аилә һәјаты саһәсиндәки тәчрүбәсини нәзәрә алсаг, дејә биләрик ки, онларын јүксәк гијмәтләндирдикләри кејфијјәтләр әр-арвад мүнасибәтләринин инкишафында даһа чох әһәмијјәт дашыјан кејфијјәтләрдир. Мараглыдыр ки, әрли гадынларын јүксәк гијмәтләндирдикләри кејфијјәтләр кишиләрин тәләбә оғланлардан јүксәк гијмәтләндирдикләри кејфијјәтләрә даһа чох ујғун кәлир. I №-ли чәдвәлә әсасән онларын чавабларыны мүгајисә един. Истәр әрли гадынлар, истәрсә тәләбә оғланлар 2-чи, 6-чы, 7-чи вә 8-чи јерләрдә ејни әламәтләри (сәдагәтлилик, тәмкинлилик, сәмимилик вә јахшы ев саһиби олмаг бачарығы) гејд етмишләр. Һалбуки тәләбә гызларла тәләбә оғланларын чавабларыны бу јолла мүгајисә етсәк, онларын бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләндијини көрәрик. Соруша биләрсиниз: бу нә илә әлагәдардыр? Суал илк бахышда чәтин көрүнсә дә, ону изаһ етмәк асандыр: Тәләбә гызлардан фәргли олараг әрли гадынлар бу вә ја дикәр кејфијјәти гијмәтләндирәркән реал аилә һәјаты тәчрүбәсини вә бу заман кишиләрин гадында јүксәк гијмәтләндирдикләри кејфијјәтләри нәзәрә алырлар. **Мәһз буна көрә дә биз әрли гадынларын јүксәк гијмәтләндирдикләри кејфијјәтләр һаггында чидди дүшүнмәлијик.**

Бәс мәнфи характер әламәтләри һаггында нә дејә биләрик? Әввәлчә 2 №-ли чәдвәллә таныш олаг:

Чәдвәл 2

Характер әламәтләри	Тәләбәләр		Әрли гадынлар
	оғланлар	гызлар	
Худбинлик	1	1	4
Шәрәфсизлик	4	4	2
Кобудлуг	3	2	1
Симичлик	4	3	7
Кин сахламаг	5	5	6
Тез өзүндән чыхмаг	6	7	5
Тәсәррүфатсызлыг	7	8	8
Гысганчлыг	8	6	3

Тәләбә оғланларын рә'јинә көрә биринчи үч әсас јери худбинлик, шәрәфсизлик вә кобудлуг тутур. Тәләбә гызлар исә бир гәдәр башга чүр фикирләширләр. 2-чи чәдвәлдән көрүндүјү кими, онлар худбинлик, кобудлуг вә симичлији ән мәнфи кејфијјәт сајырлар. Һәјат тәчрүбәси әрли гадынлары мүдрикләшдирир, онлар бу вә ја дикәр кејфијјәти гијмәтләндирәркән мәһз һәјат тәчрүбәсини нәзәрә алырлар. Гадынларын биринчи јердә «кобудлуғу», икинчи јердә «шәрәфсизлији», үчүнчү јердә исә «гысганчлығы» гејд етмәләри тәсадүфи дејилдир. Тәчрүбә дә буну тәсдиг едир. Әрлә арвад арасындакы мүнасибәтләрин инкишафына мәһз бу кејфијјәтләр даһа чох мәнфи тә'сир көстәрир. Бу барәдә ајдын тәсәввүр әлдә етмәк үчүн әр-арвад мүнасибәтләриндә гысганчлығын ролуну нәзәрдән кечирәк.

2-чи чәдвәлә диггәт јетирин: тәләбә оғланлар гысганчлығы сәккизинчи јердә, тәләбә гызлар алтынчы јердә јазмышлар. Һалбуки әрли гадынлар үчүн гысганчлыг даһа чох мә'на дашыјыр. Әр-арвад мүнасибәтләриндә гысганчлыг далашмағын, кәркинлијин, јерсиз шүбһә вә инчиклијин әсас мәнбәјини тәшкил едир.

Гадын вә киши гысганчлығы арасында охшар чәһәтләр олса да, фәргли хүсусијјәтләр дә чохдур. Кишиләр гадынлары тәкчә башга кишиләрә гысганмырлар. Онлар гадынлары һәр шејә— арвадын диггәтини әриндән јајындыран бүтүн шејләрә, һәтта јахын рәфигәсинә, чохлу вахт сәрф етдији севимли ишинә вә с. гысганырлар. Бундан фәргли олараг арвадлар, адәтән, әрләрини јалныз башга гадынлара гысганырлар. Онларын гысганчлығы өз әрләринин башга саһәләрдә мәнафејинә тохунмур, һәтта чох вахт өз әрләринин «сәһәрдән ахшамачан ишләмәси», «ишдән баш ачмамасы илә» өјүнүрләр.

Беләликлә, характер әламәтләрини ики група: әр-арвад мүнасибәтләринин инкишафына көмәк едән вә аилә һәјатынын бу мүһүм саһәсинә мане олан әламәтләрә бөлмәк мүмкүндүр. Һәр бир кәнч оғлан вә гыз бурадан өзү үчүн асанлыгла нәтичә чыхара биләр. Әр-арвад мүнасибәтләринин инкишафына көмәк көстәрән кејфијјәтләри әтрафлы тәһлил етсәк, онларын ичәрисиндә коммуникатив (латынча communico—әлагә сахлајырам, сөһбәт едирәм демәкдир) кејфијјәтләр хүсуси јер тутур. Бунун сәбәби ајдындыр: үнсијјәт заманы бу кејфијјәтләр даһа мүһүм рол ојнајыр. Истәр киши, истәрсә гадын үчүн башга адам үнсијјәт бахымындан мәһз инсан кими гијмәтлидир. Һәр һансы бир гыз вә ја оғлан мәһз өзүнүн коммуникатив кејфијјәтләри илә башга адамларын диггәтини чәлб едир. Һәмин кејфијјәтләр аилә һәјаты чәрчивәсиндә һәр бир гадын вә кишинин мә'нәви сәрвәтинә чеврилир.

Кәнчлик јашы дөврүндә шәхси гаршылыглы мүнасибәтләрин инкишафында оғлан вә гызларын мә'нәви кејфијјәтләринин ролу даһа да артыр. Аилә һәјатында исә мә'нәви ме'јарлар киши вә гадынлар үчүн санки мәһәк дашына чеврилир.

«Јахшы киши» вә «јахшы гадын» кејфијјәтләри «сәдагәтли әр» вә «вәфалы арвад» кејфијјәтләри илә билаваситә бағлыдыр. Онларын әсасыны исә кишилик вә гадынлыг һаггындакы анлајышлар тәшкил едир.

Кишилик вә гадынлыг һаггындакы анлајышлар тарихи сәчијјә дашыјыр. Чәмијјәт дәјишдикчә онлар да дәјишир. Бизим дөврүмүздә дә кишилик вә гадынлыг анлајышларында чидди кејфијјәт дәјишикликләри баш вермишдир. Оғлан вә гызларын бир јердә тәһсил алмасы, киши вә гадынын бирликдә ишләмәси онларын давраныш нормалары арасындакы ән'әнәви фәргләри арадан галдырыр, бә'зән дә ән'әнәви тәсәввүрләрә зидд кејфијјәтләри габарыглашдырыр. Тәдгигатлар көстәрир ки, халис «киши» пешәләриндә ишләјән гадынларда һәтта бә'зән кишијә хас характер әламәтләри мүшаһидә олунур. Лакин мүасир һәјат нә гәдәр дәјишилсә дә кишилик вә гадынлыг анлајышларынын өзәјини тәшкил едән кејфијјәтләр, илк нөвбәдә характер әламәтләри әһәмијјәтини итирмәмишдир. Аиләнин талеји вә күндәлик һәјаты киши вә гадында бу характер әламәтләринин мөвчудлуғу илә билаваситә бағлыдыр.

Темперамент вә характер

Характер темпераментлә бағлыдыр. Характерин заһири ифадә формалары, адәтән, инсанын темпераменти илә мүәјјән олунур.

Характер һәјатда газанылмадыр, билаваситә тәрбијәнин мәһсулудур. **Темперамент** исә ирсидир, инсанын синир системинин мүәјјән хүсусијјәтләри онун давраныш вә рәфтарында темперамент әламәтләри кими тәзаһүр едир. Темперамент инсанын психи һәјатынын мәзмунуну дејил, динамик (чәрәјанетмә) хүсусијјәтләрини—психи просес вә һаләтләрин интенсивлији, сүр'әти, темпи, ритми вә с. сәчијјәләндирир. Гаврајышын сүр'әти, диггәтин давамлылығы, емосијаларын күчү вә с. буна мисал ола биләр. Бир адамын ше'ри тез, дикәринин кеч әзбәрләмәси, биринин бәркдән, дикәринин сакит күлмәси, биринин дирибаш, дикәринин астакәл олмасы вә с. темпераментлә бағлы хүсусијјәтләрдир.

Мүасир психолокијада инсанын темпераментини мүхтәлиф хассәләрә көрә сәчијјәләндирирләр. Лакин онун ики мүһүм чәһәтинә—фәаллыг вә емосионаллыға хүсуси диггәт јетирирләр. Давранышын фәаллығы—онун итилик, чәлдлик, тезлик, сүр'әтлилик, јахуд әксинә, астакәллик вә әталәт дәрәчәсинә, емосионаллыг исә емосија вә һиссләрин чәрәјанетмә сүр'әтинә көрә характеризә олунур. Темпераментин һәр бир типиндә—сангвиник, флегматик, холерик вә ја меланхолик темперамент типләриндә нәзәрдән кечирдијимиз хүсусијјәтләр өзүнәмәхсус әламәтләрлә тәзаһүр едир. Мүасир психолокија дәрсликләриндә онлардан һәр биринин кениш психоложи характеристикасы верилир. Лакин һәр бири һаггында үмуми тәсәввүр әлдә етмәк үчүн онларын һансы синир системи типинә мувафиг олдуғуну нәзәрә алмаг лазымдыр. (сиз VIII синифдән бу мәсәләләрлә таныш-

сыныз). Мәшһур совет алими, академик И. П. Павлов дөрд синир системи типи мүәјјәнләшдирмиш, онлары әсас әламәтләринә көрә зирәк, сакит, чошғун (һөвсәләсиз) вә зәиф синир системи типләри адландырмышдыр. **Сангвиник темперамент типи**—зирәк синир системи типинә, **флегматик**—сакит, **холерик**—чошғун вә һөвсәләсиз, **меланхолик** зәиф синир системи типинә ујғун кәлир.

Синир системи типләрини зирәк, јахуд сакит, чошғун, јахуд зәиф терминләри илә ифадә едәркән И. П. Павлов онлардан һәр биринин әсас хүсусијјәтләрини нәзәрә алмышдыр. Бу терминләрә әсасән мүвафиг темперамент типләринин хүсусијјәтләрини тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир.

Темперамент типләриндән һансы јахшыдыр? Психолокија елми суала мүсбәт чаваб верир: һамысы јахшыдыр. Дүнјанын ејни пешә-сәнәт саһибләри (истәр көркәмли алим вә ја шаир, истәрсә дә мәшһур оператор вә ја механизатор олсун) арасында мүхтәлиф темпераментли адамлара раст кәлирик. Онлар өзләринин темперамент типиндән асылы олмајараг өз фәалијјәт саһәләриндә уғурла чалышырлар.

Темперамент типләриндән һәр биринин һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи хүсусијјәтләри вардыр. Сангвиник меһрибандыр, јени шәраитә, тәзә адамлара да тез алышыр, ујғунлашыр. Лакин әһвал-руһијјәси чох дәјишкәндир. Әкәр сангвиник шакирд «ики» гијмәт алмышса, дәрһал көврәлир, долухсунур, өзүнү ағламагдан күчлә сахлајыр. Лакин јарым саат кечмәмиш бајагкы изтирабларыны унудур, елә бил «ики» гијмәти алан о дејилмиш... Флегматик шакирд сәбирлидир, тәмкинлидир, сојуггандыр, лакин астакәлдир. Холерик шакирд өз чошғунлуғу илә сечилир. Әсәбиләшдикдә исә тез өзүндән чыхыр, шулуглуг салыр, тез-тез вә учадан данышыр, тәнәффүсдә јериндә отурмур, дәһлиздә гачыр, ја да ушаглардан бири илә күләшир. Меланхолик шакирд исә ифрат дәрәчәдә һәссасдыр, нечә дејәрләр, түкү-түкдән сечир, өзүнү тез итирир, анчаг мүәллим она кичик бир нөгсан тутан кими сыхылыр, сәси дәјишир, күчлә ешидилир, асанлыгла инчијир, руһдан дүшүр.

Һәр бир адам өзүнүн темперамент типинин мүсбәт вә мәнфи хүсусијјәтләрини дәрк етмәлидир.

Темперамент, адәтән, 2 јашына гәдәр халис формада өзүнү көстәрир. Ушағын характери формалашдыгча, темпераментин тәзаһүрләриндә дә мүһүм дәјишикликләр баш верир вә о, өз темпераментини идарә етмәјә башлајыр. Бурада ән башлыча чәһәт кәнч оғлан вә гызларда башга адамлара, дејәк ки, һәјат јолдашына, ушаглара гајғылы мүнасибәтин формалашмасы илә бағлыдыр. Мәсәлән, гадын вә кишијә һөрмәт руһунда тәрбијә олунмуш холерик аиләдә өзүнү һеч дә сангвиникдән аз тәмкинли апармыр.

Инсанын дүнјакөрүшү, әгидәси, мараглары вә с. мәзмуну

нәинки темпераментдән асылы дејилдир, әксинә, онлар темпераментин типләринә өзүнәмәхсус сосиал мәзмун верирләр.

Темперамент хүсусијјәтләри чинси әламәтләрлә билаваситә бағлы дејилдир. Үмумијјәтлә, ејни бир темперамент типи истәр оғланларын, истәрсә дә гызларын давраныш вә рәфтарында әсасән охшар хүсусијјәтләрлә тәзаһүр едир. Лакин бурада чинслә бағлы бә'зи чәһәтләри гејд етмәк лазымдыр. Јухарыда көстәрилдији кими, ушагларын тәрбијәсиндә мүәјјән ән'әнәләр мөвчуддур. Биз оғлан ушағынын тәрбијәсиндә киши идеалындан, гызларын тәрбијәсиндә гадын идеалындан чыхыш едирик. Буна көрә дә онлардан бириндә киши характери, дикәриндә гадын характери тәрбијә олунур. Бу, ушагларда (оғлан вә гызларда) темперамент хүсусијјәтләринин тәзаһүрүнә дә тә'сир көстәрир. Белә һалда темперамент хүсусијјәтләри характер әламәтләри илә үзви сурәтдә бирләшир, онларла бирликдә тәзаһүр едир. Бу әсасда да оғлан меһрибанлығы илә гыз меһрибанлығы, оғлан кобудлуғу илә гыз кобудлуғу вә с. арасында мүәјјән фәргләр мүшаһидә олунур.

Гыз вә ја гадын характеринин формалашмасы сәвијјәсиндән асылы олараг ејни бир темперамент типи, мәсәлән, холерик темперамент типи ејни шәкилдә тәзаһүр етмир.

Алмаз вә Гәмәр адлы ики гыз ушағы тәсәввүр едәк. Тутаг ки, онларын һәр икиси холерикдир. Алмазын үч бачысы вар, Гәмәрин бачысы јохдур, үч гардашы вардыр. Алмазда бачылары илә үнсијјәт шәраитиндә гыз үчүн сәчијјәви олан характер әламәтләри лап кичик јашларындан тәрбијә олунмушдур. Гәмәр исә оғлан ичиндә бөјүмүшдүр вә валидејнләри онда гыз характеринин тәрбијәсинә әһәмијјәт вермәмишләр. Бу шәраитдә гызларын мәнсуб олдуглары холерик темперамент типи онларын давранышында вә рәфтарында нечә тәзаһүр едәчәкдир? Алмазда тәбиидир ки, кобудлуг чох нәзәрә чарпмајачаг, Гәмәрдә исә габарыг сурәтдә өзүнү көстәрәчәкдир.

Бундан башга, биз ајры-ајры һәјати ситуасијаларда һәр һансы бир адамын давранышыны гијмәтләндирәркән мүәјјән киши вә гадын идеалындан чыхыш едирик. Әкәр гадын холерик темпераментинә мәнсубдурса, онун јөндәмсиз һәрәкәтләрини, адәтән, кобудлуг кими гијмәтләндирир вә тәәччүбләнирик. Әкәр о, сангвиникдирсә, чох вахт ону «јүнкүлхасијјәт», «јелбејин» адландырырыг. Бу әламәтләри кишиләрдә көрәндә чох вахт онлара әһәмијјәт вермирик. Һәр һансы бир киши һәддиндән артыг сакитдирсә, јахуд тез инчијәндирсә, чох вахт әтрафдакы адамларын «киши идеалына» ујғун кәлмир. Белә һалда дејирләр: «јазыг адамдыр», «јазығын һеч дили-ағзы јохдур». Әкәр меланхолик-киши вә флегматик-киши, дејәк ки, холерик типли гадынла аилә гурмушдурса, онун мәнсуб олдуғу темперамента мәхсус зәиф чәһәтләр даһа ајдын һисс едилир.

Аилә һәјатында әр вә арвад бир-бирләринин темперамент типи һаггында ајдын тәсәввүрә малик олмалы, өзләринин давраныш вә рәфтарында онун хүсусијјәтләрини нәзәрә алмалы, бир-бирләринә фәрди сурәтдә јанашмалыдырлар.

Әкәр һәјат јолдашы меланхоликдирсә, диггәтсизлик едиб онун үстүнә гышгыраанда, о, чаша билә, ади мәтбәх ишләриндә еһтијатсызлыг едәр. Һәтта ушағы гучағындан сала биләр. Јахуд, һәјат јолдашы флегматикдирсә, она тәләсик бир иш тапшыранда, фајдасы јохдур, астакәл олдуғу үчүн иши кеч көрәчәкдир. Тәләсик вәзијјәтдә белә она көмәк етмәк лазымдыр. Холерикдирсә, онунла узун-узады мүбаһисә етмәклә, асанлыгла өзүндән чыхармаг олар. Һәтта ушагларынын јанында артыг-әскик даныша да биләр. Сангвиникдирсә, лүзумсуз бир шејдән инҹијибсә, јахуд күсүбсә, она хүсуси диггәт јетирмәк лазым дејил, бир гәдәрдән сонра овгаты өз-өзүнә дәјишәҹәкдир...

Аиләдә ушагларын тәрбијәсиндә дә онларын темперамент хүсусијјәтләри зәрури сурәтдә нәзәрә алынмалыдыр.

Шәхсијјәт, өзүнүтәрбијә вә аилә һәјаты

Бу сөзләрдән тәәччүбләнмәјин. Шәхсијјәт вә өзүнүтәрбијә анлајышлары бир-бирилә бағлыдыр. Буну баша дүшмәк чәтин дејилдир. Бәс аилә һәјатынын бураја нә дәхли вар? Мәсәләнин дә маһијјәти бундадыр. Биз өзүнүтәрбијәнин мәһз аилә һәјаты үчүн әһәмијјәтинә диггәти ҹәлб етмәк истәјирик.

Бир анлығ тәсәввүр едәк: сизин јолдашларыныздан кимсә һөвсәләсиздир, асанлыгла өзүндән чыхыр, һәтта данышығыны билмир. Тутаг ки, бир нечә илдән сонра о, аилә гуруб. Сизчә онун аилә һәјаты нечә олар? Белә бир мәнзәрәни ајдын тәсәввүр етмәк үчүн һеч дә јазычы олмаг зәрури дејил, ади тәхәјјүл дә кифајәтдир: Сәһәр һирсләнир, ахшам әсәбиләшир. Аддымбашы һәјат јолдашыны тәһгир едир. Ушагларын ганыны гаралдыр. Гоһум-гоншуну исә өзүнә күлдүрүр...

Јазычы-журналист *Н. Бабајевин «Ачыг сөһбәт»* китабында верилмиш бә'зи охучу мәктубларына диггәти јөнәлтмәк истәрдик: «Биз бир-биримизи севәрәк евләнмишик. Әрим јахшы сәнәткардыр, анҹаг гајғысыз вә кефчил адамдыр. Субај вахтында чохлу дост-танышы вар иди. Күнүнүн чохуну онларла кечирәрди. Әһәмијјәт вермирдим, дејирдим евләнәрик, һәр шеј өз-өзүнә дәјишәр. Көрүнүр, јанылмышам. Ики илә јахындыр ки, евләнмишик, бир ушағымыз да вар. Лакин о, дәјишмәк билмир, әввәлки кефләр, субајлыг мәҹлисләри давам едир. Нә гоҹаларын нәсиһәти, нә дә мәним күсүб-барышмағым она кар еләмир. Кетдикҹә мәни вә ушағы даһа чох унудур, аилә гаршысында һеч бир мәс'улијјәт һисс етмир. Горхурам ки, бүтүн бунлар фәлакәтлә нәтиҹәләнсин, аиләмиз дағылсын».

«Мән әримлә бир али мәктәбдә охумушам. О да ишләјир, мән дә. Үстәлик, мән ушаға да бахмалы, ев ишләри дә көрмәли, әримин јемәк-ичмәјини дә һазырламалыјам, һазырлајырам да. Буну өз гадынлыг борҹум билирәм. Әрим исә ишдән кәлир, јејиб-ичир, каһ узаныб гәзет охујур, каһ да әјләшиб телевизора бахыр. Зәррәҹән дә олса мәнә көмәклик етмир, һәјан дурмур, ширин бир сөзлә көнлүмү алыб мәни үрәкләндирмир. Амма гәлбимә дәјмәјә маҹал тапыр. Мән бир балаҹа килејләнән кими, һирсләниб дејир: «Сән аллаһ мәндән әл чәк. Мән әл-голуму чырмалајыб сәнә палтар јумаҹағам ки?! Арвадын арвад иши вар, кишинин киши иши».

Ики мәктуб, ики аилә һәјаты: гадын талеји, ушаг талеји... Бу мәктублары һәјәҹансыз охумаг мүмкүн дејил. Бир ҹәһәтә

диггәт јетирин: һәр ики мәктубда тәсвир едилән «әрләр» бир-бирләринә нечә дә охшајырлар. Һеч нәдән өз һәјат јолдашынын гәлбинә дәјмәјә, күсүб-барышмаға өјрәнмиш бу әрләр күнләрини субајлыг мәчлисләриндә вә ја јејиб-ичмәклә кечирсәләр дә, көрәсән, хошбәхтдирләр? Јох! Онлар бир инсан кими әсл бәдбәхт адамлардыр, садәчә олараг буну дәрк етмирләр. Ахы, биз аиләмизи—һәјат јолдашымызы, ушагларымызы хошбәхт етмәклә өзүмүз дә хошбәхт олуруг. Аилә хошбәхтлији чох адама әлчатмаз вә мө'чүзәли көрүнүр. Лакин онун сирләри чох адидир: Өзүнүн киши вә гадын, әр вә арвад, ата вә ана олмағыны дәрк ет! Өзүнә һәјат јолдашынын вә ушагларын көзү илә бах! Өзүндә көрдүјү нөгсанлары—сәнә киши вә гадын, әр вә арвад, ата вә ана функсијаларыны јеринә јетирмәјә мане олан нөгсанлары гәтијјәтлә арадан галдыр!

Әзиз дост! Сән өз нөгсанларыны көрә билирсәнми? Һәмин нөгсанлары үрәјиндә бир-бир садала! Башга адамларла үнсијјәтдә оларкән, бу нөгсанлар сәнә мане олурму? Һеч бу һагда фикирләшмисәнми? Онлары нечә арадан галдырырсан?...

Кәлин, бир анлыға белә бир мәнзәрә тәсәввүр едәк: јухарыда һаггында данышдығымыз кишиләр өзләринә бу суаллары һәлә аилә гурмамышдан хејли әввәл, һәтта евләнәндән сонра версәјдиләр, өз нөгсанларыны вахтында арадан галдырсајдылар, онларын аилә һәјаты, киши, әр вә ата кими талеји тамамилә никбин вә үрәкачан олмаздымы? Бурада изаһата еһтијач јохдур: өзүнүтәрбијә јенијетмәлик вә кәнчлик јашында да, аилә һәјатында да зәруридир. Ахы, биз инсанлар арасында јашајырыг. Мин бир инчә вә зәриф телләрлә башга адамларла бағлыјыг. Һәр бир аддымымыз, әмәлимиз һәмишә башга адамларын—һәјат јолдашымызын, ушагларымызын, гоһум вә танышларымызын, иш јолдашларымызын һәјатында мүәјјән дәрәчәдә екс олунур. Буна көрә дә **бизим һәр биримиз јахшы инсан, јолдаш, дост, нәһајәт, аилә саһиби олмаг үчүн өзүмүзү тәрбијә етмәлијик.** Аилә һәјатына һазырлашмағын бир јолу елә бундан ибарәтдир.

Дүнјанын ән мүдрик шаирләри вә алимләри инсанлары өзүнү дәркетмәјә, өзүнү тәрбијә етмәјә чағырмышлар. «Өзүнү дәрк ет!»—бүтүн халгларын әдәбијјатында, фәлсәфи, психоложи, педагожи көрүшләриндә һәмишә ән тәнтәнәли чағырыш кими сәсләнмишдир. Азәрбајчан әдәбијјатында да бу мотивләр һәмишә күчлү олмушдур. *Имамәддин Нәсими* өзүнү дәрк етмәји «Мән елми» адландырмышды:

Өзүнү дәрк ет, һәгигәтләр ола
ајдын сәнә,
Чәбрајыл да баш әјиб гаршында
дөнсүн чакәрә...
Мә'ни елмин дәрк елә, заһирдә
ким елм ахтара,
Бәнзәјәр ол шәхсә ки, истәр
сөјүддән бар дәрә.

XIX јүзилликдә бир чох мәшһур философлар инсанын өзүнү өјрәнмәсини, идарә етмәсини ән бөјүк елм адландырмышлар.

Өзүнүдәркетмә нәдир? Инсан өзүнү нечә тәрбијә едә биләр? «Мән елми»нин маһијјәти нәдән ибарәтдир?

Бу суаллары ајдынлашдырмаг үчүн өзүнүтәрбијә һаггында мараглы арашдырмалар апармыш алимләрә—Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү, профессор З. Көјүшова вә әмәкдар елм хадими, профессор Ә. Бајрамова мүраҹиәт едәк. Санки һәр ики алим-философ вә психолог өзүнүтәрбијә һагда гијаби диалог шәклиндә фикирләрини охуҹулары илә бөлүшдүрүр.

З. Көјүшов. Марксист-ленинчи етикада өзүнүтәрбијә инсанын хариҹи аләми вә өзүнү дәрк етмәсинин мүһүм тәркиб һиссәси кими мүәјјән олунур. Өзүнүтәрбијә јүксәк әхлаги шүура истинад едир. Өзүнүтәрбијәнин гаршысында дуран әсас мәгсәд инсанда өз әхлаги һәрәкәт вә давранышларыны шүурлу сурәтдә истигамәтләндирмәк, әхлаги кејфијјәтләрини даим јахшылашдырмаг, өзүндә һисс етдији нөгсанлары тә'кидлә арадан галдырмаг, мә'нәви ҹәһәтдән өзүнү мүнтәзәм сурәтдә камилләшдирмәк вә тәкмилләшдирмәк габилијјәтини артырмагдан ибарәтдир. Инсан анҹаг өзүнү дәрк етмәк сајәсиндә өзүнү тәрбијә едә биләр.

Ә. Бајрамов. Өзүнүтәрбијә инсанын камилләшмәк—өзүнү истәр мә'нәви, истәрсә физики ҹәһәтдән ҹәмијјәтдәки мөвгејинә, јахуд ҹәмијјәтдә тутмаг истәдији мөвгејә ујғунлашдырмаг ҹәһдиндә ифадә олунур. Инсанда өзүнүтәрбијә тәләбатынын јаранмасындан ајдын олур ки, о, һәјата, әмәлләринә шүурлу сурәтдә јанашыр вә сәмәрәли фәалијјәт көстәрмәк үчүн өзүндә нәҹиб инсани сифәтләри инкишаф етдирмәк зәрурәтини јахшы баша дүшүр. Демәли, өзүнүтәрбијә, бир тәрәфдән, инсанын өзүнү дәрк етмәси, өз шәхсијјәтини тәһлил етмәси, башга инсанларын рәфтар вә давранышындакы мүсбәт вә мәнфи ҹәһәтләри өзү үчүн ајдынлашдыра билмәси, дикәр тәрәфдән өзүнүн камилләшмәси зәрурәтини баша дүшмәси илә әлагәдардыр.

З. Көјүшов. Гој һәр кәс өз дахилинә пәнҹәрә ача билсин вә бу пәнҹәрәдән өз дахилинә нәзәр салмағы, бахмағы, лазым кәләндә орада тәмизлик апармағы баҹарсын. Бунун һәм ҹәмијјәт һәјаты үчүн, һәм дә ајры-ајры шәхсијјәтләрин өз фәрди һәјаты үчүн мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Өз дахилини көрә билмәјән башгаларынын дахили-мә'нәви аләминә нүфуз едә билмәз, өзүнү көрә билмәјән башгаларыны кәшф едә билмәз. Өз дахили дүнјана пәнҹәрә ачмағы баҹармалысан ки, башгаларынын үрәјинә јол тапа биләсән. Бунлар тарихин сынагларындан чыхмыш садә һәјат һәгигәтләридир.

Ә. Бајрамов. Гејд етмәк лазымдыр ки, инсанын өз үзәриндә ишләмәси, өзүнүтәрбијә илә мәшғул олмасы мүҹәррәд бир просес дејил, конкрет мәзмуна маликдир. Һәр кәс өзүнүтәрбијә илә мәшғул оларкән гаршысына конкрет суаллар гојур: Нә етмәлијәм? Нәјә наил олмалыјам? Өзүмү һансы һәјата һазырламалыјам? Мән өзүмү һәјатда нечә көрмәк истәрдим? Бүтүн бу суаллар конкрет вә ајдын олмалыдыр. Инсан «Мән ким олмалыјам?» суалына ҹаваб тапдыгдан сонра ону «Мән буна нечә наил олмалыјам», «Мән бунун үчүн нә етмәлијәм?» суаллары дүшүндүрүр. Өзүнүтәрбијәнин дүзкүн апарылмасы бу суалларын дүзкүн ајдынлашдырылмасындан асылыдыр. Чүнки бу суаллара дүзкүн ҹаваб тапмаг өзүнүтәрбијәнин сәмәрәли апарылмасы үчүн әсас шәртдир.

З. Көјүшов. Өзүнәнәзарәт вә өзүнәгијмәт инсанын өзүнүтәрбијәсиндә мүстәсна рол ојнајыр. Анҹаг мүнтәзәм сурәтдә өзүнәнәзарәт вә өзүнәгијмәт јолу илә инсан өз дахили гүввәләрини, әзәмәтини бүрузә верә биләр, өз виҹданынын сафлығы кешијиндә дајана биләр, ораја тоз вә чирк гонмасына јол вермәз. Бу мә'нада «өзүнәнәзарәт вә өзүнәгијмәт виҹданын кешикчисидир»—дејәнләр чох һаглыдырлар. Биз өзүнүдәркетмәнин өзүнәкөмәк олмасыны гејд едәркән мәһз, һәр шејдән әввәл, буну нәзәрдә тутуруг ки, шәх-

ниjjәт өзүнә гиjмәт верә билмәк саһәсиндә өз әхлаги борчуну лајагәтлә јеринә јетирәр, өз виҹданынын сафлығыны горујуб сахлајар, өз гүрур вә мәғрурлуғуну, шәрәф вә лајагәтини мүһафизә едәр, ону алчалдан һәрәкәт вә давранышлара јол вермәз. Бир сөзлә, өзүнәгиjмәт—фәрди һәгиги шәхсиjјәт сәвиjјәсинә јүксәлдән, она фәрди хүсусиjјәтләрини там долғун сурәтдә һәјата кечирмәк имканы верән гүдрәтли мә'нәви гүввәдир.

Ә. Бајрамов. Кәнҹләрин өзүнү дәрк етмәсиндә башга адамларын, коллективин ролу чох бөјүкдүр. Унутмаг олмаз ки, кәнҹләрин ирадә вә характеринин өзүнүтәрбијәсиндә дә коллектив, биркә фәалиjјәтә әсасланмыш мөһкәм достлуг, тәнгид вә өзүнүтәнгид бөјүк көмәклик көстәрир. Һаглы олараг гејд едирләр ки, нөгсанларын өзүнүтәрбијәси үчүн коллектив адама гүдрәтли тәкан верир. Адам коллектив гаршысында өз хасиjјәтини, давранышыны, ишини јахшылашдырмаға сөз верәркән өзүнә даһа артыг көз јетирмәјә, өзүнү фәал сурәтдә тәрбијә етмәјә башлајыр. Коллективин тәләб вә тәклифи һәр бир кәнҹин шәхси тәләбинә чеврилдикдә, о, е'ҹазкар гүввә олур. Буна көрә дә сәмими коллектив өзүнүтәрбијәнин ән мүһүм мәскәнидир.

Аилә дә сәмими коллективин өзүнәмәхсус нөвүдүр. Коллективин бүтүн нөвләриндә олдуғу кими, аиләдә дә инсан башга адамын, илк нөвбәдә, һәјат јолдашынын, ушагларынын мәнафејини нәзәрә алыр. Башга адамын мәнафејини нәзәрә алмаг—тәрбијәли адам үчүн сәчиjјәви олан бу башлыҹа хүсусиjјәт чох бөјүк мәзиjјәтдир. К. Маркс јазырды ки, әкәр инсан јалныз өзү үчүн ишләјирсә, о, бәлкә дә көркәмли алим, бөјүк философ ,көзәл шаир ола биләр, лакин һеч заман әсл камил вә бөјүк адам ола билмәз.[1]

Әсл камил вә бөјүк адам! Хошбәхт олмаг үчүн әр вә арвад, ана вә ата буна сә'ј етмәли, өзләринә бир-биринин вә ушагларын көзү илә бахмалы, өзүнү тәкмилләшдирмәлидир.

Кишинин дә, гадынын да камилләшмәсиндә һәјат јолдашынын ролу бөјүкдүр. Онлар өзләрини киши вә гадын, ата вә ана кими бир-бири васитәсилә баша дүшүр, дәрк едирләр. К. Маркс јазырды ки, инсан.. әввәлҹә күзкүјә бахырмыш кими башга адама бахыр. Пјотр адлы бир адам Павел адлы бир адама јалныз өзүнә бәнзәр бир инсан кими јанашмагла, өзүнә дә бир инсан кими јанашмаға башлајыр.[2]

Аиләдә «башга адам кими» әр арвад үчүн вә әксинә, арвад әр үчүн күзкүјә чеврилир. Кәлин, бир һалда ки, күзкү мисалындан истифадә едирик, бир мәсәләни дәгигләшдирәк. Ән азы, күзкүнүн үч нөвүндән данышмаг олар: елә күзкү вар ки, өлчүләри бөјүдүр вә кичилдир, дәгиг әкс етдирир. Аилә дә беләдир. Әр вә ја арвад күзкүјә бахырмыш кими әввәлҹә өз һәјат јолдашына бахыр, һәјат јолдашы, әлбәттә, ади күзкү дејил, ҹанлы күзкүдүр. Ҹанлы күзкүдә һәјат даһа мүрәккәб хүсусиjјәтләрлә әкс олунур, лакин ади күзкү кими ҹанлы күзкүнүн дә һәмишә үч нөвүнә раст кәлирик. Ҹанлы күзкүдә дә әр вә арвадын психоложи өлчүләри ја бөјүдүлүр, ја кичилдилир, бир чох һалларда исә дәгиг әкс олунур. Бу күзкүдә тәсвирин неҹә алын-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 40, с. 7.

[2] К. Маркс. Капитал. I-ҹи ҹилд, I-ҹи китаб, Бакы, Азәрнәшр, 1969, с. 63.

масы—бөјүдүлмәси вә ја кичилдилмәси чох мүһүм бир психоложи амилдән—әрлә арвадын бир-биринә мүнасибәтинин характериндән асылыдыр. Онларын мүнасибәтләриндә чох вахт ади мәишәт гајғылары ичәрисиндә ајдын һисс едилмәјән көлкәли ҹәһәтләр олдугда, әр вә ја арвад нәдәнсә наразы олдугда, онлардан һәр биринин нөгсанлары бу ҹанлы күзкүдә даһа габарыг әкс олунур. Аиләдә диггәтли олун! Ҹанлы күзкүдә әмәлә кәлән көлкәләри вахтында арајыб-арашдырын, тәһлил един. Әр вә ја арвад нәдән шикајәт едир, нәдән наразыдыр? Гоншудан данышанда ән чох нәји нәзәрә чарпдырыр? Әрин вә ја арвадын һансы һәрәкәт хошуна кәлир, һансы һәрәкәти хошламыр? Бу суаллар әрин арвадда, арвадын исә өз әриндә көрдүјү нөгсанлара ишарәдир. Һәссас киши вә гадын бу ирадлары вахтында көрүр вә онлардан өзү үчүн нәтиҹә чыхарыр.

Белә һалларда кишиләр өз наразылыгларыны адәтән ачыг формада билдирирләр. Лакин бунлар о заман тә'сирлидир ки, киши мүәјјән әдәб, норма көзләјир, һәјат јолдашы илә тәкликдә сәмими данышыр, ушагларынын, еләҹә дә гоһумларынын јанында кобудлуг етмир вә с.

Гадынлар даһа чох психоложи тә'сир васитәләринә әл атыр. Өз һәрәкәтләри илә кишини нәҹибләшдирмәјә, мүдрикләшдирмәјә чалышырлар .Онлар «бычаг сүмүјә дирәнәндә» һәтта ушаг көврәклији илә јалварыр, әрләрини әзизләјирләр. Бу ади сәс дејил, ана чағырышыдыр. Ону ешитмәјән, баша дүшмәјән, нөгсаны өзүндә ахтармајан, дүзкүн нәтиҹә чыхармајан кишиләр—әрләр, С. Вурғунун сөзләри илә десәк, «вә'дә верән, анд ичән, сонра унудан» кишиләр. Балашын («Севил») јолу илә кедир, Әмирханын («Ајкүн») талејини тәкрар едирләр. Ата вә ананын өзүнүдәркетмәсиндә ушаглар да аз рол ојнамырлар. Ушагларын көзү итидир, дујуму һәссасдыр, онлар һәр шеји көрүрләр, өз тәәссүратларыны исә биринҹи нөвбәдә, аналары илә бөлүшүрләр. Бу анларда ушаглар чох мүдрик көрүнүрләр вә дүз данышырлар. Һәссас ата, јахуд ана ушағын ади сөзүндән белә өзү үчүн нәтиҹә чыхарыр.

Өзүнүтәрбијә мүәјјән чәтинликләрлә бағлыдыр. Бу бахымдан диггәти белә бир ҹәһәт ҹәлб едир ки, инсан башгасынын сәһвини асанлыгла көрдүјү һалда, өзүнүнкүнү ајдын көрә билмир. Һәр бир әр вә арвад өзүнүгијмәтләндирмәнин васитә вә үсулларындан (өзүнүмүшаһидә, өзүнүтәһлил, өзүнәһесабат, өзүнәнәзарәт, мугајисә вә с.) сәмәрәли истифадә етмәји бачармалыдыр.

Кәнҹ әр вә арвадларын бир чоху аилә һәјаты үчүн гијмәтли олан кејфијјәтләрин мә'насыны дүзкүн баша дүшмүр, јахуд әһәмијјәт вермирләр. Психологлар мүәјјәнләшдирмишләр ки, инсан јүксәк гијмәтләндирдији кејфијјәтләри өзүндә даһа јахшы тәрбијә едир. Әкәр о, бу вә ја дикәр кејфијјәтин зәрурилијини анламырса, ону өзүндә тәрбијә етмир вә тәрбијә етмәк истәмир. Јахшы олар ки, киши вә гадын характерләринин гиј-

мәтли кejфиjjәтләри һаггында дедиjимиз сөзләрдән сизин һәр бириниз өзүнүз үчүн дүзкүн нәтичә чыхармаға чалышасыныз. Вә һәр шеjдән әввәл, бу гиjмәтли кejфиjjәтләрдән һәр бири һаггында әтрафлы анлаjыша малик олун. Онлары киши вә гадын, ата вә ана һаггындакы еталон вә стереотипләр бахымындан гиjмәтләндирмәк лазымдыр. Әкәр сиз өзүнүзә һәjат joлдашынызын вә ушагларынызын көзү илә баха билсәниз, аилә һәjаты үчүн зәрури олан кejфиjjәтләрин әһәмиjjәтини асанлыгла баша дүшәчәк, өзүнүз дә һәмин кejфиjjәтләри сә'jлә тәрбиjә едәчәк вә өз нөгсанларынызы ислаh етмәjә чалышачагсыныз.

Аилә хошбәхтлиjинә кедән joл бурадан башлаjыр.

2. АИЛӘ ВӘ ЧӘМИJJӘТЛӘ ГАРШЫЛЫГЛЫ ӘЛАГӘ

Марксизм-ленинизм сүбут етмишдир ки, инсанлар бир-бириндән тәчрид олунмуш һалда jашаjа билмәзләр. Истеһсал вә истеһлак просесиндә инсанлар өз шүур вә ирадәләриндән асылы олмаjараг бир-бири илә әлагәjә кирирләр: бу әлагә шәраитиндә чәмиjjәт мөвчуд олур вә инкишаф едир.

Бүтүн истисмарчы чәмиjjәтләрдән фәргли олараг jалныз сосиализм чәмиjjәтиндә шәхсиjjәтин һәртәрәфли инкишафы үчүн әсл сосиал-игтисади шәраит jаранмышдыр. Бу исә совет адамларынын аилә һәjатында да көклү дәjишикликләрин әмәлә кәлмәси илә нәтичәләнмишдир. Гадын өз аиләсинин әсл саһибинә чеврилмишдир. Онун әхлаги шүуру, һүгуг дүшүнчәси, естетик бахышлары инкишаф етдикчә, мәнлик шүуру да дәjишилмишдир. Гадынларын сосиал вә мә'нәви чәһәтдән азадлыға чыхмасы Октjабрын чох мүһүм наилиjjәтидир. Совет зәһмәткеш гадынлары мадди вә мә'нәви сәрвәтләрин артырылмасына, Вәтәнин гүдрәтинин мөһкәмләндирилмәсинә бөjүк көмәк көстәрирләр. Онлар дөвләтин идарә олунмасында мүһүм рол оjнаjырлар. Өлкәмиздә һәр ики халг депутатындан бири, һәр дөрд Сосиалист Әмәjи Гәһрәманындан бири гадындыр. Беш милjондан чох гадын Сов. ИКП үзвүдүр. Игтисадиjjатын, елмин, мәдәниjjәтин вә ичтимаи фәалиjjәтин елә бир саһәси jохдур ки, совет зәһмәткеш гадынларынын гаjғылы әлләри, ити зәкасы тәсәррүфатчы көзү, үрәк һәрарәти орада тәтбиг едилмәсин. Чәмиjjәтин һәjат фәалиjjәтинин бүтүн саһәләриндә гадынларын ирәли чәкилмәси Сов. ИКП-нин кадр сиjасәтинин принсипиал мүддәасыдыр.

Гадын һаглы олараг аилә очағынын горуjучусудур, мөһкәм аилә исә чәмиjjәтин чох мүһүм даjагларындан биридир. Jүксәк савад вә мәдәниjjәт, һәссаслыг вә ана мүдриклиjи ишдә вә ев

ишләриндә мә'нәви иглимә мүһүм тә'сир көстәрир, һәјатымызы зинәтләндирир, ону горумаға көмәк едир.

Аналар нәчиб вә гуручу рол ојнајырлар.

Баһар күнәшинин илк шуалары тәбиәтин һәјатверичи гүвәләрини ојатдығы кими, аналарын да јорулмаз әмәји вә гәлбинин инчәлији инсанда ән нурлу вә ән көзәл дујғулар ојадыр. Бах, буна көрә дә Совет дөвләтиндә халгын рифаһына көстәрилән гајғы аналара гајғы илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр.

Гадын бу күн өзүнә тәкчә гадын кими, ана кими дејил, һәм дә вәтәндаш кими јанашыр. О, кишидән дә өзүнә гаршы мәһз белә бир мүнасибәт тәләб едир. Мүасир дөврдә никаһ-аилә мүнасибәтләринин инкишафында гадынын шәхсијјәти илә бағлы олан чәһәтләр даһа мүһүм рол ојнамаға башламышдыр.

Һазырда кишиләрин дә мәдәни, тәһсил вә пешә сәвијјәси јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмишдир. Онларын гадына, ушаглара, о чүмләдән өзләринин гыз өвладларына мүнасибәтләри көклү сурәтдә дәјишилмишдир. Мүасир кишиләр дә гадындан даһа чох мәһәббәт, гајғы, меһрибанлыг, сәмимилик вә гаршылыглы анлама көзләјирләр. Бу о демәкдир ки, әр вә арвадын шәхсијјәтинин һәртәрәфли инкишафы илә әлагәдар олараг аилә һәјатында психоложи амилләр даһа мүһүм рол ојнамаға башламышдыр. Нә кечмиш заманларда, нә дә ингилабдан сонракы илк дөврләрдә аиләләрдә әр-арвад бир-биринин шәхсијјәтинә бу күн олдуғу кими јүксәк тәләбләр вермәмишдир.

Сов. ИКП Програмында көстәрилдији кими, «Бөјүмәкдә олан нәсилләрин сағламлығынын мөһкәмләндирилмәсиндә вә тәрбијәсиндә, чәмијјәтин игтисади вә сосиал тәрәггисинин тә'мин едилмәсиндә, демографија просесләринин јахшылашдырылмасында аилә кетдикчә даһа мүһүм рол ојнајыр. Инсанын характеринин, әмәјә, мә'нәви, идеја вә мәдәнијјәт сәрвәтләринә мүнасибәтинин әсаслары аиләдә формалашыр».

Ушағын кәләчәк киши вә гадын кими формалашмасынын әсаслары да аиләдә гојулур. Биз бу мәсәләјә диггәти чәлб етмәк истәјирик.

Ушагларын тәрбијәсиндә мүәјјән адәт вә ән'әнәләр мөвчуддур. Аиләдә оғлан вә гыз ушагларыны тәрбијә едәркән, адәтән, бу адәт вә ән'әнәләри көзләјирләр. Һәр бир валидејн чәмијјәтдә бәргәрар олмуш кишилик вә гадынлыг еталон вә стереотипләрини нәзәрә алыр, оғланлара киши, гызлара гадын үчүн сәчијјәви тәләбат, мараг вә характер әламәтләри, адәт вә вәрдишләр, давраныш вә рәфтар гајдалары ашылајыр.

Психоложи тәдгигатлар көстәрир ки, мәсәлән, гызлар гадынлыг еталонларыны, һәр шејдән әввәл, ана илә диалог (үнсијјәт) шәраитиндә мәнимсәјирләр. Онлара бу еталонлара мүвафиг шәкилдә евдарлыг, ушаглара гуллуг етмәк вәрдишләри ашыланыр, мусиги мәдәнијјәти (о чүмләдән лајла чалмаг), өзүнүн ата вә гардашлары нүмунәсиндә кишијә һөрмәт һисси, оғланларла рәфтар такты тәрбијә олунур. Гызларда меһри-

банлыг, тәмкинлилик, нәзакәтлилик вә с. кими сәчијјәви кејфијјәтләрин формалашмасына хүсуси диггәт јетирилир.

Оғлан ушагларына кишијә мәхсус характер әламәтләри, хүсусилә ирадн кејфијјәтләр ашыланыр. Онларда тәмкинлилик, дөзүмлүлүк, мәрдлик вә с. нәчиб сифәтләр формалашдырылыр. Оғлана анасы, бачысы нүмунәсиндә гадына, гызлара һөрмәтлә јанашмаг, чәтин ишләрдә онлара көмәк етмәк вә с. ашыланыр. Онларын бәдән тәрбијәсинә даһа чох диггәт јетирилир.

Јенијетмәлик јашы дөврүндә оғланлар вә гызлар кишилик вә гадынлыг еталонларына фәал сурәтдә јијәләнирләр. Онлар гадын кими бәзәнмәјә, киши кими сач сахламаға башлајырлар. Гызларда косметик васитәләрә мараг артыр. Оғланлар гызларын јанында гүчлү олдугларыны көстәрмәјә, һансы ишдәсә фәргләнмәјә чалышырлар. Оғланларла гызларын гаршылыглы мүнасибәтләриндә јени чаларлар әмәлә кәлир. Онлар бир-бириндән утанмаға башлајырлар...

Ушагларын киши вә гадын ролларыны мәнимсәмәсиндә валидејнләрин давранышы да мүһүмдүр. Атанын бир киши, ананын бир гадын кими нүмунәси ушагларын оғлан вә гыз тәк формалашмасында ејни дәрәчәдә зәруридир. Бу бахымдан валидејнләрин ушагларына мүнасибәтинин характери дә әһәмијјәтлидир.

Аналар чох вахт ушагларын чинси хүсусијјәтләрини кифајәт гәдәр нәзәрә алмыр, бир ушаг, бир өвлад кими онлары бир-бириндән әслиндә сечмир. Гызына да, оғлуна да ејни дәрәчәдә гајғы илә јанашыр. Әлбәттә, ана гајғысы, ана шәфгәти лазымдыр. Лакин белә бир гајғылы ана мүнасибәти илә ата мүнасибәтиндә мүәјјән сәрһәд истәр-истәмәз өзүнү көстәрир. Белә ки, аталар аналардан фәргли олараг давраныш вә рәфтарында ушагларын чинси хүсусијјәтләринә даһа чох диггәт јетирирләр. Бу бахымдан аналара нисбәтән, аталар ушагларын киши вә гадын ролларыны мәнимсәмәсиндә даһа тә'сирли рол ојнајырлар.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, лап кичик јашларындан атасы илә кифајәт гәдәр үнсијјәт имканына малик олмајан оғланлар сонралар чох вахт өз аталыг вәзифәләрини ичра етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Атасыз тәрбијә олунан оғланлар исә әлверишли шәраитдә ја гадын давраныш типини мәнимсәјир, ја да онларда киши давранышы һаггында јанлыш тәсәввүрләр формалашыр. Атасыз тәрбијә олунмуш гызларда да кишилик һаггында биртәрәфли тәсәввүрләр нисбәтән асанлыгла әмәлә кәлир. Бу исә нәтичә е'тибарилә гадын ролларынын мәнимсәнилмәсинә мәнфи тә'сир көстәрир.

Аиләдә оғлан вә гызларын тәрбијәсиндә мүәјјән нөгсанларла да гаршылашырыг. Онларын икиси һаггында ајрыча данышмағы лазым билирик.

Бир сыра һалларда валидејнләр гыз ушағыны маһијјәт е'тибарилә оғлансајағы тәрбијә едирләр. Ону оғлан кими кејинди-

рир, һәттә оғлан ојунҹаглары алырлар. Белә бир шәраитдә гыз өз ҹинсинә хас олмајан давраныш мәдәнијјәтинә јијәләнир вә бу әсасда да онда маскулинизасија (латынҹа masculinus—«киши» демәкдир) әламәтләри формалашыр. Маскулинизасија һалларына нисбәтән аз тәсадүф олунурса, онларын психоложи нәтиҹәләри һаггында ҹидди дүшүнмәк лазымдыр. Гыз ушагларынын лап кичик јашларындан гадын еталон вә стереотипләрини мәнимсәмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Бә'зи аиләләрдә оғлан ушағында киши кејфијјәтләринин формалашмасына әслиндә әһәмијјәт верилмир. Бунун нәтиҹәсиндә дә лап кичик јашларындан башлајараг, онда гыза мәхсус кејфијјәтләрин—феминизасија (латынҹа femina—«гадын» демәкдир) әламәтләринин формалашмасы үчүн психоложи ҹәһәтдән әлверишли шәраит јараныр.

Феминизасија (еләҹә дә маскулинизасија) биоложи терминләрдир. Мүәјјән шәраитдә еркәк һејванда диши һејван үчүн сәҹијјәви олан икинҹи ҹинси әламәтләр әмәлә кәлир (сәс назикләшир, сүд вәзиләри инкишаф едир вә с.) ки, буна да феминизасија дејилир. Бәс, сосиолог, психолог вә педагоглар һәмин терминдән нијә истифадә едирләр?

60-ҹы илләрин сону—70-ҹи илләрин әввәлләриндә оғлан ушагларынын давраныш вә рәфтарында гәрибә хүсусијјәтләр нәзәрә чарпмаға башлады: онларын бир чоху гыз кими сачыны узадыр, әввәлләр анҹаг гызларын хошладыглары парчалардан көјнәк вә шалвар тикдирир, өзүнүн физики инкишафына диггәт јетирмир, чәтинлијә дүшәндә өзүнү асанлыгла итирир, горхусундан сап-сары олурду...

Фактлар өз-өзлүјүндә мараглы иди. Оғлан ушагларынын бир чохунда гыз хүсусијјәтләри ачыг-ајдын мүшаһидә олунурду. Онлар тәкҹә сосиологларын дејил, һәм дә психолог вә педагогларын диггәтини ҹәлб едирди. Лакин һәмин елмләрдә бу фактлары ифадә етмәк үчүн хүсуси термин јох иди. Алимләр мә'лум биоложи терминдән—феминизасијадан истифадә етдиләр. Бә'зи оғланларын горхаглығы, гәтијјәтсизлији, бәркә дүшәндә ағламасы, гыз кими әзилиб-бүзүлмәси, асанлыгла тә'сир алтына дүшмәси, өзүнүн кәсәринин олмамасы...—бунларын һамысы феминизасија әламәтләри сајылыр. Илк бахышда бу әламәтләр бәлкә дә ади көрүнүр, лакин онларын психоложи мә'насы вә нәтиҹәләри әслиндә даһа дәриндир. Феминизасија әламәтләринин әмәлә кәлмәси оғланларын киши ролларыны мәнимсәмәси просесинә мәнфи тә'сир көстәрир, оғланларла гызларын гаршылыглы мүнасибәтләриндә өзүнәмәхсус психоложи чәтинликләр јарадыр. Биз бу мәсәләјә һеч дә садәҹә олараг давраныш вә рәфтар мәсәләси кими дејил, даһа кениш истигамәтдә—сабаһкы әскәрин, әрин, јахуд атанын ҹәмијјәтдә артыг бәргәрар олмуш идеаллары бахымындан јанашмалыјыг. Буна көрә дә феминизасијанын нәтиҹәләри һаггында ҹидди дүшүнмәк лазымдыр.

Мүәјјән едилмишдир ки, феминизасија һаллары кәнд ушагларына нисбәтән шәһәрли ушагларында даһа чох өзүнү көстәрир. Әсасән гыз вә ја гадын мүһитиндә бөјүјән оғлан ушагларында (мәсәлән, 3—4 бачынын гардашында, гызларын чохлуг тәшкил етдији тәдрис групларында охујан шакирдләрдә вә с.) феминизасија әламәтләри даһа кениш мүшаһидә олунур. Бу чәһәтдән мүәллимләрин ролу бөјүкдүр.

Оғлан ушагларында кишијә мәхсус кејфијјәтләрин әмәлә кәлмәси она көрә чәтинләшир ки, мәктәбдә мүәллимләрин әксәријјәти гадынлардыр; онлар тәбии ки, ушаглара өз истәкләриндән асылы олмајараг бөјүк мәмнунијјәтлә гадын кејфијјәтләри: сәлигәлилик, рисг етмәмәк, сәс салмамаг вә с. ашылајырлар.

Аиләдә оғлан ушағы чох вахт анасы илә үнсијјәтдә олур. Кәзинтијә даһа чох анасы илә кедир, ев ишләрини анасынын јахындан көмәјилә јеринә јетирир. Бир чох оғлан ушаглары ән јахшы һалларда идман ојунларында тамашачы кими иштирак едир, әслиндә идманла мәшғул олмурлар. Бә'зи аиләләрдә оғлан ушагларынын әзизләнмәси, һәр чүр гајғыдан азад едилмәси, чәтинликдән узаглашдырылмасы вә с. һаллар нәзәрә чарпыр. Бу, оғланларда, хүсусилә «киши» характеринин формалашмасына мәнфи тә'сир көстәрир.

Беләликлә, оғланларын бир чоху дүзкүн киши тәрбијәси алмырлар. Бу тәрбијә үслубунун мәнфи психоложи нәтичәләри сонракы јаш дөврүндә, хүсусилә кәнчләрин аилә һәјатында ајдын нәзәрә чарпыр. Онлар аиләдә өзләрини чох вахт киши кими апара вә киши нүфузу газана билмирләр. Гадын исә белә һалларда, адәтән, әзаб чәкир. Ахы гадын эринин сөзүн һәгиги мә'насында киши характерини (гој бир аз сәрт олсун!), онун аиләнин шәрәф вә ләјагәтини горумаг әзмини дујанда, өзүнүн вә ушагларынын талејини она е'тибар едир, киши вүгары вә әзәмәти илә фәхр едир...

Ушагларын формалашмасында аиләнин ролу сон дәрәчә мисилсиздир. Аиләдә ушаг сосиал мүнасибәтләрә—аиләдахили мүнасибәтләрә дахил олур, онларын васитәсилә инсан, дүнја, мә'нәви сәрвәтләр, «јахшы нәдир, пис нәдир» һаггында тәсәввүрләрә, анлајышлара јијәләнир, чисим вә һадисәләрә гијмәт вермәји, башга адамлары баша дүшмәји, јашлылара, гадын вә кишиләрә, кичик ушаглара һөрмәт вә көмәк етмәји, өз нөгсанларыны көрмәји өјрәнир. Аиләдә ата—ана, ата—ушаглар, ана—ушаглар, ана—гајынана, бачы—гардаш, бачы—бачы арасындакы паралел мүнасибәтләр—бунларын һамысы бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир. Ушагларын тәрбијәси бахымындан аиләдә кичик мәсәлә јохдур.

Нәсирәддин Туси көстәрирди ки, тәрбијәнин биринчи шәрти будур ки, ушағы онун тәбиәтини корлаја биләчәк адамларла вә шејләрлә отуруб-дурмаға вә ојнамаға гојмајасан, чүнки

ушаг нәфси садә олар, әтрафдакыларын хасиј̃јәтини тез көтүрәр.

Ушағы меһрибанлыг вә мәһәббәт доғуран кәрамәтләрлә тәрбијә етмәк лазымдыр, хүсусилә ағыла, шүура, идрака тә'сир едән баша салмаг јолу илә; пул вермәк ширникләндирмәк, әсилнәсәбә аид олан шејләрлә јох.

Сов. ИКП Програмында көстәрилдији кими, «Сов. ИКП аиләјә гајғынын күчләндирилмәсинә бөјүк дөвләт әһәмијјәти верир... Аиләнин, мәктәбин, әмәк коллективинин гаршылыглы әлагәсини дәринләшдирмәк, ушагларын тәрбијәси үчүн валидејнләрин мәс'улијјәтини, еләчә дә валидејнләрин рифаһы, гочалдыгда тә'мин едилмиш динч һәјат сүрмәси үчүн ушагларын мәс'улијјәтини артырмаг лазымдыр».

КӘНЧЛӘРИН ШӘХСИЈЈӘТЛӘРАРАСЫ МҮНАСИБӘТЛӘРИНИН ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

1. ШӘХСИЈЈӘТЛӘРАРАСЫ МҮНАСИБӘТЛӘРИН ПСИХОЛОКИЈАСЫ

Шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләр һаггында

Инсан сосиал варлыгдыр. Онун һәјатынын һәр бир саһәси башга инсанла бағлыдыр. Инсан һәтта чисмән тәк олдугда белә, башга адам онун фикриндә, хәјалында мөвчуддур. К. Марксын сөзләри илә десәк, инсанлар «бирҝә фәалијјәт үчүн вә өз фәалијјәтини гаршылыглы мүбадилә етмәк үчүн мүәјјән сурәтдә бирләшмәдән истеһсал едә билмәзләр. Истеһсал етмәк үчүн инсанлар мүәјјән әлагә вә мүнасибәтләрә кирирләр (Ә. Ә., А. А.) вә јалныз бу ичтимаи әлагәләр вә мүнасибәтләр васитәсилә онларын тәбиәтә мүнасибәти мөвчуд олур, истеһсал мүмкүн олур».

Инсанларын гаршылыглы мүнасибәтләри шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләр кими формалашыр. Тутаг ки, һәр һансы бир оғлан вә гыз севиширләр. Онларын мүнасибәтләрини белә ифадә етмәк олар:

оғлан ⇄ гыз

Һәмин ишарә онларын мүнасибәтләринин гаршылыглы характер дашыдығыны көстәрир. «Севиширләр» сөзү дә онларын мүнасибәтләринин характерини дүрүст ифадә едир. Бир мүһүм чәһәти дәгигләшдирәк: «оғлан» вә «гыз» чинс билдирән сөзләрдир. Көрәсән, оғланла гызын мүнасибәтини анчаг чинси мүнасибәт кими характеризә етмәк олар? Гәтијјән, јох! Әкәр оғлан-гыз, киши-гадын, әр-арвад мүнасибәтләрини тәкчә чинси мүнасибәтләр кими сәчијјәләндирсәк, онларын маһијјәтини һәддиндән артыг кичилдәрик, мәһдудлашдырарыг, јохсуллашдырарыг, даһа дәгиг десәк, тәһриф едәрик. Оғлан—гыз (киши—гадын, әр—арвад) мүнасибәтләринин мәзмуну чинс анлајышындан гат-гат зәнкиндир. Һәмин мүнасибәтләр, һәр шејдән әввәл, әхлаги характер дашыјыр, оғланла гызын мә'нәви көзәллик һаггында тәсәввүрләрини, гыз исмәти, оғлан ләјагәти, инсан һәјасы һаг-

гында анлајышларыны вә с. ифадә едир. Бу психоложи дилдә о демәкдир ки, оғлан да, гыз да ичтимаи варлыгдыр, шәхсијјәтдир.

Оғлан—гыз (киши—гадын, әр—арвад) типли гаршылыглы мүнасибәтләрин мәзмуну вә формасы, о чүмләдән, чинси чаларлары мәһз онларын шәхсијјәти илә шәртләнир. Онларын гаршылыглы мүнасибәтләрини анчаг бу бахымда—јә'ни шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләр кими—даһа әтрафлы тәһлил етмәк олар. Онда биз јухарыдакы схеми ашағыдакы кими дәгигләшдирә биләрик:

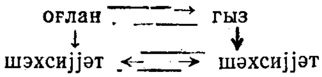

Шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләр сосиал групларда формалашыр. Групун әмәлә кәлмәси үчүн ән азы ики адам арасында гаршылыглы мүнасибәтин јаранмасы зәруридир. Әкәр групун үзвләринин сајы 2 нәфәрдән тәхминән 45—50 нәфәрә гәдәрдирсә, белә групплар кичик групплар адланыр. Аилә кичик групун өзүнәмәхсус нөвүдүр.

Инсан, адәтән, мүхтәлиф групларын үзвү олур. Онларын һамысы онун һәјатында ејни рол ојнамыр вә ојнаја да билмәз. Инсан бу груплардан биринә даһа чох әһәмијјәт верир, өз давранышында онун нормаларыны вә ја рә'јини нәзәрә алыр, ән чәтин анында, адәтән, онун үзвләри илә мәсләһәтләшир, өз давраныш вә рәфтарыны онларла мүгајисә едир. Психолокијада белә група референт (латынча referens мә'лумат вермәк демәкдир) груп дејилир. Адамын ики вә даһа артыг референт групу оланда онун давранышында өзүнәмәхсус зиддијјәтләр мүшаһидә едилир. Белә һалларда о, адәтән, одла су арасында галыр, бә'зән өзү дә билмир ки, һәр ики групу разы салмаг үчүн нечә һәрәкәт етсин. Кәнч әр-арвадларын һәјатында да белә һалларла аз гаршылашмырыг. Бә'зән, нечә дејәрләр, гызын анасы бир һава, оғланын анасы башга һава чалыр. Кәнчләр исә бу шәраитдә санки ики саһил арасында галыр, тәрәддүд көстәрир, нә едәчәкләрини өзләри дә кәсдирмирләр.

Групун ән јүксәк формасы коллективдир.

Совет елминдә коллектив һаггында тә'лим диггәтәлајиг педагоглардан Н. К. Крупскаја, М. И. Калинин, А. С. Макаренко, В. А. Сухомлински тәрәфиндән јарадылмышдыр. Бу тә'лимин принсипинә көрә, коллектив—чәмијјәтин һиссәси олан, биркә фәалијјәтин үмуми мәгсәдләри әсасында бирләшән, мәгсәди һәмин чәмијјәтин мәгсәдләринә табе олан инсан групудур. Бу тә'риф А. С. Макаренконун белә бир фикри илә әлагәдардыр; коллектив јалныз адамлары чәмијјәт үчүн тамамилә фајдалы фәалијјәт вәзифәләри әтрафында бирләшдирдији шәраитдә коллектив ола биләр.

Һәр бир коллективдә шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләрин ики

системи: ишкүзар (рәсми вә ја формал) вә шәхси (гејри-рәсми вә ја гејри формал) мүнасибәтләр мөвчуддур. Ишкүзар мүнасибәтләр коллективин мәгсәд вә вәзифәләри, еләчә дә мүвафиг һүгуги-тәшкилати гајдаларла мүәјјән олунур. Истеһсалат шәраитиндә завод директору—бригадир, бригадир—ишчи, ишчи—ишчи арасында јаранан мүнасибәтләр ишкүзар мүнасибәтләрә аиддир.

Шәхси гаршылыглы мүнасибәтләр һеч кәс тәрәфиндән рәсми гајдада мүәјјән олунмур, онлар әлверишли шәраитдә өз-өзүнә әмәлә кәлир. Ејни бир заводда вә ја бригадада ишләјән ики фәһлә бир-бирилә достлуг етдикдә араларында шәхси гаршылыглы мүнасибәтләр јаранмаға башлајыр. Инкишаф етмиш коллективләрдә шәхси гаршылыглы мүнасибәтләрин характери ишкүзар мүнасибәтләрлә мүәјјән олунур. Габагчыл фәһлә достлуг мүнасибәтләриндә дә коллективин мәнафејини әсас көтүрүр.

Шәхси гаршылыглы мүнасибәтләр мүхтәлиф формаларда, мәсәлән, танышлыг, јолдашлыг вә достлуг мүнасибәтләриндә тәзаһүр едир. Әр-арвад мүнасибәтәри дә шәхси мүнасибәтләрин өзүнәмәхсус нөвү сајылыр. (Бу мүнасибәтләрин «Азәрбајчан ССР никаһ вә аилә мәчәлләси» илә мүәјјән едилән рәсми чәһәтләри сонракы бөлмәләрдә ајдынлашдырылыр).

Шәхси гаршылыглы мүнасибәтләр емосионал характер дашыјыр. Танышлығын чох вахт асанлыгла јолдашлыға, достлуға, һабелә әр-арвад мүнасибәтләринә чеврилмәси дә мәһз бунунла изаһ олунур. Бу әсасда да хејли тәсадүфи никаһлар формалашыр, онларын да өмрү хатырлатдығымыз кими бә'зән чох гысадыр.

Инсанлар өзләринин шәхси гаршылыглы мүнасибәтләрини адәтән, «хошум кәлир—хошум кәлмир» терминләри илә билдирирләр. Хошу кәлирсә, рәғбәт бәсләјир, хошу кәлмирсә рәғбәт бәсләмир. Һиссләр мәнтиги беләдир. Лакин шәхси гаршылыглы мүнасибәтләрин инкишафы үчүн рәғбәт һисси һәлә кифајәт дејилдир. Икинчи шәрт дә лазымдыр: рәғбәт һисси һөрмәт һисси илә узлашмалыдыр. Истәр киши, истәрсә гадын бир-биринә һөрмәт етмәли, бир-биринин ләјагәтини горумалы, бир-биринин һүгуглары илә һесаблашмалыдыр. Шәхси гаршылыглы мүнасибәтләрин инкишафы үчүн үчүнчү мүһүм шәрт мә'нәви јахынлыгдыр.

Инсанлар истәр рәсми, истәрсә шәхси мүнасибәтләрдә чисмани јахынлығын мүхтәлиф формаларындан истифадә едирләр. Мәсәлән, рәсми јарышларда идманчылар бир-бирилә көрүшүрләр. Јахын гоһумлар вә танышлар бир-биринә әл верир, гучаглашыр, өпүшүрләр. Ана көрпә баласынын сачларыны охшајыр, үзүнү-үзүнә сүртүр, бағрына басыб әзизләјир... Белә үнсијјәт һәлә гәдим заманлардан инсан мүнасибәтләринин формалашмасында өзүнәмәхсус рол ојнамышдыр. Биз илк јазылы бәдии абидәләрдә белә әбәдијашар мүнасибәтләрин кениш тәсвиринә раст кәлирик.

Көрунүрэ, чисмани јахынлығын психоложи чәһәтдән әсас вәзифәси адамлар арасындакы мүнасибәтләрә шәхси мә'на вермәкдән, онларын арасында мәсафәни азалтмагдан ибарәтдир. Онларын мәзмуну шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләрин характериндән асылыдыр. Биз адәтән өзүмүзә јахын сајдығымыз адамла саламлашанда әл веририк, даһа јахын адамла бир гәдәр дә меһрибан көрүшүрүк... Лакин... узаг сәфәрдән гајыдан ата адәтән јенијетмә гызынын анчаг алнындан өпүр. Сиз буна диггәт јетирмисиниз? Онун сәбәбләри һаггында фикирләшмисиниз? Башга мисал: кишиләр таныдыглары гадынларла растлашдыгда онларла анчаг саламлашыр, кишиләрә чох вахт әл дә верирләр. Гајда беләдир: гадын әл узатмаса, киши көрүшәркән она әл узатмамалыдыр! Бу исә тәсадүфи дејилдир: чисмани јахынлығын әхлаги мә'насы вардыр: инсанлар белә һаллары, адәтән әхлаги ме'јарларла—шәрәф, намус, ләјагәт, һәја ме'јарлары илә гијмәтләндирирләр. Буна көрә дә биз киминлә, һарада вә нә заман көрүшдүјүмүзү, сөһбәт етмәјимизи, јол кетмәјимизи вә с. јахшы билмәлијик. Киминлә, һарада вә нә заман! Бу ифадәләрә фикир верин. Һәтта бир-бирини «дәличәсинә» севән оғлан вә гыз күчәдә, автобусда, мәдәнијјәт вә истираһәт паркында вә с.-дә өзүнү абырлы апармадыгда, адамлар ән јахшы һалда онлары тәрбијәсиз адландырырлар.

Киши илә гадын арасында мүнасибәтләр дәјишдикчә, чисмани јахынлығын формалары да дәјишир вә башга мә'на дашыјыр. Лакин бунунла белә, инсанлар бир һәгигәти чохдан кәшф етмишләр: инсан мүнасибәтләри тәкчә чисмани јахынлыг әсасында инкишаф едә билмәз. Онлар зәрури сурәтдә мә'нәви јахынлыға әсасланмалыдыр. Азәрбајчан јазычысы *Анарын «Бешмәртәбәли евин алтынчы мәртәбәси»* романыны хатырлајаг.

...Заур өмрүнүн ән гајғысыз чағларында Тәһминәјә раст кәлир. Онларын күнү нәвазишлә, өпүшлә, пычылты илә кечир. Заур һәр дәфә ону өпүшләрә гәрг етдикчә, елә билирди ки, санки илыг бир баһар күнү мешәдәдирләр. Әтраф јашыллыға, сәринлијә, сых јарпаглар арасындан сүзүлән күнәш шәфәгләринә гәрг олуб. Онлар мәһәббәтин узаг илк күнләри гәдәр бәхтијар вә һәр шејдән асудәдирләр.., Тәһминәни сығаллајыр, охшајырды—бу нәвазишләр гуртармаг билмир, узандыгча баш алыб кедирди. Вә елә бил һәр икисинин үрәјинә даммышды ки, бүтүн бу чылғынлығын ахырына аз галыб, ләп аз...

Һәгигәтән дә Заур һәлә чох шеји анламырды. Тәһминәнин өзү дә ону һеј мәзәммәтләјирди ки, һәссас дејилсән, зәрифликдән узагсан, гадынла киши мүнасибәтләринин бүтүн инчәликләрини дуја билмирсән. Һисс едә билмирсән бу әлагәләр нә илә дүјүнләнир вә нәдән гырыла биләр...

Ахыр вахтлар онлар чох тез-тез көрүшүрдүләр. Еһтираслы чылғын мәһәббәт көрүшләриндән сонра Заур өзүндә бир лагејдлик, бошлуг, тохлуг һисс едирди. Илк јахынлығын тә'сири илә Тәһминәјә јаздығы мәктубу хатырлајанда өз фикирләри она күлмәли кәлирди. «...Мәһәббәт-филан, сәнсиз јашаја билмирәм, кетмә көзүмдән кедәрәм өзүмдән,—дејә о дүшүнүрдү. Нә севки, нә филан, әшши?... Истәк вар, еһтирас вар, арзу-камына чатмаг интизары вар, бир дә истәдијинә наил оландан сонра дојғунлуг, безкинлик, биканәлик вар, вәссалам. Галан һамысы сөздүр, һавајы сөһбәтләрдир».

Тәһминә дә буну дујмушду. Онлар һәрчәнд бир јердә јашајырдылар, лакин сон күнләри күсүшмә-далашма илә, ијнәли-тиканлы, тә'нәли сөзләрлә, зәһәрли атмачаларла, шүбһәләрлә, әсәбиликлә... кечирди.

Бир ахшам Тәһминәнин узун-узады телефон сөһбәтиндән сонра Заур јенә ону сорғу-суала тутду: кимнән данышырдын, нијә белә узун данышырдыныз, нә барәдә белә күлүшүрдүнүз?

Тәһминә лап өзүндән чыхды:

—Бура. бах, Заур,—деди. Лап тәнкә кәтирдин мәни. Бәсдир дә,. Чанымы боғазыма јығмысан бүтүн бу шүбһәләринлә... Нә истәјирсән мәндән, чаным? Јашајырыг сәнинлә, мәним евимдә галырсан, һәмишә јанындајам, даһа нә лазымдыр сәнә, баша дүшмүрәм... Бәлкәм мәни гыфылла бағлајасан, евдән бајыра бурахмајасан, һә? Телефону да кәсдирәсән бирјоллуг? Нә вермисән мәнә, ала билмирсән? Аилә гурмусан мәнимлә бәлкә, евләнмишик бәлкә, ја ушағым вар сәндән?! Нә гәдәр гурбанлар вермисән мәним јолумда ки, бу гәдәр чох шеј тәләб едирсән? Евиниздән чыхыб кетмәјинлә чох гүррәләнмә, билирсән? Бөјүк фәдакарлыгдыр—машындан кечиб! Дарыхма, гајыдачагсан евинизә, машыныны да гајтарачаглар сәнә, евләндирәчәкләр дә сәни һалал суд әммиш гызла.

Заур өмрүндә Тәһминәни белә ачыглы, зәһәрдилли көрмәмишди, елә бил көзү-башы од пүскүрүрдү. Амма бирдән-бирә сусду, елә бил сакитләшди, сүстләшди вә јорғун бир әдајла, јаваш сәслә сөзүнү тамамлады:

—Чыхыб кедәндән сонра нә галачаг сәндән мәнә?—Көзү Заурун кибритинин одујла партламыш, атылыб бир гырагда галмыш бош шара саташды.

—Бирчә бу шар,—дејә күлүмсүндү—Ону да јандырдын.

Бурада биз мараглы бир хүсусијјәтлә растлашырыг: чисмани јахынлыг һәдд-һүдуд билмәдикдә инсанлар бир-биринә асанлыгла алышыр, өјрәшир, һәтта бир-биринин «үрәјини вурурлар». Онларын мүнасибәтләриндә дојғунлуг, безкинлик, биканәлик... әмәлә кәлир.

Бу һәјат фәлсәфәсини Дадаш киши Заурла сөһбәтиндә белә изаһ едир:

—Һә, сөзүм одур ки, дүнән Тәһминәјә зәнк eләдим, көрүшдүк вә һәр шеј барәсиндә этрафлы данышдыг.. Заур, инан мәнә, сизин аранызда нә олубса, олуб-кечиб, һәр шеј битиб, һәр шеј гуртарыб. Тәһминә артыг баша дүшүб буну, сән дә бир аздан баша дүшәчәксән, амма бир аз кеч баша дүшәчәксән вә о вахта гәдәр дә һәм өзүн әзаб чәкәчәксән һәм дә башгаларына, о чүмләдән атанла анана әзијјәт верәчәксән... Хаһиш едирәм сөзүму кәсмә, ахырачан динлә мәни. Мән һәр шеји баша дүшүрәм. Раст кәлмисиниз бир-биринизә, бәјәнмисиз бир-биринизи, бағланмысыз бир-биринизә, мәһәббәт дејирсән буна, севки дејирсән, нә дејирсән де, сөзүм јохдур. Икиниз дә чавансыныз, сағламсыныз, көзәл-көјчәксиниз, бир-биринизи чәлб етмисиниз, нә күнаһ вар ки бунда?... Билирәм, һамысыны билирәм. Москвада да олмусунуз бир јердә, инди Бакыда да бир мәнзилдә јашајырсыныз. Амма, оғул, инан мәнә, бир күн һәр шеј сона јетир, ән чылғын еһтирас белә битиб түкәнир вә әкәр кишијлә гадыны еһтирасдан башга һеч нә бағламырса—јә'ни аиләјә ушагларла, никаһла бағлы дејилләрсә—онда бу чүр әлагә елә бир дәһшәтли ишкәнчәјә чеврилир ки, кәл көрәсән.

Бу сөзләри, әлбәттә, платоник севки нидасы, чағырышы кими баша дүшмәк сәһв оларды.

Севкинин бу нөвү дүнја фәлсәфәсинә вә əхлаги тә'лимләрә гәдим јунан философу Платонун (бизим е. ә. 427—347) ады илә дахил олмушдур. Платоник севки, адәтән, һәр чүр физиоложи чаларлардан узаг халис мә'нәви мејлләрә әсасланан мәһәббәт кими баша дүшүлүр. Белә мәһәббәт мүмкүндүрмү?

Инсанлар, шүбһәсиз, бүтүн дөврләрдә севмишләр, лакин бүтүн өлкәләрдә вә халгларда һәр бир тарихи дөврдә киши илә

гадын арасындакы бу мүнасибәтләрә өзүнәмәхсус мә'на верилмишдир. Лап гәдим заманлардан башлајараг, еһтирассыз мәһәббәти, севкини инсанлар үмуми вә мүчәррәд анлајыш һесаб етмишләр. Мәшһур совет алими А. Ф. Лосев Платона һәср етдији бир әсәриндә бу мүнасибәтлә јазыр: «Анчаг Платону охумајанлар «Платоник севкини» һәр һансы бир физиоложи мә'надан мәһрум олан мүнасибәтләр кими баша дүшүб онун һаггында данышa биләрләр. Әксинә, Платон һисси мәһәббәти инкар етмир, һәм дә онун һөкмән зәрури олдуғуну е'тираф едир».

Платонун фикринчә, «һәр чүр Ерос көзәл дејилдир, анчаг көзәл севмәјә тәһрик едән Ерос тә'рифәлајигдир. Руһа нисбәтән бәдәни даһа чох севән бајағы ашиг алчагдыр. О һәм дә вәфасыз адамдыр, чүнки онун севдији шеј (јә'ни бәдән—Ә. Ә., А. А.) дәјишкәндир».

«Руһа нисбәтән» ифадәсинә диггәт едәк. Платон һәмин сөзләри бу күн јазсајды, мә'нәви јахынлыгдан данышарды. О, «чисмани јахынлығы» һеч дә инкар етмирди, јалныз «бәдәни даһа чох севән» ашигләри пислəјирди. Биз дә беләләрини пислəјирик, «бајағы ашигләр» адландырырыг. Һалбуки мә'нәви јахынлыг киши вә гадын, әр вә арвадын мүнасибәтләрини үлвиләшдирир, нәчибләшдирир. Ушагларын дүнјаја кәлмәси аиләјә «бир дүнја севинч бәхш едир», әрлә арвадын һәјатынын мә'насыны дәјишир. Әр вә арвад һәм бир-бирләринә, һәм дә башга адамлара ушагларын көзү илә бахмаға башлајыр, әслиндә доғмалашырлар. Бу зәминдә дә әр вә арвад сөзүн әсл мә'насында ган гоһумуна чеврилир, бир-биринин әмәк фәалијјәтиндә, јарадычылыг уғурларында һәјат јолдашы, һәмфикир, сәнәт досту кими мүһүм рол ојнајырлар. Онларын арасында ади «киши-гадын» мүнасибәтиндән гат-гат јүксәкдә дуран шәхси мүнасибәтләр јараныр. Гадын—һәјат јолдашы, һәмфикир, сәнәт досту идеалына чеврилир.

Мәлејкә ханым Үзејир Һачыбәјовун, Мүшкиназ ханым Һүсејн Чавидин, Сона ханым Чәфәр Чаббарлынын нәинки һәјат јолдашы, һәм дә мүәјјән мә'нада сәнәт јолдашы олмушлар.

Мүшкиназ ханым Һүсејн Чавид һаггындакы хатирәләриндә јазыр: «Биз 1918-чи илин август ајында евләндик. Чох кичик, худмани тој мәчлиси олду. Тојдан бир-ики күн сонра Чавид мәнә деди ки, ахы мән һәрдәнбир чызма-гара едирәм, кәрәк мәним илк охучуларымдан бири дә сән оласан. Мән исә онун охучусу ола билмәздим. Чүнки савадым јох иди.

Һүсејн Чавид она дәрс демәјә башлајыр. О, һәр күн Мүшкиназ ханыма дәрс дејиб әлифбаны өјрәдир. Мүшкиназ ханым әдәбијјатла јахындан марагланмаға вә бәдии әсәрләри һәвәслә мүталиә етмәјә башлајыр.

Ү. Һачыбәјовун мәсләһәти илә Мәлејкә ханым консерваторијаја дахил олмушду. О, мусиги тәһсили алдыгча, Үзејир Һачыбәјовун әсәрләрини даһа јахшы баша дүшүр, онун һәјатында мүһүм рол ојнајырды.

Сона ханымсыз Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыг һәјаты јох иди. Чәфәр ону әзизләјәрәк «Сонасы» дејә чағырыр, өзүнүн бүтүн јарадычылыг сирләрини јалныз она е'тибар едәрди. Чәфәр Чаббарлы Сона ханым һаггында јазырды. «Сона мәним үчүн әзиз вә әвәзсиздир, бир дә она көрә ки, мәним һәр бир әсәримин илк охучусу вә илк тәнгидчиси олмушдур. Нә үзәриндә ишләдијим барәдә илк хәбәри о тутарды».

Бунлар илк бахышда гејри-ади көрүнүр. Әслиндә исә Үзејир Һачыбәјовун, Һүсејн Чавидин, Чәфәр Чаббарлынын бир инсан кими һәјатынын, өмрүнүн ән парлаг вә интәһасыз сәһифәләридир:

...Шәхси гаршылыглы мүнасибәтләр инсанларын бир-биринин гаврамасы вә анламасы просесиндә формалашыр. Инсанлар бир-бирләрини нечә гаврајырлар? Оғланларда вә гызларда бир-бирләри һаггында илк тәәссүрат нечә әмәлә кәлир? Онларын бир-бирини хошламасында, бир-биринә рәғбәт бәсләмәсиндә, севиб-севилмәсиндә бу илк тәәссүрат мүһүм рол ојнајырмы? Һәр һансы бир шәраитдә илк дәфә көрүшән адамлар, о чүмләдән, оғланлар вә гызлар, кишиләр вә гадынлар бир-бирләрини гаврајаркән ән чох 3 чәһәтә:

а) физики сима (сифәт, бурун, көз, бәдән, бој вә с.),

б) експрессив давраныш (мимика, пантомимика, жестләр вә с.)

в) кејим (костјум, ајаггабы, көјнәк вә с.) хүсусијјәтләринә диггәт јетирирләр.

Физики симанын әламәтләри чохдур. Инсанын инсан тәрәфиндән гавранылмасында онларын һамысы ејни дәрәчәдә рол ојнамыр. Биз башга адамы—оғлан вә ја гызы гаврајаркән физики симанын башлыча әламәтләринә—сифәт, көз, сач, гаш, бурун, додаглар, бој, бел, бәдән вә с. даһа чох фикир веририк. Бу әламәтләр ичәрисиндә сифәт, көзләр вә додаглар хүсуси јер тутур. Оғланлар адәтән гызларын сифәт чизкиләрини бүтөвлүкдә гаврајыр, сифәтин үмуми контурларына даһа чох диггәт јетирирләр. Гызлар исә башга адамлары, о чүмләдән оғланлары гаврајаркән, мимика саһәсинә ајрыча фикир верирләр. Бу (мимика саһәси) сифәтдә көзләрлә додаглар арасындакы саһәни бирләшдирир. Сифәтдә ән ифадәли әламәтләр мәһз бу саһәдә јерләшир. Мимиканын бүтүн чаларлары билаваситә додаг вә көзләрлә бағлыдыр. Мәсәлән, күлүшүн ифадәсиндә ағыз саһәси, мүхтәлиф емосијаларын ифадәсиндә көз саһәси әсас јер тутур. Гызлар мәһз бу саһәләрә диггәт јетирмәклә оғланларын давраныш вә һәрәкәтини, мә'нәви мотивләрини даһа јахшы баша дүшүрләр. Тәсадүфи дејилдир ки, оғланлар јалан данышанда гызлар буну чох вахт һәссаслыгла сечирләрсә, адәтән үзә вурмурлар. Бир мүһүм чәһәти дә гејд едәк. Сифәт аффектив әһәмијјәтә маликдир. Аффектив (affectus) латын сөзү олуб руһи һәјәчан, еһтирас демәкдир. Сифәт, бир тәрәфдән, инсанын кечирдији һиссләри экс етдирир. Өмрүн мәһәббәтли чағларында көзләр күлүр, чөһрә ал рәнкә бүрүнүр, үркәк бахышлар нәләр демир?!

Тәсадүфи дејилдир ки, јазычылар сифәтин ифадәли һәрәкәтләринин тәсвиринә хүсуси диггәт јетирирләр. Бәдии әдәбијјатда мимиканын 20 минә гәдәр тәсвири мә'лумдур.

Дикәр тәрәфдән, гејд етдијимиз хүсусијјәтләринә көрә, сифәт үнсијјәт просесиндә күчлү тә'сир васитәсинә чеврилир. Кө-

зүмүз башга адамын көзләринә саташанда... Көзләрин—бахышларын тә'сир күчү хүсусилә бөјүкдүр. *Фүзулинин* мәшһур бејтини хатырлајын:

Һејрәт, еј бүт! Сурәтин көрдүкдә
лал ејләр мәни
Сурәти һалым көрән сурәт хәјал
ејләр мәни.

Нағыллары јада салын: көзәлләр ордулары дармадағын едән гәһрәманлары һәмишә бахышлары илә алдадыблар, тилсимә салыблар .Һәјатда белә һаллар мәкәр аз олур?

Сифәтин тә'сир күчү инсанлара һәлә лап гәдим заманлардан бәллидир. Косметика, әнлик-киршан, бәр-бәзәк дә елә бу мәгсәдә хидмәт едир.

Кејимин дә әһәмијјәти аз дејилдир. Аталар дејибләр: адамы кејиминә көрә гәбул едир, данышығына көрә јола салырлар. Һәмин аталар сөзү мүхтәлиф халгларын дилиндә өзүнәмәхсус шәкилдә сәсләнир.

Бир марағлы хүсусијјәт һаггында исә ајрыча данышмаг лазымдыр: инсанлар илк дәфә растлашанда бир-биринин бој-бухонуна, гаш-көзүнә, кејим-кечиминә хүсуси фикир верир, бу әламәтләр әсасында да бир-биринин мә'нәви кејфијјәтләри һаггында мүһакимә јүрүдүрләр. Лакин инсанлар узун müддәт, бир јердә јашадыгда вә ја ишләдикдә исә бир-биринин мә'нәви кејфијјәтләринә даһа чох диггәт јетирмәјә башлајырлар. Һәтта чох вахт өзләринин физики симасыны, експрессив давранышыны вә кејим хүсусијјәтләрини мәһз бу бахымдан гијмәтләндирирләр.

Психологлар мүәјјән етмишләр ки, V синифдә оғланларын 20%-и, гызларын исә 48%-и башга адамын дахили аләми илә марагланыр, Әдәби гәһрәманларын мә'нәви һәјаты илә дә онлар даһа тез марагланырлар. Белә бир мә'нәви марагланма, дахили һиссләрә бәләдлик мотивләри өзүнү күндәлик, јахуд ше'р јазмагда бүрузә верир. Бурада да гызлар фәргләнирләр. Гызлар оғланлара нисбәтән даһа тез вә 3—4 дәфә чох күндәлик вә ше'р јазырлар. Онлар сәмимилик, әдаләт, сәдагәт вә с. кејфијјәтләрә мүстәсна әһәмијјәт верирләр. Гызлар үчүн гаршылыглы анлашма, мә'нәви јахынлашма сон дәрәчә вачибдир. Јаш артдыгча инсанларын шәхси мүнасибәтләринин инкишафында мә'нәви кејфијјәтләр даһа мүһүм рол ојнамаға башлајыр. Истәр кишиләр, истәрсә дә гадынлар онлары мәһз инсан, јолдаш кими характеризә едән кејфијјәтләрә даһа чох диггәт јетирир, һәмишә, халг ифадәләриндә дејилдији кими, «зәһәр тулуғу», «әтичы» тимсаллы адамлардан гачыр, «меһрибан», «дилиширин» тәбиәтли адамлара исә мејл көстәрирләр. Ән башлычасы исә бу заман вәфалы, намуслу, сәдагәтли дост—өмүр-күн јолдашы ахтарырлар. Бу кејфијјәтләр әслиндә онлар үчүн шәхси мә'на дашыјыр. «Нејнирәм гызыл тешти ки, ичиндә ган

гусам» аталар сөзүнүн ифадә етдији бөјүк мә'наны—һәјат фәлсәфәсини оғланлар вә гызлар һәлә ушаг чағларындан јахшы мәнимсәјирләр.

Бир чәһәти ајрыча гејд етмәк лазымдыр: инсанларын мүсбәт шәхси кејфијјәтләри чохдур. Шәхси мүнасибәтләрин формалашмасында бунларын һамысы ејни дәрәчәдә мүһүм рол ојнајырмы? Ајдын мәсәләдир ки, јох. Танадығыныз адамлары јадыныза салын. Онлардан бири меһрибан, дикәри тәвазөкар, үчүнчүсү ағыллы, дөрдүнчүсү әмәксевәр адамлары даһа чох хошлајыр. Бу о демәкдир ки, һәр бир киши вә гадынын јүксәк гијмәтләндирдији кејфијјәтләр мөвчуддур. Бу кејфијјәтләр онларын кишилик вә ја гадынлыг һаггындакы тәсәввүрләриндә вә идеалларында екс олунур. Һәр бир киши вә гадын башга адамы гијмәтләндирәндә һәмин тәсәввүр вә идеаллардан чыхыш едир. Буна көрә дә ејни бир гадын, јахуд киши биринин чох хошуна кәлдији һалда, дикәринин диггәтини гәтијјән өзүнә чәкмир.

Инсанларын севиб-севилмәси, көнүл вермәси, үлфәт бағламасы дүнјанын, көрүнүр, ән бөјүк мө'чүзәсидир.

«Һәр анын өз һөкмү вар»—дејирләр. Јенијетмәлик вә илк кәнчлик дөврләриндә һәр бир шакирддә јүксәк гыз вә оғлан идеалы формалашыр. Бу идеаллар ушаг тәхәјјүлүнү романтик нағыллар дүнјасындан ајырмасалар да, билаваситә әтрафдакы адамларын—даһа доғмаларын: ана вә атанын тә'сири илә бөјүјүрләр. Ушаглар хәјалларында јашатдыглары нағылвары көзәл оғлан вә көзәл гыз сурәтләриндән вәчдә кәлә-кәлә бөјүјүрләр, әрсәјә чатырлар вә тәдричән баша дүшүрләр ки, көзәллик ондур, доггузу дондур.

Бир күн... әввәлки илләрин әјләнчәләри јаддан чыхыр. Нағылвары көзәл гыз вә оғлан сурәтләри дә тәдричән унудулур. Онларын өз ата вә аналарынын тимсалында мәнимсәдикләри кишилик вә гадынлыг еталонлары даһа конкрет мә'на кәсб едир. Әсл мө'чүзә дә чох вахт бундан сонра баш верир. Кәнчлик дөврүндә оғлан вә гызларын көнүл вердикләри, севинч вә кәдәрләрини бөлүшәчәкләри адамлар вахтилә онларын хәјалларында чанландырдыглары, јаратдыглары гәһрәманлара чох аз охшајыр, бә'зән исә һеч охшамыр да! Бир дә көрүрсән ки, лап кичик јашларындан гарагаш, гаракөз, һүндүрбојлу оғланлары хошлајан Нәркиз.. гонур көзлү вә орта бојлу оғлана әрә кедир.

...Расим дә өзүнүн кәләчәк арвадыны елә көзәл тәсәввүр едирди ки! Онун нағыллы дүнјасында о гыздан бир ан да көз чәкмәк мүмкүн дејилди. Һалбуки о, балача бојлу, садә, гарајаныз бир гызла евләнмишди. Әтрафдакы адамлар илк бахышда бир-биринә јарашмајан белә әр-арвадлары көрәндә лап мәәттәл галырлар, тәәччүбләнирләр, һејрәтләрини кизләдә билмирләр. Чох вахт онларын үрәјиндән кечир ки, һәмин әр вә ја арвадын голундан тутуб сорушсунлар: Бу кишидә вә ја гадында нә тапмысан?

Сорушсалар да, фәрги јохдур, онлар бу суала ағыллы чаваб верә билмәјәчәкләр. Әбәс јерә демирләр ки, көнүл севән көјчәк олар!

Адамлар да чох вахт дүнјанын бу «психоложи мө'чүзәләрини» изаһ едә билмирләр. «Адамын өзү көзәл олунча, бәхти көзәл олсун», «әр-арвадын кәбини көјдә кәсилир»,—дејә өзләринә тәсәлли верирләр.

Көрәсән, бу, доғрудан да беләдир? Шүбһәсиз ки, јох. Оғланла гызын бир-бирилә үлфәт бағламасынын психоложи дүстуру вардыр. Мәшһур аталар сөзләриндән бири һәмин дүстуру көзәл ифадә едир. Халг дејир: Лејлијә Мәчнунун көзүлә бах!

Лејли вә Мәчнун гоча Шәргин фачиәли вә көврәк мәһәббәт дастаныдыр. Низами вә Фүзули бу ики кәнчин үлви мәһәббәтини әбәдиләшдирмиш, Ү. Һачыбәјов исә ону һәзин мусигијә чевирмишдир.

Әфсанәјә көрә, Лејли гара бир гыздыр. Бәс, Мәчнун онда нә көрмүшдү, онун ешги илә нә үчүн чөлләрә дүшмүшдү?

Психолокија елми бу суала belә чаваб верир: Әкәр Лејлијә Мәчнунун көзүлә бахсаг, чох шеј бизим үчүн асанлыгла ајдынлашар. Бу заман Мәчнун өз көзәллик дүнјасына мувафиг олараг Лејлидә елә мә'нәви чәһәтләр, елә физики кејфијјәтләр көрүр ки, башга адамлара бу дујум гисмәт ола билмир. Һиссләр мәнтиги беләдир.

Демәли, әслиндә инсанын башга адама «көнүл вермәсинин», «үлфәт бағламасынын», «севда аләминә» говушмасынын өзүнәмәхсус психоложи ганунаујғунлуглары, сечмә нормалары вә ме'јарлары мөвчуддур. Оғлан вә гызларын севиб-севилмәси сон дәрәчә емосионал просесдир. Биз гөвсү-гүзеһ кими ал рәнкләрлә бәрг вуран бу һиссләр ахарында өзүмүзү дүнјанынән хошбәхт адамы һесаб едир, емосија вә һиссләрин ганадында санки мүркү вурур, чох вахт һәмин сечмә нормалары вә ме'јарлары һаггында фикирләшмирик. Һалбуки фикирләшмәк лазымдыр. Өмрүн ән үлви чағларында белә дүнјаја, башга адамлара тәкчә һиссләрин һөкму илә дејил, һәм дә ағлын көзү илә бахмаг вачибдир. Белә анларда ағыллы ана мәсләһәти, ата өјүд-нәсиһәти голумуздан тутур, јол көстәрир, көврәк һиссләримизә өзләринин мүдрик һәјат тәчрүбәләри ишығында нур чиләјирләр. Әкс һалда... һәјатда јеримиз сәһв дүшүр, өмрүн ән мәс'улијјәтли анларында—өмүр-күн јолдашы сечәндә һардаса чашырыг, сәһвә јол веририк, дүзкүн гәрар гәбул етмирик. Буна аид нә гәдәр һәјати мисаллар көстәрмәк олар. Бә'зи гызлар көтүр-гој етмәдән, өз һиссләрини һәтта өзү үчүн белә ајдынлашдырмадан, хошладыглары оғланлары өзләриндән хејли аралы сахламаг әвәзинә, лап јахына бурахырлар. Араларында сәрһәд тамамилә көтүрүлдүкдә мә'лум олур ки, оғланын нијјәти бам-башгадыр, о, садәчә олараг «күнүнү хош кечирмәк» истәјир. Һалбуки гызлар гоншулугда јашајан, ејни мәктәбдә вә ја синифдә

охујан, онлары көрәндә һәјәчанланан вә лакин өзләринин көврәк һиссләрини гәлбиндә кизләдән садә, тәвазөкар, утанчаг оғланлары бәјәнмирләр. Ајлар, илләр кечир. Белә гызлар бир дә ајылыб көрүрләр ки, вахты илә ағыз бүздүкләри бу оғланларын чоху јахшы ев-ешик саһиби олмушлар, өз һәјат јолдашларына әсл хошбәхтлик бағышламышлар .Күчәдә, тојда, базарда, театрда вә с.-дә өзләринин бу «ушаглыг јолдашлары» илә һәр дәфә растлашанда онлары өз рәфигәләринә көстәриб кәдәр һисси илә көкс өтүрүрләр: «Мәни истәјирди, она кетмәдим. Она кетсәјдим бәлкә дә хошбәхт олардым!»—дејирләр вә һәсрәтин гибтәсиндә һәмин кишиләрин архасынча бахышлары јол кедир...

Биз һиссләрдән—тәмәннасыз көрпә ушаг кими саф инсан һиссләриндән данышырыг. **Гој һиссләриниз сизи алдатмасын. Онлары ағлын ишығында диггәтлә тәһлил един, арашдырын.** Ахы, сөһбәт һәр һансы театра кетмәк вә ја телевизор алмагдан дејил, өмүр-күн севдасы етмәкдән кедир!

Һалбуки... һәјатда һеч дә һәмишә белә олмур. Инсанларын бир чоху бу анларда тәкчә һиссләрлә, үрәјин һөкмү илә һәрәкәт етдикләри һалда бә'зиләри һагг-һесаб кудүр, аилә гурмаг истәјәндә дә газанч ахтарырлар. Онлар бу анларда мәишәт раһатлығы, топдағытмаз ев-ешик, автомашын, кишинин газанчы, гызын атасынын вәзифәси... вә нәләр һаггында фикирләшмирләр? Бу мејлләр мәгсәдә чеврилдикчә, шәхси гаршылыглы мүнасибәтләрин характери дә тәдричән дәјишмәјә башлајыр.

Шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләр вә үнсијјәт

Үнсијјәт инсанын әсас тәләбатларындан биридир. О, инсанын психи инкишафынын башлыча шәртләриндән бири кими бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Инсанын һәјат вә фәалијјәтинин мүһүм бир саһәсини тәшкил едир. Мәһз үнсијјәт просесиндә инсанлар бир-биринә мүхтәлиф һадисәләр һаггында мә'лумат верир, өзләринин иш вә һәрәкәтләрини планлашдырыр, бир-бирләрини гаврајыр вә анлајырлар, әмәлләринә гијмәт верир, бирликдә севинир вә кәдәрләнирләр. Үнсијјәтин бүтүн хүсусијјәтләри инсанларын гаршылыглы мүнасибәтләринин характериндән вә сәвијјәсиндән асылыдыр. Бу факт инсанлара емпирик сурәтдә чохдан мә'лумдур. Һәлә гәдим заманлардан инсанлар үнсијјәт просесинин сәмәрәлилијинә хүсуси диггәт јетирмишләр. Гочаларла чаванларын, кишиләрлә гадынларын, оғланларла гызларын, әрлә арвадын, ана-ата илә ушагларын үнсијјәт просесиндә гаршылыглы мүнасибәтини тәнзим едән гајдалар бәргәрар олмуш вә онлар тәдричән даһа кениш мә'на дашымышдыр. Инди дә һәмин гајдалар үнсијјәт мәдәнијјәтинин зәрури чәһәтләрини тәшкил едир.

Һәр бир оғлан вә гыз билмәлидир ки, күлү нечә бағышламаг, гонағы нечә гәбул етмәк, онларла нечә көрүшмәк олар. Пилләкәнлә јухары чыханда, јахуд ашағы дүшәндә киши гаршыда кетмәлидир. Әкәр гадын нә исә сорушурса, нә һагдаса мә'лумат верирсә, киши ајаг үстә дурмалы вә ону диггәтлә дин-

ләмәлидир. Гаксиҹә минәндә киши машынын гапысыны ачмалы вә гадына көмәк етмәлидир...

Давранышын гајдалары вә етикетләри чохдур. Сиз онлары јахшы өјрәнмәлисиниз. Лакин унутмамалыјыг ки, давранышын етикетләри формал характер дә кәсб едә биләр. Автобусда ҝәнҹ оғлан дуруб јерини гоҹа гадына верир, чүнки истәмир јанындакы гыз онун һаггында пис фикирләшсин. Һәтта белә анларда оғланларын бир чоху габагҹадан диггәт јетирир ки, гадын гоҹадыр, јохса нисбәтән ҹавандыр? Буна көрә дә тәкҹә зaһири әламәтләрә көрә адамын үнсијјәт мәдәнијјәти һаггында данышмаг чәтиндир, адам гәнаәтиндә јаныла биләр.

«Етикет» сөзү мәншә е'тибарилә «етика» сөзүндән әмәлә ҝәлмишдир. Давраныш етикетләри маһијјәт е'тибарилә әхлаг принсипләри илә, мә'нәви сәрвәтләрлә бағлыдыр.

Оғланларла гызлар, кишиләрлә гадынлар арасындакы мүнасибәтләрдә мәһз бу принсипләр даһа чох зәруријјәт тәшкил едир. Инсанлар үнсијјәт мәдәнијјәтиндә әхлаги принсипләрә даима бөјүк әһәмијјәт вермиш вә инди дә верирләр. Мәсәлән, узун мүддәт бир-бирини ҝөрмәјән әр-арвад бир ҹүр, бир јердә ишләјән киши вә гадын башга ҹүр ҝөрүшүр. IX синифдә охујан оғланлардан һәр һансы бири бу вә ја дикәр һалда оғлан јолдашларындан киминсә голундан тута, әлини онун чијнинә гоја биләр, һәтта јери ҝәләндә онунла ҝүләшә биләр. Лакин о, өзү илә бир синифдә охујан гызла белә рәфтар едә билмәз. Ејни сөзләр гызлара да аиддир. Бу гајдалар позуланда әтрафдакы адамлар ону әхлаги анлајышларла гијмәтләндирир, «шит гыздыр», «һәјасыз оғландыр» вә с. дејир, онлар барәдә јахшы дүшүнмүрләр. Күчәдә, шәһәр булварында вә паркларында өзүнү ачыг-сачыг апаран оғлан вә гызлар да мәһз белә гијмәтләндирилир. Бә'зән бу оғлан вә гызлар өзләринә һагг газандырыб дејирләр: «Биз ки, бир-биримизи севирик!» Әслиндә бир-бирини севән оғлан вә гыз күчәдә бир-биринә һөрмәт етмәли, мәһәббәтлә әјләнҹәнин заһири вә дахили тутумуну баша дүшмәлидир.

Башга адамла данышанда да онун јашыны, ҹинсини нәзәрә алмаг, јашлы адамлара, гадынлара «Сиз» дејә мүраҹиәт етмәк лазымдыр. Адам јалныз өзүнүн һәмјашыд достуна «Сән» дејә биләр, гызларын вә гадынларын, оғланларын вә кишиләрин, јашлы адамларын јанында данышаркән һәмишә мә'рифәт ҝөзләнилмәлидир. Онлара «зәһмәт олмаса», «бујурун» дејә мүраҹиәт етмәк мәсләһәтдир. Гадындан онун јашыны сорушмаг мүнасиб дејилдир. Инсан һаггында данышаркән—истәр гадын олсун, истәрсә киши,—«дәнә», «шеј», «мал» вә с. кими сөзләр ишләдән адамлар ән јахшы һалда Мәшәди Ибад сәвијјәсиндә олдуғуну ҝөстәрирләр (Мәшәди Ибадын Ҝүлназ ханым вә ҝуллугчу Сәнәмлә ҝөрүшдүјү сәһнәни хатырлајын).

Үнсијјәт мәдәнијјәти инсан мүнасибәтләринин дахили ҝөзәллијиндә ифадәсини тапыр. Нәзакәтлилик, тәмкинлилик, принсипиаллыг, ҝүзәштәкетмә, меһрибанлыг, хејирхаһлыг, тәрәф-

мүгабили динләмәк бачарығы вә баша дүшмәк арзусу, онун зөвгүнә, фикирләринә, овгатына һөрмәтлә јанашмаг, онун севинч вә кәдәрини анламаг вә үрәји јанмаг, дәрдинә шәрик олмаг—бунлар мәдәнијјәтин әлифбасыдыр. Һамы бу әлифбаны өјрәнмәлидир, мәнимсәмәлидир. Бу мә'нада **үнсијјәт мәдәнијјәти «тәрбијәли адам» анлајышы илә бағлыдыр.**

Тәрбијәли адамын ән башлыча хүсусијјәти нәдир? Бурада бир сыра кејфијјәти садаламаг олар. Лакин бир чәһәт тәрбијәли адам үчүн һәмишә әсасдыр: тәрбијәли адам башгасынын мәнафеји илә һесаблашан, ону өз давраныш вә рәфтарында нәзәрә алан, јолунда һәр бир чәтинлијә гатлашан адамдыр.

В. А. Сухомлинскинин бу бахымдан ибрәтамиз фикри вардыр. О ушаглара дејирди: «Оғлум, сән инсанлар арасында јашајырсан!». Бу һикмәтли сөзләрин һәјати мә'насы бөјүкдүр: инсанлар арасында јашајан шәхс башга инсанын мәнафејини нәзәрә алмалы, она һөрмәт етмәли, гајғы илә јанашмалы, онун сағламлығы, хошбәхтлији, бир сөзлә, талеји үчүн мәс'улијјәт дашыдығыны билмәлидир. Бунсуз әсл үнсијјәт мәдәнијјәти јохдур, ола да билмәз.

Биз шәхси мүнасибәтләрдә дә үнсијјәт мәдәнијјәтинин әһәмијјәти мәсәләсинә бу бахымдан јанашмалыјыг. Оғланла гызын үнсијјәт мәдәнијјәти онларын шәхси һәјатынын бүтүн саһәләриндә, илк нөвбәдә интим мүнасибәтләриндә өзүнү көстәрмәлидир. К. Маркс кишинин гадынла мүнасибәтини чәмијјәтин үмуми мәдәнијјәтинин көстәричиси сајырды.

Хејирхаһ, нәзакәтли, һәссас адамлар интим саһәдә дә белә һәрәкәт едирләр. Онлар севдикләри гызын гәлбинә јол тапыр, онун зәррә гәдәр хәтринә дәјмир, јерсиз бир сөзлә, бир һәрәкәтлә ону алчалтмыр, онун исмәтини, абрыны-һәјасыны көз бәбәји кими горујуб сахлајыр. Бу мүнасибәтләрдә гызын өзүндән дә чох шеј асылыдыр. О, ана олачағыны һеч вахт унутмамалы, өз һәрәкәтләри илә кәләчәк һәјат јолдашыны өмрү бoју нәчибләшдирмәли, она да, өзүнә дә әхлаги ме'јарларла јанашмалыдыр.

2. ГАРШЫЛЫГЛЫ МҮНАСИБӘТЛӘРИН МӘ'НӘВИ ӘСАСЛАРЫ

Бу бөлмәдә мүхтәлиф тарихи формасијаларда гадына мүнасибәт, мүасир оғлан вә гыз үчүн сәчијјәви олан әламәтләр, гадынлыг вә кишилик анлајышлары, гызлыг шәрәфи вә ләјагәти һаггында сөз ачачағыг.

Әзиз гызлар! Советләр өлкәсиндә шән, фираван јашајырсыныз. Јашыдларыныз олан оғланлара фикир верин. Онлара аид һүгуглар ејни заманда сизә дә аиддир. Бу, һәмишә белә олмамышдыр. Кәлин, көрәк вахты илә гадынын чәмијјәтдә мөвгеји нечә олмуш, аиләдә вә чәмијјәтдә она нечә мүнасибәт бәсләнилмишдир?

Кечмишдә гадына мүнасибәт

Марксизм-ленинизм классикләри өјрәдир ки, ајры-ајры ичтимаи-игтисади формасијаларда гадына мүнасибәт мүхтәлиф шәкилдә олмушдур. Гадынын, чәмијјәтдә, аиләдә һүгугсуз вәзијјәтдә вә әсарәт алтында јашамасы истисмарчы чәмијјәтин төрәтдији ичтимаи зүлмүн өзүнәмәхсус формасы иди.

Инсанлар, о чүмләдән киши вә гадынлар арасында әмәлә кәлмиш бәрабәрсизликләрин әсл сәбәби илләрлә кизли галмышдыр. Буну өјрәнмәјә габил олмајан адамлар дини уйдурмалара инанмышлар. Мәсәлән, Гур'анда гадын күнаһкар мәхлуг кими көстәрилир. Куја әчдадымызын чәннәтдән говулмасына баис гадын олмушдур. Ислам дини Һәвванын Адәмин габырғасындан јаранмасына даир дини әфсанәни әсас көтүрәрәк кишини гадындан үстүн тутур. Синифли чәмијјәтин сонракы мәрһәләләриндә гадын һүгугсузлуғу даһа да дәринләшмиш, дини уйдурма вә әфсанәләрлә ганунилэшдирилмишдир.

Ф. Енкелс «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» адлы әсәриндә сүбут етди ки, аилә мүнасибәтләри вә гадын әсарәти мәсәләси дин хадимләринин көстәрдији кими, һеч дә аллаһын ирадәсиндән асылы дејилдир. Вә јахуд, буржуа алимләринин гејд етдикләри кими, бу, гадынын физиоложи хүсусијјәтләриндән ирәли кәлмәмишдир. Ибтидаи инсан чәмијјәтинин илкин дөврүндә гадын һеч дә мәһкум дејилди, әксинә, о, чәмијјәтдә бөјүк һүгуглара малик иди: «Бүтүн вәһшиләрдә, һабелә барбарлығын ашағы, орта вә гисмән дә һәмчинин јүксәк пилләсиндә дуран бүтүн тајфаларда гадын нәинки азаддыр, һәм дә чох шәрәфли бир мөвге тутур».

Тарихдә бу дөвр аналыг дөврү адланыр. Һәмин дөвр ананын һаким мөвгејини гәбул етмишди. Лакин илк әмәк бөлкүсү просесиндә гадынын гисмәтинә, К. Марксын тә'биринчә десәк, евдә отурмаг, ушаг доғмаг, ону бөјүтмәк; кишинин пајына аләт һазырламаг, чөрәк газанмаг вә мүхтәлиф пешәјә јијәләнмәк вәзифәси дүшдү. Нәтичәдә фәрди никаһ вә аилә мејдана кәлди. Аналыг дөврү аталыг дөврү илә әвәз олунду. Киши өзүнүн әмәк аләти илә, чобан өз сүрүсү илә биринчи, гадын исә өз көрпәси илә икинчи јерә кечди. Артыг чәмијјәтдә «...кишинин әмәји һәр шеј иди, гадынын әмәји исә чүзи бир әлавә».

Башы мәтбәхдә биш-дүшә, аиләдә ушаг сахламаға вә ону бөјүтмәјә гарышан гадын ичтимаи истеһсал просесиндән гопуб кишинин шәхси мүлкијјәтинә чеврилди. Капитализм чәмијјәти шәраитиндә аилә мүнасибәтләри саһәсиндә кишинин ағалығы даһа да мөһкәмләнди. Лакин техниканын инкишафы, әмәк аләтләринин тәкмилләшмәси, машынлы сәнајенин мејдана кәлмәси фәһлә вә кәндли аиләләр арасында әмәк бөлкүсүнү әсаслы сурәтдә дәјишди. Әл әмәјинин ролу азалды вә аилә өз доланышығыны тә'мин етмәк саһәсиндә бир сыра чәтинликләрлә гаршылашды. Артыг тәкчә әрин газанчы кифајәт етмирди. Јаранмыш вәзијјәт аиләни ач галмаг тәһлүкәси гаршысында гојурду.

Гадын, В. И. Ленинин сөзләри илә десәк, бир парча чөрәк газанмаг үчүн эринин ардынча фабрикә кетмәјә мәһбур олду. К. Маркс гејд едирди: «...гадынла кишијә вә бөјүклә кичијә фәрг гојмадан фәһлә аиләсинин бүтүн үзвләри биләваситә капиталын һөкмранлығына табе олдулар...»[1]

Пул кисәсинин ағалығы зәһмәткеш күтләләрин нәинки физики гүввәсини, сағламлығыны әлиндән алды, һабелә онлары игтисади чәһәтдән сонсуз чәтинлик гаршысында гојду. Вахты илә гадынларын һүгугсузлуғуну, кишинин әсарәти алтында олмасы сәбәбини аллаһын ирадәсинә бағлајан дин хадимләри инди капитализм чәмијјәтинин доғурдуғу ичтимаи бәлалары—ачлығы, еһтијачы, диләнчилији, зүлмү, истисмары, әсарәт вә јохсуллуғу да аллаһын ирадәси илә изаһ едир, инсанлары сәбирли олмаға чағырырдылар. Онлар дејирдиләр ки, куја бу әзаб вә әзијјәтләринә көрә аллаһ о дүнјада инсанлары мукафатландырачаг, јерләри чәннәт, беһиштлик олачагдыр.

Бүтүн буржуа ганунлары үчүн сәчијјәви хүсусијјәтләрдән бири дә бундан ибарәтдир ки, онларын һамысы дөвләт вә ичтимаи һәјатын һәр һансы саһәсиндә, еләчә дә никаһ-аилә мүнасибәтләриндә гадынларын бәрабәрсизлијини, һүгугсузлуғуну, эрин һөкмранлығыны бәргәрар едир. В. И. Ленин көстәрирди: «Гадынларын вәзијјәти буржуа демократијасы илә сосиалист демократијасы арасындакы фәрги хүсусилә ајдын көстәрир...»[2]

Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулана гәдәр гадынларымызын вәзијјәти сон дәрәчә ағыр иди. Онлар чәмијјәтдә адам јеринә гојулмурдулар. Гадынларын һүгуглары аддымбашы тапдаланырды. Халг шаири *Сәмәд Вурғун* јазырды:

Јенә тарих ачылды хәјалымда узагдан,
Дүнја мәнә көрүндү бир гаранлыг отагдан..
Аһ мүгәддәс аналыг! Нәләр кәлмиш башына,
Ахар сулар гарышмыш күнаһсыз көз јашына..
Сән бој атыб галханда зинданлара атылдын.
Гочулара, бәјләрә бир гул кими сатылдын,
Һәр једијин хөрәкдә мин ачылыг дујардын,
Гонағынын, эринин ајағыны јујардын,
«Нәзакәт» сајыларды бу чиркин әјләнчәләр...
Сачларынын рәнкинә бәнзәјирди кечәләр.
«Сачы узун оланын ағлы топуғундадыр»—
Мәһәммәдин гур'аны, шәриәти бундадыр.

Ч. Мәммәдгулузадә мәшһур «Өлүләр» драмында ингилабдан әввәл Азәрбајчанда гыз тәрбијәсини кефли Искәндәрин сөзләри илә «бозбаш биширмәк» дәрси адландырыр.

Ингилабагәдәрки аиләнин бүтүн һәјат тәрзи мүлкијјәт, вар-дөвләт, гадынын сөзсүз-шәртсиз кишијә, ушагларын валидејн ирадәсинә табе олмасы ганунлары әсасында гурулмушду. *М. Ә. Сабирин* ше'рини јадымыза салаг:

---

[1] К. Маркс. Капитал. 1-чи чилд. с. 325.
[1] В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 39-чу чилд, с. 313.

Оғул мәнимдир әкәр, охутмурам, әл чәкин.
Ејләмәјин дәнкәсәр, охутмурам, әл чәкин.

Белә шәраитдә азад, тәмәннасыз, фәал вә гәлбән хејирхаһ шәхсијјәт бөјүтмәк чәтиндир. Азәрбајчанда мүртәче гүввәләр гадын азадлығынын гаты дүшмәни кими чыхыш едирдиләр. «Азәрбајчан» гәзетиндә дәрч олунмуш бир мәгаләдә дејилирди: «Һеч вахт гадын киши илә бәрабәр олмајачагдыр. Гадынын сәадәти онларын еркәкләрлә мүсави олмасында дејилдир... Гадынлара һүгуглар вермәк үчүн нә јени ганунлара, нә дә јени ихтиралара лүзум вардыр».

Азәрбајчанын габагчыл фикирли адамлары гадын һүгугсузлуғуна гаршы е'тираз сәсләрини учалдырдылар. Онларын арасында гадынлара да раст кәлмәк олурду. «Вахт» гәзетиндә бир азәрбајчанлы гадын јазырды: «Биз јазыг мүсәлман гадынлары тәрбијәдән мәһрум, елмдән мәһрум.. галараг өз һәјатымызы дәрд-гәм ичиндә шад олмајараг кечиририк. Бу нә вахта гәдәр давам едәчәкдир?»

Һәмин ачыначаглы вәзијјәт К. Маркс вә Ф. Енкелсин гејд етдикләри кими, истеһсал аләт вә васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәт вә инсанын инсан тәрәфиндән истисмары арадан көтүрүлдүкдә, јә'ни сосиализм чәмијјәтиндә арадан галдырылачагдыр.

Һәгигәтән дә гадына әсл инсани мүнасибәти јалныз сосиалист дөвләти јаратды. В. И. Ленин һәлә 1919-чу илдә бу хусусда јазырды: «Авропанын ән керидә галмыш өлкәләриндән бириндә Совет һакимијјәти гадыны азад етмәк үчүн, онун «күчлү» чинслә бәрабәр олмасы үчүн ики ил әрзиндә етдикләрини бүтүн дүнјанын бирликдә көтүрүлмүш бүтүн габагчыл, мәдәни, «демократик» республикалары 130 ил әрзиндә едә билмәмишләр».[1]

Азәрбајчанда 28 Апрел ингилабындан сонра фәһлә-кәндли һөкумәти гадын азадлығыны е'лан етди. Республикада Совет һакимијјәтинин илк күнләриндән гадынлары эталәтдән, чәһаләт вә авамлыгдан, һүгугсузлугдан хилас етмәк мәгсәдилә бир сыра мүһүм тәдбирләр һәјата кечирилмәјә башлады. Гадына олан көһнә мүнасибәт арадан галдырылды, онлара кишиләрлә бәрабәр һүгуглар верилди. Ч. Мәммәдгулузадә о илләрдә јазырды: «Мәним урәјимин дөјүнтүләринин чох һиссәси «Шәрг гадыны» мәсәләси үстүндә гурулуб, онун үчүн дә «Шәрг гадыны»нын дәрдини һамыдан артыг мән анлајырам. О дәрд нәдир? Шәрг гадыныны азад етмәк. Нәдән? Шәриәтин чәкичиндән, һәрәмханаларын зинданындан, гара чаршабын зүлмүндән. Таки «Шәрг гадыны» көзүнү ачыб шура әсримизин кениш мејданына чыхсын вә десин: «Мәним дә бу дүнјада јашамаға һаггым вар, чүнки инди мән дәхи азад гадынам».

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 39-чу чилд, с. 315.

Мирзә Чәлилин арзусу јеринә јетди. Совет һакимијјәти азәрбајчанлы гадынлы да зүлм вә һүгугсузлуғун пәнчәсиндән гуртарды.

М. Мүшфиг ингилабдан сонра Азәрбајчан гадынларына верилән һүгуглардан бәһс едәрәк јазырды:

Сөјлә ширинликдә, һансы фиданда,
Һансы күлустанда, һансы чаһанда,
Еј јолдаш, еј гадын, сәнин варын вар?
Һарда, еј халгымын бөјүк јарысы,
Анасы, бачысы, гызы, гарысы,
Биздә олан кими ихтијарын вар?

ССРИ-дә кениш мигјасда һәјата кечирилән сосиал-игтисади тәдбирләрин нәтичәсиндә гадынларын мәдәни-тәһсил вә пешә сәвијјәси көклү сурәтдә дәјишилмишдир. Өлкәмиздә гадын чәмијјәтин там һүгуглу үзвүнә чеврилмишдир. Бу әсасда да никаһ-аилә мүнасибәтләриндә көклү дәјишикликләр әмәлә кәлмәјә башламышдыр. Онлардан бә'зиләрини гејд едәк:

—Социализм чәмијјәтиндә гадын әсл игтисади мүстәгиллик әлдә етмишдир. О, өзүнү вә ушаглары сахламаг имканы газанмышдыр, демәли, онун кишидән асылылығы дәфәләрлә азалмышдыр.

Гадынын:

—игтисади мүстәгиллији, јени никаһ вә аилә мәчәлләси илә она верилән демократик һүгуглардан реал сурәтдә истифадә етмәси үчүн шәраит јаратмышдыр. Мәсәлән, гадын өзүнүн бошанма һүгугуну јалныз игтисади мүстәгиллик шәраитиндә һәјата кечирә биләр;

—мараг даирәси, дүнјакөрүшү өлчүјәкәлмәз дәрәчәдә кенишләнмишдир. О, мүхтәлиф игтисади просесләрин, игтисади вә сијаси һәјат һадисәләринин фәал иштиракчысына чеврилмишдир;

—тәләбатларынын характери дәјишилмишдир. О, һәјатын мәгсәд вә мә'насыны да даһа дәриндән баша дүшмәјә башламышдыр;

—психоложи симасы, онун бүтүн мә'нәви аләми көклү сурәтдә дәјишилмишдир;

—аиләдә вәзијјәти, аилә мәсәләләринин һәллиндә ролу башга шәкил алмышдыр. О, киши илә бирликдә аиләнин мадди тә'минатында иштирак едир, бу зәминдә исә аилә башчысы вә ев саһибәси проблемләри өз-өзүнә көклү сурәтдә дәјишир, аилә бүдчәсинин хәрчләнмәсиндә һәлледичи рол ојнамаға башлајыр;

—өз әринә вердији тәләбләр артмышдыр;

—индијә гәдәр халис гадын иши һесаб олунан бә'зи ев ишләрини кишиләр дә көрмәјә башламышлар;

—Никаһ-аилә мүнасибәтләринин инкишафында, аиләнин мөһкәмләнмәсиндә психоложи, мә'нәви амилләрин ролу артмышдыр.

Сон илләрдә гадынларымызын чәмијјәтдәки мөвгејини, онларын елм, техника, инчәсәнәт, сәһијјә, маариф вә с. саһәсиндә газандыглары наилијјәтләри, әмәк чәбһәсиндәки һүнәрләрини көз өнүнә кәтирсәк, өлкәмиздә гадын азадлығы саһәсиндә нечә бөјүк мүвәффәгијјәтләрә наил олдуғумузу көрәрик.

Мүасир гыз вә гадынлыг һаггында анлајыш

Инди гадынын талеји өз элиндәдир. Хошбәхтлији онун өзүндән, ағлындан, дүнјакөрүшүндән, давранышындан асылыдыр. Она көрә дә гадынларын һәјатда фәал мөвге тутмасы хүсусилә вачибдир. Бәс елә исә инсанлар мүасир гызда һансы кејфијјәтләри даһа јүксәк гијмәтләндирирләр?

Кәнчлик клубларынын бириндә «Мүасир гыз, мүасир оғлан идеалы! О нечә олмалыдыр?» мөвзусунда диспут кечирилирди. Өз фикирләрини ачыг шәкилдә билдирмәк үчүн һамыја там сәрбәстлик верилмишди. Мүлаһизәләр, сөз јох ки, мүхтәлиф иди:

—Мүасир гыз тәмкинли, сәбирли, мәдәни олмалы, даим өзүнү тәкмилләшдирмәлидир.

—Өзүнү мәктәбдә, иш јериндә, күчәдә, ичтимаи јерләрдә, һабелә аиләдә әдәбли, мә'рифәтли апармалыдыр.

—Кејиминә-кечиминә, давранышына фикир вермәли, мода әсири олмамалыдыр.

—Јолдашлары, аилә үзвләри, гоһумлары, таныш-билишләри илә мүнасибәтдә сәмими, меһрибан олмалы, онларла хош рәфтар етмәли, бөјүкләрин һөрмәтини сахламалыдыр.

—Үнсијјәт мәдәнијјәтинә јијәләнмәли, ачыг-сачыг давранмамалы, исмәтли, һәјалы, һәјатда көзүачыг, тәһсилли олмалыдыр.

—Кениш дүнјакөрүшә јијәләнмәли, республикамызын, өлкәмизин, еләчә дә мүасир дүнјанын һадисәләри илә марагланмалы, өз мүнасибәтини билдирмәји бачармалы, идеја әгидәлилијинә малик олмалыдыр.

Ачығы, бу гәбилдән олан мүзакирәләрдә истәр јашлылар, истәрсә дә јенијетмә вә кәнчләр әсасән мүсбәт кејфијјәтләри садалајырлар. Гызларын әксәријјәти бүтүн бунлары өз идеаллары кими гәләмә верирләр вә белә тәсәввүр јарадырлар ки, онларын өзләри дә мәһз беләдирләр. Сөзүн әмәлә ујғун кәлмәси, сөзлә конкрет ишин, фәалијјәтин бир-бирини үзви сурәтдә тамамламасы арзуолунасы һалдыр. Лакин һәјат һәјат олараг галыр. Бир чох гызлар эслиндә һәмин нәчиб сифәтләрин өзләриндә тәрбијә олунмасы гајғысына галмырлар.

Мүасирлији ән сон дәбдә кејинмәк (вә һәр дәфә јени модада олан пал-палтары әлдә етмәк үчүн аиләнин бүдчәсиндән хејли мигдарда пул гопармаг һесабына), сир-сифәтини һәр дәфә бир чүр вә јени кејиминә ујғун шәкилдә бәзәмәк, өзүнү оғлан кими апармаг, һәтта ичкијә, папироса мејл көстәрмәк, евдә ата-анасынын үстүнә чымхырмаг, рәфигәләри вә оғлан јолдашлары илә јери кәләндә кобуд рәфтар етмәк кими баша дүшән гызлар да вардыр. Беләләри аилә һәјатына да бармагарасы бахырлар.

Гыз үчүн сәчијјәви сајылан кејфијјәтләр сырасына кәләчәк аилә һәјаты һаггында ајдын шәкилдә дүшүнмәк, өзү үчүн мүнасиб өмүр-күн јолдашы сечмәк, евдарлыг сәриштәсинә, мүбаһисә мәдәнијјәтинә јијәләнмәк бачарығыны, јери кәләндә күзәштә кетмәк габилијјәтини дахил етмәк хүсусилә вачибдир.

Бундан савајы, мүасир гыз һәртәрәфли, кениш билијә јијәләнмәјә чан атмалы, вахтынын мүәјјән һиссәсини китабханада кечирмәли, консертә, театр тамашаларына, јени филмләрә би-

канә галмамалы, естетик зөвгә јијәләнмәлидир. О, әтрафдакы адамларын үмуми тәләбләринә, чәмијјәтимиз үчүн сәчијјәви олан давраныш нормаларына чаваб верән кејфијјәтләри өзүндә инкишаф етдирмәлидир. Бүтүн бунларла јанашы мүасир гыз зәриф, инчә вә ләтафәтли олмалыдыр. Давранышында тәбиилик вә садәлик, тәвазөкарлыг, һиссләриндә вә фикирләриндә һәссаслыг өзүнү бүрузә вермәлидир.

Бир чох һалларда валидејнләр гызын јалныз онун тәдрис-вәзифәләрини јеринә јетирмәси гајғысына галырлар. Она көрә јухары синифләрдә охујан гызларын бир чоху өзләрини нә кәләчәкдә ана, нә дә ки, арвад кими тәсәввүр етмирләр. Онларын әксәријјәти сонракы һәјатларыны јалныз тәһсиллә бағлајырлар. Аилә вәзифәләриндән сөз дүшән тәгдирдә евдар гадын олмаға һазырлашмадыгларыны билдирирләр.

Бир чох гызлар ушаглара гуллуг вә онларын тәрбијәси үзрә тәшкилати-педагожи вәрдишләрә малик дејилләр. Гызларын бөјүк әксәријјәти ушаг бәләмәји, сүдәмәр көрпәни чимдирмәји бачармыр.

Мүасир гыз нәинки Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан әввәлки вә совет һакимијјәтинин илк илләриндәки, һабелә он беш-ијирми ил бундан габагкы гызлардан өз инкишаф сәвијјәсинә, мүстәгиллијинә, азад фикирлилијинә, ичтимаи фәаллығына, тәшәббүскарлығына көрә фәргләнир. О, чәмијјәтин ичтимаи һәјатында, јенидәнгурма просесиндә даһа јахындан иштирак етмәли, ашкарлығын бәргәрар олдуғу һазыркы вахтда өз сөзүнү, фикрини билдирмәкдән чәкинмәмәлидир.

Инди исә **г а д ы н л ы г** анлајышы һаггында. Гадыны зинәтләндирән онун мәһз гадынлығыдыр, јә'ни гадынлыг кејфијјәтләринә малик олмасыдыр. Лакин бу анлајышы бә'зән, илк нөвбәдә, елә гадынларын өзләри дүзкүн баша дүшмүрләр. Бир чохлары үчүн һәмин мәһфум сон дәрәчә заһири әламәтләрлә сәчијјәләнир: јахшы кејинирсә, чазибәдар сифәтә, мүтәнасиб гамәтә маликдирсә, демәк, гәлбләри фәтһ едәчәк, һамыја хош кәләчәк.

Ингилаб гадынлара кишиләрлә ејни һүгуглар вермишдир. Лакин бу бәрабәрлији мүтләг мә'нада баша дүшәнләр дә вардыр: әкәр кишиләрлә ејни һүгуглара јијәләнмишдирсә, демәли, өзүнү киши кими апара биләр.

Бу бәрабәрлијин јанлыш баша дүшүлмәси киши давранышынын ән пис нүмунәләринә (папирос чәкмәк, спиртли ичкиләрә алудәчилик, кобуд рәфтар вә с.), гадынлыг кејфијјәтләринин итирилмәсинә кәтириб чыхарыр.

Гадынлыгдан, гадынлыг кејфијјәтләриндән мәһрум олмаг исә аилә һәјаты үчүн, мәһәббәт мәдәнијјәтиндән өтрү, бүтүн шәхси мүнасибәтләр үчүн ән бөјүк психоложи тәһлүкә, гадынлығын бәдбәхтлијидир.

Аталар дејирләр ки, су сују тапар, су да чухуруну. Белә гызлар вә гадынлар чаван вахтларында, 25—30, һәтта 35—40

јашларына гәдәр өзләринә бәнзәр оғлан вә кишиләрлә пис-јахшы күн кечирирләр, әрә кедирләр, бошанырлар, јенә дә әрә кедирләр... Ушаглары олур, онлара әслиндә аналыг етмир, көрпә тифилләри онун-бунун гапысында бөјүдүр, ушаг евинә верирләр... Күнләрин бир күнү исә бир дә көрүрләр ки, тәк галыблар, һеч кәсә кәрәк дејилләр. Бачы-гардаш да, гоһум-әгрәба да чох вахт беләләриндән үз дөндәрирләр. Онларын фачиәси дә елә бу күнләрдән башлајыр. Гадынлыг һаггында јанлыш тәсәввүрләрин ахыры беләдир

Заманын өз һөкмү вар. Бу күн бизим гадын һаггында да, аилә мүнасибәтләри һаггында да тәсәввүрүмүз дәјишилмишдир. Инди һеч кәс өз һәјат јолдашына ингилабдан әввәл, кечмиш заманларда гадына верилән тәләбләрлә јанашмыр вә јанаша да билмәз. Әкәр бу күн күчәдә узун һөрүк сахламыш вә јахуд јашмаг тутмуш бир гадына раст кәлсәк, һансымыз тәәччүбләнмәрик?! Буна көрә дә биз охудуғумуз сәһифәләрдә, үмумијјәтлә гыздан јох, мүасир гыздан данышырыг. Сөһбәтимизин чаны «мүасир» сөзү илә бағлыдыр. Өз-өзлүјүндә гызларын һәлә, тутаг ки, сач дүзүмү онун мүасир адам олуб-олмадығыны көстәрмир.

Биз моданын да, косметканын да әһәмијјәтини инкар етмирик, лакин мүасирлији тәкчә мода вә ја косметика кими баша дүшмәк дә арамаз. Инсан өз дөврүнүн гызы вә оғлудур. Әкәр о, һәр шејә—чәмијјәтә дә, аиләјә дә, өзүнә дә дөврүн көзүјлә бахырса, елми-техники ингилабын ме'јарлары илә јанашырса, мүасир гыз вә ја гадындыр. Мүасир гыз вә гадын олмаг өз организминин хүсусијјәтләрини билмәк, вахты гијмәтләндирмәк, һәр санијәнин гәдрини билмәк, асудә вахты сәмәрәли кечирмәк, ушагларына јахшы тәһсил вермәк, ана дили илә јанашы рус дилини вә харичи дилләрдән бирини вә ја бир нечәсини өјрәнмәк, аиләдә хош мә'нәви-психоложи иглим јаратмаг, еви садә, лакин зөвглә бәзәмәк, ән чәтин мәсәләләри ағылла һәлл етмәк, өлчү һисси көзләмәк демәкдир. Биз ағыл сөзүнү тәсадүфи гејд етмирик. Мүасир гызлар вә гадынлар өзләринин јүксәк әгли кејфијјәтләри илә фәргләнирләр. Бу чәһәт онларын өзләринә, ушагларына, һәјат јолдашына мүнасибәтләриндә дә өзүнүн ајдын ифадәсини тапмышдыр..

Кәлин, сөһбәтә елә гадын косметикасы мәсәләләриндән башлајаг.

Заһири көркәм гызлар вә гадынлар үчүн хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Бу, кечмиш дөврләрдә дә белә олмушдур, инди дә беләдир. Заһири көркәм гадын мәдәнијјәти мәсәләсидир.

Мәдәнијјәт ичтимаи-тарихи һадисәдир. Чәмијјәт дәјишәндә о да дәјишир .Бу күн гадын мәдәнијјәти анлајышында да бир чох тәләбләр көһнәлмиш, јени тәләбләр мејдана чыхмышдыр. Вахтилә гызлар аналары вә нәнәләри кими бәзәниб-дүзәнирдиләр. Бу о демәкдир ки, онлар көзәллик еталонларына һазыр шәкилдә, аналары вә нәнәләри васитәсилә јијәләнирдиләр. Инди

исә гызлар күндә, ким билир, нечә мода журналы илә таныш олур, телевизијада бәзәниб дүзәнмиш франсыз, инкилис, америкалы... гадынлары көрүрләр, хошлары кәлән косметик васитәләрдән, мода тәрзиндән истифадә едирләр. Бурада хүсуси мәһарәт тәләб олунур. Гызларын чоху мода журналларындан вә с,-дән доғрудан да сәриштә илә истифадә едир, хошлары кәлән бу вә ја дикәр елементи бизим өз бәзәк, кејим тәрзимизлә әлагәләндирирләр. Лакин бу саһәдә тәчрүбәси олмајан бә'зи гызлар косметик васитәләр сечәркән өлчү һиссини итирир, шит елементләрдән истифадә едир, әслиндә сифәтләри чансызлашыр, бир нөв донуглашыр.

Гадынлыг чохчәһәтли анлајышдыр. Заһири көзәллик онун анчаг вә анчаг бир тәрәфини тәшкил едир. Гадынлыг анлајышынын көкләри, нүвәси мә'нәви көзәлликлә бағлыдыр.

Бир мәсәлә һаггында да ајрыча данышмаг лазымдыр .Бә'зән дејирләр ки, адамын јарашығы әтдир. Бу афоризмдә мүәјјән һәгигәт олса да, валидејнләрин бир чоху ону сәһв баша дүшүрләр. Онлар гыз ушагларыны јерли-јерсиз әзизләјир, јемәкләринә хүсуси диггәт јетирир, әтли-чанлы олмаларына чалышырлар. Һәддиндән артыг көк олан, гарны пиј бағламыш, көркәмини итирмиш гызлары физики чәһәтдән сағлам һесаб етмәк олармы?

Мүасир тәсәввүрләрә көрә, көклүк хәстәлик әламәтидир. Инди гызларын чоху бу чәһәти јахшы баша дүшүр, физики инкишафларына диггәт јетирир, лазым кәләндә кимнастика илә мәшғул олур, һәкимлә мәсләһәтләшир вә пәһриз сахлајырлар.

Адамын нормал чәкиси нә гәдәр олмалыдыр? Бу, бојдан асылыдыр. 3 вә 4 №-ли чәдвәлләр һәмин мәсәләләри ајдынлашдырмагда сизә көмәк едә биләр (бах: сәһ. 67—68).

Бәс, IX—X синифләрдә охујаркән өзүнүн һәддиндән артыг көк олдуғуну анлајан гызлар нә етмәлидирләр? Һәкимә мүрачиәт етмәк, онун мәсләһәтләрини јеринә јетирмәк, бу мәсәләјә аид хүсуси әдәбијјат охумаг лазымдыр. Лакин... бир сыра һалларда гызлар һәкимә мүрачиәт етмир, аналары илә мәсләһәтләшмир, ағыллары кәсән үсулларла өзләрини арыглатмаға чалышыр, күнләрлә јемәк јемир, өзләрини үзүб әлдән салыр, бунун да нәтичәсиндә һәтта бә'зән чидди хәстәләнирләр. Белә башабәла «мүаличә үсуллары» тәһлүкәлидир.

Чәмијјәтин мә'нәви тәләбләри чәрчивәсиндә дәвранан гадын тарихән һөрмәт вә нүфуз газанмышдыр. Бу бахыш зәманәмиздә дә дәјишмәмишдир. Гадын тәбиәтинин ән јахшы хүсусијјәтләри јүксәк вәтәндашлыг һисс вә дујғуларында, әмәлләриндә үзә чыхыр. Бунунла белә халгымыз саф гадын чазибәсини вә ләтафәтини, хејирхаһлығыны, мәдәнијјәтини, сәмимијјәтини, ата вә анаја, бачы вә гардаша әрә вә ушаглара көстәрдији гајғыны һәмишә мә'нәви вә психоложи чәһәтдән әринин мүдафиәсиндә дурмаға һазыр олмасыны, башгасынын инсани лә-

Чәдвәл 3

Гызларын боја көрә оптимал чәкиси

Бој см-лә	јүнкүл	Чәки кг-ла	
		орта	ағыр
95	12,5—14	14—15	15—16,8
100	14—15	15—16,5	16,5—15
105	15—16,5	16,5—18	18—19,5
110	16,5—18	18,0—20	20—21,5
115	18—20,5	20,5—22	22—24
120	19,5—21,5	21,5—24	24—26,5
125	21—23,5	23,5—26,5	26,5—29
130	23—26	25—29	29—33
135	25—28	28—32	32—36
140	28—31	31—35	35—40
145	30—35	35—40	40—45
150	35—39	39—44	44—50
155	38—44	44—50	50—56
160	43—50	50—55	55—60
165	49—55	55—61	61—67
170	54—60	60—61	66—72
175	58—63	63—69	69—75
180	60—65	65—70	71—77

јағәтинә һөрмәт етмәсини јүксәк гијмәтләндирмишдир. О, хырда вә әһәмијјәтсиз мәсәләләрдә күзәштә кетмәји, бөјүк вә чидди мәсәләләрдә исә өз мөвгејиндә дурмағы бачармалыдыр.

Әлбәттә, һәјатда характерчә бир-биринә там ујғун кәлән ики шәхс јохдур. Она көрә дә тәбии ки, һәр һансы бир гадында бу вә ја дикәр чәһәт үстүнлүк тәшкил едә биләр. Лакин һәр һалда шәхсијјәт кими мүасир гадынын инкишафында бир үмуми ән'әнә мөвчуддур: онун ичтимаи шүурунун, чәмијјәтдә өз мөвгејини вә ролуну дүшүнмәк габилијјәтинин сүр'әтли инкишафы.

Она көрә дә гадын даим өзүнү тәкмилләшдирмәлидир. Һазырда кишиләр өз һәјат јолдашларынын тимсалында тәкчә мәтбәхдә вурнухан гадыны дејил, тәбии ки, һәм дә идеалын башлыча мәзијјәтләринә, нәчиб әхлаги сифәтләринә јијәләнмиш гадыны көрмәк истәјирләр.

Гыз шәрәфи, гадын исмәти

Гызын, гадынын мә'нәви камиллијинә, әхлаги сафлығына тарихән киши ләјагәтинин; намусунун, гејрәтинин көстәричиси кими бахмышлар. Өз шәрәфини, исмәтини учуз тутан бә'зи гызларын, гадынларын јүнкүлхасијјәтлилији аиләјә тә'нә кәтирмишдир. Аталарын «Гыз үз гызардар», «Хәстәлик үз гызартмаз, гызардар гыз адамы», «Арвадын исмәти, әрин иззәти», «Газан гарасы кедәр, намус гарасы кетмәз», «Дүнјада һәр шеј сатылыб-алынар, намусдан башга» вә с. сөзләри мејдана кәлмишдир.

Чәдвәл 4

Гадынларын боја көрә оптимал чәкиси

Бој см-лә	Чәки кг-ла	Бој см-лә	Чәки кг-ла
148	46,4	167	57,4
149	46,8	168	58,1
150	47,4	169	58,8
151	47,8	170	59,5
152	48,3	171	60,2
153	48,9	172	60,9
154	49,4	173	61,7
155	49,9	174	62,4
156	50,5	175	63,1
157	51,0	176	63,8
158	51,6	177	64,5
159	52,1	178	65,2
160	52,6	179	65,9
161	53,2	180	66,7
162	53,9	181	67,4
163	54,5	182	68,1
164	55,1	183	68,8
165	55,8	184	69,5
166	56,6	185	71,2

Халг јазычысы *Исмајыл Шыхлынын «Дәли Күр»* романынын гәһрәманы Чаһандар аға үчүн «дүнјада һәр шејдән әзиз тәмиз адла јашамаг иди. Киши ки, адамларын көзүнүн ичинә шах баха билмәди, өлсә јахшыдыр. Көзү көлкәли өмүр сүрмәкдәнсә арвад кими ләчәк бағламаг... мәсләһәтдир».

Бир дәфә Чаһандар ағаја дејирләр ки, алачыглара басгын едибләр, тез өзүнү евә чатдыр. О, дәрһал атынын тәркинә галхыр. Чаһандар аға «евдәкиләрин биринин өлүмүнә, мал-гаранын оғурланмасына дөзә биләрди. Анчаг арвад-ушағын намусуна саташылмыш олсајды...», белә рүсвајчылыға таблаша билмәзди.

Үмумиликдә көтүрүлдүкдә, Чаһандар ағаја хас олан бу чәһәт гејрәтли азәрбајчанлы кишиләрин һамысы үчүн сәчијјәвидир.

Кечмиш заманларда гајда-ганунун олмадығы, инсан һүгугларынын тапдаландығы бир шәраитдә гыз бөјүтмәк чәтин иди. Намусу һәр шејдән јүксәк гијмәтләндирән ата вә аналар гыз ушағыны көз бәбәји кими горујурдулар, бөјүјәндә адына јаман сөз чыхачағындан һәмишә еһтијат едирдиләр вә тәбии ки, анадан гыз доғулмасыны истәмәздиләр. Кәлин көчән гыз үчүн дә једди оғул вә јалныз бирчә гыз арзулајырдылар...

Гызлыг шәрәфи һәја һисси илә сых сурәтдә бағлыдыр. Белә данышырлар ки, вахтилә Јунаныстанын Милета шәһәриндә кәнч гызлар арасында өзүнү өлдүрмә—интиһар һаллары кениш јајылыбмыш, һәр күн нечә-нечә гыз өзүнү гәтлә јетирирди. Сәбәбини исә билән јох иди. Гәрибә бурасында иди ки, аналарын көз јашлары, аталарын јалварышлары да көмәк етмирди.

Чох дүшүнүб-дашындыгдан сонра һөкмдар ашағыдакы мәз-

мунда һөкм верди: «Интиһар едән гызын меіиди чылпаг һалда мејдандан асылсын!»

Һәмин фәрман дәрһал күтләви гырғынын гаршысыны алды. Мә'лум олдуғу кими, оғланлара нисбәтән гызларда һәја, утанчаглыг һисси даһа күчлү сурәтдә инкишаф етмишдир. Мәһз һәмин бу һәја һисси—өләндән сонра мејданда һамынын, о чүмләдән, ата-анасынын, ону јахындан таныјанларын көзү гаршысында чылпаг бәдәнинин нүмајиш етдириләчәјини вә бунун нә демәк олдуғуну дәрк етмәк дәрһал гызларда өзүнү көстәрән күтләви психозун һипнозуну арадан галдырды.

Утанчаглыг вә һәја һисси тәбии ки, инсана хас олмалыдыр. О чох вахт мәһз гызлары физики вә мә'нәви ифласдан, рүсвајчылыгдан гуртарыр. Әкәр гыз јахындан танымадығы, јахуд елә таныдығы оғлана чамаатын көзү гаршысында ону өпмәјә, гучагламаға имкан верирсә, бу, һәмин гызын јүнкүл хасијјәтлилијинә, нагис әхлага малик олмасына дәлаләт едир.

Мүдрик аталарымыз ләјагәт, исмәт, намус кими анлајышлара мүстәсна дәрәчәдә тәләбкарлыгла јанашмыш, өз нүмунәләри илә өвладларымызда да һәмин кејфијјәтләри формалашдырмаға чалышмышлар. Онларын гәнаәтинчә, пул итирилибсә һәлә һеч нә итмәјиб, сағламлыг итирилибсә чох шеј итиб, намус итирилибсә һәр шеј итиб.

Гыз шәрәфи вә гадын исмәти кими нәчиб кејфијјәтләрин горунуб сахланмасы севки вә аилә мүнасибәтләрини рөвнәгләндирир. Гызлыг шәрәфи вә гадын исмәти олмадан саф мәһәббәти, тәмиз вә мөһкәм аиләни тәсәввүрә кәтирмәк гејри-мүмкүндүр. Шәрәфли вә исмәтли олмаг гыза вә гадына баш учалығы кәтирир. Нәзакәтли вә мә'рифәтли, чидди вә тәвазөкар гызлара һамы һөрмәтлә јанашыр. Онлар оғланларын нүфузуну газаныр, һәмин оғланлара мүсбәт тә'сир көстәрирләр. Оғланлар исә, тәбии ки, белә гызларын јанында өзләрини ағыр апарыр, данышыгларынын сәрһәддини көзләјир, һәрәкәт вә давранышларында сәһвләрә јол вермирләр.

Шаир *Мәммәд Араз* гызлара мүрачиәтлә дејир:

Ешгиниз олмасын чүрүк сап кими,
Әлләрдә кәзмәјин бир китаб кими.
Кимисә мәст едән ал шәраб кими
Ахыб һәр бадәјә долмајын, гызлар!

Ојнар гәһгәһәниз шимшәкләр кими,
Үнвансыз олмајын күләкләр кими
Гар алтындан чыхан чичәкләр кими
Вә'дәсиз көјәриб солмајын, гызлар!

Сиз бир гајыгсыныз, тале дәниздир;
О бә'зән буланыг, бә'зән тәмиздир.
Тале ағлыныздыр, дүшүнчәниздир;
Талејин гајығы олмајын, гызлар!..

Өтәри һиссин әсири оланлар, мәһәббәтдә ағлы дејил, һисси

әсас көтүрәнләр ичтимаиjјәтин нәзәриндә һаглы оларaг писләнилир. Тәсадүфи дејилмәмишдир ки, ағыл илә һәја екиз гардашдыр, бирини итирсән, дикәрини тапмазсан. Беләләри һәjатда хошбәхтлиjә, сәадәтә дә чата билмирләр.

Јазычы *Анарын* Тәһминә (*«Бешмәртәбәли евин алтынчы мәртәбәси»*) образыны јадымыза салаг. Доғрудур, о, ағыллыдыр, көзәлдир. Лакин инсанларла үнсиjјәтдә идракын гүдрәтинә, ирадә әзминә дејил, һиссин, еһтирасын һөкмүнә әјилир. Мүасир гыз беләә һәрәкәтләрә јол вермәмәлидир. Гызлар исмәтләрини, үмумән һиссләрини әсл мәһәббәт үчүн мүһафизә етмәји бачармалы, әр евинә исмәтләрини әбәди чеһиз кими апармалыдырлар. Чүнки:

Абырдадыр, исмәтдәдир тәмизлик,
Чөвһәрдәдир, хисләтдәдир тәмизлик.
...Бир бах нишан үзүјүнүн гашына,
Тәртәмиздир, бәнзәјир көз јашына.
Анчаг әһди-вәфададыр тәмизлик,
Сәфададыр, чәфададыр тәмизлик. (Габил)

Гыз үчүн ән гијмәтли чәһәт—онун исмәтидир. Улу Низами демишкән:

Әкәр мәһәббәтдә олмаса исмәт,
О шәһвәт һиссидир, дејил мәһәббәт.

Бизим аналарымыз өзләринин шәрәфи, исмәти илә һәмишә уча, әзәмәтли олмушлар. «Алы хан» дастаныны јадымыза салаг. Пәри ханым өз доғма өвладларынын көзләри гаршысында өлдүрүлмәсинә разы олур, анчаг намусуну горујуб сахлајыр. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында Бурлахатын да, Ф. Кәримзадәнин «Худафәрин көрпүсү» романында Аләмшаһбәјим дә вә б. бу чүр һәрәкәт едирләр.

Аналар бу күн дә шәрәф вә исмәт адланан бу бөјүк мә'нәви сәрвәтләри јени гурулачаг аиләләри өмүр боју нурландырачаг мүгәддәс од кими, ишыг кими гызларымыза бәхш едирләр.

Мүасир оғлан вә кишилик һаггында анлајыш

Өлкәмизин ичтимаи-сијаси вә мәдәни һәјатында кәнчләр, хүсусилә оғланлар јахындан иштирак едирләр. Онларын сорағы ән чәтин вә ағыр зәһмәт тәләб олунан саһәләрдән—тикинти мејданларындан, нефт мә'дәнләриндән, шахталардан, заводлардан кәлир. Һәмин кәнчләр әмәји өзләри үчүн шәрәф-шан иши һесаб едир, сосиалист Вәтәнимизин даһа да чичәкләнмәси вә гүдрәтләнмәси наминә сә'ј вә бачарыгларыны әсиркәмирләр.

Лакин әмәксеварлик мүасир оғланы сәчиjјәләндирән зәрури кејфиjјәтләрдән јалныз биридир. Бәс даһа һансы мә'нәви кејфиjјәтләр она хас олмалыдыр?

Илк нөвбәдә мүасир оғлана гызларын көзләри илә бахаг.

Јухарыда ады чәкилән диспутда гызлар ашағыдакы әламәтләри садаламышлар:

—Мүасир оғлан садә, тәвазөкар вә мәдәни олмалыдыр.

—Физики камиллији, әхлаги сафлығы вә мә'нәви көзәллији өзүндә бирләшдирмәлидир.

—Доғручул вә әдаләтли, принсипиал, нөгсанлара вә мәнфиликләрә гаршы барышмаз олмалыдыр.

—Тәнгид етмәкдән вә едилмәкдән горхмамалыдыр.

—Шәхси ләјагәт һиссини көзләмәлидир.

—Јумор һиссинә малик олмалы, өз тәһсили гајғысына галмалы, мүәјјән пешәјә, сәнәтә јијәләнмәлидир.

—Ирадәлик, гәтијјәт, әзм, сојугганлылыг, хасијјәтиндә мүвазинәт, сәдагәт, достлуға садиглиг, сәмимилик мүасир оғлан үчүн сәчијјәвидир.

—Бөјүкләрә һөрмәт етмәли, һәр ишдә вә һәр заман гадынын дајағы олмалыдыр.

—Мәрдлик, чәсурлуг, интизамлылыг нүмунәсинә чеврилмәлидир.

Бу сијаһыны артырмаг да мүмкүндүр. Әсас мәсәлә одур ки, гызлар, еләчә дә оғланлар мүасир оғлан идеалыны башлыча оларағ дүзкүн анлајыр вә мәһз бу кејфијјәтләрә малик оғланлары јүксәк гијмәтләндирирләр.

Доғрудан да јухарыда садаланан кејфијјәтләр һәр бир кәнч үчүн вачибдир вә нәчиб сифәтләрә јијәләнмиш оғланлар гаршылыглы мүнасибәтләр заманы рәғбәт доғурур. Һәмин кејфијјәтләр онлары пис әмәлләрдән чәкиндирир вә башгаларына нүмунә олмаға сәсләјир.

Вахт вар иди ки, Ағдам рајонундакы Маһрызлы кәндиндә бөјүјүб боја-баша чатмыш Раһиб Мәммәдову һәмин кәнд сакинләриндән башга һеч ким танымырды. Бу күн исә онун ады нәинки республикамызда, һабелә өлкәмиздә һөрмәт вә еһтирамла чәкилир, 20 јашына чатар-чатмаз о, һәрәкәти илә өзүнә чанлы абидә учалтмышдыр. Күрчүстан ССР-дә һәрби хидмәтдә оларкән өлүмлә үзләшән 28 нәфәри тәбии фәлакәтин—селин әлиндән гуртармыш, өзү исә әбәдијјәтә говушмушдур.

Раһиб Мәммәдов Меһди Һүсејнзадәләрин, Кәрај Әсәдовларын, Һәзи Аслановларын, Гафур Мәммәдовларын јолуну давам етдирмишдир. Чаваншир, Бабәк, Короғлу, Гачаг Нәби јурдунун гәһрәманлыг вә мүбаризликлә долу сәһифәләрини вәрәгләјән һәр бир мүасир кәнч мәһз белә дә һәрәкәт етмәлидир.

Икидлик, гәһрәманлыг вә хејирхаһлыг көстәрмәк үчүн инсан—мүасир оғлан һеч дә дајаныб көзләмәмәлидир. Буна һәмишә һазыр олмалыдыр.

Ашағыдакы нүмунәјә диггәт јетирәк: Метронун «Аврора» стансијасындан кәлән гатар «Әзизбәјов» стансијасында дајанды. Биринчи вагондан дүшән кор киши әлиндәки чәлији јерә вура-вура ирәлиләјирди. Елә илк аддымларындан дүзкүн истигамәт көтүрмәди, икинчи платформаја тәрәф кетмәјә башлады. Чәлији сонунчу дәфә платформаја вуранда пилләкәнә чатдығыны күман етди. Лакин јанылмышды; бир көз гырпымында релсләрин арасына јуварланды. Чох тәһлүкәли бир вәзијјәт јаранмышды. Елә бу ан гарајаныз бир оғлан өзүнү релсләрин арасына атды. О, чевик һәрәкәтлә гочаны ајаға галдырды, онун голтуғуна кирәрәк релсләрин арасы илә чыхыш јолуна тәрәф ирәлиләмәјә башлады. Артыг гатар стансијаја дахил олурду. Платформада әлиндә кичик гырмызы бајраг тутмуш нөвбәтчи дајанмышды. Сәрт

дөнкә машинистләрин стансијада нәләр олдуғуну көрмәсинә имкан вермирди. Машинистләр гатары онларын чәми бир нечә сантиметрлијиндә дајандыра билдиләр. Чаван оғлан кор кишини сағ-саламат платформаја галдырды. Адамлар өзләринә кәләндә һамы хиласкары ахтарырды. О исә хејирхаһ ишини көрәндән сонра дәрһал чыхыб кетмишди.

Фәдакарлыг совет адамынын мә'нәви симасынын ајрылмаз чәһәтидир, фәдакарлыг көстәрәркән тәмәннасызлыг етмәк исә ән мүһүм кејфијјәтләрдәндир. Кәнч өз инсани борчуну јеринә јетирмишди, хиласкары кор кишинин көмәјинә јетмәјә һеч ким мәчбур етмәмишди. О вичданынын һөкмү илә бу ишә гошулмушду. Раһиб Мәммәдов да тәһлүкәдә олан адамлара көмәк едәркән һеч бир шеј—нә мүкафат, нә тәлтиф (о, өлүмүндән сонра «Гырмызы Улдуз» ордени илә тәлтиф едилмишдир) барәдә фикирләшмирди. Ону дүшүндүрән јалныз бирчә мәсәлә, хош мәрам иди—адамлары өлүмүн пәнчәсиндән хилас етмәк. Меһди дә, Һәзи дә, Кәрај да, Гафур да белә һәрәкәт етмишдиләр. Һәр бир мүасир оғлан да мәһз белә олмалыдыр.

Оғланлары сәчијјәләндирән кејфијјәтләрдән бә'зиләри, мәсәлән, гајғыкешлик, әмәксевәрлик, хејирхаһлыг вә с. гызлар үчүн дә характерикдир. Бу сизи чашдырмасын. Бир инсан кими гадын вә киши үчүн бир чох үмуми кејфијјәтләр хасдыр. Лакин бунунла јанашы онлардан һәр бири үчүн даһа чох сәчијјәви олан кејфијјәтләр вардыр. Кишилик еталонларындан данышаркән биз, биринчи нөвбәдә бу кејфијјәтләри нәзәрдә тутуруг.

Ушағын оғлан олмасы һәлә өз-өзүнә ону киши етмир. Оғлан ушағы киши кими тәрбијә олунур. Биз, бах, бурада чох вахт чидди сәһвә јол веририк. Киминсә (атасынын, анасынын вә ја гоһумларынын) тә'сири үзүндән әсл кишилик дәрси алмамыш оғланлар да бу һагда һәмишә сағлам фикрә табе олмалыдыр.

«Мүасир оғлан» анлајышы «мүасир киши» анлајышы илә сых сурәтдә бағлыдыр. Кәлин көрәк **«кишилик анлајышынын маһијјәти нәдән ибарәтдир?**

«Кишилик» үмуми анлајышдыр вә тарихи дөврдән асылы олараг даим инкишафдадыр, мәзмунча зәнкинләшмәкдәдир. Киши характери үчүн ирадә күчү, өзүнә саһиб олма, киши шәрәфи вә ләјагәти, хејирхаһлыг, сөзүбүтөвлүк, мәрдлик вә с. кејфијјәтләр хасдыр.

Гадына мүнасибәт киши ләјагәтинин өлчүсү сајылыр. Елә кишиләр вардыр ки, башга гадынлары көрәндә әлдән-ајагдан кедир, онларын гајғысына галыр, гуллуғунда дурур, сәмимијјәт вә меһрибанлыг көстәрир вә нәтичә е'тибары илә ағыллы, мәдәни, мүасир инсан тә'сири бағышлајыр, ону нүмунә дә чәкирләр. Бә'зиләри һәтта «бәхтәвәр онун арвадынын башына! Јарыјыб!»—дејә фикирләширләр.

Бу **«мәдәни»**, **«нүмунәви»** киши евә кәләндә исә дөнүб башга адам олур, ганычы, сәрт, гуру, гашгабаглы вә дејинкән олур. Бүтүн күнү ајаг үстә доланан, базарлыг етмәкдән, палтар

јумагдан, үтү чәкмәкдән, ушаглара гуллуг көстәрмәкдән вә с. јорулуб әлдән дүшмүш арвадынын вәзијјәтини «көрмүр».

Беләләри, сөз јох ки, «кишилик» анлајышыны чох мәһдуд шәкилдә, биртәрәфли баша дүшүрләр. Онлара көрә, кишинин вәзифәси евә газанч кәтирмәклә битир, јердә галан ишләрлә арвад мәшғул олмалыдыр. Бүтүн бунлар, шүбһәсиз, мешшан тәсәввүрләрдир, кишинин худбинлијиндән, дардүшүнчәлијиндән ирәли кәлир.

Әслиндә исә киши гадына, өз һәјат јолдашына даим гајғы көстәрмәли онун һалына јанмалы, гајғысына галмалыдыр. Гадын үрәји бир шүшәдир. Кәрәк ону сынмаға гојмајасан. Бу үрәк күлдән, чичәкдән дә зәрифдир, көврәкдир. Бир диалога диггәт јетирәк:

—О нәдир ки, дүнјада һәр шејдән шириндир?

—Ана сүдү.

—О нәдир ки, һәр шејдән јүнкүлдүр?

—Ананын гучағындакы көрпә.

—О нәдир ки, һәр шејдән көврәкдир?

—Ана үрәји.

—О нәдир ки, һәр шејдән бәркдир?

—Гадын үрәји (јери кәләндә).

Бәли. Ана, гадын үрәји көврәк олдуғу кими лазым кәләрсә, бәркијиб даша дөнүр. Она көрә дә һәр хырда мәсәлә үстүндә гадынын гәлбинә тохунмаг олмаз. Бу јердә «Ана үрәји» ше'ри јада дүшүр:

Нечә рәһмлидир, нечә амансыз,
Нечә меһрибандыр гадын үрәји!
Сән ону сындырсан бил ки, а гансыз,
Ағлајан командыр гадын үрәји.
Күлдүрсән өмүрлүк сәадәтиндир,
Сөндүрсән, јанмағы бир дә чәтиндир,
О зәриф дујғундур, мәһәббәтиндир,,
Севкисиз зиндандыр гадын үрәји.
Ону алчалдан да, учалдан да биз,
Дәрд вериб вә'дәсиз гочалдан да биз.
Биләндә гәдрини бу чаһанда биз,
Һәмишә чавандыр гадын үрәји.

Муасир киши гадына мүнасибәтдә ингилабдан әввәлки көһнә тәсәввүрләрлә јашамамалы, әксинә ән нәчиб сифәтләрә малик олмалыдыр. Кишинин зијалы вә мәдәни олмасы хүсусилә бөјүк әһәмијјәт дашыјыр. Гадынлар бу кејфијјәти чох гијмәтләндирирләр.

Кишинин зијалы вә мәдәни олмасы сәвијјәсинә, адәтән онун мә'нәви инкишафыны, јүксәк ичтимаи борча вә естетик зөвгә јијәләнмәсини, мәһарәтлә дујмаг габилијјәтини, башгасынын һалына (дәрдинә) гәлбән шәрик олмаг бачарығыны дахил едирләр.

Мәдәни олмаг кишијә, һазырки вахтда киши ләјагәтинин чох

зәрури хүсусиjjәти саjылан, нәинки jалныз истеһсалатда вә ичтимаи ишдә, һабелә мәишәтдә вә аиләдә гадынын досту ола билмәк бачарығы ашылаjыр. Бу, һеч дә кишини алчалтмыр, онун шәхсиjjәтини көлкә алтына салмыр, әксинә киши шәхсиjjәтини тамамлаjыр, тәкмилләшдирир.

Чәмиjjәтимиздә гызлар вә гадынлар истәjирләр ки, онлары бир инсан, jахын jолдаш вә дост кими гиjмәтләндирсинләр. Севән вә еjни заманда, мәһәббәтинә чаваб алмаг истәjән һәр бир оғлан, һәр бир киши гызларын бу нәчиб һиссләрини jүксәк тутмалы, онларын гызлыг вә гадынлыг ләjагәтләринә һөрмәт бәсләмәлидир.

К. Маркс кишиләрдә гүввәни—гадыны горумаг һүнәри вә әзәмәтини jүксәк гиjмәтләндирирди.

Инди, кәлин, бир мәсәләjә диггәт jетирәк. Биз елә jалныз мә'нәви кеjфиjjәтләрдән данышырыг. Бәс, оғланларын вә кишиләрин заһири көркәми һаггында нә демәк олар? Бәлкә бу мәсәләдән данышмаға еһтиjач jохдур?

Психоложи тәдгигатлара истинадән деjәк ки, V синифдә оғланларын әксәриjjәти харичи көркәмә бир о гәдәр әһәмиjjәт вермирләр. Онларын, (хүсусилә ашағы синифләрдә) сачларыны һәвәссиз вурдурмалары, сәлигәсиз кеjинмәләри мә'лумдур. Лакин оғланларда чинси мараглар тәшәккүл тапдыгча өзләринин заһири көркәмләринә мүнасибәтләри дә дәjишир. Мәсәлән, оғланлар jарашыглы көрүнмәк үчүн сач сахлаjыр, кеjимләринә, сәлигә-саһманларына фикир верир, гаjыш вә саат бағлаjыр вә с. Лакин онлар заһири көркәмлә нә гәдәр марагლансалар да, буну һеч дә гызлар кими әсас мәсәләjә чевирмирләр. Бу, һәр шеjдән әввәл, кишилик һаггындакы еталонларла бағлыдыр. Һәмин еталонлар кишиләрин, нечә деjәрләр, мәһдуд чәрчивәдә «бәзәнмәсини» мүнасиб һесаб едир.

Әтрафдакы адамлар: ата вә ана оғлан ушағынын өзүнүн заһири көркәминә диггәт jетирмәсини адәтән бәjәнмирләр. «Күзкү гаршысында аjаг сахлаjан кими» оғлан ушағына ирад тутурлар:» «Гыз кими күзкү илә нә оjнаjырсан?». Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мүасир шәраитдә сача, дишләрә, дәриjә вә с. гуллуг етмәк, тәмиз вә jарашыглы кеjинмәк сәһиjjә мәдәниjjәтинин, үмумиjjәтлә инсан сағламлығынын зәрури чәһәтинә чеврилмишдир. Бу, артыг кишилик һаггындакы еталонлара да нүфуз етмишдир. Мүасир Азәрбаjчан аиләсиндә оғлан ушагларынын мүвафиг кишилик еталонлары чәрчивәсиндә өзләринә гуллуг етмәләринә дүзкүн олараг даһа чох диггәт jетирилир.

Jенниjетмәлик jашында оғланларын бир гисми папирос чәкир, ички ичмәjә башлаjырлар. Онлар белә күман едирләр ки, папирос чәкәндә, ички ичәндә куjа әсл кишиjә охшаjырлар, лакин тезликлә jанылдыгларыны баша дүшүрләр. Jениjетмә оғланларын чоху бир гәдәрдән сонра папирос чәкмәjи тәркидир, ичкидән узаглашырлар. Бә'зи оғланлар исә бу сәһв вә тәһлүкәли jолдан чәкилмирләр. Әслиндә киминсә тә'сири алтына дүшүр,

ирадәләри натмыр, кәләчәк талеләрини көрмүрләр. Биз она көрә тәһлукәли дејирик ки, папирос чәкәнләр, ички ичәнләр ән пис хәстәликләрә асанлыгла тутулурлар. Онларын ичәрисиндә вахтсыз өләнләр даһа чохдур. Ән башлычасы исә.. белә адамларын ушагларында анадангәлмә хәстәликләр мүшаһидә олунур.

Оғланларын физики инкишафы да мүһүм мәсәләдир. Кишилик еталонлары беләдир: оғланын бәдән гурулушуна да, гамәтинә дә, гүввәсинә дә һәмишә хүсуси тәләбләр верилмишдир. Кишилик һаггында еталонлар тарихән Зевс гамәтли, Аполлон чүссәли киши нүмунәләри әсасында формалашмыш, һәм дә бу о дөврләрин киши идеалларына тамамилә мүвафиг кәлмишдир. Бундан башга, кишинин мүтләг нүфузу вә һакимијјәти үзәриндә гурулмуш аилә «ганунларында» кишинин физики характеристикаларына хүсуси јер верилмишдир: аилә башчысы ролуну гамәтли, чүссәли кишиләр даһа јахшы ојнаја билирмишләр.. Бу күн аилә мүнасибәтләринин дә, аилә башчысынын нүфузуну да шәртләндирән амилләр даһа мүһүм рол ојнајыр. Лакин кишинин физики кејфијјәтләринә верилән тәләбләр әслиндә галыр. Биз садәчә олараг она әһәмијјәт вермирик. Ахы, раһат мәнзилләрдә јашајырыг. Шәһәр јериндә одун дашымырыг, су кәтирмирик. Заводда, фабрикдә вә с.-дә исә.. .автоматлашдырылмыш, роботлашдырылмыш сехләрдә чалышырыг. Бу шәраитдә кишиләрдән хүсуси физики гүввә тәләб олунмур. Биз дә чох вахт кишидән сөһбәт дүшәндә онун ағлындан, мә'нәви кејфијјәтләриндән данышырыг, киши үчүн вачиб олан бир чәһәти—К. Марксын тә'биринчә, гүввәни јаддан чыхарырыг, һалбуки 5—6 кг. шеј көтүрәндә он күн бели ағрајан, һәтта јорған-дөшәјә дүшән кишинин евдә-һәјат јолдашы вә ушаглары јанында нүфузу өз-өзүнә ашағы дүшүр.

Бир анлыға елә өз мәктәбиниздә ајры-ајры синифләри көзләриниз гаршысында чанландырын: физики чәһәтдән дүзкүн инкишаф етмиш оғланларла јанашы, бир тәрәфдән, чәлимсиз, нәрмә-назик, дикәр тәрәфдән исә хејли көк оғланлара раст кәләчәксиниз. Белә дә оғлан олар? Бу суал һәкимләри, психологлары, педиатрлары һаглы олараг нараһат едир, Бәс гызларын (гадынларын) өзләри бу мәсәләләрә нечә бахырлар? Онлар оғланларын бәдәнчә көк, јахуд зәиф олмасыны артыг гыз әламәти кими гијмәтләндирирләр. Гызлардан бири Н. адлы оғланы тәсвир едир: «...јахшы оғландыр. Заһири көрүнүшү һаггында исә белә дејә биләрәм: гарашын, гара сачлы, гара көзлүдүр, чох да инчә олмајан бурну вардыр. Ағзы вә дишләри пис дејил. Бәдәни чох инчәдир. Елә бил гыздыр...»

Чохмәртәбәли биналарда јашајан оғланларын евдә идман кушәси олмамыдыр. Онлар бәдән тәрбијәси илә мәшғул олмалы, өзләринин физики чәһәтдән дүзкүн инкишаф етмәләринә фикир вермәлидирләр. 5 вә 6 №-ли чәдвәлләрдә оғлан вә ки-

Чәдвәл 5

Оғланларын боја көрә оптимал чәкиси

Бој см-лә	Чәки кг-ла		
	јүнкүл	орта	ағыр
95	13—14	14—15,8	15,8—17
100	14—15	15—17	17—18
105	15,5—16,8	16,8—18,5	18,5—20
110	17—18	18—20	20—22
115	18—20	20—22	22—24
120	20—22	22—24	24—26
125	21,5—24	24—26,5	26,5—29
130	23—26	26—29	29—32
135	25—28	28—32	32—36
140	28—31	31—35	35—39
145	30—34	34—39	39—44
150	32,5—37	37—43	43—49
155	36—41	41—48	48—54
160	40—45	45—53	53—60
165	45—51	51—58	58—63
170	50—56,5	56,5—63	63—70
175	56—62	62—68	68—74
180	60—66	66—72	72—78

Чәдвәл 6

Кишиләрин боја көрә оптимал чәкиси

Бој см-лә	Чәки кг-ла	Бој см-лә	Чәки кг-ла
158	56,4	177	68,9
159	57,0	178	69,6
160	57,7	179	70,4
161	58,2	180	71,2
162	58,7	181	72,0
163	59,2	182	72,8
164	59,8	183	73,6
165	60,3	184	74,4
166	60,9	185	75,2
167	61,5	186	76,0
168	62,2	187	76,8
169	62,9	188	77,6
170	63,7	189	78,5
171	64,4	190	79,4
172	65,2	191	80,3
173	66,0	192	81,2
174	66,7	193	82,1
175	67,4	194	83,0
176	68,1	195	83,9

шиләрин боја көрә оптимал чәкиси верилмишдир. Һәмин чәдвәлләри диггәтлә өјрәнмәк мәсләһәтдир.

Бә'зән дејирләр ки, физики чәһәтдән јахшы инкишаф етмиш оғланлар кобуд олурлар. Бу тамамилә сәһв фикирдир. Әкәр оғлан хејирхаһ вә һуманист бөјүмүшдүрсә, о, һеч вахт башга адамлара, о чүмләдән, гадынлара вә өзүнүн һәјат јолдашына гаршы кобуд ола билмәз.

Кишилик физики анлајыш дејил, психоложи анлајышдыр. «Киши дә гадына әл галдырармы?—бу ади сөзләр дејил, киши мә'нәвијјатыны көзәл ифадә едән чағырышдыр. Көрүрсүнүзмү; биз һәтта физики кејфијјәтләрдән данышанда белә, аиләдә кишинин һәрмәт вә нүфузуну јарадан сирләри онун мә'нәви аләминдә, мә'нәви учалығы вә әзәмәтиндә ахтарыб тапырыг.

Чинсләрин бәрабәрлији принсипи, мүхтәлиф чинс нүмајәндәләри үчүн ваһид әхлаг нормалары, инсанлар арасында һуманист мүнасибәтләр вә гаршылыглы һөрмәт, дүзлүк вә доғручулуг, мә'нәви тәмизлик, тәвазөкарлыг, гаршылыглы көмәк вә гајғы шәр ишләрлә барышмазлыг оғлан вә гыз, киши вә гадын арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләрин мә'нәви әсасларыны јарадыр.

Инсан дахилән көзәл олмалыдыр.

Биз бу суала јухарыда әслиндә чаваб вермишик. Инди исә ону нисбәтән әтрафлы ајдынлашдырачағыг....

Рамизлә Нәркиз нишанлы идиләр. Јахын вахтларда тојлары көзләнилирди. Бирдән бәдбәхт һадисә баш верди. Биналарын бириндә јанғын олмушду. Ичәридә көрпә ушағын галдығыны билән Рамиз өзүнү одун-аловун ичәрисинә атды. Көрпә хилас олду. О исә хәстәханаја дүшдү. Рамизин сифәти јанмышды. Һәкимләрин демәсинә көрә, јаныг јерләри әбәди галачагды.

Рамиз әсл фәдакарлыг нүмунәси көстәрмиш, көрпәјә икинчи һәјат вермишди. Һамы ифтихарла онун һүнәриндән данышырды. Нәркиз исә.. О, Рамизин бу фәдакарлығыны гијмәтләндирә билмәди. Она үрәк-дирәк вермәк, һәјан олмаг әвәзинә нишаны кери гајтарды. Онун додагларындан гопан: «Бундан белә бизимки тутмаз!»—сөзләри јанғынын аловундан даһа сәрт иди. Гызын бу һәрәкәти һамыны јандырыб-јахды. Рамизи исә сарсытды.

Инди, ким билир, Нәркиз бәлкә дә икинчи дәфә нишанланмыш, һәтта әрә дә кетмишдир. Лакин инанмаг чәтиндир ки, о өз әринә ахыра гәдәр садиг галачаг, чәтинә, дара дүшәндә ону атмајачаг.

Кәлин инди дә Гусар рајонунда јашајан Расим Мәммәдовун һәјаты илә таныш олаг. Расим һәр ики әлини итирмишдир. Лакин талејин онунла белә амансыз рәфтары онун ирадәсини гыра билмәмишдир. О, ајаглары илә рәсм чәкмәји өјрәнмиш вә көзәл шәкилләр чәкмәјә башламышдыр. Расим өз үрәјини Нарханыма ачанда о, тәрәддүд етмәдән Расимин һәјат јолдашы олмаға разылыг вермишдир. Кәләчәк әринин физики гүсуру ону өз гәрарындан дөндәрә билмәмишди, чүнки Расимин көзәл үрәк саһиби олдуғуну јахшы билирди. Расим дә никаһ күнүндән Нарханымы өзүнүн гүдрәтли әлләри санмышдыр. Шаир бу хүсусда јазыр:

Өмрүнә әбәди һәмдәм сечибсән,
Јаратмаг ешгијлә одтәк јананы,
Гәлбинин көзүјлә көрә билмисән,
Әсл мәһәббәтә лајиг оланы.

О күвәнир сәнин әзизлијинә,
Онун фырчасынын һәр рәнки сәнсән.

О, әфсуслар демир әлсизлијинә,
Онун ән гүдрәтли әлләри сәнсән.

Сизин мүгајисә етмәјиниз үчүн ики нүмунә кәтирдик. Инсанын әһди, вәфасы, сәдагәти һәмишә чәтин анларда јохланылыр. Нәркиз кими гызларын һәрәкәтини көрәндә фикирләширсән: «Зәрәрин јарысындан гајытмаг да ишин хејринәдир», ејни заманда Рамизи дә гынамалы олурсан: «Өзүн үчүн өмүр-күн јолдашыны дәриндән дүшүнүб-дашынмадан сечмәк олармы?» О јәгин ки, мүдрик аталарымызын:

Әзизим көзәл алма,
Јемәјә көзәл алма.
Чиркин ал, әсил олсун
Бәдәсил көзәл алма,—

сөзләринин маһијјәтинә вармајыб.

Биринчи әһвалатдакы һадисә һәр биримизин башына кәлә биләр, лакин бу чәтинлијә һәмишә һазырыгмы? Суала чаваб вермәк чәтин дејилдир. Ахы, бизим минләрлә Нарханым кими гызларымыз вар. Биз вәфадан, сәдагәтдән данышанда һәмишә онлары нәзәрдә тутуруг. Лакин мәсәләни изаһ етмәк үчүн јенә дә Рамиз әһвалатына гајытмаг лазымдыр: онун сәһви нәдә иди?

Чох вахт биз көзәллик сорағында олуруг, көзүмүз көзәллијин заһири парылтысына о гәдәр бәләнир ки, севдијимиз гызын вә ја оғланын дахили аләминә Рамиз кими бәләд олмуруг. Гадынлара нисбәтән кишиләр белә сәһвләрә даһа чох јол верирләр.

Севкиси сәмими, пак оланлар да, шөһрәтпәрәстлик һисси илә јашајанлар да көзәллијә чан атыр, бу не'мәти дујмаға тәләсир. Бәли, тәләсир, лакин...

Кәнчлик јашында, достлуг вә мәһәббәт анларында көзәллијин мәһз сеһрли, овсунлајычы, е'чазкар күчү онун әхлаги мәзијјәтләрини көрмәјә чох заман мане олур. Нә үчүн? Бу анларда адәтән һәјәчанланырыг, вәчдә кәлирик, севдијимиз гызы вә оғланы «көрмәк истәдијимиз кими көрүрүк». Н. Г. Чернышевскинин тә'биринчә, көзәллик о предметдир ки, һәјаты идарә едир вә ја бизә һәјаты хатырладыр.

Демәли, көзәлликдә һәјатын өзүнү көрмәк лазымдыр. Онда кәләчәк һәјатын мә'насыны ахтармалыјыг. Лакин ахтармырыг. Елә истәјирик ки, севдијимиз гыз көзәл олсун. Белә оғланларла сөһбәт едәндә исә ајдынлашыр ки, онлар көзәллији чох дар мә'нада, анчаг заһири көзәллик кими баша дүшүрләр. Бүтүн сәһвләр дә бурадан әмәлә кәлир.

Бир чәһәти дә гејд едәк ки, арвадын көзәл вә мәлаһәтли олмасы әр үчүн ән чидди сынагдыр. Бә'зән һамы бу сынагдан алнычаг, үзүағ чыха билмир...

Һеч бир әсас олмадан шүбһә әмәлә кәлир, инам азалыр, гысганчлыг өмрү хәрчәнк кими дидиб парчалајыр.

Әдаләт наминә демәк лазымдыр ки, кишиләрин чоху јеткинләшдикчә тәбии көзәллијин, мә'нәви сафлығын бөјүк әһәмијјәтини баша дүшүрләр. Көзәллији сахта бәзәк-дүзәкдә ахтаранлары һәјат һәмишә амансызчасына чәзаландырыр. Ч. Чаббарлынын тәсвир етдији Балашын фачиәсинин бир көкүнү дә бурада ахтармалыјыг. Чох вахт мәһз өзүнүн көзәллик һаггындакы сәтһи тәсәввүрләринә тамамилә ујғун кәлән гызларла үлфәт бағламыш оғланлар кәләчәкдә аилә гурандан сонра өз гадынларынын пал-палтара, бәзәк-дүзәјә һәрислијиндән чана кәлирләр. Јахшы дејибләр: инсан зәһәрли ағач әкдијини о заман билир ки, онун мејвәсини өзүнә једирирләр.

Гәдим заманларда инсанлар гадынларын заһири көркәминә јүксәк тәләбләр вермишләр. Һәр бир чәмијјәтин бу саһәдә өз еталонлары олмушдур. Бу күн гадынын һәртәрәфли инкишаф етдији бир дөврдә заһири көзәллик гадын мәдәнијјәтинин зәрури тәрәфләриндән бирини тәшкил едир. Өзүнүн тәкраролунмазлығыны баша дүшмәк, әтрафдакылара өз мәлаһәтини һисс етдирмәк бачарығы да гадын анлајышына дахилдир. Шүбһәсиз, өзүнә гуллуг етмәк үчүн вахт тапмаг, кејимдә өз үслубуну мүәјјәнләшдирмәк асан дејилдир. Әнлик-киршандан, үмумијјәтлә, косметика васитәләриндән јерли-jериндә истифадә едә билмәк мәдәнијјәти ишдә дә, евдә дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Әсас мәсәлә исә.. Заһири көзәлликлә дахили (мә'нәви) көзәллијин гаршылыглы әлагәсини көрмәкдән, онлары вәһдәтдә гијмәтләндирмәкдән ибарәтдир.

Әзиз оғлан вә гызлар! Өзүнүзә өмүр-күн јолдашы сечәндә бунлары нәзәрә алын. Фикирләшин ки, о, сәнин өмрүнү мә'наландыра, зәнкинләшдирә биләчәкми? Сечдијин гыз анана севимли кәлин, ушагларына лајигли ана, нәвәләринә меһрибан нәнә, өзүнә сәдагәтли арвад олачагмы? Чәтинә, дара дүшәндә сәнә арха, һәјан дурачагмы? Сечдијиниз гызын (оғланын) көзәллији илә бәрабәр, гәлбинә дә нүфуз един.

3. ВӘФАЛЫ ДОСТ ЈАД ОЛМАЗ, ЈҮЗ ИЛ КӨРМӘСӘ СӘНИ

Јолдашлыг вә достлуғун хүсусијјәтләри

Инсанын һәјаты мин бир теллә башга адамларла бағлыдыр. Онларын бир чоху илә биз садәчә јолдашлыг едирик, бә'зиләри исә һәјатымыза дост кими дахил олур вә гәлбимиздә силинмәз изләр бурахыр.

Инсанларын гаршылыглы мүнасибәтләри мүхтәлиф формаларда ифадә олунур; јолдашлыг, достлуг, мәһәббәт, аилә мүнасибәтләри... Инсан мүнасибәтләринин мүрәккәб мәнзәрәсинә фикир верин: онларын көкү јолдашлыг вә достлугдан башлајыр. Биз јолдашларымыз вә достларымызла үнсијјәт шәраитиндә севинмәји вә кәдәрләнмәји өјрәнир, өз һәјатымызда башга

адамын јерини баша дүшүр, инсанларла үлфәт бағламағын сирләрини өзүмүз үчүн бир нөв кәшф едирик. Сонралар оғланлар вә ја гызларла достлуг едәндә јијәләндијимиз бу сосиал тәчрүбәјә әсасланырыг.

Биз өз јолдашларымызы башга адамлара тәгдим едәндә беләдејирик: «синиф јолдашымдыр», «иш јолдашымдыр», «әскәрлик јолдашымдыр» вә с. Дост һаггында исә дејирик: «үрәк достумдур», «мәсләк достумдур», «чөрәк достумдур» вә с. Бу сөзләр тәсадүфән јаранмамышдыр.

Јолдашлыг нисбәтән үмуми характер дашыјыр. Биркә фәалијјәт заманы адамлар арасында адәтән јолдашлыг мүнасибәтләри јараныр. Бунун үчүн мәгсәд бирлији, көрүшләрин охшарлығы кифајәтдир.

Бизим јолдашларымыз чох, достумуз аз олур, лап аз.

Достлуг инсанларын фәрди-сечичи характер дашыјан даһа јахын мүнасибәтләрини әһатә едир.

Достлуг сәвијјәсиндә инсанларын гаршылыглы мүнасибәтләринин мәзмунунда да, формасында да көклү дәјишикликләр әмәлә кәлир. Достумуза даһа чох әрк едирик, ондан даһа чох гајғы, көмәк умуруг. Јүксәк сәмимилик, һеч бир шеји кизләтмәмәк, гаршылыглы анлашма, үлфәт бағладығы адамын шәхси һәјатындакы севинч вә кәдәри өз севинч вә кәдәри кими јашамаг, һисслэрин тәмизлији вә тәмәннасыз олмасы үчүн шәхси мәнафе вә истираһәтиндән кечмәк—достлуғун һеч кәс тәрәфиндән јазылмамыш, лакин әсрләр боју инсан мүнасибәтләриндә бәргәрар олмуш вә илләрин сынағындан чыхмыш әсас гајдалары беләдир.

Көркәмли адамларын тәрчүмеји-һалларындан, бәдии әсәрләрин гәһрәманларынын һәјатындан кәтирилмиш нүмунәләрә диггәт јетирсәниз буна бир даһа әмин оларсыныз. Пролетариатын даһи рәһбәрләри Карл Маркс вә Фридрих Енкелс арасындакы достлуға гибтә етмәмәк гејри-мүмкүндүр. Бу, нәчиб вә хејирхаһ, һәгиги вә тәмәннасыз достлуғун ән көзәл нүмунәсидир. Онлар һәм идеја, әгидә, һәм дә аиләви дост олмуш, ахыра гәдәр бир-биринә садиг галмыш, бир сыра даһијанә әсәрләри биркә һазырламышлар. К. Маркс вә Ф. Енкелс арасындакы достлуг бу гәдәр тәбии вә мөһкәм олмаса иди, бәшәријјәтин азадлыг вә истиглалијјәти уғрунда көстәрдикләри фәалијјәт дә бир о гәдәр мәһсулдар характер дашымазды. К. Маркс «Капитал» әсәри үзәриндә чалышыр, Енкелс исә мадди чәһәтдән онун аиләсини тә'мин едирди. Бу, Ф. Енкелсин коммунизм иши уғрунда вә достлуг наминә көстәрдији фәдакарлыг кими гијмәтләндирилмәлидир. О, өз достунун хатиринә ијирми ил хошламадығы, руһән, тәбиәтән она јад коммерсантлыг пешәси илә мәшғул олмушдур.

В. И. Ленин «Карл Маркс» әсәриндә Ф. Енкелсин фәдакарлығыны јүксәк гијмәтләндирәрәк көстәрирди ки, еһтијач Марксы вә онун аиләсини тамамилә боғурду. Енкелс она пул көндәриб

көмәк етмәсәјди, Маркс јохсуллуг үзүндән һәлак оларды. Маркс өзү дә буну е'тираф етмишди.

К. Марксын вәфатындан сонра Ф. Енкелс достунун ушагларына сонсуз гајғы көстәрмиш, Марксын тамамламаға мачал тапмадығы бә'зи әсәрләрини һазырлајыб нәшр етдирмиш, ону Маркслан јүксәк тутмаг истәјәнләрә исә мүрачиәтлә демишдир: «Маркс бизим һамымыздан јүксәкдә дурурду, һамымыздан узағы көрүрдү, һамымыздан даһа чох вә даһа тез мүшаһидә едирди. Онсуз нәзәријјәмиз һеч дә индики кими ола билмәзди. Одур ки, бу нәзәријјә ганун олараг онун адыны дашыјыр».

В. И. Ленин бу ики даһи арасындакы достлуғу хүсусилә јүксәк гијмәтләндирмишдир: «Гәдим рәвајәтләрдә мүхтәлиф вә тә'сирли достлуг мисалларындан данышылыр. Авропа пролетариаты дејә биләр ки, онун елмини јараданлар, инсан достлуғуна даир ән тә'сирли гәдим рәвајәтләрдәкиндән даһа сәмими бир достлугла јашамыш олан ики алим вә мүбариздир».

Мирзә Ҹәлиллә Сабир дә јахын дост идиләр. Бу ики сәнәткар чох кеч, мүәјјән јаш һәддинә долдугдан сонра таныш олмушдулар Бу достлуг ҹәмиси беш ил, Сабирин вәфатынадәк давам етмишдир. Лакин гыса дөвр әрзиндә онлар мәсләк вә әгидә илә «Молла Нәсрәддин» журналы сәһифәләриндә чар үсули-идарәсинә гаршы, халгын ҹәһаләтдән, авамлыгдан гуртармасы уғрунда мүбаризә апармышлар. Сабир хәстәлијә тутуланда Ҹ. Мәммәдгулузадә онун даһа чох гајғысына галмыш, әлиндән кәлән көмәји әсиркәмәмишдир. Бу хүсусда Мирзә Ҹәлилин һәјат јолдашы Һәмидә ханым јазырды: «Мирзә Ҹәлил Сабири Тифлис шәһәринин бүтүн мәшһур докторларына көстәрди, ахырда да консилиум чағырды. Докторлар Сабирдә ҹијәр хәстәлији олдуғуну мүәјјән етдиләр вә операсија олунмасыны мәсләһәт билдиләр. Анҹаг о, разы олмады. Мирзә Ҹәлил вә мән баҹардығымыз гәдәр онун хәстәлијини јүнкүлләшдирмәјә чалышдыг. Сабир бир мүддәт биздә јашадыгдан сонра Шамахыја гајытды. Мирзә Ҹәлил «Молла Нәсрәддин» журналынын 15-ҹи вә 16-чы нөмрәләриндә (1911-ҹи ил) севимли шаирин ағыр хәстәлијә тутулмасы барәдә е'лан верди. Мирзә Ҹәлил Шамахы таҹирләриндән Сәмәдовун васитәсилә һәр ај она тәхминән 25—30 манат пул көндәрирди, һәтта өзү кәнддә оларкән белә идарә вахтлы-вахтында пул көндәрмәз дејә өз ҹибиндән она пул көндәрирди».

Үзејир Һаҹыбәјов вә Мүслүм Магомајеви, Сәмәд Вурғун, Александр Фадејев вә Константин Симонову, Ҹәфәр Ҹаббарлы вә Микајыл Мүшфиги сон дәрәҹә сәмими достлуг телләри бир-биринә бағламышды.

Јолдашлыг вә достлуг тәкҹә һарадаса көрүшмәк, нә һагдаса сөһбәт етмәк, бир-биринә нәдә исә көмәк көстәрмәк вә с.-дән ибарәт дејилдир. Истәр јолдашлыг, истәрсә дә достлуг сәвијјәсиндә инсанлар бир-бирләринә тә'сир көстәрирләр: мәсләһәт верир, тәләб едир, нөгсанларыны арадан галдырыр.

Аталар дејибләр: достуну мәнә көстәр, сәнин ким олдуғуну дејим. Онун мә'насы ајдындыр. Һәлә гәдим заманлардан инсанларын әхлаги сәрвәтләри ичәрисиндә «јахшы јолдаш», «јахшы дост» идеалы әсас јер тутмушдур.

А. Бакыханов достлугдан данышаркән көстәрирди ки, инсанларын бир гисми чүрбәчүр мәгсәдләрә вә вәзијјәтин тәләбинә көрә достлуг едәрләр. Лакин доғрудан-доғруја әсл достлуғу бачаран адамлар чох аздыр. Инсан өзүнү достлуға гәбил һесаб етмәдикчә, башгаларындан достлуг уммасы сәһвдир.

Көркәмли Азәрбајчан шаири *Саиб Тәбризи* бу чүр достлуғу хүсусилә писләјир, зијанлы сајырды:

Үздә дост вар башына анд ичәр өз достунун—
Архада ганын ичәр бах, бөјлә достдан әл-әман...
Гәрәзли инсан олмаса, һәјатда олмаз ајрылыг,
Күнәш үчүн бу дүнјанын олар шаһы, кәдасы бир.

Шаирин фикринчә, «достлуғун мөһкәмлији илгардыр, пејмандадыр»...

Азәрбајчан нағылларында дејилир ки, јолда ким ки, сәнинлә јолдаш олду, наһара отуранда ону сына, чөрәјини ортаја гој. Әкәр јолдашын онун чох һиссәсини сәнә версә, демәк һијләкәр адамдыр, сәндән нәсә иши кечир, она көрә јалтагланыр, гујруг булајыр, она инанма; әкәр чох һиссәсини өзү көтүрсә, јенә дә инанма, ачкөз, гарынгулу вә көрмәмиш адамдыр. Јох әкәр чөрәји тән јары бөлсә, бил ки, әсл јолдашдыр. Сизинки тутар, дар ајагда сәнә һәјан дурар. Бу хүсусда даһи Азәрбајчан шаири М. Фүзули көстәрирди ки, инсан јалныз дүз, доғру адамларла кәзмәлидир: әјриләрә јолдаш олсан һәмишә ајаглар алтына дүшәрсән. Һәмин сөзләрдә дәрин һәгигәт вардыр.

Јолдашлыг вә достлуг — ичтимаи-тарихи характер дашыјыр. Һәр бир халг әсл јолдашлыг вә достлуғу һәмишә јүксәк гијмәтләндирмишдир. Чәмијјәт дәјишдикчә, онларын да мәзмуну дәјишмиш вә јени мә'на чаларлары кәсб етмишдир. Совет адамларынын јолдашлыг вә достлуг мүнасибәтләринин әсасыны коммунист мә'нәвијјаты тәшкил едир.

Оғланла гызын достлуғу

Оғланла гыз достлуг едә биләрми? Бу суал тәкчә оғланларла гызлары нараһат етмир. Ушаглар бөјүдүкчә, валидејнләр үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик проблемләр ичәрисиндә һәмин мәсәлә хүсуси јер тутмаға башлајыр.

Гызлар бөјүјүрләр, әрсәјә чатырлар. Күнләрин бир күнү онларда аналыг һисси баш галдырыр; гызлар оғланлардан утанмаға башлајырлар. Онлары көрәндә, нечә дејәрләр, өзләрини јығышдырырлар, үрәк сөзләрини рәфигәләринә пычылты илә дејирләр... Гызлар тәдричән һисс едирләр ки, 4—5, 6—7 јашлы оғланларла гызлар ојнајанда һеч кәс буна әһәмијјәт вермир, амма 12—13, 14—15 јашлы бир гыз оғланла сөһбәт едәндә чох адам буна мараг көстәрир:

Профессор Јусиф Талыбов доггузунчу синиф шакирдләринин «Гызлар оғланларла достлуг едә биләрми?» суалына вердикләри чаваблардан белә бир мисал кәтирир: «Мән өз синфимиздә охујан бир оғланла достлуг едир-

дим. Бир күн дәрсдән сонра мәктәбә кәлмишдик. Нөвбәти дивар гәзетинин материалларыны һазырлајырдыг. Мүәллимләрдән бири бизи көрән кими: «Бурада нә едирсиниз? Бир баш евә. Ејиб олсун». Биз кетдик. Анчаг «ејиб олсун»ун нә үчүн дејилдијини һәлә дә анламамышам».

Валидејнләр исә бу мәсәләләрдән адәтән һәјәчанла данышырлар. Нә үчүн? Нијә көрә? Гаршыја онларла суал чыхыр.

Кечмиш заманларда гадына шәхсијјәт кими дејил, фәрд кими, биоложи варлыг тәки јанашырдылар. Она инанмырдылар. «Арвада е'тибар јохдур»,—дејирдиләр. Ағлына шүбһә едирдиләр.

Әввәлки бөлмәдә көстәрдијимиз кими, ислам дини, шәриәт ганунлары бүтүн инсани һүгуглардан мәһрум олан гадынын вәзијјәтини һәр чүр мөвһумати ујдурмаларла даһа да ағырлашдырыр, гадынларын кишиләрин әсарәтиндә, һөкмранлығы алтында сахланылмасы идејасыны јајыр, јад кишиләрин вә гадынларын бир-биринә һәтта бахмасыны гадаған едир, гызларла оғланларын достлуғуну гејри-мүмкүн сајырды.

Капиталын һөкм сүрдүјү истисмарчы чәмијјәтләрдә гыза јолдаш вә дост кими дејил, јалныз алыныб-сатыла билән әмтәә кими бахылмасы, тәбии ки, бир чох шәхсләри оғланла гызын достлуғунун гејри-мүмкүнлүјү фикринә кәтириб чыхарырды.

Сосиализм чәмијјәти һеч бир әсасы олмајан бу көһнә фикирләри дармадағын етди, **инсанлар арасында иргиндән, милләтиндән вә чинсиндән асылы олмајараг әсл јолдашлыг вә достлуг мүнасибәтләрини бәргәрар етди.**

Һазырда минләрлә, милјонларла оғлан вә гызлары сәмими вә меһрибан достлуг телләри бир-биринә бағлајыр. Бу достлуг кәнчләри тикинти-гуручулуг, елм вә техника саһәсиндә уғурлар газанмаға сөвг едир.

Әкәр беләдирсә, бәс онда нә үчүн әтрафдакы адамлар, биринчи нөвбәдә, валидејнләр оғланларла гызларын достлуғундан чох вахт тәшвиш һисси илә данышырлар?

Гызла оғланын достлуғу мәзмуну вә формасы е'тибары илә оғланла оғланын, јахуд гызла гызын достлуғундан мүәјјән дәрәчәдә фәргләнир. Гызла оғлан арасындакы мүнасибәтин формалашмасында чинси амилләрин мүәјјән рол ојнамасы илә әлагәдар о, ади достлуға нисбәтән даһа мүрәккәб сәчијјәјә маликдир. Бу заман достлуг едән оғланларла гызларын рәфтар вә давранышы тәрзинә артыг мүәјјән тәләбләр верилир. Мәсәлән, гыз өз јахын рәфигәсини ад күнү мүнасибәти илә тәбрик едәндә ону гучаглајыб өпә биләр. Әкәр онун достлуг етдији оғланын ад күнүдүрсә... гыз ону ән јахшы һалда күллә вә с. тәбрик едә биләр. Оғланлар да бу тәләбләри көзләмәлидирләр. Оғланларла гызлар арасында достлуг мүнасибәтләринин инкишафында исмәт, шәрәф вә шәхси ләјагәт һиссләри мүһүм рол ојнајыр.

Достлуг сәвијјәсиндә дә онларын мүнасибәтләри гаршылыглы анлама, һөрмәт вә сәмимијјәтә әсасланмалыдыр. Бу о демәкдир ки, достлуг едән оғланларла гызлар өзләринин давраныш

вә рәфтарларыны мүһүм әхлаги ме'јарлар: исмәт, шәрәф, ләјагәт бахымындан гијмәтләндирмәлидирләр.

Мәктәбдә оғланларла гызлар нәинки бирликдә охујурлар, һәм дә пионер вә комсомолчу кими мүхтәлиф ичтимаи-фајдалы тәдбирләрдә фәал иштирак едирләр. Бу, онларын арасында јолдашлыг-достлуг мүнасибәтләринин инкишафында мүстәсна әһәмијјәт дашыјыр. Онлар бир-бирләринә дәрс һазырламагда көмәк едир, бир-бирләринә охумаг үчүн мараглы китаблар кәтирир, көрдүкләри вә ешитдикләри һадисәләр һаггында сөз ачырлар. Достлуг едә-едә онлар бир-бирләрини вә өзләрини даһа јахшы танырлар, бир-бирләринә лајиг олмаг үчүн өзләринин мәнфи кејфијјәтләрини арадан галдырырлар. Бир сыра һалларда исә... бу достлуг мәһәббәтә чеврилир, даһа да доғмалашыр.

Достлуг мәһәббәтә чеврилир... Һәлә орта мәктәбдә достлуг едән бә'зи оғланлар вә гызлар сонралар бир-бирләринә үрәкләрини ачыр вә аилә гурурлар. Сосиолог вә психологларын фикринчә, белә аиләләр хошбәхт аиләләр ичәрисиндә һәмишә хүсуси јер тутур.

Достлуг мәһәббәтә нә заман чеврилир? Илләрин-ајларын имтаһанындан чыханда. Ики чәһәтә диггәт едәк. Ә в в ә л а, оғланла гызларын достлуғу әксәр һалларда мәһәббәтә чеврилмир. Елә буна көрә дә оғланла гызын достлуғундан данышанда биз исмәт, шәрәф вә ләјагәт һиссләринин әһәмијјәтини гејд едирик. И к и н ч и с и, бу күн тутаг ки, оғланла достлуг едән гыз сабаһ нә өзүнүн, нә дә оғланын һиссләрини арашдырмадан, әмәлли-башлы јохламадан күман едирсә ки, онлар севиширләр... чох вахт чидди сәһвә јол верир; өзүнү оғланла дост кими дејил, нечә дејәрләр, ашиг-мә'шуг кими апарыр, ону өзүнә чох јахын бурахыр, истәдији заман оғлана гошулуб һара кәлди кедир вә бир гәдәрдән сонра исә мә'лум олур ки, бу нә достлуг, нә дә севки имиш, садәчә олараг мә'насыз әјләнчә имиш. Онларын һаггында сөз-сөһбәт башлајыр, һәрә бир шеј данышыр.

Бах, валидејнләр бундан горхурлар. Онларын бөјүк әксәријјәти бу күн чох јахшы баша дүшүрләр ки, бир мәктәбдә охујан, ејни бинада вә ја мәһәлләдә јашајан оғланларла гызлар достлуг едә биләрләр. Лакин јенә дә горхурлар, еһтијат едирләр, нәјә исә шүбһә илә јанашырлар. Бунун сәбәбләрини гыса да олса ајдынлашдыраг.

Оғланла гызын достлуғу инсан мүнасибәтләринин өзүнәмәхсус саһәсидир. Бу мүнасибәтләрдә һиссләр хүсусилә мүһүм рол ојнајыр. Ән башлычасы исә будур ки, чинсләрарасы мүнасибәтләр саһәсиндә јенијетмә оғлан вә гызларын һеч бир тәчрүбәси јохдур. Онлар бу анда «јашлыларын ајаггабысыны кејсәләр дә, јеришләрини јеријә билмирләр». Бир чох һалларда исә јухарыда тәсвир етдијимиз нөгсанлара јол верирләр. «Мис габ ја сынды, ја чинкилдәди, ејни шејдир» —дејирләр. Гыз вә ја оғланын ады батыр, шәрәфи ләкәләнир.

Гызын исмәт вә шәрәфи, оғланын ләјагәти валидејнләри һәмишә нараһат едир. Онлар өз ушагларынын кәләчәк хошбәхтлијини һаглы олараг бу јүксәк мә'нәви ме'јарларла әлагәләндирирләр. Анчаг валидејнләрин чоху, хүсусән илк өвлады 14, 15 вә 16 јашларына чатан ата вә аналар јени олан бу мүһүм мәсәләләри тәкчә өзләринин тәчрүбәси әсасында һәлл едә билмирләр, нечә дејәрләр, гаш дүзәлтдикләри јердә, вуруб көзүнү дә чыхарырлар. Аилә шәраитиндә гызла оғлан арасында јолдашлыг вә достлуг мүнасибәтләринин тәрбијәси саһәсиндә гаршыја чыхан чәтинликләр дә мәһз бурадан ирәли кәлир.

Валидејнләр оғланларла гызларын достлуғунун гаршысыны алмагдан өтрү мүхтәлиф јоллардан истифадә едирләр: оғланла ојнадыгда гыза ачыгланыр, оғланы вә ја гызы горхудур, күдүр, кизлиндә онларын мәктубларыны охујур вә китабларыны ахтарыр, бунлар фајда вермәдикдә оғлан вә ја гызы, онларын валидејнләрини әлә салыр, физики чәзаја әл атыр, һәтта бә'зән мәктәбә кедир, директора вә мүәллимләрә шикајәт едирләр...

Бу заман гыз вә ја оғлан өзүнә һагг газандырмаға чалышыр, анд-аман едир, бә'зән исә һеч кәслә данышмыр, анасындан күсүр, сәһәрдән ахшамачан ағлајыр, хөрәк јемир, дәрсләрини һазырламыр.. Анадан күсмәк олармы? Ананы, атаны өзүнә јад һесаб едәрләрми? Бунлар ушаг әркөјүнлүјүндән башга бир шеј дејил. Ән чәтин дәгигәләрдә белә ата вә ана бизим ән јахын мәсләһәтчимиз олмалыдыр .Әлбәттә, ата да, ана да бу кими вәзијјәтләрдә сәһв едә биләрләр. Бунунла белә, онлар јанылсалар да сизин кәләчәјиниз һаггында фикирләширләр. Күсмәклә, ағламагла, јемәмәклә атаја-анаја мүгавимәт көстәрмәк, е'тираз етмәк мә'насыздыр. Ән јахшысы будур ки, гыз вә ја оғлан өз әмәлләрини вә һәрәкәтләрини тәһлил етсин, өз сәһвләрини арашдырсын, анасы илә, бөјүк бачысы илә мәсләһәтләшсин.

Һалбуки гызларын вә оғланларын бир чоху белә һалларда өз мүнасибәтләрини валидејнләриндән кизләтмәјә, һәтта хәлвәти достлуг етмәјә башлајырлар. Бу исә тәһлүкәли һалдыр.

Оғланла гызын кизли јерләрдә көрүшү горху ичәрисиндә кечир. Белә бир шәраитин тә'сири илә гызла оғлан арасындакы достлуғун мәзмуну мәһдудлашыр. Онда әгли амилләрдән чох һисси амилләр даһа мүһүм рол ојнајыр. Оғлан вә гыз нәинки горхдуглары, һәм дә кеч-кеч көрүшдүкләри үчүн күчлү һissләр кечирирләр. Онларын мүнасибәтләри сырф сентиментал овгата чеврилир. Тәдричән достлуг чәрчивәсиндән кәнара чыхыр.

Бә'зән мәктәбли гыз өзүндән нечә јаш бөјүк олан кәнчлә достлуг едир. Гыз оғлана инандығы һалда, оғлан онунла күнүнү кечирир вә һәрәкәтләринин мә'насыны кизләтмәк үчүн гызы алдадыр, сәдагәтинә јаландан анд да ичир.

Она көрә дә гызлар гаршылыглы мүнасибәтләр заманы өзләрини ағыр апармалы, ағыллы олмалыдырлар. Валидејнләр

исә өз өвладларына һөрмәт етмәклә јанашы зәрури тәләбкарлыг көстәрмәли, онлары нәзарәтсиз бурахмамалыдырлар.

4. МӘҺӘББӘТ ДҮНЈАДА ӘБӘДИ ЕҺТИЈАЧДЫР

Јүксәк инсани һисс.

Инсанын јаранма тарихинин ики милјон илә јахын олдуғуну сөјләјирләр. Һәмин вахтдан бәри һәјатда чох шеј дәјишиб. Јалныз бирчә шеј дәјишилмәз галмышдыр: МӘҺӘББӘТ! Мәһәббәт достлуғун даһа интим формасы олуб, тәрәфләри бир-биринә бағлајан саф вә үлви һиссдир. А. Бакыхановун фикринчә, тәбиәтдә һәр бир һадисәнин апарычы гүввәси ешгдир вә анчаг саф вә ағыллы мәһәббәтлә камала јетишмәк мүмкүндүр:

Мәһәббәтдир бу дүнјада
көзләримә нур верән,
Одур мәнә һәгигәти ачыг,
ајдын көстәрән.

Мәһәббәт һиссинин доғулмасы бир сирдир. Бу мәсәләдә елм күчсүздүр. Јалныз әдәбијјат вә инчәсәнәт севән гәлбин тәлатүмләрини сәнәтин дили илә ачмаға гадирдир.

Инкилис фирмаларындан бири «Бөјүк Британијанын идеал чүтү» уғрунда мүсабигә кечирмишдир. Мүсабигәдә 12 мин кәнч иштирак етмишдир. Онлар анкет долдурмуш вә бурада јашларыны, аилә һәјатына, интим мүнасибәтләрә бахышларыны, чәкиләрини, бојларыны, һәтта сачларынын рәнкини белә көстәрмишдиләр. Мунсифләр һеј'әти топланмыш мә'луматлары електрон һесаблајычы машынын ихтијарына вермишдир. Машынын вәзифәси бир-биринә даһа мүнасиб кәлә биләчәк оғлан вә гызы сечмәкдән ибарәт иди.

Нәһајәт, узун сүрән интизардан сонра «идеал чүт» мүәјјәнләшди. Онлар 19 јашлы катибә. Анна вә 22 јашлы мағаза саһибкары Дерек иди. Кәнчләр таныш олдулар. Марағлы бурасындадыр ки, елә илк көрүшдәчә Анна баша дүшдү ки, Дерек әслиндә онун тәсәввүрүндә чанландырдығы вә арзусунда олдуғу кәләчәк әрә охшамыр. Демә, Дерек дә кәләчәк арвады барәсиндә мәһз белә фикирләширмиш.

Нә исә... Истираһәтләрини бир јердә кечирсинләр дејә «севкилиләри» тәнтәнәли шәкилдә Парисә јола салдылар. Сәфәрлә бағлы бүтүн хәрчләри өдәмәји фирма өз өһдәсинә көтүрмүшдү. Сәјаһәтә чыхдыглары мүддәтдә Анна илә Дерек бир-биринә даһа јахындан бәләд олмаг имканы газандылар. Лондона гајыданда һамынын көзләдијинин әксинә олараг онлар бирдәфәлик вә һәмишәлик ајрылдылар. Ајрылыгдан сонра исә санки өзләриндә бир јүнкүллүк дујдулар. Гыз бунун сәбәбини рәфигәләринә белә изаһ етди: «Үмумијјәтлә, Дерек јарашыглы оғландыр. Амма биз бир-биримизин тајы дејилик». Оғлан да өз нөвбәсиндә дејирди: «Анна јахшы вә севимлидир. Анчаг мән һеч вахт ону севә билмәрәм. Биз бир-биримиз үчүн јаранмамышыг».

Көрүрсүнүзмү, сон дәрәчә кәркин зәһмәт баһасына дүзәлдилмиш машын нечә сәһв етди?! Нәзәри чәһәтдән һәр шеј дүзкүн вә дәгиг планлашдырылмышды. Кәләчәк әр-арвад идеал олмалы иди. Лакин олмады. Чүнки ортада ән башлыча шеј—кәнчләри бир-биринә бағлајачаг ән сәмими һисс—МӘҺӘББӘТ јох иди. Мәһәббәт исә сүн'и сурәтдә јаранмыр.

Ичтимаи-игтисади формасијаларын характериндән асылы

олараг «ешг», «мәһәббәт», «севки» анлајышларынын мәзмуну дәјишмишдир. Ибтидаи ичма гурулушунда инсанлары бир-бириндән фәргләндирән башлыча чәһәт онларын физики көстәричиләри иди. Физики чәһәтдән күчлү шәхс, голузорлу адам даһа көзәл гадына јијәләнирди. Бу мотивләрә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында да раст кәлирик. Даһа сонралар физики көстәричиләрә инсанын заһири әламәтләри дә дахил олду.

Демәли, ибтидаи чәмијјәтдә киши вә гадын арасындакы мәһәббәтин әсасында тәбии амилләр дајаныр. Зира, чинси мәһәббәтин өзүлүнү һәм дә физиоложи тәләбатын ојнадығы рола вә көстәрдији тә'сирә көрә мәһәббәт чохчәһәтли, мүхтәлиф формалы вә фәрди фәргләрлә сәчијјәләнир.

Капиталын һөкм сүрдүјү шәраитдә гадына һәзз, әјләнчә васитәси, гул, көлә кими бахылдығындан гызлар әрә вериләркән онларын рә'ји нәзәрә алынмырды. Өзүнүн интим мејлини әсас көтүрән һаким синиф арзусуну јеринә јетирмәк үчүн һәр чүр алчаглыға әл атыр. Бу синфин нүмајәндәләриндә «ешг», «мәһәббәт» вә «севки» анлајышлары бәсит вә бајағы шәкилдә тәзаһүр едир. Белә адамлар севкини физиоложи тәләбатын тә'мин олунмасы кими баша дүшүр. Бу чүр мәһәббәт анлајышы һејвани јахынлыг мәзмуну дашыјыр. Онларда мә'нәви һисс вә дујғулар көзәллик анлајышы да тәһриф едилир. Нәтичә е'тибарилә јахын мүнасибәтдә, тәмасда олдуглары адамын әхлаги-мә'нәви кејфијјәтләринә дә е'тинасызлыг көстәрирләр.

Һәгиги мә'нада мәһәббәт тәбии вә сосиал чәһәтләри, севилмәк истәјини, севмәк габилијјәтини, өзүнү севдији адама тәмәннасыз фәда етмәк вә она гајғы көстәрмәк тәләбатыны өзүндә бирләшдирән ән мүрәккәб, јүксәк инсани һиссдир. Белә мәһәббәтин ән бариз нүмунәләрини «Лејли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм», «Короғлу», «Гачаг Нәби» дастанларында, В. Шекспирин «Ромео вә Чүлјетта», Ч. Чаббарлынын «Од кәлини», С. Вурғунун «Фәрһад вә Ширин» драмларында көрүрүк.

Һәчәри гадымыза салаг. О, нәвазиш вә гајғы илә әһатә олунмуш ата евини тәрк едиб, севкилиси Нәбијә гошулур вә дағлара чәкилир. Чәтин шәраит, ганлы-гадалы дөјүшләр ону горхутмур: «Нәби даш гојан јерә, Һәчәр баш гојар!»--дејә чијнинә түфәнк алыб, белинә патрондаш бағлајыб ат белинә галхыр.

Совет адамлары үчүн севки сөзүн һәгиги мә'насында азаддыр. Оғлан вә гызларын өзләринә һәјат јолдашы сечмәсиндә мәһдудијјәтә вә кәнар мүлаһизәләрә демәк олар ки, јол верилмир. **Киши вә гадынын көнүллүлүјүнә, гаршылыглы мәһәббәтинә әсасланан иттифаг-мә'нәви бағлылыг никаһда әсас јер тутур.** Сонракы бөлмәдә бу барәдә әтрафлы бәһс едәчәјик.

ССРИ вәтәндашларынын әксәријјәти мәһәббәтә чидди мәсәлә кими бахыр. Чохлары севәркән бу мәһәббәтин аилә гурмагла нәтичәләнәчәјини нәзәрә алырлар.

Мәһәббәт әсас е'тибарилә үч шәкилдә тәзаһүр едир: илк кәнчлик мәһәббәти; јеткин мәһәббәт; әр-арвад

мәһәббәти. Бундан башга Вәтән мәһәббәти, валидејн мәһәббәти, өвлад мәһәббәти вә с. мөвҹуддур ки, бунларын үзәриндә һәлә ки, дајанмајачағыг.

Илк мәһәббәт

Гаршылыглы әмәкдашлыг вә јолдашлыг шәраитиндә јенијетмә вә кәнҹләр бир-бирләринә өјрәнир, давраныш вә рәфтарларыны гијмәтләндирмәјә башлајырлар. Мүһүм бир ҹәһәт кими белә бир хүсусијјәти гејд едәк ки, бу гијмәтләндирмә тәкҹә әхлаги ме'јарла мәһдудлашмыр. Јенијетмәләрин бир-бирини гијмәтләндирмәси просесиндә онларын көзәллик һаггындакы тәсәввүр вә анлајышлары мүһүм тә'сир көстәрир. Бунунла әлагәдар јенијетмә оғлан вә гызын јолдашлыг мүнасибәтләри сечиҹи характер дашыјыр. Јенијетмә өз јолдашларындан биринә хүсуси мүнасибәт бәсләјир, онун давраныш вә рәфтарында өз руһуна јахын ҹәһәтләр тапыр. Белә бир шәраитдә онлар бир-бирләринә рәғбәт бәсләмәјә башлајырлар.

Јенијетмәлик дөврүндә гызын оғлана вә ја оғланын гыза рәғбәт бәсләмәси гәрибә сәбәбләрлә бағлыдыр. Мәсәлән, оғланын отурушу-дурушу, јахшы охумасы, сәлигәси, кејими гызын хошуна кәлир. Оғланын гыза мүнасибәти һаггында да тәхминән һәмин фикри сөјләмәк олар. Буна көрә дә бир сыра һалларда гыз оғланы, оғлан гызы јахындан таныдыгҹа, онларын һәјата мүнасибәти дәјишдикҹә јенијетмәдә әмәлә кәлмиш рәғбәт һисси тәдриҹән арадан галхыр. Бу дөврдәки рәғбәт һиссинин чох вахт кечиҹи олмасы да бунунла бағлыдыр.

Јенијетмә һиссләрини рәғбәт бәсләдији гыза вә ја оғлана билдирмәк үчүн онун диггәтини өзүнә ҹәлб етмәјә чалышыр. О, һәр шејдән әввәл, заһири көркәминә фикир верир. Гызда кејимә мараг артыр. Саатларла күзкү гаршысындан чәкилмәјән гызы кечә-күндүз: «Мән көзәләмми?»—суалы дүшүндүрүр. Оғлан сач сахламаға, сачыны тез-тез дарамаға башлајыр, бир һәјәтдә бөјүдүјү, бир синифдә охудуғу гыза хүсуси гајғы көстәрир, нәзарәт јетирир, тапшырыгларына сөзсүз әмәл едир. Белә бир имкан јаранмадыгда бә'зән рәғбәт һисси гыза сөз атма, далынҹа дүшмә формасында ифадә олунур.

Рәғбәт һисси гаршылыглы олдугда гызла оғланын бир-биринә мүнасибәтиндә хүсуси сәмимијјәт нәзәрә чарпыр. Лакин белә һалда чох вахт оғлан вә гыз ону мүәјјән мүддәт әрзиндә кизли һисс кими јашадыр. Бу дөврдә оғлан гыза, гыз оғлана рәғбәтини өзүнүн сәмими давраныш вә рәфтарында ифадә едир. Оғлан гызы евә өтүрүр. Гыз она китаб вә ја шәкил бағышлајыр. Онлар мәктублашырлар. Бу сонунҹунун сәбәбини о бири ҹинсә рәғбәт бәсләмәнин һәмишә күчлү һәјәҹанларла мүшајиәт едилмәсиндә ахтармаг олар. Гаршылыглы рәғбәт бәсләјән оғлан вә гызын сөһбәти сон дәрәҹә емосионал сәҹијјә дашыјыр. Бу заман оғлан вә гыз нечә дејәрләр, фикирләшә билмирләр. Она көрә дә рәғбәт һиссинин јарандығы дөврдә оғлан гыза, гыз оғлана үрәјиндән кечәни демәкдә чәтинлик чәкир. Онлар

мәктублашдыгда бир-бирләринә мүнасибәтләрини нисбәтән ајдын вә мәнтиги сурәтдә ифадә едә билирләр.

Рәғбәт һисси гаршылыглы олдугда оғлан вә гыз бир-бирилә көрүшмәјә башлајыр .Белә көрүшләр әввәлләр сон дәрәчә чидди характер дашыса да, оғлан вә гызын гаршылыглы мүнасибәтиндә тәдричән бакир характерли нәвазишли һәрәкәтләр өзүнү көстәрир. Бу, адәтән, илк кәнчлик дөврүнә тәсадүф едир. Кәнчләр бир-биринин һиссләринин сәмимијјәтинә инандыгча онларын мүнасибәтиндә гаршылыглы е'тибар, бирликдә олмаг, үлфәт бағламаг тәләбаты јараныр. Илк кәнчлијә доғру бу рәғбәт һисси илк мәһәббәтә чеврилир.

Илк кәнчлик дөврүндә оғланларла гызлар арасында јаранан илк мәһәббәт әслиндә чинси мүнасибәт мәгсәди күдмүр. О, саф характер дашыјыр. Тәрбијәли гыз достлуг етдији оғлана һәмишә еһтијат вә тәләбкарлыгла јанашыр. Лакин илк мәһәббәт ади достлуг да дејилдир. О, оғланла гыз арасында саф достлуг характери кәсб едән хүсуси мүнасибәтин ифадәсидир.

Илк мәһәббәт рәғбәт һиссиндән фәргли шәкилдә гызла оғлан арасында фәал үнсијјәт формасыдыр. О, гаршылыглы олдугда кәнч оғлан вә гызын инкишафында хүсусилә бөјүк рол ојнајыр. Үмумијјәтлә, илк мәһәббәт ушаглара мүсбәт тә'сир көстәрир. Кәнч илк мәһәббәтинин објектинә лајиг олмаг үчүн нөгсанларыны арадан галдырмаға, өзүндә мүсбәт иради кејфијјәтләр, характер әламәтләри тәрбијәләндирмәјә чалышыр. Онун давраныш вә рәфтарында мүһүм дәјишикликләр баш верир. Белә кәнч өзүнү эксәр һалларда ағыр вә тәмкинли апарыр, гаршысына чыхан чәтинликләри сәбрлә арадан галдырыр.

Илк мәһәббәт кәнчләрдә мүсбәт һиссләр, јени үмидләр, гајғы вә гүввә доғурур, онлары гаршыја чыхан чәтинликләри арадан галдырмаға чағырыр. Бу, онларын тәдрис фәалијјәтинә дә мүсбәт тә'сир көстәрир. «Илк мәһәббәт ушаглары дәрсдән сојудур»,—фикри илә тамамилә разылашмаг дүзкүн дејилдир. Илк мәһәббәт телләри илә бир-биринә бағланан кәнчләр бир синифдә охудугда онларын дәрсә мүнасибәтиндә мүһүм дәјишикликләр әмәлә кәлир. Лакин бу мүнасибәтин дүзкүн истигамәт алмасына диггәт јетирилмәлидир. Оғлан вә гыз бир-биринә садәчә көмәк көстәрмир; һәм дә јахшы охумағы, дәрсләриндән кери галмамағы тәләб едирләр. Оғлан, јахуд гыз бу тәләбләри јеринә јетирмәкдә онларын арасында инчиклик јараныр. Бу инчиклик ади күсүшмәдән башламыш бир-бириндән ајрылмаға гәдәр даһа сәрт характер дашыја биләр.

Илк мәһәббәт һиссиндә јенијетмә вә кәнчләрин шәхсијјәтинин бүтүн чәһәтләри тәзаһүр едир. Буна көрә дә илк мәһәббәти доғуран мотивләр мүхтәлиф олдуғу кими онун ифадә формалары да рәнкарәнкдир. Лакин онун бә'зи хүсусијјәтләрини үмуми шәкилдә тәһлил етмәк мүмкүндүр. Оғланларла гызлар арасында јолдашлыг вә достлуг мүнасибәтләринә дүзкүн ис-

тигамәт вермәк үчүн бу хүсусијјәтләри билмәк лазымдыр.

Илк мәһәббәт рәғбәт һиссиндән фәргли оларағ нисбәтән сакит характер дашыјыр. Рәғбәт һисси һәмишә һәјәчанла, утанма һисси илә мүшајиәт едилир, кәркин һал алыр, чашмаг, гызармаг, тәрләмәк кими заһири ифадәјә малик олур. Бу хүсусијјәтләрә илк мәһәббәт һиссинин јарандығы дөврләрдә тәсадүф едилсә дә сонралар арадан галхыр. Оғлан вә гыз илк мәһәббәтин тәһрики, һөкмү илә көрүшдүкчә, бир-бирләринә алышырлар. Онларын бир-бири илә көрүшү нисбәтән сакит, сәмими вә гаршылыглы анлашма шәраитиндә кечир, бир-бирләрини көрмәдикдә һәјәчанланыр вә дарыхырлар.

Илк мәһәббәт рәғбәт һиссиндән башга чәһәтдән дә фәргләнир. О нә гәдәр сакит характер дашыса да, даһа мә'налы, даһа долғун олур. Илк мәһәббәт заманы оғланларла гызлар арасында јаранмыш емосионал мүнасибәт садәчә көзәллик һаггындакы тәсәввүрләрә, һәм дә чох вахт садәлөвһ мүлаһизәләрлә (көзәл сима, узун сач, гара, бадамы көзләр, күлүш тәрзи вә с.) мүәјјәнләшмир. Бу бахымдан кәнчләрин һәјата бахышы, идрак марагларынын үмумилији вә с. чох әһәмијјәтлидир. Бунун үчүн дә бир-биринә илк мәһәббәт телләри илә бағлы олан оғлан вә гызлар онлары марагландыран мәсәләләр барәсиндә фикир мүбадиләси апарыр, мәсләһәтләшир, бирликдә дәрс һазырлајыр, ичтимаи вәзифәни јеринә јетирмәкдә бир-биринә көмәк көстәрирләр. Комсомол тәшкилатында тәдбирләрин мәзмунлу вә мараглы гурулмасы, синифдәнхарич ишләрин јахшы тәшкили бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Мәһз белә ичтимаи-мәдәни ишләр гаршылыглы јардым үчүн әлверишли зәмин јарадыр вә илк мәһәббәт һиссини гапалы шәкилдә кечирмәјин гаршысыны алыр. Илк мәһәббәт рәғбәт һиссинә нисбәтән сабит вә мөһкәм характер дашыјыр. Гејд етдијимиз кими, сонралар бу һисс әксәр һалларда аилә хошбәхтлији илә нәтичәләнир. Илк мәһәббәтдә һөрмәт, ләјагәт вә бәкарәт чинсләр арасындакы мүнасибәтдә әсас чәһәт кими өзүнү көстәрир. Беләликлә, чинсләр арасындакы мүнасибәтин естетик маһијјәт дашымасы үчүн шәраит јарадыр. Мүнасибәтләр вә давраныш естетикасы оғланын, гызын бир-бири илә рәфтарынын мәзмун вә формасыны мүәјјәнләшдирир. Илк мәһәббәтин естетикасы нәинки тәрәфләрин көзәллик һаггындакы идеалларында, һабелә гызла оғлан арасындакы мүнасибәтин көзәллијиндә ифадәсини тапыр. Буна көрә дә оғлан вә гызларын әхлаги вә естетик тәрбијәси онларын арасында саф вә тәмиз јолдашлыг вә достлуг мүнасибәтләринин инкишафы үчүн чох әһәмијјәтлидир.

Илк мәһәббәт һиссинин инкишафында мүһүм рол ојнајан бир чәһәт дә әгли амилдир. Бә'зи алимләрин фикринчә, әсл мәһәббәт јүксәк әгли инкишаф зәмининдә мүмкүндүр. Бурада бөјүк һәгигәт вардыр. Јенијетмә вә кәнчин әгли инкишафы нә гәдәр ашағыдырса, онун дикәр чинсә мүнасибәти дә, чинси мејли дә бир о гәдәр күчлүдүр. Мәһдуд әгли инкишаф зәмининдә мәһәб-

бәт һисси садәләвһ характер дашыјыр, әкс чинсә гаршы садәләшдирилмиш чинси тәсәввүрләрлә мүшајиәт едилән сентиментал мүнасибәтә чеврилир. Тәнгиди вә мүстәгил дүшүнә билмәјән гызы, оғланы алдатмаг асандыр. Белә кәнч башгаларынын һәрәкәт вә рәфтарыны гијмәтләндирә билмир. О, әгли чәһәтдән јохсул һәјат кечирдији үчүн јалныз чинси зөвг һаггындакы тәсәввүрләрлә јашајыр.

Ағыллы кәнчләр ағыллы да севирләр. Белә кәнчләрин дүнјакөрүшү, һәјата мүнасибәти мүәјјәнләшмишдир. Онлар инсанларын давранышларыны вә рәфтарыны да гијмәтләндирмәји бачарырлар. Бүтүн бунлар илк мәһәббәт һиссини зәнкинләшдирир, ону мәзмунлу едир.

Валидејнләр өз өвладларынын һиссләринә һөрмәтлә јанашмалы, јерли-јерсиз онларын үстүнә һүчум чәкиб бу һиссләри тәһгир етмәмәлидирләр. Илк кәнчлик мәһәббәти дөврүндә јашлыларын мәсләһәти шәксиз вачибдир: Валидејн евдә елә шәраит јаратмалыдыр ки, ушаг өз гәлбини она ача билсин. Шүбһәсиз, валидејнин мәсләһәти тә'сирсиз галмыр. Јенијетмә вә кәнчләр һиссә гапылмыр, өз давранышларына мәс'улијјәтлә јанашыр, вахтындан әввәл физики јахынлыға јол вермирләр. Онлар баша дүшүрләр ки, пак вә үлви мәһәббәт чинсләр арасында әхлаглылығын әсас өлчүсүдүр вә гызын (оғланын) мәһәббәт һиссләри илә јелбејинчәсинә ојнамаг мәгсәди күдән «мәһәббәт» әхлаги дејилдир.

Бә'зән илк мәһәббәтини јашајан оғлан вә гызы гынајыр, «ағылсыз», «ахмаг» адландырараг һиссләринә күлүрләр. Белә бир сәһвә һәмин јенијетмә вә кәнчин һәмјашыдлары илә јанашы гоһумлары вә валидејнләри дә јол верирләр. Һалбуки белә мөвге тутмаг олдугча зәрәрлидир. Азәрбајчанын көркәмли дөвләт хадими, гүдрәтли шаир *Шаһ Исмајыл Хәтаи* бу хүсусда јазыр:

Ким десә мәнә ки, ашиг олдум,
Рүсвајы-дили-хәлајиг олдум,
—Әбләһ—дејибән, күләрдим она,
Һәр тә'нә ки, вар гылардым она.

Шаһ Исмајыл Хәтаи ешг вә мәһәббәтә јүксәк гијмәт вермиш, севкили шәхсин ләјагәтинә һөрмәт бәсләмәји сон дәрәчә зәрури кејфијјәт санмышдыр. Шаирин ше'рләринин бириндә охујуруг».

Гызыл күл бағү бустаным, нә дерсән?
Фәда олсун сәнә чаным, нә дерсән?
Гәрарү сәбрү арамым түкәнди,
Кәсилди күллү фәрманым, нә дерсән?

Әриди илијим, галды сүмүјүм,
Бу тәни тәрк едәр чаным, нә дерсән?

Гаму дәрдлиләрә дәрман булунду,
Давасыз дәрдә дәрманым, нә дерсән?
Әкәр јатсам мин ил торпаг ичиндә,
Дүрүстдүр әһдү пејманым, нә дерсән?

Хәтаи чан илә чун сәни севди
Севән олсунму, султаным, нә дерсән?

Көрүндүјү кими, *Шаһ Исмајыл Хәтаи* гадына, севкили јара нечә инчә сәмимијјәтлә јанашыр, ону «султаным», «дәвасыз дәрдә дәрман» саныб она гаршы әһдү-пејманынын дүрүст, һәгиги, керчәк олдуғуна анд ичир.

Илк мәһәббәт мүхтәлиф јаш дөврүндә баш галдыра биләр. Бә'зән о, садәчә олараг өтәри һиссә чеврилир. Мүәјјән мүддәтдән сонра унудулуб кедир. Чох вахт исә әбәди олур. Инсан өмрү боју ону јаддан чыхара билмир, илк мәһәббәтлә бағлы хатирәләр онун гәлбиндә әбәди јува салдығындан тез-тез јада дүшүр. Һәтта севки һисси о гәдәр гүввәтли вә солмаз олур ки, гадын (киши) бундан сонра һеч кимә көнүл верә билмир.

Бир садә пешә јолчусунун (ад вә фамилијасыны чәкмирик) һәјаты кәләчәк мүстәгил һәјатын астанасында дајанан сизләрдән һәр бириниз үчүн ән көзәл өрнәкдир. О, хәстәханада тибб бачысы ишләјир. Рајонда јашајыр. 40 илдир инсанларын сағламлығы кешијиндә дурур. Мәгсәдимиз онун бу саһәдәки фәалијјәтиндән данышмаг дејилдир. Һәр кәс бир сәнәт, бир пешә илә чәмијјәтә фајдалы олмаға чалышыр. О, илк севкисинә, ичдиҹи сәдагәт вә мәһәббәт андына өмрү боју садиг галан сәчијјәви азәрбајчанлы гадынын образыдыр. Бу образ һеч дә јазычы тәхәјјүлүнүн мәһсулу дејилдир. Чанлы һәјатдан көтүрүлмүшдүр вә бизимлә чијин-чијинә чалышыр, өзүнүн мәһәббәт дастанына јени-јени нахышлар вурур. Онун мәктубу илә таныш олаг: «1940-чы илдә мән нишанлымы Гызыл Орду сыраларына хидмәтә јола салдым. Сонра Бөјүк Вәтән мүһарибәси башланды. Демәк олар ки, бүтүн мүһарибә әрзиндә биз мәктублашырдыг. 1945-чи илин мартында ондан сонунчу мәктубу алдым. Сонра хәбәр кәлди ки, иткин дүшмүшдүр. Чаван оланда онун һаггында мә'лумат топламаға утанырдым. Инди јашым өтмүшдүр. Аиләм јохдур. Һәлә дә ону көзләјирәм. Өмрүмүн сон күнләриндә нишанлымын талејиндән хәбәр билмәк истәјирәм. Әкәр о, һәлак олуб вә һансыса гардашлыг гәбиристанлығында ујујурса, мән ора кедәрдим, мәзарынын мүгәддәс торпағындан бир овуч көтүрүб бағрыма басардым».

Онлар 1939-чу илдә Кировабад Тибб техникумунда тәһсил аларкән таныш олмушлар. Мүһарибә башланмасајды, евләнәчәк вә тәбии ки, хошбәхт һәјат сүрәчәкдиләр. Мүһарибәдән сонра чох адам гыза елчи көндәрди. Лакин о, илк мәһәббәтини, севкисини унутмады. Өз мә'зунијјәтини әһд-пејман бағладығы нишанлысыны ахтармаға сәрф етди. О, индијәдәк Гафгаздан Полша сәрһәдләринәдәк кәзиб долашмыш, кичик лејтенантын вурушдуғу јерләрдә олмуш, лакин бир сораг ала билмәмишдир. Артыг гырхынчы баһардыр ки, үмидлә јол көзләјир. Онун шәклини өзүнүнкү илә биркә бөјүтдүрүб отагда башынын үстүндән асмыш, чәбһәдән көндәрдији 26 мәктубу әзиз хатирә кими горујуб сахлајыр.

Һәр икиси бир-бирини үрәкдән севмишдир, әкәр оғлан дејил, гыз һәлак олсајды, сөз јох ки, о да ешгинә, илгарына дөнүк чыхмазды.

Оғланын көндәрдији мәктубда охујуруг: «Әзизим.. Сән тәсәввүр едә билмәзсән ки, бурада нечә дөјүшләр кедир. Бүтүн бунлары јәгин ки, мүһарибәдән сонра кинода көстәрәчәкләр. Мән јараланмышдым, мә'зунијјәтә һазырлашырдым, лакин фикримдән дашындым. Әввәлчә фашистләри говмаг, Вәтән торпагларыны дүшмәндән тәмизләмәк лазымдыр. Инди һәр бир совет адамы гәләбә үчүн әлиндән кәләни етмәлидир. Ким буну етмирсә, о вичдансыздыр вә нифрәтә лајигдир. Һитлерчиләри мүтләг өз јувасында боғмаг лазымдыр. Сонра хошбәхт јашајачағыг. Биз сәнинлә һөкмән тибб институтуна дахил оларыг. Һәләлик исә дүшмәнлә вурушмалыјам. Көрүшәнәдәк. Тез-тез јаз. Сәни әбәди севән кичик лејтенант, һәрби фелдшер...».

Унутмаз дүнјада севән севәни

Һәр бир нәслин мәһәббәти өзүндә һәм заманын, һәм дә инсанларын психолокијасыны әкс етдирир. Јеткин мәһәббәт һәгиги мәһәббәтдир. Һәгиги мәһәббәт сојујан вә өтүб кечән мәһәббәтдән өз дәринлији илә, һиссләрин даимилији илә фәргләнир. Мәһәббәтә чидди јанашмаг—тәбии еһтираслары әглин, дүшүнчәнин тә'сири илә нәчибләшдирмәји бачармаг демәкдир.

Јеткин мәһәббәт һеч дә физики јахынлыг, чинси еһтирасларын тә'мин едилмәси васитәси кими баша дүшүлмүр. О, инам, зөвг вә вәрдәшләрин интеллектуал вәһдәтиндән ибарәтдир, һәгиги достлуг, гаршылыглы инам вә е'тимад, әмәкдашлыг вә бәрабәрлик, һөрмәт вә гајғы, бир-бири үчүн мәс'улијјәт дашымаг һисси олмадан тәсәввүрә кәтирилмир.

Һәгиги мәһәббәт гаршылыглы олур. Биртәрәфли мәһәббәт исә јалныз мә'нәви вә физики изтираб верир. Јеткин мәһәббәт никаһа, аиләнин јаранмасына дахили тәләбат доғурур. Мәһәббәт әсасында гурулмуш аиләдә инсанын јүксәк әхлаги-идеаллары, емосионал һиссләри пардагланыр. Она көрә дә чәсарәтлә дејә биләрик ки, әхлаги мәһәббәт инсаны дахили вә заһири, мә'нәви вә физики чәһәтдән көзәлләшдирир, нәчибләшдирир, кобуду зәриф вә һәссас, бәдбини никбин, гарагабағы үзүкүләр, дәрдлини севинчли, е'тинасызы гајғыкеш, бәдхаһы хејирхаһ, хәсиси әлиачыг, намәрди мәрд, горхағы чәсарәтли.. едир. О, инсанын исте'дад вә габилијјәтини чичәкләндирир.

Борч вә мәс'улијјәти дәриндән баша дүшмәк вә севимли адам барәсиндә гајғы көстәрмәк мәһәббәт үчүн сәчијјәви чәһәтләрдәндир. Әкәр инсан миннәтдарлыгла севмәји бачарырса, демәк о, ләјагәтлә јашајыр. Худбин һәгиги мә'нада севмәјә габил дејилдир, чүнки о, јалныз өзүнү дүшүнүр.

Јеткин мәһәббәт тәрәфләрдән тәләб едир ки, биринчиси онлар өзләриндә дахилән гаршылыглы мәһәббәт тәләбаты дујсунлар, бир-бирләрини һәгигәтән севдикләринә дәриндән инансынлар. Икинчиси, севкилиләр арасында мүәјјән характер ујғунлуғу јарансын үчүнчүсү, мә'нәви әгидә бирлији (севкилиләрин һәјати көрүшләри әсас е'тибарилә бир-биринә мүвафиг кәлмәлидир) олсун. Бүтүн бунлар һәгиги севкинин шәртләридир. Мәһәббәт олмадан һеч бир вар-дөвләт, шан-шөһрәт аиләнин тәмәлини мөһкәмләндирә билмәз.

Бәстәкар Сүлејман Әләскәров севәнләр арасындакы мүнасибәтләрдән данышаркән ашағыдакылары гејд едир: «Мәһәббәтдә әсас чәһәт инам вә тәләсмәмәкдән, өз һиссләрини мүһафизә етмәкдән вә тәсадүфи әлагәләрә јол вермәмәкдән ибарәт олмалыдыр. Оғланла гызын характери бир-биринә ујғун кәлмәлидир. Аталар јахшы дејиб: «Бој-бухундан јарашмаса јар јара, көнүл кәрәк о көнүлә јарашсын». Гаршылыглы анлашма,

бир-биринә күзәштә кетмәк һәр кәнчин мүгәддәс борчу олмалыдыр».

Бир шәхсин дикәр шәхсә мејли, мараг вә рәғбәти вә с. һәлә мәһәббәт дејилдир. Мәһәббәт инсанын инсана мүнасибәтләринин даһа јүксәк сәвијјәси илә сәчијјәләнир. О, севимли адамын фәрәһиндән вә шадлығындан доған севинчи, бәхтијарлығы дујмаг чәһди кими јараныр. Мәһәббәт дүстуру олдугча садәдир: бир-биринин севинчинә шәрик олмаг, дикәри үчүн даһа бөјүк сәадәт диләмәк. Инсан бунун үчүн чалышырса, демәк үрәкдән севир.

Мәһәббәт габилијјәти анаданкәлмә, фитри дејилдир. О, тәрбијәнин мәһсулудур. Мәһәббәт габилијјәти дә инкишаф едир, тәкмилләшир, јахуд әксинә рүшејм һалында, ибтидаи шәкилдә галыр. О, чичәкләнә дә биләр, сөнә дә... Вә бу тәсадүфи олараг дејил, әксинә психолокија ганунлары үзрә баш верир.

Мүгајисә едәк. Киши вә јахуд гадын чазибәдардыр. Әкәр онун гаврајышы тез-тез хошакәлмәз тәәссүратларла, һиссләрлә мүшајиәт едилирсә, бу вахт онун образы өз-өзлүјүндә икраһ һисси доғурачагдыр. Әксинә инсан фәрәһ, зөвг мәнбәји тә'сири бағышлајырса, онун чазибәдарлығы да артыр. Она көрә дә чәсарәтлә демәк олар ки, мәһәббәт мәһарәти севинч бәхш етмәк мәһарәтидир.

Һәјати мүшаһидә мүәјјән етмишдир ки, һеч бир шеј изсиз өтүшмүр—бир-биримизә бәхш етдијимиз севинч вә изтираб үст-үстә топланыр, мүвафиг олараг ја мәһәббәтин күчләнмәсинә, јахуд мәһвинә сәбәб олур. Она көрә дә мәһәббәт мәһарәти инсан мүнасибәтләриндә фәрәһин топланмасы мәһарәтидир. Һеч бир елм буну өјрәнмәјә гадир дејил.

Мәһәббәтдә хејирхаһлыг вә јахшылыг, диггәтлилик вә гајғы, нәһајәт фәдакарлыг башлыча чәһәтләрдәндир. Кәләчәк өмүр-күн јолдашынын мүәјјәнләшдирилмәсинә көмәк едир. Һәмин адам һаггында истәр-истәмәз фикирләширсән: «Беләси илә аилә гурмаг, онунла бирликдә гоша гарымаг мүмкүндүр».

Полтава вилајәтинин Дјачкова кәндиндә бөјүјүб әрсәјә јетмиш Анна Дмитријевна Мелниклә астаралы Мәммәдһүсејн Шаһвердијев кими. Онлар Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә таныш олмушлар. О вахт Мәммәдһүсејн дөјүшдә ағыр јараланмышды. Ону һушсуз вәзијјәтдә Брјанск һәрби хәстәханасына кәтирмишдиләр. Чохлу ган итирдијиндән она тә'чили ган вурулмалы иди. Бу вахт тибб бачысы Анна һәкимин јанына кедиб хәстәјә онун ганыны вурмағы хаһиш етди. Һәким зәиф вүчудлу гыза бахараг: «Сән өзүн ајаг үстә күчлә дајанырсан. Сәһәрдән ахшамадәк сәнкәрләрдә долашмагдан, бир гарын тох, бир гарын ач доланмагдан сәндә чан галыбмы?»

Лакин Анна тә'кид едирди...

Мәммәдһүсејн өзүнә кәләндә чарпајы гоншусу гызын фәдакарлығыны она данышды. Гыз палатада көрүнәндә о, миннәтдарлығыны билдирәрәк деди: «һәјатымы хилас етдијиндән хәбәрим вар .Инди мүһарибәдир. Сәнин хејирхаһлығынын әвәзини верә билмирәм. Сағлыг олсун».

Бир мүддәт сонра Мәммәдһүсејн сағалараг ајаға галхды. Ону јени дөјүшләр көзләјирди. Ајрыларкән бир-бирләринин үнванларыны көтүрдүләр. Сонралар Анна өзү дә јараланды вә ағыр чәрраһијјә әмәлијјатына мә'руз гал-

ды. О, тезликлә баша дүшдү ки, әрә кетмәли олса да, һеч вахт ана ола билмәјәчәкдир.

Нәһајәт мүһарибә гуртарды. Мүһарибә Аннанын ата-анасыны әлиндән алмышды. Анна үмидсиз бир вәзијјәтдә иди. Әли ишә јатмырды. Белә күнләрин бириндә бир мәктуб алды. Һәмин мәктуб Мәммәдһүсејндән иди. Тезликлә өзү дә кәлди. Сәмими көрүшдүләр. Отуруб дәрдләшдиләр: Мәммәдһүсејн евләнмәк тәклифини она билдирди. Сонра әлавә етди: «Фикирләшмә ки, фәдакарлығынын әвәзини вермәк истәјирәм. Хејр, үрәјим сәни тутуб. Хошбәхт оларыг».

Анна сарсылмышды. О, көз јашларыны сахлаја билмәди вә билдирди ки, ахы о, Мәммәдһүсејни ата етмәјә гадир дејилдир. Онун һеч вахт ушағы олмајачаг.

Сөз Мәһәммәдһүсејни тутду. Лакин бир гәдәр дүшүнүб фикрини гәти билдирди:

—Мән сәни севирәм, Мәнчә, бу кифајәтдир.

Мәһәббәт наминә ушағын өзүндән дә имтина етмәк! Бу ән бөјүк фәдакарлыгдыр!

Анна вә Мәммәдһүсејн Шаһвердијевләр һазырда хошбәхт һәјат сүрүрләр.

Б. Ваһабзадәнин мәһәббәт һаггында дедији ашағыдакы мисралар бурада нечә дә јеринә дүшүр:

Ән үлви, тәмиз дујғудур инсанда мәһәббәт,
Өмрүн јолунда нур сәпир һәр анда мәһәббәт.

Дүнја да мәһәббәтлә дөнүр, фырланыр анчаг,
Мәһвәр дә мәһәббәтди, бу дөвран да мәһәббәт.

Ад-сан да, шәрәф-шан да бир өвладыдыр ешгин,
Шөвкәт дә мәһәббәтди, күлүм, шан да мәһәббәт.

Мин јол де ки, севкидир инсаны учалдан,
Јох фаидәси, јохса әкәр чанда мәһәббәт.

Һәм зөвгүдүр, һәм чөврүдүр өмрүн, о һәјатын,
Инсаны учалдан да, гочалдан да мәһәббәт.

Мәһәббәтлә гочалсан, гоча дејил—чаванса́н.

Сосиалист чәмијјәтиндә мәһәббәт никаһын башлыча әхлаги әсасыдыр. Мәһәббәт һисси һәлә никаһагәдәрки дөврдә јараныр, инкишаф един вә мүәјјән јеткинлик мәрһәләсинә чатыр. Бу һисс аиләнин гурулмасы илә әлагәдар јох олмур, әксинә, хошбәхт бирқәјашајыш һәјат тәрзинин бүнөврәсинә чеврилир. Аиләдә гаршылыглы мүнасибәтин сәмәрәлилијинә сәбәб олур. Аиләнин әхлагилији мәһз әр-арвад мәһәббәтинә әсасланыр. Көзәл, хошбәхт аилә гуран әр-арвад мәһәббәти валидејн вәзифәләрини јеринә јетирмәјә, мүхтәлиф мадди чәтинликләри арадан галдырмаға гүввәт верән бөјүк мә'нәви сәрвәт, түкәнмәз мәнбәдир. Бу һисс севинч бәхш едир, истираһәт саатларыны көзәлләшдирир. Һәмин һисси әр-арвадлыг һәјатынын елә илк күнләриндән е'тибарән горумаг лазымдыр. Мәһәббәтин маһијјәтини, азадлығыны, әр-арвад вәзифәләрини вә намусуну баша дүшмәк зәруридир.

Әр-арвад мәһәббәти өз маһијјәти е'тибарилә һиссләр вә мүнасибәтләрин вәһдәтиндән ибарәтдир. Һиссләрин әсасында инсан нәслини давам етдирмәк мејли дајаныр, лакин инсанын мәһәббәтә олан тәләбатыны чинси әлагәләрин ади физиоложи

чаларлары илә ејниләшдирмәк доғру олмазды. Мәһәббәт һисси шәхсијјәтин тәрбијәси вә өзүнүтәрбијәси нәтичәсиндә формалашыр, инсанын мә'нәви вә естетик сәрвәтләрини тәчәссүм етдирир. Һәгиги мәһәббәт мә'нәви јахынлыгдан башланыр вә никаһын, аилә һәјатынын әсасына чеврилир. Алман философу Һекел јазырды ки, мәһәббәт тәкчә чинсләрин тәбии мүнасибәти дејил, һәм дә әхлаги мүнасибәтләрин, әхлаги вәһдәтин мә'нәви аһәнкдарлығыдыр. Аилә гуруландан сонра кәнч әр-арвадын башлыча әхлаги вәзифәси аиләдә һәр ики тәрәфин һүгуг бәрабәрлијини горумагдан, һөрмәтини вә нүфузуну сахламагдан ибарәтдир. Онларын гаршылыглы сурәтдә бир-биринә һөрмәти мәһәббәтин даһа да мөһкәмләнмәси, һәмишәјашар олмасы илә нәтичәләнир. Һәгиги мәһәббәт әр-арвaддан, һәјатларынын сонунадәк бир-биринә сәдагәтли олмағы тәләб едир.

Аилә һәјатында киши вә гадын психолокијасынын хүсусијјәтләринә дәриндән бәләд олмаг вә һәмин хүсусијјәтләри нәзәрә алмаг, бир-биринин шәхсијјәтинә һөрмәтлә јанашмаг сон дәрәчә вачиб мәсәләләрдир.

...Әр ишдән евә гајыдыр. О, бәрк јорулмушдур. Садәчә олараг физики чәһәтдән истираһәт етмәк—јатыб динчәлмәк, радиоја гулаг асмаг, телевизора бахмаг, душ гәбул етмәк үчүн меһманханаја кетмир. Јахшы шам етмәк үчүн ресторанын гапысыны да ачмыр. Мәһз евә јолланыр. Јол боју арвадынын пәнчәрә гаршысында дајаныб тәбәссүм долу бахышларла көзләдијини вә ону нәвазишлә, меһрибанлыгла гаршылајачағыны хәјалына кәтирәрәк евә тәләсир.

Лакин... зәнкин сәсинә гапыны ачан арвадынын сифәтиндә севинч, додагларында тәбәссүм көрүнмүр, дилиндән «әзизим» вә с. кими нәвазишли сөзләр ешидилмир. Онунчун фәрги јохдур; бу күн әринин һәјатында јенилик баш вериб-вермәјиб, ишдә ганығарачылыг олуб-олмајыб, о шәндир, јохса кәдәрли.....

Вә әкәр бу кими һаллар јалныз һәмин күн дејил, күнләрлә, һәфтәләрлә, ајларла давам едәрсә... Шүбһәсиз, бу јашајыш дејил, әр-арвад үчүн фачиәдир вә бу ојун кеч-тез баша чатасыдыр.

Бә'зиләри белә күман едирләр ки, әр-арвадлыг иттифагы мәһз биринин дикәрини итаәтдә, горху алтында сахламасындан ибарәтдир. Она көрә дә бә'зи кишиләр арвады өзүнә табе етмәк, итаәтдә сахламаг үчүн мүхтәлиф үсуллар ахтарырлар. Лакин горху вә итаәт инсан мүнасибәтләринин һәгиги азадлығы, гадынын јүксәлмәси вә инкишаф етмәси, өз исте'дадыны көстәрмәси үчүн лазыми шәраит олмадығы заман јараныр. Горху мүәјјән вахта гәдәрдир. Чәмијјәтин кичик өзәји—аилә јаранаркән о, пис мүттәфигдир.

Әр-арвад аиләни горујуб сахлаја билмәдикдә арада-бурада, онун-бунун јанында бир-бириндән килејләнир, ичтимаијјәтин көмәјинә үмид бәсләјир вә белә күман едирләр ки, кимсә башга бириси онларын әвәзиндә бүтүн ихтилафлары арадан галдырачаг, јахуд да ипә-сапа јатмајан әри вә ја арвады һеч олмаса јола кәтирмәјә чалышачагдыр.

Шүбһәсиз, аилә мүнасибәтләри горху вә итаәт әсасында де-

7—8. Сәлигә-сәһман, һәм дә сағламлыг демәкдир.

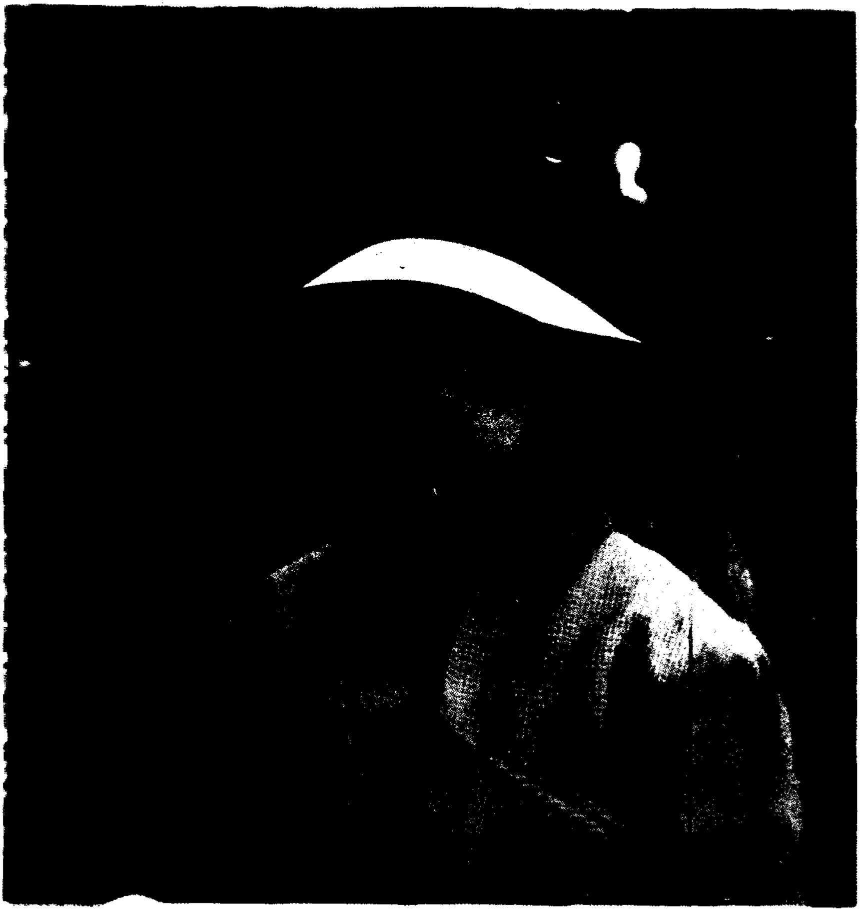

9. *Гызлар бир күнәшдир,*
Оғланларса ај парчасы.

јил, мәһәббәт, гаршылыглы анлашма, гаршылыглы тәләбкарлыг, һөрмәт вә меһрибанлыг әсасында гурулур.

Истеһсал васитәләри үзәриндә сосиалист мүлкиjјәти инсанлар арасында, киши вә гадын арасында сосиал бәрабәрлик мүнасибәтләрини бәргәрар едәркән, киши вә гадын, әр вә арвад ләјагәтинин ичтимаи әсасына чеврилмишдир. Мәһәббәт вә достлуг әсасында гурулан совет аиләсини коммунист әхлагы вә сосиалист һүгугу мөһкәмләндирир. Һәм дә бурада әр-арвадын әмлак гајғысы дејил, әксинә бир-бири вә ушаглар гаршысында гајғысы әсас тәшкил едир.

Мә'нәви әсас олан јердә, һүгуг нормасы да јоха чыхыр. Мәһәббәт сөнүрсә, гаршылыглы анлашма да јох олур. Чох вахт аилә дә мөвчуд олмагдан галыр.

Әр-арвадлығы мөһкәмләдән мә'нәви әсаслар арасында мәһәббәтлә јанашы, киши вә гадын ләјагәти мүһүм рол ојнајыр. Мәһәббәт инсан ләјагәтинә һөрмәт едилән јердә јараныр вә јашајыр. Она көрә дә ләјагәт һаггында гајғы—аилә сәадәти уғрунда шүурлу вә фәал сурәтдә чалышмагдыр.

Мәһәббәт севдијин шәхсә, аиләјә, ушаглара мүнасибәт үзрә борчла ајрылмаздыр. К. Маркс көстәрирди ки, әрин гадына мүнасибәти инсанын инсана олан ән тәбии мүнасибәтидир. Демәли, бу мүнасибәтдә инсанын тәбии давранышынын нә дәрәчәдә инсани давраныш олмасы ашкар едилир.

Бу бахымдан К. Марксын өз арвадына, јәни заманда арвадынын она мүнасибәти һәмыја өрнәк ола биләр. К. Маркс һәјат јолдашы Ченни фон Вестфалени дәрин мәһәббәтлә севир, һәмишә онун һөрмәтини сахлајыр вә һәр ишдә онунла мәсләһәтләширди. О, арвадыны тәкчә һәјат јолдашы дејил, һәм дә әнәл досту сајыр вә севимли Ченниси илә фәхр едирди. Буна онун һәр чүр әсасы вар иди. Варлы вә кубар аиләдә доғулуб тәрбијә алмыш бу көзәл гадын бүтүн зәнкин аиләдән олан вә онунла евләнмәјә чан атан кәнчләри рәдд едиб, јохсул Маркса әрә кетмишди.

О, Маркста һәјат сүрмәјин мадди чәтинликләр, тәлаш вә тәһлүкә илә долу олдуғуну чох јахшы билирди. Лакин бүтүн бунлар Ченнинин гәти аддым атмасына манечилик төрәтмәди. О, өз севкилисинә говушмаг үчүн зәнкин мүһитлә, сакит вә тә'мин олунмуш һәјатла видалашды.

Сонралар дәфәләрлә сүркүнә, јохсуллуг вә еһтијача, дүшмән үнсүрләрин һәдәфләринә, фитнә-фәсадларына, бөһтанларына дучар олдуглары вахтларда исә, гызлары Елеоноранын сөјләдијинә көрә, «вәтәндашлыг борчларынын онлары чағырдығы тәһлүкәли вәзифәдә бүтөв бир дүнја илә һәмишә күмраһлыгла вә горхмаз сурәтдә мүбаризә апарырдылар... Һәлә һеч бир заман ики һәјат—һәр икиси дә белә көзәл, белә бағлы олмамыш, бири дикәрини белә тамамламамышдыр... Һәм бәдбәхтликдә, һәм дә хошбәхтликдә, бүтүн өмүрләри боју онлары мәһәббәт вә достлуг бир-биринә бағламышдыр. Онлар тәрәддүд вә шүбһә нә олдуғуну билмирдиләр вә мәзара гәдәр бир-биринә садиг идиләр».

Һәгигәтән бүтүн мәһрумијјәтләрә вә чәтинликләрә, әзијјәтләрә бахмајараг онлар һәмишә никбин олмуш вә өмүрләринин ахырына кими бир-бирләрини әзәли мәһәббәтлә севмишдиләр.

Әр-арвад арасындакы һәгиги мәһәббәтин гаршысында һәр шеј ачиздир. Ашағыдакы нүмунәјә мурачиәт едәк:

Чәлил Мәммәдгулузадә 1907-чи илдә Һәмидә ханымла евләнди. Бу гадын вахтилә Гарабағ һакими олмуш Ибраһимхәлил ханын гардашы оғлу

Мәммәд бәј Чаванширин нәвәси Әһмәд бәјин гызы иди. Лакин пул кисәсинин ағалыг етдији бир дөврдә варлы-карлы, адлы-санлы аиләдән чыхмыш бир гызын «мүгәддәс» адәт вә ән'әнәләри әлә салан, «динсиз-имансыз» бир адама, «кафәр» бир наширә әрә кетмәси бәјләрин, мүртәче гүввәләрин гәзәбинә сәбәб олмаја билмәзди. Бир чохлары «күнаһкары»—Мирзә Чәлили һәдәләјир, өлдүрәчәкләри илә горхудурдулар. Һәтта она һәчв дә јазырдылар.

Бүтүн бунлара бахмајараг истәр Мирзә Чәлил, истәрсә дә Һәмидә ханым бир-бирини сонсуз мәһәббәтлә севмиш, бир-бирләринә сәдагәтли галмыш, көзәл әр-арвад, лајигли өмүр-күн јолдашы олмушлар.

Һәмидә ханым варлы гоһумларынын, өзүндән разы бәјзадәләрин әксинә олараг бу издивачы өзү үчүн шәрәфли санмышдыр. Онлар 25 ил (Ч. Мәммәдгулузадәнин вәфаты күнүнәдәк) бирликдә јашамышлар. Мирзә Чәлил Һәмидә ханымын дүнјакөрүшүнүн, һәјата бахышынын формалашмасына күчлү тә'сир көстәрмишдир.

Кәлбәчәр рајонун Јаншаг кәндиндә јашајан Илјас баба илә Хатын нәнәнин мәһәббәтини дә бүтүн нәсилләрә нүмунә көстәрмәк олар. Онлар 1886-чы илдә аилә гурмушлар. О вахт бу ики кәнчин шадлыг мәчлисинә јалныз кәнд чамааты јығышмышды. Бир әср сонра онларын «брилијант тој»уна артыг елоба кәлмишди.

Бу меһрибан әр-арвад 103-чү илдир ки, бир јердә хошбәхт јашајыр, бир-биринә чан дејиб, чан ешидирләр. Нечә-нечә оғул вә гызлары, нәвә вә нәтичәләри, көтүчәләри вар. Бөјүк оғланларынын јашы 90-а чатмаг үзрәдир.

Мүхбирләрин: «Белә узун өмүр сүрмәјинизин сирри нәдәдир?»—суалына әр-арвад белә чаваблар вермишләр:

Илјас баба:—Мәни күмраһ сахлајан дағларымызын һавасы, сују-дур. Сүфрәмин һалаллығыдыр .Дост-душмәнә бүтөв олмушам. Гонум-гоншунун хејир-шәринә јарамышам, дүнја малында көзүм олмајыб... Хатын арвад һәмишә јолуму сахлајыб, үзүмә гајытмајыб. Индијә кими бир-биримизә чор да демәмишик.

Хатын нәнә: «Киши гејрәти арвад намусунун јүјәнидир. Күлдән ағыр сөзүнү ешитмәмишәм. Амма һәмишә зәһминдән әримишәм. Биздә кишинин киши иши олуб, арвадын арвад иши...»

Вахтилә, јә'ни 25 ил бундан әввәл Шушанын јахынлығында јерләшән Зәрисли кәндиндә Нәсир Шаһбаз оғлу илә Көјчәк Гулу гызы да өз «брилијант» тојларыны кечирмишләр. Онларын әр-арвадлыг һәјаты да 103 ил иди ки, давам едирди.

Мәһәббәт кечикәндә

Гызлардан бири «Азәрбајчан гадыны» журналына јаздығы мәктубда көстәрир: «Севиб-севилмәјин дә бир вахты вар. Чохлары бу вахты өзләри дә һисс етмәдән өтүрүрләр. Һәрәси дә бир сәбәб үзүндән. Мәним дә өз сәбәбим вар. Орта мәктәбдә пис охумурдум. Арзум журналист олмаг иди .Мәнә јахын дүшән оғланлара кобуд чаваб верирдим. Күја ки, академик олачағам, бирдән әрә кедәчәјим оғлан мәндән әскик олар, шәхсијјәтимә сығышдыра билмәрәм. Илләр бу минвалла вәрәгләнди. Өмүр-күн кечди. Нә академик олдум, нә журналист. Өмүр јолуна нәзәр саланда вахтилә мәнә ешг е'лан едән инди исә көзәл аилә саһиби олан оғланларла растлашанда пешманчылығдан үрәјим ағрыјыр. Гызлара сөзүм будур ки, илк севки чох вахт инсана хошбәхтлик кәтирир. Гој ону горусунлар. Даһа мәним кими

гаршыларына чыхан гисмәтә саjмазлыг көстәрмәсинләр. Кәнчлиjиндә jанында олан мәһәббәтин далынча jаша долдугдан сонра гачанда да чата билмирсән.»

Jазычы С. Дағлынын «Чеһизли гыз» һекаjәсиндә башга бир сәбәб көстәрилир. Бирчәханым кәлин көчән гызлара көз гоjур, Онлар чеһиз нә апарырларса, ики аjағыны бир башмаға дирәjиб һәмин эшjадан алдырыр. Онун чеһизи о гәдәр чохалыр ки, онлары jығмаг үчүн бир отаг аjырырлар. Бирчәханым һәр дәфә ону истәjәнләрә «һәлә чеһизим һазыр деjил»—чавабыны верир. Чеһиз азарына тутулмуш бу гыз пианино, автомашын вә с. алдырыр. Арзу етдиjи бүтүн шеjләр дүзәлир, лакин артыг jашы 30-у адламышдыр. Инди исә отуруб көзләjир, амма даһа онун адыны тутмурлар. Өзү дә һисс етмәдән мәһәббәтини өтүрмүшдүр.

Илләр сезилмәдән өтүб кечир, белә гызлар һәсрәтлә елчи көзләjир, лакин көзләjә-көзләjә галыр, кимсә гапыны ачмыр, көзләр һәсрәтлә jоллара дикилир.

Шаир *Тофиг Баjрам* беләләрини нәзәрдә тутараг деjир:

Илләр боjу сәни кәздим,
Аj кечикән мәһәббәтим!
Сән jубандын, мән тәләсдим,
Кетди кәнчлик тәравәтим,
Аj кечикән мәһәббәтим,

Сән әзабсан, көз jашысан,
Бәхтимин сон нахышысан,
Бәлкә тале гарғышысан,
Бәлкә дә илк сәадәтим,
Аj кечикән мәһәббәтим!

Кәл ки, сәнсиз үрәк бир даш,
Поз гануну, сәдләри аш.
Сева-сева өләjдим каш,
Сән олаjдын вәсиjjәтим,
Аj кечикән мәһәббәтим!

Бир хәстәjәм, әлачым сән,
Бир корам, әл ағачым сән.
Көрүшүнә әл ачым, сән,—
Сән ол мәним сон гисмәтим,
Аj кечикән мәһәббәтим!

Республикамызын учгар дағ кәндләриндә jашаjан гызлар да белә чәтинлик гаршысында галырлар. Мүхтәлиф пешә мәктәбләринә, техникумлара, институтлара охумаға кедән оғланлар һәмин шәһәрләрдә галыб ишләjир вә орада евләниб jашаjырлар. Jазычы Х. Һасилованын геjдләри дедикләримизә әjани сүбутдур. О, дағ раjонларынын биринин тимсалында бизим jухарыда көстәрдиjимиз фикри тәсдиг едир: «Совхозда гызларын асудә вахтларыны мә'налы вә шән кечирмәләри үчүн һәр чүр шәраит jарадылмасына бахмаjараг, jени аиләләрин гурулмасы чох ләнк кедир. Башга кәнд раjонларында олдуғу кими, совхозда да көрүшдүjүм гызларын әксәриjjәтинин jашы отузу адламышды. Лакин индиjәдәк ата евиндә отурмушлар. Совхозда тоj-дүjүн чох надир һалларда баш верир.

Шаир *Нәриман Һәсәнзадә* санки белә гызлары нәзәрдә тутараг јазыр:

Мәһәббәт! Нә дејим бу үлви ада,
Һамыја бир көзлә бахмајыр о да.
Биринә өмүр-күн јолдашы верир,
Башга бирисинә көз јашы верир.

Биз чаван гызлары кәләчәк кәлин, ана, евин гадыны кими тәсәввүр едирик. Бундан мәһрум гызы нечә хошбәхт һесаб етмәк олар? Гызлар кәлин көчмәји, киминсә чырағыны јандырмағы, ана олмағы сәбирсизликлә көзләјирләр.

Азад мәһәббәт

Гәрбдә дәбдә олан курултулу сөзләрдән бири дә мәһәббәтдир. О, ичтимаи һәјатын һәр һансы бир саһәсиндә ишләдилир. Чох заман бу ифадәнин архасында «инстинктин сәрбәстлији», чинси һәјатда азадлыг, шәһвани ингилаб, «азад мәһәббәт» анлајышлары дурур. Бүтүн бунларын әсл маһијјәтини нечә баша дүшмәли? Һүмунә үчүн елә «азад мәһәббәт»дән башлајаг. «Мәһәббәт» ахы нәдән азаддыр?.. Севдијин адамын гаршысында мәс'улијјәт һисси дашымагданмы? Маһијјәт е'тибарилә бу чүр мәһәббәт севкинин, мәһәббәтин өзүндән азад олмаг демәкдир. Бир пара адамлар севки азадлығыны әјләнчә објектләринин мүтәмади шәкилдә дәјишдирилмәси кими баша дүшүрләр. Әслиндә исә мәһәббәт өз тәбиәти бахымындан һәмишә инсанын өзү вә севкилиси гаршысында чавабдеһ олмасы демәкдир.

«Азад мәһәббәт» истисмарын һөкм сүрдүјү өлкәләрдә һаким тәбәгәнин әлиндә адамларын, о чүмләдән кәнчләрин тәфәккүрүнү күтләшдирмәк, башларыны гарышдырмаг, онлары синфи мүбаризәдән јајындырмагда ән тутарлы васитәләрдәндир.

В. И. Ленин вахтилә буржуазијанын «азад мәһәббәт» нәзәријјәсини писләмишдир. Даһи рәһбәр сөһбәтин һансы азадлыгдан кетдијини дәгигләшдирмәји тәләб едирди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра буржуа әхлагынын кәскин тәнгидинин тә'сири алтында кишиләрин гадынлара мүнасибәти саһәсиндә көһнә бахышларын дармадағын едилдији бир шәраитдә мәһәббәтин бәдхаһлары мејдана кәлмишди. Онларын бә'зиләри һәтта гадынларын «миллиләшдирилмәси» вә «ичтимаиләшдирилмәси» кими сәрсәм нәзәријјә ирәли сүрмүш, «азад мәһәббәт буросу» һаггында декрет лајиһәси һазырламышдылар. Һәмин илләрдә «ганадсыз ерос» нәзәријјәси дә мөвчуд иди. Бу нәзәријјәдә ирәли сүрүлүрдү ки, мәһәббәт јохдур, јалныз инстинкт вар, бу да һеч бир шәртилик олмадан сусузлуғун јатырылмасы кими асан вә садә бир шәкилдә тә'мин олунур.

Мәһәббәт, һәр шејдән әввәл, анархистләрин һүчумуна мә'руз галырды. Коммунистләрин бајрағы үзәриндә «азадлыг» сөзү јазылмышдыр. Демәли, нә истәјирсән едә биләрсән, өзүнү һеч нәјә һәсрәт гојма, һәр чүр шәртилик вә чәтинлик мәһв ол-

сун. Биоложи маһијјәт диктатурасынын бәргәрар олмасына, инсан һиссләринин буржуа мәдәнијјәтинин чинсләр арасында мүнасибәтләрдә мәһәббәт, борч, вәзифә, никаһ вә аиләдә әхлагсызлыг шәклиндә өзүнү көстәрән гејри-нормал төрәмәләринин әсарәтиндән азад олмасына апаран сексуал ингилаб заманы кәлиб чатмышдыр—дејә һај-күј гопарырдылар.

О заманкы кәнчләрин бөјүк бир гисми бу нәзәријјәнин тә'сири алтына дүшмүшдүләр. Ингилабын гәләбәсиндән сонракы илк илләрдә мәһәббәт вә аилә проблемләринин шәрһиндә јол верилән вулгар сәһвләр һазырда бир сыра буржуа идеологларынын истинад нөгтәсинә чеврилмишдир. Онлар сүбута чалышырлар ки, куја коммунистләр аиләни дағытмаг истәјирләрмиш. В. И. Ленин буржуа «севки азадлығы» тәләбини вә шәһвәт тамаһкарлығыны гәтијјәтлә рәдд етмишдир. Даһи рәһбәр көстәрирди: «...нәфәсини сахламаг, интизамлы олмаг... мәһәббәтдә дә лазымдыр. Чинси һәјатда шөһрәтпәрәстлик буржуа сифәтидир, бу, позғунлуг әламәтидир».

В. И. Ленин о вахтлар дәбдә олан, азад севки илә гәтијјән әлагәси олмајан «бир стәкан су» адлы нәзәријјәни халг әлејһинә нәзәријјә адландырараг дејирди: «Әлбәттә, сусузлуг өдәнилмәлидир. Лакин нормал адам нормал шәраитдә күчәдә палчығын ичиндә узаныб нohурдан су ичәрми? Јахуд да онларча додаг дәјмиш стәкандан олсун?»

Даһи рәһбәр әсас е'тибарилә диггәти мәһәббәтин ичтимаи маһијјәтинә јөнәлдирди: «Су ичмәк һәгигәтән фәрди ишдир. Лакин севкидә ики адам иштирак едир, сонра исә үчүнчү јени һәјат мејдана чыхыр. Бурада ичтимаи мәнафе вардыр, коллектив гаршысында борч мејдана кәлир».

В. И. Ленин мә'нәви позғунлуға гаршы гәтијјәтлә чыхыш едир вә һәм дә көстәрирди ки, аскетизм тәблиғ етмәк онун һеч ағлына да кәлмир, әксинә, коммунизм өзү илә долғун севкинин, севкили һәјатын да јаратдығы шадлыг вә күмраһлыг кәтирмәлидир. Лакин онун әсасыны севки һиссини нәһајәт е'тибарилә даһа мөһкәм вә јүксәк едән шәхси интизам тәшкил етмәлидир. Белә бир интизамын олмамасы чох вахт шәхси һәјатда адамы севкинин мөвчуд олмасы фактынын өзүнә белә шүбһә илә јанашмаға мәчбур едән, үмидсизлик, инсан мүнасибәтләринин көзәллијинә вә тәмизлијинә инамсызлыг јарадан фачиәләрә, аиләнин дағылмасына, ушагларын јетим галмасына сәбәб олур.

Әкәр мәһәббәтин азадлығы наминә борч вә мәс'улијјәт буржуа нәзәријјәчиләринин гејд етдији кими, инкар едилсәјди, бунунла да мәһәббәтин маһијјәти дә өз-өзлүјүндә инкар олунарды. В. И. Ленинин мәһз мәһәббәт азадлығы вә мәһәббәтдә мәс'улијјәт һаггында ирәли сүрдүјү мүддәалар бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Дејиләнләрә јекун вурараг белә гәнаәтә кәлирик ки, севки азадлығы әслиндә јалныз вә јалныз өмүр-күн јолдашы сечәр-

кән сәрбәст вә азад олмасы, ики кәнчин бир-биринин сосиал, мадди вәзијјәтләрини нәзәрә алмајараг говушмаға чан атмасы кими баша дүшүлмәлидир.

5. СЕВӘНЛӘРИН ДАВРАНЫШ МӘДӘНИЈЈӘТИ

Кәнч дост! Мәһәббәт елә бир һиссдир ки, о, јашындан, чинсиндән, мөвгејиндән асылы олмајараг, һәр кәсин көнүл гапысыны ачыр. Сизин аранызда да еләләри вар ки, бу һисс артыг онун варлығына көврәкчәсинә гәдәм басмышдыр. Сән дә кечтез мәһәббәти хош бир дујғу кими саламлајачагсан. Будур, артыг нәсә сәни нараһат едир, кечәләр јухун гачыр, бахышларыны тавана зилләјиб фикрә кедирсән. Јадына һәмин гыз (оғлан) дүшүр. Ахы, нијә онунла данышанда сәсин титрәјир, үзбәүз кәләндә өзүнү итирир, көрмәјәндә дарыхырсан? Сачлары көзәлдир, һәлә көзләри... һәрдән оғрун-оғрун бахышырсыныз, гәфләтән бахышларыныз тоггушур, јанагларыныз хәфифчә алланыр. Бәс нијә үрәјиндән һәмишә онун тәрәфиндә, мүдафиәсиндә дајанмаг кечир. Һеч о бири оғланлара (гызлара) гаршы белә диггәтли дејилсән, Бәлкә бу мәһәббәтдир?

Әлбәттә, севирсән .Амма јадында сахла ки, мәһәббәтинизин уғурлу олмасы әсасән өзүндән асылыдыр. Һиссләринизин мөһкәмлијиндән, гаршылыглы мүнасибәтләринизин характериндән асылыдыр. Севәнләрин давраныш мәдәнијјәтинә даир бә'зи мәсәләләрлә таныш олмаг истәјирсәнсә, фикрини топла вә китабы охумагда давам ет.

Јүксәк давраныш мәдәнијјәтинә јијәләнмәк, үнсијјәт просесиндә мүәјјән әхлаг гајдаларына әмәл етмәк севкилиләрин бир-биринә олан мүнасибәтини даһа да јахшылашдырыр. Гыза гаршы кобудлуг оғлан үчүн бағышланылмаз сәһвдир. Оғлан баша дүшмәлидир ки, бу күн онунла бир парта архасында, бир синифдә әјләшән гыз сабаһ әр евиндә бир анадыр. Оғлан, јахуд гыз көнүл вердији кәнчин онунла нәзакәтли рәфтарыны, онун һөрмәтини сахладығыны, она гаршы диггәтлилијини һисс едәндә зәннинде јанылмадығыны, өзүнә лајигли өмүр-күн јолдашы сечдијини дүшүнүр. Еләчә дә оғлан.

Илк кәнчлик мәһәббәтиндә һисс әсас рол ојнајыр, кәнчләр севкилини чох вахт көзәл олдуғу үчүн севиб бәјәнир. Јеткин мәһәббәтдә тәрәфләр чох вахт өлчүб-бичир, көтүр-гој едир. Бу дөврдә онларын сечичилик дујуму вә тәнгиди јанашма габилијјәти, мәнтиги тәфәккүр формалашыр. Она көрә дә растлашдыглары гызларын кәләчәк һәјат јолдашы кими тәсәввүрләриндә чанландырдыглары идеала ујғун кәлиб-кәлмәдијини јохлајырлар. Бу һәм гызларда, һәм дә оғланларда белә олур (әлбәттә, истисналары демирик, бу истисналар аз дејил).

Истәр оғлан, истәрсә гыз өз мәһәббәтинин предметини, јә'ни кәләчәк һәјат јолдашы кими сечдији шәхси тәдричән диггәтлә

(бә'зән ки::лин) өјрәнир: о, нечә кејинир, нечә отуруб-дурур, нечә данышыр, күлүр, севинир, нәдән кәдәрләнир. Ишә, гадына, јашлылара, өзүндән бөјүкләрә мүнасибәти, сәлигә-сәһманы, габилијјәти, сәриштәси нечәдир. Характеринин психоложи хүсусијјәтләр: һансы сәвијјәдәдир вә с.

Севәнләр бир-биринә гаршылыглы тәрбијәви тә'сир көстәрирләр. Бири дикәринә өз нөгсаныны дүзәлтмәкдә, чәтинликләри арадан галдырмагда лазыми мәсләһәт верир. Бир сөзлә, оғлан вә гыз сечдији шәхсин хатиринә өзүнү тәкмилләшдирир. Буна көрә дә дејирләр ки, мәһәббәт инсаны нәчибләшдирир, хејирхаһ вә сәмими едир. Лакин бә'зән оғлан вә гыз севкилисинин һаглы ирадларындан нәтичә чыхармыр, өз зәифлијини, гүсурларыны арадан галдырмаг истәмир. Нәтичәдә араларына наразылыг дүшүр. Белә һалларын олмамасы үчүн һәр ики чинсин нүмајәндәси өзүндә күзәштә кедә билмәк бачарығы вә мүбаһисә едә билмәк габилијјәти тәрбијә етмәлидир.

Севәнләр нитг мәдәнијјәтинә дә јијәләнмәлидирләр. Оғлан, јахуд гыз өз данышығына фикир вермәли, нитгиндә мүсаһибинин хәтринә дәјән, ганыны гаралдан сөз ишләтмәмәлидир.

Будур, гаршыда ики кәнч кедир. Оғлан гызын голуна кирмишдир. Меһрибан олдуглары дәрһал һисс олунур. Оғлан нәсә дејир. Гызын сәси кәлир: «Јалан дејирсән». Оғлан јенә тәкрар едир. Гызын сәси кәлир: «Јалан дејирсән». Өтүб кечирик.

Доғрудур, онлар мүбаһисә етмирләр, дава-далаш да салмамышлар. Сакитчә јолларына давам едирләр, нә барәдә данышырлар. Лакин... Фикир вердинизми: гыз әслиндә оғлана гаршы кобудлуг етди. «Јалан дејирсән»— «сән јаланчысан» демәкдир. Јаланчылыг исә инсана хас олан мәнфи кејфијјәтләрдәндир.

Гыз јахшы оларды ки, һәмин ифадәни бир гәдәр јумшаг шәкилдә (мәсәлән, «дејәсән зарафат едирсән», «нәсә инанмырам», «инанмағым кәлмир», «бәлкә сәһв едирсән», «доғру сөзүндүр?» вә с.) ифадә едә биләрди.

Буна бәнзәр дикәр һадисәни исә кәнч әр өзү бизә данышмышдыр. Нишанлы оларкән гызла сөзләри нәдәнсә чәп кәлир. Гыз бармағындакы үзүјү көстәрәрәк:

—Чыхарыб вурарам тәпәнә!—дејә чамаатын көзү гаршысында онун үстүнә гышгырмыш вә ону тәһгир етмишди. (Адамын инанмағы кәлмир. Лакин олмуш һадисәдир).

Илләр кечди. Оғланын садәлөвһлүјү, гызын һијләкәрлији (мәһз истиганлылығы, сәмимилији дејил, һијләкәрлији) нәтичәсиндә онлар евләндиләр. Лакин гыз кәлин дә олду, ана да олду, хасијјәтини исә дәјишмәди. Кобуд иди, кобуд олараг галды. Инди бир јандан гызын өзү, дикәр тәрәфдән онун анасы оғланын башында, нечә дејәрләр, «гоз сындырырлар».

Севәнләр үчүн өз һиссини горумаг зәрурәти

Мәһәббәтдә мүһүм чәһәтләрдән бири өз һиссини горумағы бачармагдыр. Оғлан севкилиси илә күчәдә, кинотеатрда, нәглијјатда, дикәр јерләрдә мүәјјән һədди, норманы көзләмәклә рәфтар етмәлидир. Јерсиз һәрәкәтләрә јол верилмәмәлидир. Бу, севдији адамы тәһгир едәр, башгаларынын диггәтини өзүнә чәлб едәр. Мәсәлән, бә'зән паркда, дәнизкәнары

булварда һамынын көзү гаршысында гызла оғланын бир-бири-лә гол-бојун олдуғунун шаһиди олурсан.

Дәнизкәнары булварда растлашдығымыз бир һадисәдән сөз ачмаг истәрдик. Јајын гызмар чағлары иди. Исти адамы әлдән салырды. Салхым сөјүд исә ағбирчәк вә ихтијар бир гадыны күндән горумагда иди. О, отурачагда әјләшиб көнүл хошлуғу илә динчәлирди. Бахышлары һараса узаглара дикилмишди: бәлкә дә өмрүнүн ачылы-ширинли күнләрини вәрәгләјирди. Аз сонра бураја кәнч оғланла гыз јахынлашды. Саламсыз-кәламсыз гадынын јанындакы бош јердә әјләшдиләр. Гоча гадын бир дә көрду ки, бу чаванлар сармашыг кими бир-бирләринә сарылыблар. Оғлан гызы өпүр, гыз да бәрк-бәрк оғланы гучаглајыб. Өтүб кечәнләрин бахышлары бу «абырсыз»лара зилләнмишди. Лакин онлар өз кефләриндә идиләр. Гадын ахырда дөзә билмәјиб онлара ирад тутду:

—Балаларым, ахы, ајыбдыр. Күнүн күндүз чағында... Нолуб сизә?

Гыз чавабында:

—Нә ајыб иш тутуруг ки?! Өпүшмәк нә вахтдан ајыб олуб? Бир дә сәнә нә! Әкәр бу оғлан сәни өпсәјди, онда һај-һәшир гопармаға сәбәб олардын! Хошун кәлмир, үзүнү чевир. Биз бир-биримизи севирик.

Әлбәттә, бир-биринә һәгигәтән көнүл вермиш кәнчләр белә иш тутмаз, пак вә үлви бир һисси тәһгир етмәзләр. Севимли варлығын адына һөрмәт зәруридир.

Зәрдүштә көрә, «евләнмәк истәјән бир чүт кәнч гыз вә оғлан кәрәк өз давранышлары илә бир-биринә нүмунә олсунлар. Бу анчаг онларын мәһәббәтини мөһкәмләндириб һәјат чарпышмаларында онлара әбәди сәадәт кәтирәр» Лазым кәлән тәгдирдә оғлан гызын, гыз оғланын шәрәф вә ләјагәтини горумлыдыр. Һәгиги мәһәббәт әхлагсызлыгла, бир-биринә һөрмәтсиз мүнасибәтлә бир араја сығмыр. Мәһәббәт һисси үлвидир. О, «күн кечирмәк» зөвгүнә сығынан јаланчы мәһәббәтдән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Һәгиги мәһәббәт әбәди, сөнмәз, јаланчы мәһәббәт өтәри, алдадычы вә мәнафе күдәндир. Белә мәһәббәтдә тәрәфләрдән бири дикәрини шүурлу сурәтдә алдадыр. Вә'дләр верир, ширин сөзләр сөјләјир, гәшәнк кејинир, гаршысындакы пак дујғуларла нәфәс алан бир «гәлби овлајыр», ондан кам алыр. Гыз јалан вә'дләрә инаныр, ширин сөзләрдән хошланыр вә сәһв едир. Бу сәһвин гаршысы исә вахтында алынмадыгда јаланчы мәһәббәтин «гәһрәманы» бә'зән интим мүнасибәтләрдә даһа узаға кедир. Инандыраравг, дилә тутараг хәјанәтә әл атыр.

Кәнчләр өз мүнасибәтләринин маһијјәт е'тибарилә нә илә нәтичәләнәчәјини габагчадан тәсәввүр етмәји бачармалыдырлар. Физики јахынлыг хүсусилә гызлар үчүн ағыр нәтичәләр төрәдә биләр. **Гызлар никаһ бағланана вә кәрдәк гуруланадәк өз исмәтләрини горумалыдырлар. Әр евинә гызларын пак вә алныачыг кетмәси, аилә һәјатынын позулмаз гануну, кәләчәк аилә тәмәлинин мөһкәмлији рәмзидир.**

Мәһәббәт чавабсыз галанда

Белә һаллар да олур. Бә'зән оғланын (гызын) мәһәббәти чавабсыз галыр. Севдији шәхсә гәлбини ачыр, лакин истәдији чавабы алмыр. Үрәјә һөкм етмәк олмаз. Бүтүн варлығынла севди-

јин гыз да башгасыны севә биләр, јахуд сәнин һансы чәһәтинсә она хош кәлмәз. Елә исә мәһәббәт һиссинин јалныз биртәрәфли мејдана чыхдығы тәгдирдә оғлан вә гызларын гаршылыглы мүнасибәтләри нечә олмалыдыр? Әлбәттә, тәәссүф ки, бу һалда барышмаг лазым кәлир. Һәмин гызла (вә јахуд оғланла) кин-күдурәт сахламаг, башгаларынын јанында ону писләмәк јарамаз. Бу, сәнин өзүнү дә, ону да көздән салар. «Јох» чавабы вердијин шәхси өз севкисинә көрә гынамаг, онун һәјәчанларына истеһза илә јанашмаг, әлә салмаг, сәнә тај олмадығыны дост-таныша, сөјләмәк јалныз јүнкүллүк олар. Бу ону пис вәзијјәтдә гојар, утандырар.

Шыхәли Гурбановун «Сәнсиз» пјесини јадымыза салаг:

Марал Фәрһады севир. Лакин оғлан онун ешгинә чаваб вермәк игтидарында дејилдир. Онун гәлбиндә башгасынын мәһәббәти јува гурмушдур. Марал буну там тәсадүфән—әлинә дүшән мәктубдан баша дүшүр вә мә'нәви чәһәтдән санки зәрбә алыр. Севинч белә чәтин анда она тәсәлли верәрәк дејир: «О сәнин хәтрини дүнјалар гәдәр истәјир. Амма севмир... Һәгигәт нә гәдәр ачы олса да, мин јаландан јахшыдыр».

Фәрһад әсл киши кими өзүнү апармыш, намуслу һәрәкәт етмишди. О, гызын севкисиндән истифадә дә едиб ону алдада биләрди. Лакин бу, сөзсүз Фәрһады алчалдар, шәхсијјәтини һечә ендирәрди. О, чох дүзкүн олараг Севинчин васитәсилә өз мүнасибәтини Марала чатдырыр.

Ејни заманда Фәрһад өзү дә Севинчи севир. Лакин Севинч 18 ил әввәл шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүнүн гурбаны олмуш, тој кечәси хүсуси адамлар тәрәфиндән апарылмыш әри Тәрланын јолуну көзләјир вә она садигдир. Фәрһад үрәјини она ачанда Севинч дәрин сәмимијјәтлә бу издивачын гејри-мүмкүнлүјүнә ону инандырмаға чалышыр:

—Ону билирсән ки, биз һәмишә үч нәфәр олачағыг: сән, мән, о! (Тәрланын дивардакы шәклини көстәрир). Буну билирдин?

—Билирдим, Севинч, билирдим.

—Билирсән вә разысан, еләми? Кет, динчәл, Фәрһад, јолдан кәлмисән, јорғунсан, кет, әзизим, үч гәлбин мәһәббәтини бир үрәјә сығышдырмаг олмаз... Онун адәтим сәсләри һәлә дә гулагларымдадыр. Елә бил бизи дүнән ајырдылар. Һәмишә көзүм јолда олмушдур. Елә бил бах индичә гапыны ачыб ичәри кирәчәк (Гапынын зәнки чалыныр. Севинч јөнәлир. Әлиндә кичик бир зәрф гајыдыр... титрәк әлләрилә зәрфи ачыр, өзүнү топлајараг охујур). *Сизин әринизә... бәраәт верилмишдир!!!*

Узун ајрылыгдан сонра Тәрлан вә Севинч бир-биринә говушурлар. Фәрһад нәинки өз талеји илә барышыр, һәтта онларын хошбәхтлијинә, нәһајәт бир јердә олмаларына үрәкдән севинир...

М. С. Ордубадинин «Гылынч вә гәләм» романында Гәтибә Низамијә ашиг олур. Лакин ајдынлашыр ки, шаирин севкилиси вардыр. Низами она һәгигәти анлатса да Гәтибә өзүнү тәһгир олунмуш саныр. Һүсамәддинин:

—Инди мәни дејин көрүм јенәдәми ону севәчәксиниз?—суалына:

—Хејр, севмәјәчәјәм, инанын, инди о мәним душмәнимдир. Мән она Рә'насилә хошбәхт јашамаға имкан вермәјәчәјәм. Һәтта мүмкүн оларса, ону мәһв етдириб өлдүрәчәјәм,—чавабыны верир.

Доғрудан да о, сонралар Низамијә гәним кәсилир, һәр чүр һијлә вә кәләклә онун өлүмүнә чалышыр. Гәтибәнин бачысы Талиә вәлиәһд Әбубәкрдән мәлаикәнин (јә'ни Гәтибәнин— Ә. Ә., А. А.) Низамијә нифрәтинин сәбәбини өјрәнмәк истәјәндә о дејир:

—Бир пијалә зәһәри ичмәк мүмкүндүр. Лакин үрәјин севмәдији бир адама севки е'лан етмәк мүмкүн олан ишләрдән дејил. Бир мәһәббәти сәрвәт вә көзәллик илә газанмаг олмаз. Чүнки севки вичдани бир мәсәләдир. Буна көрә дә сәни севә билмәјән бир адама дүшмән кими бахмамалысан... Јени заманда сәнин зөвг вә марағынын әлејһинә олараг өзүнә севки е'лан едән адамлары да чәзаландырмаға һаггын јохдур...

Һәмин сөзләрдә дәрин һәгигәт кизләнмишдир. Индинин өзүндә дә бә'зи шәхсләр (истәр киши вә гадын) мәһәббәтләри чавабсыз галдыгда гисас алмаг үчүн фүрсәт ахтарыр вә јахуд оғлан ону севмәјән гызы көтүрүб гачыр. Һәјатдан буна аид онларла нүмунәләр кәтирмәк мүмкүндүр. Сизин бу барәдә фикир јүрүтмәјиниз дә мараглы оларды.

Оғлан вә гызларын таныш олмалары

Кәнчләр мүхтәлиф шәраитләрдә: күчәдә, нәглијјатда, театрда, кинода, гонаглыгларда, ад күнләриндә, тојда-дүјүндә, гоһумларыкилдә, ишләдикләри вә тәһсил алдыглары јерләрдә таныш олурлар.

Мәһәббәт инсанларын үзәринә бөјүк мәс'улијјәт гојур. Әкәр оғлан хошуна кәлән бир гызла растлашырса, јенијетмәлик вә илк кәнчлик дөврүндә тәбии севки тәләбатыны чох вахт мәһәббәтин өзү кими гәбул едир. Әсл һисси өтәри һиссдән ајырмаг үчүн һәмин һисси јохламаг вачибдир. Илк бахышдан да севмәк мүмкүндүр, лакин өз һиссини јохламаг шәрти илә. Чидди һисс баш галдырмышдыса, бурада нә гәбаһәт вар? Мәсәлән, *Ү. Һачыбәјовун «Аршын мал алан»* мусигили комедијасында Әскәр Күлчөһрәни мәһз илк дәфә көрмәклә севир вә бу да уғурлу никаһла нәтичәләнир. Әлбәттә бу уғурлу севки вә никаһы алгышлајырыг, лакин...

Чох вахт илк бахышдан таныш олмаг вә илк танышлыгдан евләнмәк јанлыш аддым атмаға кәтириб чыхарыр .Рајондан Бакыја кәлән кәнч тәсадүфән күчәдә бир гызла растлашыр. Көтүр-гој етмәдән илк бахышда көзүнү тутан гызы кәндләринә апарыр. Әлбәттә, бу тәсадүфи танышлыгда гызын күнаһы аз дејил. О, бу аддымы атмамалы вә танышлығын никбин сонлуғуна тәләсмәмәли иди. Тәләсди вә ағыр нәтичәсини көрдү. Мәкәр саф мәһәббәт һәр һансы бир хырда тәсадүфә бел бағлаја биләрми? Белә тәсадүфи танышлыгла јаранан аиләнин мөһкәмлијинә зәманәт вермәк мүмкүндүрмү? Һәмин тәләм-тәләсик издивачдан инди галан көрпә бир ушагдыр, бир дә кәнч ананын көз јашлары.

Тәсадүф.... Тәсадүф...

Һазырда кәнчләри дүшүндүрән бир мәсәлә дә вар. Оғлан вә гызлар таныш олдуглары мүддәтдә көрүшүр, кәзмәјә чыхыр, киноја, театра, консертә кедирләр. Лакин мүәјјән вахт кечдикдән сонра баша дүшүрләр ки, бир-бирләри үчүн јаранмамышлар, характерләри бир-биринин әксинәдир. Вә ајрылырлар... Бәс гызын ады? Ахы, һәмин гызы таныш-билиш, гоһум-гоншу оғланла көрмүшләр. Бу, башга бир оғланын гыза чидди шәкилдә, севки һисси илә јанашмасына мане олмазмы? Она јүнкүл хасијјәтли гыз кими мүнасибәт бәсләмәзләрми?

Һәр шеј гызын давранышындан, әхлагындан, вахтилә таныш олдуғу оғланла өзү арасында психоложи мәсафә сахлаја билмәсиндән чох асылыдыр. Һәјатда нишаныны гајтармыш нечә гыз таныјырыг. Бу о демәк дејил ки, онлар әхлагсыздырлар. Һәмин гызлар сонрадан әрә кетмиш, хошбәхт олмушлар. Онларын бә'зиләри ата-аналарынын тәһрики илә нишанланмыш, лакин таныма, өјрәнмә просесиндә баша дүшмүшләр ки, сәадәтә чата билмәјәчәкләр. Бу сәадәтә кедән јолу тапмамышлар.

НИКАҺ ВӘ АИЛӘ

1. НИКАҺ ГАНУНЛАРЫ ИЛӘ

Истисмарчы чәмиjјәтдә никаһ

Сөһбәтә бу күн бәлкә дә күлмәли көрүнәчәк бир әһвалатла башламаг истәјирик. *Абдулла Шаиг «Хатирәләрим»* адлы китабында јазыр ки, Азәрбајчан кәндләри илә јахындан таныш олмадығым үчүн 1908-чи илин јајыны кәнддә кечирмәк фикринә дүшдүм. Анам вә јолдашым Разијә илә бирликдә Губанын Рустов кәндинә кетдик. Кәнд кохасынын бөјүк арвады өз отағыны бизә кирајәјә верди.

Коханын ики арвады вар иди. Бөјүк арвадын өвлады олмамышды. Кичик арвадын ики оғлу варды.

...Коханын бөјүк оғлу он ики јашында иди. Ону Гонаг кәнддән бир гыза нишанламышдылар. Евдә тоја һазырлыг кедирди. Гызын исә он јашында олдуғуну дејирдиләр. Бир ахшам һәјәтә кәбә, халча вә палаз дөшәјиб тој бүсаты гурдулар.

Арвад, киши јаваш-јаваш кәлирди. Тоја о заман мәшһур олан ашыг Талыбы чағырмышдылар. Зурначылар чалыр, гызлар, оғланлар ојнајырды. Гызы кәтирмәк үчүн Гонаг кәндә беш-алты атлы көндәрмишдиләр. Кечә саат он радәләриндә кәлини ат үстүндә кәтирдиләр.

Кәлини гаршыладылар. Тој мәчлиси гызышды. Оғланын вә гызын гаршысында анасы, јахуд гоһум-гызлар ојнады. Бәј илә кәлинин јухусу кәлдијиндән онлары јатырдылар. Ашыг Талыб ортаја атылыб әлиндә саз ашыглара мәхсус һәрәкәтләри илә чалыб-охумаға башлады. О вахта гәдәр мән ашыг мәчлиси көрмәмишдим. Ашыг Талыб сазыны чалараг ајагларыны ојнада-ојнада мәчлиси доланыр вә өзүнә мәхсус ширин бир әда илә «Күл сумаха нејләди?» дастаныны данышыр вә арабир јери кәлдикдә сазыны чалыб охујурду. Һамынын көзүндән јуху чәкилмиш, бөјүк мараг илә дастаны динләјирдик. Ашыг Талыб мәни елә чәлб етмишди ки, кечәнин нә вахт олдуғуну билмирдим. Ашыг дастаны сәһәрә јахын гуртарды. Гонаглар дағылды, биз дә истираһәт үчүн отағымыза чәкилдик.

Сәһәр ојандығымыз заман оғлан илә гызын артырмада палаз салыб отаг бәзәдикләрини көрдүк. Кәлин кәләркән өзүјлә бәрабәр кәтирдији әскиләрдән гајрылмыш кукласыны ојнадырды. Мән узагдан онларын ојунуна вә данышыгларына диггәтлә фикир верирдим. Бирдән оғлан гыза мүрачиәтлә деди: «Мәсмә, сәнин дикинин гызыдыр. Кәл, бир оғлан дикин дә гајыраг .Сонра онлара тој елајәк». Гыз разы олду, оғлан тез галхыб кетди, бир аздан әлиндә бир кичик ағач вә бир нечә чындыр кәлди. Севинә-севинә: «Инди мән сәнә бир оғлан дикин дә гајырарам, анам да она палтар тикәр»,—дејиб ишә башлады.

Гыз бир аз оғланын ишләмәсинә бахдыгдан сонра бирдән ајаға галхыб: «Мән евимизә кедирәм»,—дејә ағламсынды. Оғлан әл-ајаға дүшүб: «Сән даһа евинизә кетмәјәчәксән, Атан, анан сәни мәнә верибдир»—деди. Гыз ағламаға башлады. Оғланын бөјүк анасы кәлди. Гызы нә гәдәр диләтутду, гыз сакит олмады, бир гәдәр ағладыгдан сонра палазын үстүндә узаныб јатды.

Биз Рустовдан гајыдана јахын бөјүк арвад күнүсүнүн ачығына Кохаја үчүнчү арвад алмаға һазырлашырды. Кохаңы дилә тутуб разы салмышды. Анчаг һајыф ки, биз о комедијалары көрмәдик...

Истисмарчы чәмијјәтин вә шәриәтин ганунлары һәр аддымбашы гызларын вә гадынларын һејсијјәтини, мәнлијини, исмәтини, шәрәф вә ләјагәтини тапдаламышдыр. Зүлм вә әзијјәтдән, һүгугсузлуг, әдаләтсизлик вә тәһгирдән гадын чана дојмушду. Көз јашлары онун тәсәллиси иди. Анчаг гадынын сәсини чыхармаға, бошанмаға чәсарәти чатмырды, чүнки онун ади е'тиразыны белә, «кишинин үзүнә ағ олмасы» кими гијмәтләндирир, һәтта чох вахт әхлагсызлыг һесаб едирдиләр. Киши исә истәдији вахт арвадыны бошаја биләрди. Бундан өтрү онун һеч бир изаһат вермәдән үч дәфә «Сән мәним арвадым дејилсән» вә с. демәси кифајәт иди.

Азјашлы гызларын әрә верилмәси дә истисмарчы чәмијјәтин мәнфур ганунларындан бирвидир. Бу, шәриәтин һүгуг нормалары илә рәсмиләшдирилирди.

Г. Кәримовун «Шәриәт вә онун сосиал маһијјәти» китабында көстәрилдији кими, 9 јаш гызлар үчүн јеткнлик јашы сајылырды. Гызларын јеткинлик сәвијјәсини исә чох вахт гәрибә «үсул-

Гызларын белә кичик јашында зорла әрә верилмәси бир чох һалларда фачиә илә нәтичәләнирди. Ән дәһшәтлиси исә бу иди ки, аилә-никаһ актларында јаш бәрабәрлији көзләнилмирди. Доггуз јашлы гызчығазы һәтта 60 јашлы кишијә әрә верә биләрдиләр.

Гызларын 9 јашындан әрә верилмәси бир нөв ганун һалыны алмышды. Азәрбајчанда бу ганун 1872-чи иләдәк рәсми сурәтдә өз гүввәсини сахламышды. Һәмин ганун әсрләр боју заваллы азјашлы гызлары ушаглыг зөвгүндән вә сәадәтиндән мәһрум етмиш, онларын мәнлијини алчалтмыш, физики инкишафдан гојмушду. Јалныз 1872-чи илдә халгын тәләби гаршысында дајана билмәјән һакимијјәт органлары һәмин гануну дәјишдирмишди. Анчаг јени ганун да әввәлкиндән чидди сурәтдә фәргләнмирди. Оғланлара 15, гызлара 13 јашындан никаһ мүнасибәтинә кирмәјә ичазә верилирди. Һәм дә никаһ јашынын позулмасы үзәриндә дөвләт нәзарәти, демәк олар ки, јох дәрәчәсиндә иди. Руһаниләр билдикләрини едир, азјашлы гызларын әрә верилмәсинә шәраит јарадырдылар. Мәсәлән, 1908-чи илдә Газах маһалынын Салаһлы кәндиндә јашајан Чичи ханым адлы бириси Загафгазијада баш руһани мәчлисинә әризә көндәрәрәк билдирирди ки, онун 9 јашлы гызыны зорла гачырмышлар. О, ачизанә сурәтдә хаһиш едирди ки, заваллы гызы анасына гајтармагда көмәк көстәрсинләр. О дөврдә белә һаллар тез-тез баш верирди вә ади һал сајылдығындан баш руһани мәчлиси сајмазјана сурәтдә Чичи ханыма ашағыдакы мәзмунда чаваб јазмышды: «Гызыныз апарыларкән ики нәфәр мүсәлманын шаһидлији илә кәбин кәсилмишдир. Шәриәт гајдалары көзләнилдијиндән баш мәчлис бу иши ганунн вә битмиш һесаб едир».

Кечмиш заманларда мә'сум гызларын талеји илә бу чүр ојнајырлармыш.

Ингилабдан әввәл гызлар әрә вериләркән онларын разылығы, һәмин адамы севиб-севмәдиjи нәзәрә алынмырды. Һәтта гызлар тој кечәсинәдәк нишанлыларынын ким олдуғуну әмәллибашлы билмир, онун үзүнү белә көрмүрдүләр. Гыз үчүн әр сечилмәсиндә бүтүн ихтиjар ата-ананын әлиндә иди.

«Нишанлы бир гыз» мәгаләси бу бахымдан характерикдир. Зорла әрә верилмәсиндән һәдсиз наразы галан, лакин һеч чүр чыхыш јолу тапа билмәjән гыз ағлаjараг деjир: «...Еj мәним гара бәхтим, нә оларды ки, мән анадан олаjдым Фирәнкистан шәһәрләринин бириндә, атамын ады олаjды Фридрих, анамын ады олаjды Августина, мәним адым олаjды Мариjа. Нә оларды дүнjаны ишыгландыран күнүн үзүнә һәрдәнбир бахмыш олаjдым вә атам, анам мәни гоча кишиjә вермәк истәjәндә бир сөз данышмаға ихтиjарым олаjды. Еj мәним гара бәхтим, нә олаjды ки, милjонларла jазылан китаблардан икичәчиjини охумуш олаjдым вә биләjдим ки, дүнjаjа нәдән өтрү кәлмишәм»

Истисмарчы чәмиjјәтдә никаһа мүнасибәт белә иди.

Сосиализм чәмиjјәтиндә никаһ

Һәр бир шәхсин өмрүндә үч ән әламәтдар күн мөвчуддур. Онлар *олум* (инсанын дүнjаjа көз ачдығы күн), *ичтимаи олум* (евләндиjи, әрә кетдиjи күн) вә *өлүм* күнләридир. Бу күнләрин һәр бири jазылы сурәтдә дөвләт идарәләриндә рәсмиләшдирилир. Инсан бу мәрасимләрин jалныз бириндә өзү jахындан вә шүурлу сурәтдә иштирак един, акты өзү имзалаjыр. Бу, никаһ актыдыр!

Никаһ чинси мүнасибәтләрин бир нечә формасы мөвчуддур: моногам (тәкникаһлыг); полигам (чохарвадлыг); вә полиандрик (чохәрлик).

Һазырда өлкәләрин бөjүк әксәриjјәтиндә ганунла jалныз *моногам аилә* (бир кишинин бир гадынла биркә jашамасы вә тәсәррүфаты биркә идарә етмәси) танынып.

Полигам никаһ (бир кишинин бир нечә гадынла никаһ-чинси мүнасибәтә кирмәси) Африканын вә Асиjанын бир сыра өлкәләриндә, о чүмләдән Малазиjа, Бирма, Вjетнам, Кампучиjа, Иран вә с. jаjылмышдыр. Полигамиjанын башлыча сәбәби чинсләрин тәнасүблүjү, өлүм һалларынын, әсас е'тибары илә мүһарибәләрин нәтичәсиндә гадынларын саjынын кишиләрин саjыны өтүб кечмәсидир.

Полиандиjа никаһ (бир нечә кишинин бир гадынла биркә jашамасы) гадынларын аз олдуғу гәбилә вә өлкәләрдә (Тибет вә с.) раст кәлинир.

Өлкәмиздә ганунла моногам аилә типи танынып.

Һәр күн ССРИ-дә, о чүмләдән, республикамызда нечә-нечә кәнч никаһ бағлаjыр, нечә-нечә аиләнин тәмәл дашы гојулур. Һәр дәфә никаһы гејд едән тәшкилатын нүмаjәндәси—вәтәндаш вәзиjјәти актларынын гејдиjјаты шө'бәсинин мүдири кәнч әр-арвады белә хош сөзләрлә тәбрик един, онлара аилә хошбәхтлиjи арзулаjыр.

Сосиализм чәмијјәтиндә никаһ игтисади мүлаһизәләрдән азад олуб кишиләрин вә гадынларын мәһәббәтә, сәдагәтә, ушагларын олмасы арзусуна әсасланан көнүллү, бәрабәрһүгуглу иттифагдыр. Никаһ мүнасибәтләринин тәнзимләнмәсиндә мәсчидин, јахуд килсәнин һеч бир сәлаһијјәти јохдур. Ингилабдан әввәлки илләрдән фәргли олараг, **һазырда никаһын дини мәрасими һүгуги әһәмијјәтә малик дејилдир,** әксинә, дөвләт органларында гејдијјат олмазса, һәмин адамлар әр-арвад сајылмырлар.

Азәрбајчан ССР-дә никаһын бағланмасы әрлә арвад арасында, валидејнләрлә ушаглар арасында мүнасибәтләр, өвладлыға көтүрмә, аталығын мүәјјән едилмәси, алимент тутулмасы, гәјјумлуг вә һимајәчилик, никаһын позулмасы, вәтәндашлыг вәзијјәти актларынын гејдә алынмасы Азәрбајчан ССР Ганунверичилији илә тәнзим едилир.

Никаһын бағланмасы гајдасы илә таныш олмаг үчүн Азәрбајчан ССР Никаһ вә аилә Мәчәлләсинин 13 вә 14-чү маддәләрини нәзәрдән кечирәк.

Маддә 13.

Никаһын бағланмасы. Никаһ вәтәндашлыг вәзијјәти актларыны гејдә алан дөвләт органларында бағланыр. Никаһын гејдә алынмасы һәм дөвләт мәнафеји вә ичтимаи мәнафе үчүн, һәм дә әр-арвадын вә ушагларын шәхси вә әмлак һүгугларынын вә мәнафејинин мүһафизәси илә мүәјјән едилир.

Маддә 14.

Никаһын бағланма гајдасы. Евләнмәк арзусунда оланлар вәтәндашлыг вәзијјәти актларыны гејдә алан дөвләт органына әризә вердикдән бир ај сонра никаһ бағланыр.

Үзүрлү сәбәбләр олдугда бир ајлыг мүддәт рајон, шәһәр, шәһәрдә рајон халг депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсинин вәтәндашлыг вәзијјәти актларыны гејдә алан шө'бәсинин мүдири тәрәфиндән, гәсәбәләрдә вә кәнд јашајыш мәнтәгәләриндә исә гәсәбә, кәнд халг депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсинин сәдри тәрәфиндән гысалдыла биләр вә ја бир ајдан чох олмајараг узадыла биләр.

«Әризә вердикдән бир ај сонра».. Бу сөзләрә диггәт един. Кәнчләрин бир чоху аилә гуранда һиссијјата гапылыр, фикирләшмир. Никаһ бағланандан нәинки бир нечә ај, һәтта бир нечә күн кечәндән сонра бошанмаг үчүн әризә верирләр. Сосиологлар белә аиләләри тәсадүфи аиләләр адландырырлар. Бу аиләләр нечә гурулур? Онун механизми бизә мә'лумдур: оғлан вә ја гыз күчәдә, јахуд театрда, истираһәт евиндә, гатарда тәсадүфән растлашырлар, бир-биринин хошуна кәлирләр вә евләнмәк үчүн әризә верирләр.

Мәһәббәт анлары баһар тәравәтлидир, өмрүн романтик сәһифәләриндә дүнја сәһәр дә, ахшам да адама ишыглы көрүнүр, о һеч чох шеји анламыр, бу һагда фикирләшмир вә фикирләшмәк истәмир дә. Һалбуки аилә гурмаг өмүр-күн севдасыдыр,

мәс'улијјәтли аддымдыр. Бу анларда һәр бир гыз вә оғлан чидди фикирләшмәли, өз һиссләрини ағыл сүзкәчиндән кечирмәлидир. Бах, буна көрә дә никаһ әризә верилдикдән бир ај сонра бағланылыр. Сон илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, бир ај узун мүддәт олмаса да, оғлан вә гызларын өз һиссләрини јохламасында мүһүм рол ојнајыр. Сосиологларын һесабламаларына көрә, һәтта онларын бир гисми—тәхминән 10%-и мүәјјән олунмуш бир ај мүддәтиндә өз фикриндән дашыныр, никаһ бағламаға кәлмирләр.

Никаһын бағланмасы шәртләри һансылардыр? Азәрбајчан ССР никаһ вә аилә мәчәлләсинин 16-чы маддәсиндә бу суала ајдын чаваб верилир: никаһын бағланмасы үчүн никаһа дахил олан шәхсләрин гаршылыглы разылығы вә онларын никаһ јашына чатмалары зәруридир.

Көрүндүјү кими, өлкәмиздә никаһа дахил олмаг үчүн ики шәрт тәләб олунур.

1. **Никаһа дахил олан шәхсләрин гаршылыглы разылығынын олмасы.** Әсас сөз аилә гуранларын—гыз вә оғланындыр. Валидејнләрин һәмин издивача разылыг вериб-вермәмәләри никаһ бағланаркән һеч бир һүгуги әһәмијјәт дашымыр. Онлар өз өвладларына јалныз мәсләһәт вә хејир-дуа верә биләрләр.

Әкәр вермәсәләр, нә олар? Нағылларда, дастанларда дејилир ки, ата-ана өз өвладларына хејир-дуа вермәсә, о хошбәхт олмаз. Ата-анаја ағ оланын үзү күлмәз. Бир аталар сөзүндә исә дејилир ки, өвлады ананын гарғышы тутмур, атанын гарғышы исә тутур.

Бизим һәр биримиз чох јахшы билирик ки, әсил ана вә ата һеч вахт өз өвладына гарғыш етмир вә етмәз дә. Ким өз баласына пис күн истәјәр? Ушагларын аилә хошбәхтлијини дә валидејн хејир-дуасы илә бирбаша әлагәләндирмәк дүзкүн олмазды. Хошбәхтлик ,о чүмләдән аилә сәадәти һәр кәсин өз әлиндәдир.

Бәс аилә гуранда валидејнин хејир-дуасы лазымдырмы? Кәлин, бу һагда әтрафлы фикирләшәк.

«Валидејн-өвладлар» мүнасибәтләрини мүхтәлиф истигамәтләрдә тәһлил етмәк олар. Биз јухарыда онлардан бири—һүгуги истигамәт һаггында данышдыг. Бу, мәсәләнин анчаг бир тәрәфидир. «Валидејн-өвладлар» мүнасибәтинин әхлаги, психоложи, педагожи вә б. истигамәтләри дә вардыр. Аилә гураркән диггәти тәкчә мәсәләнин һүгуги тәрәфинә јөнәлтсәк, онун дикәр амилләрлә—әхлаги, психоложи, педагожи вә б. амилләрлә әлагәсини нәзәрә алмасаг сәһвә јол верә биләрик.

Биз көрүнмәз телләрлә өз валидејнләримизлә бағлыјыг. Оғул-гыз тоју көрмәк онларын тәкчә үлви арзусу дејил, бәлкә дә бүтөвлүкдә һәјатларынын мә'насыны тәшкил едир. Онларын бөјүк һәјат тәчрүбәси вардыр, инсанлары даһа јахшы танıјырлар, сәһв едә-едә мүдрикләшибләр. Һәјатымызын һәр бир мәрһәләсиндә, о чүмләдән сөзүн әсл мә'насында мүстәгил аддым

кешмәкешли дүнјанын ағушуна атыланда, аилә гуранда онларын мүдрик мәсләһәтләри бизә һәјан олур, голумуздан тутур, әсил јол көстәрир.

Сизин ата-аналарынызын чоху да хошбәхт аилә гурдуглары үчүн өз валидејнләринә миннәтдардырлар.

Бир сыра һалларда исә... ајры-ајры валидејнләр ушагларын һәјатынын мәһз бу мәс'ул дөврүндә чидди сәһвә јол верирләр. Онлар ушагларын хошбәхтлији һаггында дүшүнмәк əвəзинә, кам билир, нәләр һаггында фикирләшир, өз өвладларынын арзу вә истәји илә һесаблашмыр, зоракылыг едир, садәчә олараг онларын талеји илә ојнајырлар. Әкәр белә һалларда оғланлар вә гызлар өзләринин гануни һүгугларындан истифадә едирләрсә, ким дејә биләр ки, онлар һаглы дејилдирләр? Чаваб ајдындыр, изаһата, нечә дејәрләр, еһтијач јохдур.

Белә олдугда, өз көнлүнүн сәси илә аилә гуран оғлан вә гызларын мәс'улијјәти даһа да артыр. Чүнки инсан һәјатынын ән мәс'ул бир мәрһәләсиндә мүстәгил аддымы өзләри атырлар, өмүр-күн јолдашы олмаг гәрарыны өзләри гәбул едирләр.

2. **Никаһа дахил олан шәхсләрин никаһ јашына чатмалары.** Республикамызда 1970-чи илин апрел ајынын 1-нәдәк гызлар 16 јашында оларкән һәдди-бүлуға чатмыш һесаб олунур вә онларын никаһ мүнасибәтинә кирмәсинә ичазә верилирди. Бу исә онларын һәм физики јеткинлијә чатмасына, һәм дә орта тәһсил алынмасына мане олурду.

Мәһз буна көрә дә 1970-чи ил апрел ајынын 1-дән гүввәјә минмиш Азәрбајчан ССР никаһ вә аилә мәчәлләсиндә һәмин мәсәләјә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Мәчәлләнин 15-чи маддәси илә һәм оғланлар, һәм дә гызлар үчүн никаһ јашы 18 јаш мүәјјән едилмишдир. (Бә'зи мүстәсна һалларда рајон (шәһәр), шәһәрдә рајон Халг депутатлары Советинин Ичраијјә Комитәси никаһ јашыны бир илдән чох олмајараг азалда биләр).

18 јашын никаһ јашы кими мүәјјән едилмәси оғлан вә гызларын физики јеткинликлә јанашы һәм дә әхлаги вә мә'нәви јеткинлијә чатмасы, кәнч ананын вә доғулачаг ушағын сағламлығынын горунмасы бахымындан бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Бу саһәдә наилијјәтләримиз чохдур. Халгын тәһсил-мәдәни сәвијјәси артдыгча, әһалинин никаһ јашына мүнасибәти дә дәјишир. Буна көрә дә Абдулла Шаигин «Хатирәләрим» әсәриндә тәсвир етдији һадисә илә таныш оларкән тәәччүб едирик, һејрәтләнирик.

Һәр бир оғлан вә гыз аилә гурмаг үчүн физиоложи јеткинликдән әлавә, кифајәт гәдәр һәјат тәчрүбәсинә јијәләнмәли, психоложи вә сосиал чәһәтдән формалашмалыдыр. Бу тәчрүбәни исә он сәккиз јашына гәдәр топламаг, шүбһәсиз, чәтиндир. Бурада игтисади-сосиал амилләрин дә ролуну нәзәрә алмаг лазымдыр. Сон илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, оғланлар бир гајда олараг Совет Ордусунда хидмәт етдикдән, еләчә дә тәһсил алыб игтисади мүстәгиллик газандыгдан сонра евләнир-

ләр. Тәсадүфи дејил ки, 1970-чи илдә әһалинин сијаһыјаалынмасы заманы мүәјјән едилдији кими, ССРИ-дә 18—19 јашлы оғланларын 1000 нәфәриндән јалныз 38—39 (тәхминән 4%) аилә гурмушдур. Һалбуки 1926-чы илдә һәмин јашда оғланларын 12,2%-и евләнмиш, гызларын 28%-и әрә кетмишдир.

Орта вә ја медиан никаһ јашы һаггында

Нәзәрдән кечирдијимиз материаллар көстәрир ки, 18 јаш никаһ јашы олса да, кәнчләрин бөјүк әксәријјәти 18 јашында дејил, сонраки илләрдә аилә гурурлар. Гаршыја суал чыхыр: оғланлар вә гызлар нечә јашында евләнирләр? Бу суала чаваб вермәк үчүн орта никаһ јашы илә таныш олмаг лазымдыр.

Орта никаһ јашы никаһ бағланаркән киши вә гадынын конкрет јашына әсасән һесабланыр. Тутаг ки, бир илдә 1000 нәфәр мүхтәлиф јашлы кәнч оғлан аилә гурмушдур. Онларын јашыны топлајыб 1000-ә бөлсәк, оғланлар үчүн орта никаһ јашыны мүәјјән едә биләрик.

Демографијада сон заманлар «медиан јашы» анлајышындан даһа кениш истифадә олунур. Медиан јашы нечә мүәјјән едилир? Тутаг ки, бу илә 1000 нәфәр оғлан евләнмишдир. Онлардан 310 нәфәри 22, 560 нәфәри 23, 98 нәфәри 24, 132 нәфәри исә 25 јашында евләнмишдир. Кәлин әввәлчә орта никаһ јашыны һесаблајаг: бунларын һамысыны топлајыб 1000-ә бөлсәк, орта јашы 22,3 олар. Медиан јашы belә һесабланыр. Ону мүәјјән етмәк үчүн никаһларын јарысынын һансы јашда бағландығына фикир вермәк лазымдыр: бизим мисалымызда 1000 оғландан 560 нәфәри 23 јашда евләниб. Бу јаш онлар үчүн медиан јаш һесаб олунур.

Медиан јаш дедикдә, никаһларын јарысынын бағландығы јаш нәзәрдә тутулур. Демографларын фикринчә, орта никаһ јашына нисбәтән медиан јаш анлајышы даһа дәгигдир. Бундан асылы олараг һәмишә никаһ јашы илә никаһ бағлама јашы арасында мүәјјән фәргләр әмәлә кәлир.

Никаһ бағлама јашы никаһын әслиндә бағландығы јашдыр. 1950-чи илләрин әввәлләриндән 1960-чы илләрин орталарына гәдәр кишиләр үчүн медиан никаһ јашы 26,5 јашдан 27,3 јаша гәдәр, гадынлар үчүн 23,6 јашдан 24,5 јаша гәдәр олмушдур. Бу, тәсадүфи дејилдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин нәтичәләрини хатырласаг, бу илләрдә никаһ јашынын јүксәк олмасынын сәбәбләрини асанлыгла баша дүшә биләрик. Мүһарибәнин нәтичәләри арадан галдырылдыгча, 1960-чы илләрин орталарындан е'тибарән никаһ јашынын «чаванлашмасы» просеси башламыш вә тәхминән 10 ил давам етмишдир. Әкәр 1966-чы илдә кишиләр үчүн медиан никаһ јашы 26,9, гадынлар үчүн 23,7 ил олмушдурса, 1978-чи илдә мүвафиг сурәтдә 23,3 вә 21,7 ил олмуш вә тәдричән сабитләшмәјә башламышдыр. 1982-чи илдә медиан никаһ јашы кишиләр үчүн 23,3, гадынлар үчүн 21,8 јаш олмушдур.

Бир чәһәти дә гејд едәк: шәһәрдә медиан никаһ јашы кәндә нисбәтән һәмишә јухары олмушдур. Кәнд јериндә оғланлар вә гызлар даһа тез аилә гурмушлар. Бу, мүәјјән дәрәчәдә гануна-ујғун һалдыр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, али вә орта ихтисас мәктәбләри мәһз шәһәрләрдә јерләшир, тәләбә кәнчләрин мүтләг чәкиси шәһәрдә даһа чохдур. Лакин, бу һеч дә шәһәрдә никаһ јашынын јүксәк олмасыны шәртләндирән јеканә амил дејилдир. Игтисади мүстәгиллик, јә'ни аиләни сахламаг имканы, мәнзил проблеми шәһәрдә никаһ јашына мүһүм тә'сир көстәрир. Инди исә мараглы бир мејл мүшаһидә олунур: кәнддә медиан никаһ јашы артыр, шәһәрдә азалыр. Узун мүддәт шәһәрдә медиан никаһ јашы 22-дән јухары, кәнддә исә ашағы олмушдур. Инди онларын һәр икисиндә медиан никаһ јашы бир-биринә, јә'ни 22 јаша јахынлашыр. Бу, тамамилә тәбии бир мејл олуб, ејни бир сосиал просесин ики мүхтәлиф чәһәти кими өзүнү көстәрир.

Өлкәмиздә баш верән бөјүк тарихи сосиал дәјишикликләр нәтичәсиндә шәһәрлә кәнд арасындакы көклү фәргләр арадан галхмышдыр. Бу зәминдә дә кәнд әһалисинин никаһ вә аилә мәсәләләринә мүнасибәти көклү сурәтдә дәјишилмишдир. Кәнд јерләриндә әввәлләр кениш мигјасда тәсадүф олунан һәддиндән артыг еркән никаһларын арадан галхмасы бу бахымдан әламәтдар һадисәдир.

Медиан никаһ јашы азалыр... Нә үчүн?

Јухарыда гејд етдик ки, мүасир дөврдә еркән никаһларын мигдары артыр, медиан никаһ јашы азалыр. Бу о демәкдир ки, кифајәт гәдәр һәјат тәчрүбәси олмајан оғлан вә гызлар аилә гурурлар. Мүтәхәссисләрин һесабламасына көрә бу, мүхтәлиф амилләрлә бағлыдыр. Онлардан бә'зиләринә диггәти хүсусилә чәлб етмәк лазымдыр.

Биз, һәр шејдән әввәл, акселерасијанын (латынча accelecatio—сүр'этләнмә демәкдир) ролуну гејд етмәк истәрдик. XX јүзилликдә, хүсусилә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы илләрдә ушаг вә јенијетмәләрин физики инкишафы сүр'әтләнмишдир. Онларын бојунун вә чәкисинин артымы сүр'әтиндә, чинси јетишмәнин нисбәтән тез башланмасында бу чәһәт хүсусилә ајдын мүшаһидә олунур.

60—70-чи илләрдә өлкәмизин мүхтәлиф шәһәрләриндә апарылан тәдгигатлар көстәрди ки, 15 јашлы јенијетмә оғланлар өзләринин 1927-чи илдәки һәмјашыдларындан орта һесабла 10 см, гызлар 6 см һүндүрдүрләр. Әввәлләр оғланларын боју 23—25, гызларын боју 21—23 јаша гәдәр артырды. Һазырда акселерасијаја уғрамыш оғланлар 17—19, гызлар 16—17 јашларында мүвафиг бој һәддинә чатырлар. 30—40-чы илләрин јенијетмәләр илә мүгајисәдә склетин сүмүкләшмәси 1—3 јаш кәнчләшмишдир. Чинси јетишмә дә сүр'әтләнмишдир.

60-чы илләрдә гызларын орта чинси јетишмә јашы 13 јаш, 30-чу илләрдә 15 јаш олмушдур. Башга сөзлә, 60-чы илләрдә

гызлар өз инкишаф сәвијјәләринә көрә 30-чу илләрин гызларындан 2 јаш чаван олмушлар.

Оғланлар вә гызлар 20—30-чу илләрдә 18—19 јаш үчүн сәчијјәви олан физики, о чүмләдән, чинси инкишаф сәвијјәсинә 60—70-чи илләрдә артыг 15—16 јашларында чатмышлар. Сон 5—6 ил мүддәтиндә әввәлки илләрә нисбәтән оғланларын бoју орта һесабла тәхминән 10 см, чәкиси 10 кг артмышдыр.

Аиләнин кәнчләшмәсиндә сосиал демографик просесләр—миграсија (латынча migrato— тәзә јерә көчмәк демәкдир), урбанизасија (франсызча urbanisation, латынча urbanas—шәһәрдә јашајан демәкдир) вә с. дә өзүнәмәхсус рол ојнајыр. Адамлар, хүсусилә кәнчләр ишләмәк вә ја охумаг үчүн бир шәһәрдән башгасына кедир, јени јашајыш јерләриндә мәскән салыр, бөјүк шәһәрләрдә тәһсил алырлар. Онлар һәр күн јени-јени адамларла таныш олур; һәтта бә'зән гатарда киминләсә үлфәт бағлајыр, мәһәббәт анды ичир, «шәһәрли» гызларла евләнирләр. Бу заман кәнчләрин бир чоху әмәлли-башлы фикирләшмир, евләнмәјә о гәдәр тәләсир ки, һәтта бә'зән өз валидејнләри илә—көзү јолларда олан аналар вә аталарла әмәлли-башлы мәсләһәтләшмәјә мачал тапмырлар. 1—2 илдән сонра исә.. аилә һәјатында нәјин исә чатышмадығыны һисс едирләр.

Сосиоложи тәдгигатлар көстәрир ки, еркән никаһлара нисбәтән јеткин јашларда бағланмыш никаһлар әр, јахуд арвады даһа чох гане едир. Мәсәлән, 17—18 јашында әрә кетмиш гадынларын 18,7%-и өз никаһыны уғурлу сајыр, һалбуки 28 јашында вә бу јашдан сонра аилә гурулмуш гадынларын 58,1% өз никаһыны уғурлу һесаб едир. Мараглыдыр ки, биз кишиләрин дә һәјатында ејни мәнзәрә илә гаршылашырыг. 18—21 јашларында евләнмиш кишиләрин 28,8%-и, 28—30 јашларында евләнән кишиләрин исә 60,9%-и өз никаһыны уғурлу никаһ кими гијмәтләндирир.

Бир мараглы факта да диггәт јетирәк: икинчи дәфә евләнән киши вә гадынларын арасында бошанма һаллары чох аздыр. Бу, мүхтәлиф амилләрлә изаһ олунур. Лакин бурада бир үмуми чәһәти нәзәрә алмаг лазым кәлир. Көрүнүр, истәр оғланлар (кишиләр), истәрсә гызлар (гадынлар) јаша долдугча, һәјат тәчрүбәси газандыгча, өмүр-күн јолдашынын сечилмәсинә даһа мәс'улијјәтлә јанашырлар.

Еркән никаһлар кәнч аилә вә онларын валидејнләри үчүн бир сыра чәтинликләр төрәдир. Оғлан вә гызларын нисбәтән тез евләнмәси үчүн чох вахт онларда өзләринин мүстәгиллијинин артмасы һаггында јанлыш тәсәввүр јараныр. Әслиндә бу, онларын валидејнләрдән психоложи вә игтисади асылылығыны бә'зән даһа да артырыр. Мә'лумдур ки, асылылыг мүнасибәтләри јахшылашдырмыр. Тәзә әр-арвад бир сыра објектив чәтинликләрлә растлашырлар: 18—20 јашларында кәнч оғлан вә гызын нәинки өз ев-ешикләри олмур, һәм дә онлар һәлә тәһсил-

ләрини баша вура билмир, јә’ни мүәјјән ихтисаса вә стабил кәлирә малик олмурлар.

Аиләдә оғлан вә гыз тәрбијәси саһәсиндә јол верилмиш нөгсанлар белә һалларда хүсусилә ајдын нәзәрә чарпыр. Һәјат тәчрүбәси көстәрир ки, гызларын бөјүк әксәријјәтинин ев тәсәррүфатыны гәнаәтчилликлә идарә етмәк һаггында чох сәтһи тәсәввүрләри вардыр. Оғланларын исә бу һагда тәсәввүрләри јох дәрәчәсиндәдир. Онларын (әр вә арвадын) һәр икиси ата евиндә кен-бол, сәрбәст јашамаға, гајғысыз бөјүмәјә адәт етдикләри һалда аилә һәјатынын илк күнләриндән башлајараг мүхтәлиф чәтинликләрлә растлашырлар. Бә’зән һеч өзләри дә билмирләр ки, нә етсинләр.

Бунларын һәр бири өз-өзлүјүндә тәчрүбәсиз әр-арвадын мүнасибәтләринин истәр-истәмәз писләшмәси илә нәтичәләнир вә аилә ихтилафлары үчүн өзүнәмәхсус шәраит јарадыр. Мәһз буна көрә дә ев тәсәррүфатына, мәишәт мәсәләләринә аилә һәјатынын чох мүһүм саһәси кими јанашмаг, аилә елминин әлифбасынын өјрәнилмәсинә бәлкә дә елә бурадан башламаг лазымдыр.

Сосиолаглар, психологлар, педагоглар вә б. фикринчә, муасир дөврдә оғлан вә гызларын нисбәтән тез аилә гурмасы илә әлагәдар олараг онларын вахтында аилә һәјатына һазырлашмасына хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Әр вә арвадын јашы ејни олмалыдыр, јохса...

Бу мәсәләдән данышанда муасир кәнчләр чох вахт тәәччүблә сорушурлар: әкәр севирсәнсә, јаш һаггында фикирләшмәјин нә мә’насы вар? Илк бахышда суал бәлкә дә мәнтиги көрүнүр. Лакин јалныз илк бахышда, һалбуки аилә һәјаты, әр-арвад мүнасибәтләринин сонракы инкишафы үчүн јашын да өз әһәмијјәти вардыр. Бу саһәдә һәлә гәдим заманлардан мөвчуд еталон вә стереотипләр гадынын (арвадын) јашча кишидән (әриндән) кичик олмасыны нәзәрдә тутур. Әтрафдакы адамлар да әрлә арвадын јашына һәмишә бу бахымдан гијмәт верирләр. Онлар ешидәндә, јахуд көрәндә ки, оғлан өзүндән јашлы гадынла евләниб, истәр-истәмәз тәәччүбләнирләр. Оғланын гоһумлары, о чүмләдән анасы вә бачылары бу мәсәләјә олдугча мәнфи мүнасибәт бәсләјирләр.

Гадынлар «јаша» сон дәрәчә һәссаслыг көстәрирләр. Онлар адәтән, өз јашларыны билдирмирләр; һәтта 40—45 јашларындан сонра јашы сорушмағы чох вахт нә исә ришхәнд, истеһза, әлә салма кими гәбул едир, мә’рифәтсизлик кими гијмәтләндирирләр. Бунунла белә гејд едәк ки, гадынларын өзләри башга адамын, илк нөвбәдә кишиләрин вә онларын арвадларынын јашыны нисбәтән дәгиг мүәјјәнләшдирирләр. Һалбуки кишиләр башга адамын јашыны дәгиг мүәјјәнләшдирә билмирләр.

Кишиләр әксәр һалларда өзләриндән нисбәтән јашча кичик, гадынлар јашча бөјүк кишиләрлә аилә гурурлар. Биз «әксәр һалларда», «нисбәтән кичик» сөзләрини тәсадүфән ишләтмирик.

Онлардан һәр бири фикримизин дәгиг ифадәсиндә өзүнәмәхсус мә'на дашыјыр. Истәр-истәмәз демәлијик ки, илк кәнчлик вә кәнчлик јашы дөврләриндә јаш еффекти чох вахт хүсуси мә'на кәсб етмир. Сосиоложи тәдгигатлар көстәрир ки, оғланларын вә гызларын бир гисми һәтта аилә гуранда бир-биринин јашына әһәмијјәт вермир. Мәсәлән, мүәјјән едилмишдир ки, евләнмиш оғлан вә гызларын 22%-и өзүнүн «өмүр-күн јолдашы» илә һәмјашыддыр. Бә'зи оғланлар (10%) исә һәтта өзләриндән јашлы гызлар вә ја гадынларла аилә гурурлар. Беләликлә, биз әрлә арвадын јашыны гијмәтләндирәркән үч варианта раст кәлирик.

Биринчи вариант. Әр јашча арваддан бөјүкдүр. Бу ән мүнасиб һалдыр. Лакин бу вариантла таныш оларкән белә бир чәһәт диггәти чәлб едир ки, бир чох аиләләрдә әрлә арвадын јашы арасындакы фәргләр чох аздыр. (Бир чох аиләләрдә әр арвадындан орта һесабла 2—3 јаш бөјүк олса да, јаш фәргләринин 3—6 ај вә ја 1 ил олмасы һаллары да аз дејил).

Икинчи вариант. Әр вә арвад һәмјашыддыр .Онлар, адәтән орта, јахуд али мәктәбдә бир синифдә, бир групда вә ја бир курсда охујаркән үлфәт бағламыш, сонралар аилә гурмушлар. Белә әр-арвадларын психоложи чәһәтдән үстүнлүјү ондадыр ки, онлар, әсасән, ејни интеллектуал мүһитдә бөјүмүш, бир-бирләрини јахшы танынјыр вә баша дүшүрләр. Ән башлычасы исә, шакирдлик вә тәләбәлик илләринин көврәк һиссләрини өмүрләри бoју горујуб сахлајырлар. Онларын аилә сөһбәтләринин лејтмотивини чох вахт тәләбәлик илләринин архада галмыш ширин, мәзәли хатирәләри тәшкил едир. Лакин гаршыја белә бир суал чыхыр; әрлә арвадын јашынын ејни олмасы мәгсәдәујғундурму?

Үчүнчү вариант. Кишиләр өзләриндән бир нечә јаш бөјүк олан гадынларла евләнирләр. Бу барәдә хүсуси данышмаг лазым кәлир. Јаш инсанларын бир-бирини гаврамасы просесиндә нә гәдәр мүһүм јер тутса да, инсанлар онлары ејни шәкилдә көрә билмирләр. Бу бахымдан «јаш», мәсәлән, «бој»дан фәргләнир. «Бој» узагдан да адамын диггәтини чәлб едир.

Киши вә гадынын боју мүвафиг еталон вә стереотипләрә ујғун кәлмәдикдә дәрһал башга адамлар тәрәфиндән мүхтәлиф формаларда (ришхәнд етмәк, сөз чыхармаг вә с.) тәсбит олунур.

Јашын гавранылмасы исә мүәјјән чәтинликләрлә бағлыдыр. Биринчиси, аиләнин әсасынын гојулдуғу кәнчлик јашы дөврүндә, һабелә сонралар бир мүддәт (40—45 јашына гәдәр) әрлә арвад арасындакы јаш фәргләри үнсијјәт шәраитиндә ајдын нәзәрә чарпмыр. Икинчиси, мүасир гадын модалары вә косметика васитәләри узун мүддәт бу фәргләри асанлыгла «өрт-басдыр» едир, пәрдәләјир, гадыны сүн'и сурәтдә олса да хејли чаванлашдырыр. Лакин 40—45 јашларындан сонра тәбиәт өз амансыз һөкмүнү диктә едир: косметика јашын инсан сифәтинә вурдуғу «нахышлары» артыг поза билмир. Буну илк дәфә һисс едән

гадынын өзү олур: она белә кәлир ки, әри әввәлки әр дејил, дәнизкәнары булвара, јахуд јени театр тамашасына кетмәји тәклиф едир, әр исә иши олдуғу үчүн театра кетмәји сонракы һәфтәјә сахлајыр. Гадын дәрһал күсүр. Һалбуки әввәлки илләрдә, дејәк ки, 30—35 јашларында белә һалларда әсла күсмүрдү, асанлыгла әринә күзәштә кедирди, онун иш, вәзифә гајғыларыны даһа дүзкүн баша дүшүрдү. Инди исә.. нәинки күсүр, һәтта ағлајыр, санки нарын көз јашы да сәртләниб, өзүнү «бәдбәхт гадын»да тапыбдыр. Бунларын, әлбәттә ки, бир көкү вар: гадына елә кәлир ки, әри онунла—јаша долмуш, көзәллијини гырышлар апармыш бир арвадла күчәјә чыхмаға утаныр. Санки кәнчлијин гадына бәхш етдији, онлара—әрә дә, арвада да өмрүн баһар чағларында әбәди көрүнән, бу күн исә пајыз јарпаглары кими солғун көрүнән доғма чизкиләрә баха билмир. Ән дәһшәтлиси одур ки, бу гәфил хоф һисси—дәһшәтли һисс гадында сакитләшмир, әксинә, күнү-күндән күчләнир.

Бах, јаш еффекти әсасында аиләдә ади бир хаһиш—кәзинтијә кетмәк, тамашаја бахмаг мәсәләси нечә дә дәринләшир, психоложи мә'на кәсб едир. Бу исә бүтүн башга чәһәтләрлә јанашы, әрин вә арвадын да психи сағламлығы үчүн горху төрәдир. Бу нагда чидди дүшүнмәк лазымдыр. Сосиологлары, психологлары вә педагоглары нараһат едән һал ондан ибарәтдир ки, сон заманлар үчүнчү типли никаһларын (кишиләрин өзүндән бир нечә јаш бөјүк гадынла евләнмәси) мигдары нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә артмышдыр. Кәнч оғланлар һәтта бә'зән өзләриндән хејли јашлы гадынларла евләнирләр. Бу мејл гызлар арасында да мүшаһидә олунмаға башламышдыр.

Гырхынчы илләрдәки нәсилләрин (евләнмәмиш оғланлар вә гызлар нәзәрдә тутулур) никаһы мүһарибә нәтичәсиндә позулмушду. Халг јазычысы *Бајрам Бајрамовун* ејни адлы повести әсасында чәкилмиш *«Мән ки, көзәл дејилдим»* кинофилмини хатырлајаг. Мүһарибә нечә-нечә аиләни башсыз, ушаглары атасыз гојду. Нечә-нечә чаван ана һеч кәлинлик палтарыны әјниндән чыхармамыш гара кејинди. Саф мәһәббәтли көзләр бу гара палтарда јоллара дикилди. Ганлы-гадалы илләрдә өз нишанлысынын архасынча су атан нечә-нечә гызын көзләри јолларда галды. Нечә-нечә икид оғлан вә зәриф гыз мәһәббәт јашыны әлиндә силаһ Вәтән уғрунда дөјүшләрдә јашады, ән бөјүк мәһәббәт имтаһанындан—халг, партија, Вәтән гаршысында имтаһандан алнычыг, үзүағ чыхды.

Мүһарибәнин нәтичәләри сонракы илләрдә, хүсусилә 50—60-чы илләрин нәсилләринин һәјатына да мүһүм тә'сир көстәрди. Мүһарибә нәтичәсиндә, бир тәрәфдән, әһалинин чинс-јаш структурунда мүһүм дәјишикликләр әмәлә кәлмишди: кишиләрин сајы азалмыш, гадынларын сајы артмышды. Бә'зи статистик рәгәмләрә бахаг: 1950-чи илдә өлкәмиздә әһалинин 56,2%-ни, 1979-чу илдә 53,4%-ни гадынлар тәшкил едирди. 1979-чу илдә гадынларын сајы кишиләрә нисбәтән тәхминән 18 милјон

чох олмушдур. Бу, демографиіа дилиндә десәк, «мүһарибәнин әкс-сәдасы» иди. Дикәр тәрәфдән, мүһарибә илләриндә доғумун чидди сурәтдә азалмасы нәтичәсиндә сонралар, хүсусилә алтмышынчы илләрдә (мүһарибәдән 18—20 ил сонра) әһалинин іаш-чинс структурунда іеніиіетмә оғлан вә гызларын сајы азалмышды вә с. Бунлар истәр 40-чы, истәрсә 50 вә 60-чы илләрдә никаһын демографик-психоложи характеристикаларына (орта никаһ јашы, әрлә арвад арасындакы јаш фәргләри, субајларын мигдары вә с.) мүһүм тә'сир көстәрмишдир.

Бәс 80-чи илләрдә кәнч оғлан вә гызларын өзләриндән јашлы гадын вә кишиләрлә евләнмәсини нә илә изаһ етмәк олар?

Ашағыдакы статистик мә'луматлары диггәтлә нәзәрдән кечирәк: Өзүндән јашлы гадынларла евләнәнләрин бөјүк әксәријјәти 18—19 јашлы кишиләрдир. 20—24 јашлы кишиләр, адәтән, өз һәмјашыды гадынларла, 25 јашындан сонра исә өзләриндән јашча чаван гадынларла евләнирләр. Биз јухарыда еркән никаһларын мигдарынын артмасындан данышмышдыг. Таныш олдуғумуз статистик мә'луматы нәзәрә алсаг, белә бир нәтичә чыхара биләрик ки, никаһ јашынын чаванлашмасы илә өзүндән јашлы гадынларла евләнән кишиләрин дә мигдары тәбии сурәтдә артыр. Башлыча сәбәб исә ушагларын тәрбијәсиндәки, хүсусилә оғлан вә гызларын чинси тәрбијәсиндәки нөгсанларла бағлыдыр. (Һәмин нөгсанлар һаггында биз јухарыда данышмышыг.

Педагог вә психологлар бир чәһәти јекдилликлә гејд едирләр: валидејнләр ушаглары чох вахт һәддиндән артыг әзизләјирләр. «Мәктәбдә охумаг» ушагларын аз гала әсас вәзифәсинә чеврилмишдир. Шәһәр јериндә, һәр чүр коммунал шәраити олан чохмәртәбәли евләрдә јашајан оғлан ушагларынын ән јахшы һалда евдә әсас вәзифәси чох вахт тәкчә «чөрәк алмагдан» ибарәт олур... Белә јанлыш тәрбијә ушагларда јашлылыг һиссинин инкишафына мәнфи тә'сир көстәрир.

Тәсадүфи дејилдир ки, јенијетмәлик вә бөјүк мәктәбли јашы дөврләриндә бә'зи оғлан вә гызларын тәләбатларында, марагларында, характерләриндә вә с. ушаг јашына мәхсус әламәтләр јох дејилдир. Белә оғлан вә гызлара инфантил (латынча infantilis—көрпәјә, ушаға мәхсус демәкдир) ушаглар дејилир.

Өзүндән хејли јашлы гадынларла вә ја кишиләрлә евләнәнләр арасында инфантил—өзүнүн психи инкишаф сәвијјәсинә көрә һәлә ушаг олан, әслиндә јеткинләшмиш оғлан вә гызлара даһа чох тәсадүф олунур. Т. М. Афанасјеванын дүзкүн гејд етдији кими, онларын чоху бир гадын әлиндән башга гадын әлинә, ана-нәнәнин һимајәсиндән јахшы ев-ешији вә доланачағы олан, аилә мәишәтини көмәксиз јолуна гојмағы бачаран (демәли, аилә әмәјинин бүтүн чәтинликләри кәнч әрин үзәринә дүшмәјәчәк) јашлы арвадын һимајәсинә кечмәји үстүн тутурлар.

Гызлар арасында да белә һаллара аз тәсадүф олунмур. Бу-

рада да сəбəб бирдир: һазыра əзијјəтсиз јијəлəнмəк, гајғысыз, раһат вə фираван јашамаг мејли... Белə мəһдуд дүшүнҹəли гызлар өзлəринин «касыб» һəмјашыдларындан үз дөндəрир, чох вахт өзүндəн гат-гат јашлы олуб фираван јашајан, јахшы вəзифəси вə мөвгеји олан зəнкин мадди тə'минатлы кишилəрин евлəнмəк тəклифинə һəвəслə разылыг верирлəр. Бə'зəн исə өзлəри јашлы кишилəрə «ашиг олурлар».

Халг јазычысы *Илјас Əфəндијевин «Сəн һəмишə мəнимлəсəн»* пјесиндə дүнјада ата-ана нəвазиши көрмəмиш Наркилə атасы јашында олан Һəсəнзадəјə вурулур. О, ушаг сəмимијјəти илə е'тираф едир ки, «Мəн саатларла о тəк пəнҹəрəнин габағында отуруб Сизə тамаша едирдим... Сизин исə бундан хəбəриниз јох иди». Һəсəнзадə өзүнү гоҹа адландыранда, о, тəəҹҹүблə дејир: «Сиз гоҹасыныз?». Һəсəнзадə баша дүшүр ки, бу гејри-ади бир мəһəббəтдир. Тəбиəт севəнлəр арасында гəрибə тəнасүб јарадыр; бу тəнасүб позулдугда исə икисиндəн бириндə мəһəббəт даһа тез гоҹалыр. Даһа тез мəһв олур ки, бу да чох кəдəрли бир һалдыр... «...Лакин бу дујғунун өмрү о гəдəр гысадыр ки... Јох, сонракы пешманчылыгдан индики əзаб мин дəфə јахшыдыр. Бир вəтəндаш олараг мəним үчүн əсас мəсəлə онун һəјатыны, инсанлары дүзкүн дəрк етмəсидир».

Наркилəнин «көјдəндүшмүш бир мəхлуг, бир аллаһ» һесаб етдији Һəсəнзадə «өз гүдрəтиндəн истифадə едиб, онун сəадəтини оғурламасајды» нə оларды? Һəсəнзадə бу суала белə ҹаваб верир: «Бəс онун инсафы һарда галды?» Ахы, һеч дə һамы белə фикирлəшмир. Аддым атылыр. Лакин аталар демишкəн: «Сонракы пешманчылыг фајда вермəз».

Гаршыја тəбии суал чыхыр: әрин арвaддан јашҹа бөјүк олмасы зəруридирми? Зəруридирсə, әрлə арвадын арасында јаш фəргинин нечə ил олмасы мүнасибдир? Үмумијјəтлə, бу фəргин зəрурилијинин елми əсасы вардырмы?

Тəҹрүбə көстəрир ки, әрин арваддан 5—7 јаш бөјүк олмасы əн əлверишли сечимдир.

Азəрбајҹан етнографлары республикамызын рајонларында, о ҹүмлəдəн Исмајыллыда бу бахымдан мараглы тəдгигат апармышлар.

Рајонун Лаһыҹ кəндиндə 1978-ҹи илдə бағланмыш никаһларын һамысында кишинин јашы арвадын јашындан бөјүкдүр. 31,4%-индə бу фəрг 3 јаш, 37,4%-индə 4 јашындан 6 јашына, 15,6%-индə 7 јашындан 10 јашына гəдəр, 15,6%-индə исə 11 јашындан 15 јашына гəдəрдир. Бу рəгəмлəри мүхтəлиф истигамəтлəрдə тəһлил етмəк мүмкүндүр. Əввəла, белə бир ҹəһəт диггəтə чарпыр ки, әрлə арвад арасында јаш фəргинин 11 илдəн 15 илə гəдəр олмасы һаллары илдəн-илə дə гаршылашырыг. 15,6% һеч дə кичик рəгəм дејилдир. Лакин нəзəрə алмаг лазымдыр ки, белə никаһлар јашлы адамлар арасында өзүнү көстəрир вə онларын мигдары илбəил азалыр. Əрин арваддан 15—20 јаш бөјүк олдуғу никаһлар практик сурəтдə арадан чыхмышдыр. Гејд

едәк ки, әввәлки илләрдә дә ичтимаи рә'ј белә никаһлары рәғбәтләндирмәмишдир. Һалбуки јаш фәргинин 4 илдән 6 илә гәдәр олдуғу никаһларын мигдары кетдикчә артмагдадыр.

Суал ортаја чыхыр: кишиләр вә гадынларын өзләри бу мәсәләјә нечә бахырлар? Онларын фикринчә, киши илә арвад арасында нечә јаш фәргинин олмасы јахшыдыр?

Бу суаллары ајдынлашдырмаг мәгсәдилә Исмајыллы рајонунун Лаһыч кәндиндә анкет сорғусу кечирилмишдир. Һәмин сорғу күтләви характер дашымаса да, нәтичә е'тибарилә марагլыдыр.

Кишиләрин 80%-дән чохунун фикринчә, әр өз арвадындан 5—7 јаш бөјүк олмалыдыр. Гадынларын әксәријјәти, әксинә, белә һесаб едир ки, әр арвадындан 2—3 јаш бөјүк олмасы даһа јахшыдыр. Бә'зиләринин шәһадәтинә көрә кишинин арваддан 7—8 јаш, ән нәһајәт, 10 јаша гәдәр бөјүк олмасы даһа мүнасибдир. Бу рә'јләрдә, шүбһәсиз, кишиләрин вә гадынларын һәјат тәчрүбәси өз әксини тапмышдыр. Бу тәчрүбә илә һесаблашмалыјыг. Тәчрүбә исә әсаслы сурәтдә көстәрир ки, әрин арваддан 5—7 јаш бөјүк олмасы ән әлверишли вариантдыр. Нә үчүн?

Гызлар тәкчә физиоложи чәһәтдән дејил, һәм дә психоложи чәһәтдән оғланлара нисбәтән тез јеткинләширләр. Мәшһур совет педагогу В. А. Сухомлинскинин мараглы мүшаһидәләриндән бири илә таныш олаг.

Ашағы синиф шакирдләри јајда бир јердә чимирдиләр. Көлмәчәнин саһили илә һәвәслә гачыр нәм торпагдан евчикләр дүзәлдир, суда ојнајырдылар. Лакин гызлар үчүнчү синфи гуртардыгдан сонра ајрылыгда чиммәјә башладылар. Оғланлар баша дүшмүрдүләр ки, гызлар нә үчүн онларла бирликдә чиммәк истәмирләр. Оғланлар онлары әлә салыр вә «Сиз егоистсиниз» дејә ирад тутурдулар. Гызлар чаваб вермәсәләр дә, күлүшүрдүләр. Белә көрүнүрдү ки, онлар оғланларын һәлә тәсәввүр едә билмәдикләри шејләри баша дүшүрдүләр.

В. А. Сухомлински гызларын давранышындакы дәјишикликләри һаглы олараг онларда *«аналыг һикмәтинин ојанмасы»* илә изаһ едирди.

Бу просесин реал нәтичәси јенијетмәлик дөврүнүн әввәлләриндә бүтүн ајдынлығы илә өзүнү бүрузә верир. Оғланлар өзләрини һәлә даһа чох ушаг кими һисс етдикләри вахтларда, гызларда «гадын мөвгеји» формалашыр, өзләрини мүәјјән мә'нада «гадын» кими апармаға башлајыр, чинсләрарасы мүнасибәтләри даһа јахшы баша дүшүрләр. Јаш артдыгча, оғланларла гызлар арасындакы мүвафиг фәргләр даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Бә'зи мүтәхәссисләрин фикринчә, 16—18 јашлы гызлар 20—22 јашлы оғланларын, 20 јашлы гызлар исә бәлкә дә 30 јашлы кишиләрин сәвијјәсиндә олурлар. Бурада сөһбәт паспорт јашындан дејил, психоложи јашдан кедир. Мүтәхәссисләр белә һесаб едирләр ки, киши илә гадынын паспорту јашы ејни олдуг-

да вə ја киши өзүндəн јашлы гадынла евлəндикдə, онларын гаршылыглы мүнасибəтлəриндə тəдричəн мүəјјəн чəтинликлəр мејдана чыхыр. Онларын психолоҗи јашы ејни олдугда (јə'ни оғланын өзүндəн беш-једди јаш кичик гызла евлəндикдə) аилə мүнасибəтлəринин инкишафы үчүн даһа əлверишли шəраит јараныр. Киши өзүндəн бир нечə јаш кичик гадынла евлəндикдə бу јаш фəргинин һесабына онларын психи јеткинлик сəвијјəси нисбəтəн бəрабəрлəшир: əр вə арвад бир-бирини даһа јахшы баша дүшүр, онларын гаршылыглы мүнасибəтлəринин инкишафында емосионал амиллəрлə јанашы интеллектуал амиллəр дə мүһүм рол ојнамаға башлајыр.

Əлбəттə, һəр бир киши өзүнүн һəмјашыды олан гадынла да хошбəхт аилə гура билəр. Биз һəр биримиз белə аилəлəр көрмүшүк. Һəтта арвадын кишидəн 5—8 јаш бөјүк олдуғу аилə дə хошбəхт ола билəр. Сосиологларын вə психологларын фикринчə, бунларын һамысы мүмкүндүр. Лакин бу заман аилəдə ади һаллара нисбəтəн даһа чох чəтинликлəр мејдана чыхыр.

Никаһ вə аилə һүгугу мəсəлəлəри һаггында

Истисмарчы чəмијјəтдəн фəргли олараг социализмдə сөзүн һəгиги мə'насында тəкникаһлыг һөкм сүрүр. Икиарвадлылыг вə чохарвадлылыг— кечмишдə кениш тəсадүф олунан белə һаллар совет һəјат тəрзинə јабанчыдыр, коммунист əхлагы илə бир араја сығмыр вə сыға да билмəз. Азəрбајчан ССР Чинајəт Мəчəллəсинə көрə, никаһ гејдə алыныб-алынмамасындан асылы олмајараг үмуми тəсəрруфаты биркə идарə етмəклə ики вə даһа чох гадынла фе'лəн јашама ики илəдəк мүддəтə азадлыгдан мəһруметмə, јахуд бир илəдəк ислаһ ишлəри илə чəзаландырылыр.

Һədди-булуға чатмамыш гызларын əрə верилмəсинə, јахуд евлəнмəк мəгсəди илə гачырылмасына көрə дə чəза мүəјјəнлəшдирилмишдир.

Елə һаллар да вар ки, онлар никаһын гејд олунмасыны гејри-мүмкүн едир.

Кəлин јенə дə Азəрбајчан ССР Никаһ вə аилə мəчəллəсинə мүрачиəт едəк.

Маддə 17. Никаһын бағланмасына мане олан һаллар. Никаһын бағланмасына ашағыдакы һалларда јол верилмир:

Икисиндəн бири башгасы илə никаһда олан шəхслəр арасында;

Билаваситə јухары вə ашағы хəтлə олан гоһумлар арасында, доғма вə өкеј гардаш-бачылар арасында, һəмчинин өвладлыға көтүрəнлəр вə көтүрүлəнлəр арасында;

Икисиндəн бири руһи хəстəлик вə ја кəмағыллыг нəтичəсиндə мəһкəмə тəрəфиндəн фəалијјəт габилијјəтини итирмиш һесаб едилəн шəхслəр арасында.

Азәрбајҹан ССР Никаһ вә аилә мәҹәлләсинин 20-ҹи маддәсинә мүвафиг олараг, никаһ бағланаркән, әр-арвад, өз арзусу илә, онлардан биринин фамилијасыны өзләри үчүн үмуми фамилија сечир, јахуд онлардан һәр бири никаһдан әввәлки фамилијасыны сахлајыр вә ја өз әринин (арвадынын) фамилијасыны өз фамилијасы илә бирләшдирә биләр. Лакин никаһа дахил оланларын һәр икиси вә ја бири гоша фамилијаја малик олдугда фамилијаларын бирләшдирилмәсинә јол верилмир.

Азад севки, гаршылыглы мәһәббәт хошбәхт аилә гурмаг үчүн зәруридир. Лакин, бунунла белә, мәһәббәт һәлә аилә дејилдир. Аилә гурмаг үчүн никаһ дөвләт органларында гејдә алынмалыдыр. Азәрбајҹан ССР Никаһ вә аилә мәҹәлләсинин 19-ҹу маддәсини јахшы јадда сахламаг лазымдыр: јалныз вәтәндашлыг вәзијјәти актларыны гејдә алан дөвләт органларында бағланмыш никаһ әр-арвадын һүгуг вә вәзифәләрини јарадыр.

Әкәр никаһ бағланылмамышдырса, оғлан вә гыз бир-бирләрини нә гәдәр севирләр-севсинләр, әр-арвад һесаб олунмурлар. Бу тәкҹә һүгуги мәсәлә дејилдир, онун һәм дә бөјүк әхлаги мә'насы вардыр.

Ширин Хосрову севир, лакин кәбинсиз ону гәбул етмир. Өз адыны һәр шејдән уҹа тутур.

Анд олсун фитрәтә гида верәнә,
Әглә ҹан, ҹанаса сәфа верәнә
Ки, шаһ олсан белә кәбинсиз јенә,
Јетишә билмәзсән истәкләринә.

М. Фүзулинин «Лејли вә Мәҹнун» поемасыны хатырлајаг. Лејли өзүнүн гадынлыг ләјагәтини јахшы баша дүшүр вә онун паклығыны гәтијјәтлә горујур.

Азәрбајҹан әдәбијјаты белә мисалларла зәнкиндир. Халгымыз аилә гураркән никаһын бағланмасына һәмишә әхлаги мә'на вермишдир. Никаһ бағламадан аилә јаратмаг дүзкүн дејилдир. Чүнки белә аиләдә кәләҹәк ушагларын тәрбијәси позулур, әр-арвадын аилә мәс'улијјәти һисси азалыр.

Никаһын бағланмасы киши вә гадынларын үзәринә мүһүм вәзифәләр гојур. Онлар јени—әр-арвадлыг вәзијјәтинә дахил олурлар. Шәхси һәјатларынын дәјишилмәси илә бәрабәр онларын иҹтимаи ролу, һүгуги вәзијјәти јени мәзмун алыр. Әкәр онлар мәһәббәт вә достлуг јашы илләриндә өз мүнасибәтләрини јалныз гәлбләринин һөкмү илә гурурдуларса, инди бу мүнасибәтләри һәм дә никаһ вә аилә ганунверичилијинин тәләбләринә табе етдирмәлидирләр. Әр-арвад кими онларын һүгуг вә вәзифәләри јараныр. Әр вә арвад өз һүгуглары илә јанашы вәзифәләринә дә ҹидди сурәтдә әмәл етмәлидирләр. Аиләнин хошбәхтлији билаваситә бундан асылыдыр. К. Маркс көстәрирди ки, «һеч кәс никаһ бағламаға мәҹбур едилмир, лакин никаһа

дахил олан һәр бир шәхс никаһ ганунларына табе олмаға мәчбур едилмәлидир».

Лакин.. .биз ајры-ајры һалларда мәһз бу саһәдә мөвчуд гајдаларын позулмасынын шаһиди олуруг. Бир дә көрүрсән ки, тој тәдарүкү көрүлүб, мағар гурулуб, чамаат тоја чағырылыб, никаһын бағланмасы јаддан чыхыб вә ја никаһ бағламаг үчүн дөвләт органына әризә вахтында верилмәдији үчүн һәлә 12 күн көзләмәк лазымдыр. Тәәссүф ки, көзләмирләр, оғлан евинә е'тибар едирләр, тоју позмаг истәмирләр, гызы кәбинсиз көчүрүрләр, сонралар исә әр-арвад вә ја гудалар арасында наразылыг әмәлә кәләндә никаһ бағланмадығына көрә гадын өз гануни һүгугларыны мүдафиә едә билмир.

Разијәнин 38 јашы вар. Һәкимдир. Шәһәр поликлиникаларындан бириндә ишләјир. 6—7 илдир ки, әриндән бошанмышдыр. VIII вә X синифдә охујан ики гызы вардыр. Күнләрин бир күнү ону рәфигәси Мәммәд адлы бир мүһәндисләә таныш етди. Онун ил јарым бундан әввәл һәјат јолдашы вәфат етмишдир. Ики оғлу, бир гызы варды.

Мәммәд Разијә һәким илә евләнмәк истәјирди. О, Разијәнин дә хошуна кәлмишди. Бир һәфтәнин ичиндә 10—15 нәфәрин иштиракы илә кичик бир мәчлис дүзәлдиб евләндиләр. Киши инамла деди ки, 3—4 күндән сонра әризә вериб никаһ бағлајарлар. Буна нә вар ки.. Анчаг сонралар сөһбәт никаһдан дүшәндә һәр дәфә бир бәһанә кәтирирди. Разијә һәким ики евин арасында галмышды. О, Мәммәдин ушагларына аналыг етсә дә, Мәммәд онун ушаглары илә марагланмырды. Онунла да јахшы доланмырды. Артыг 4 илдән чох иди ки, бир јердә јашајырдылар. Разијә бә'зән ушаг кими дил төкүб јалварырды:—Валлаһ гызлардан утанырам, гоһум-гоншудан һәја едирәм. Ахы, никаһсыз јашамаг ајыбдыр.

Мәммәд исә ширин вә'дләр вериб, «сабаһ кедәрик»—дејиб сөһбәти дәјишир, өз сөзүнә әмәл етмирди. Күнләрин бир күнү онларын арасында бәрк сөз-сөһбәт олду. Мәммәд ону тәһгир етди.

Разијә күсүб өз евинә гајытды. О, дәрдини кимә демәлијди? Шикајәт етмәјә онун һүгугу чатырдымы? Онун анчаг бир јолу галмышды: ајрылмаг! О, белә дә етди.

Јени сосиалист аиләсинин формалашмасы һеч дә о демәк дејилдир ки, аилә вә мәишәт мәсәләләриндә капитализм галыглары тамамилә арадан галхмышдыр. Аилә вә мәишәтдә кечмишин изләри өзүнә јер тапыр, һәтта бә'зән онлар нисбәтән давамлы характер дашыјыр. Аилә вә мәишәт мәсәләләриндә бу галыглар ајры-ајры аиләләрдә бир нөв ичтимаијјәтдән кизли галдығындан онларла мүбаризә апармаг да чәтинлик јарадыр. Кәлин, бу галыглар һаггында бир гәдәр әтрафлы данышаг.

Мәһәббәт мәнафе күдмәмәлидир.

Јазычы *Әфганын «Һалал чөрәк»* әсәриндә Сабутај өз оғлуна адлы-санлы, варлы-карлы аиләдән гыз алмаг истәјир: «Зәманә чаванларына бел бағламаг олмаз. Гејрәт дамарлары бошдур. Бир дә көрәрсән, кетди сүмүјүнү чалады ит сүмүјүнә, асли-нәчабәти билинмәјән бир ајағјалынын гызыны алды, кәтирди евинә. Сонра дөј башына, јан Короғлу... Јалвар Кечәл Һәмзәјә...»

Академик Чәбрајыловун көзүнүн ағы-гарасы бирчә гызы варды. Сабутај тәрәддүд етмәдән онунла гоһум олмағы гәрара алыр. Һәтта оғлуну да разы салыр. Лакин Нанә бир нәфәри—тәләбә јолдашы Пәрвизи севирди. Гыз нә гәдәр е'тираз етдисә, онун јалвар-јахарына бахан олмады. Һәр ики аилә тој тәдарүкүнә башлады. Лакин никаһ баш тутмады, Нанә севкилисинә гошулуб гачды.

Бәс, валидејнләр һаггында нә демәк олар? Биз бурада диггәти, биринчи нөвбәдә, онларын өз өвладларынын талејинә нечә мүнасибәт бәсләмәсинә чәлб етмәк истәјирик.

Өлкәмиздә валидејнләрин бөјүк әксәријјәти өз өвладларынын аилә хошбәхтлијини вар-дөвләтлә әлагәләндирмирләр. Биз буну ифтихар һисси илә гејд едирик. Лакин арамызда, аз да олса, елә валидејнләр вардыр ки, онлар «варлы адамла гоһум олмаға», «карлы јерә гыз вермәјә» чан атыр, «машыны», раһат ев-ешији олан күрәкән вә ја кәлин ахтарырлар. Белә аталар вә аналар өзләринә һагг газандырараг—«мәһәббәт шаирләрин гондармасыдыр»,—дејирләр. «О, сонрадан да кәләр».

Әмәкчи халгымыз вар-дөвләтә сусајан ата-аналарын мөвгејини һәмишә писләмишдир.

Горугда гојун, гузу,
Гојуна вердим дузу.
Дөвләтә сусамајын,
Икидә верин гызы.

Халгын тәсәввүрүндә «икид» биринчи нөвбәдә, мә'нәви анлајышдыр. Бизим икидләримиз һәмишә һалал зәһмәтлә јашамышлар. Мәһәббәт вә намусу мүгәддәс һесаб етмишләр. «Дөвләтә сусамајын. Икидә верин гызы!»—мүдрик сөзләрдир.

Сөһбәт тәкчә валидејнләрлә гуртарса иди, нә варды ки? Бәла бурасындадыр ки, биз кәнчләр арасында да өмрүн мәһәббәтли чағларында белә мәнафе күдән, кәләчәк һәјат јолдашынын өзүнә јох, онун атасынын шан-шөһрәтинә, вар-дөвләтинә сусајан оғлан вә гызлара да аз тәсадүф етмирик. Бә'зи оғланлар исә садәчә олараг көзәллик әсири олур. Гызлар исә...

Н. Туси мәсләһәт көрүр ки, гадыны көзәллији хатиринә алмаг доғру дејилдир. Көзәлликлә иффәт аз һалда бир јердә олар, ағылларынын зәифлијиндән давам кәтирә билмәјиб көнү суја верәрләр. Белә евләнмәләрин агибәти ја гејрәтсизликлә јашајыб рүсвајчылыгла өлмәк, ја да мал-дөвләт сәрф едиб мухтәлиф тәдбирләрә әл атмаг, гәм вә кәдәрә батмагла нәтичәләнир. Гадыны дөвләти хатиринә алмаг дүзкүн һесаб едилә билмәз. Гадынларын дөвләтлилији онларын гүррәсинә, үстүнлүјүнә, һөкмранлыг иддиасына дүшмәсинә сәбәб олар, әрә пул вердији үчүн она нөкәр, хидмәтчи, көмәкчи нәзәри илә бахар, она мәһәл гојмаз, гијмәт вермәз, белә аиләдә мәишәти өз мәчрасына гајтармаг үчүн ону алт-үст етмәк, јенидән гурмаг лазым кәлир.

Бу сөзләрин дејилдији вахтдан әсрләр кечмишдир. Лакин онлар бу күн дә өз дәјәрини итирмәмишдир.

Нәсирәддин Тусинин фикринчә, арвадын ән јахшысы одур

ки, ағыл, дәјанәт, иффәт, һәја, исмәт, риггәт вә нәзакәтдә, үзүјолалыгда, эринин сөзүнә бахмагда, фәдакарлыгда, достлугда мисли олмаја, гоһум-әгрәбалары арасында вүгарлы, һөрмәтли, һүммәтли һесаб едилә билә, доғумлу ола, тәрбијә вермәкдә, сәлигә јаратмагда, пул хәрчләмәкдә, тәсәррүфаты идарә етмәкдә маһирлик көстәрә, гајғыкешлији, меһрибанлығы, шух тәбиәти, хош хасијјәти эринин көнлүнү ачмаға, дәрдини дағытмаға сәбәб ола...

Фин рәвајәтләринин бириндә көстәрилир ки, Вајнемојнен адлы бир задәкан варлы гызла евләнмәк хәјалына дүшүр. О, фикрини илаһијә билдирир. Илаһи онун үчүн бүсбүтүн гызыл вә күмүшдән бир гыз һазырлајыр. Вајнемојнен шад олур, һәвәслә һәмин гызла евләнир. Әввәлләр о белә гијмәтли гадынын әри олдуғуна өјүнәрди. лакин сонралар јанылдығыны баша дүшүр: гадын сон дәрәчә сојуг вә һиссиз иди, Нә очағын истиси, нә дә бүрүдүјү гијмәтли хәз көмәк етмирди. Кәлин исинмәк билмирди. Вар-дөвләт һәриси олан задәкан јалныз бу заман баша дүшүр ки, һеч бир гызыл, һеч бир күмүш, һеч бир сәрвәт инсан гәлбинин һәрарәтини вермәјә гадир дејилдир.

Вәфалы, севиб-севилән өмүр-күн јолдашы инсанын евинин дирәји, көнлүнүн һәмдәми, гәлбинин һәрарәтидир. Севилдијини һисс едән гадынын өзү дә хошбәхтдир. Һәјат јолдашы да, ушаглары да хошбәхтдир. Өзү хошбәхт олмајан гадын башгасыны хошбәхт едә билмәз. Мәһәббәти мәһәббәтлә газанмаг олар— һиссләр мәнгиги беләдир.

Заһири тәм-тараға, пула-сәрвәтә ујуб евләнмәк һеч вахт инсанлара хошбәхлик кәтирмәјиб. Белә аиләләрдә јајын гызмар чағларында да нәсә сојуглуг олур: әрин-арвадын мүнасибәтләриндән гопан бу сојуглуг онлара гәлб раһатлығы, ширин овгат, тәскинлик вермир. Бә'зән исә аиләдә деди-году әмәлә кәлир, сөз-сөһбәт гуртармыр. Уғурсуз аиләләр, натамам аиләләр, бах белә јараныр...

Бәдии әдәбијјатда бу һагда нә гәдәр ибрәтли сөзләр вардыр. Онларын һамысынын мә'насы ејнидир. нејнирәм гызыл тешти ки, ичиндә ган гусам.

Мәһәббәт, јохса мәнафе? Кәлин бүтүн аиләләри бу әсасда ики група ајыраг: мәһәббәт әсасында јарадылан аиләләри биринчи, һәр һансы бир мәнафе әсасында јарадылмыш аиләләри исә икинчи група дахил едәк. Көрәсән, бунларын һансында хошбәхт адамлар чохдур. Ајдын мәсәләдир ки, биринчи аиләләрдә. Бах, буна көрә дә биз һәр һансы бир мәнафе әсасында јарадылан аиләләрин ибрәтли талејинә диггәти даһа чох чәлб едирик.

Аиләнин мадди һәјаты онун инкишафынын әсасыны тәшкил едир. Оғланларла гызлар аилә гураркән бу мүһүм мәсәләләр—аиләнин кәләчәк доланачағы һаггында чидди фикирләшмәлидирләр. Валидејнләри дә һәмин мәсәләләр һаглы олараг нараһат едир. Онлар кәнч аиләләрә өз имканлары дахилиндә һәмишә көмәк көстәрирләр. Бунлар анчаг көмәкдир. Аилә-

нин әсл хошбәхтлији исә кәнч әр-арвадын, ата вә ананын өз әмәји илә газанылыр.

Мәһәббәти алверә чевирмәк олмаз

Бу мәсәләјә јухарыда өтәри дә олса, тохунулуб. Лакин онун һаггында бир гәдәр әтрафлы данышмаг лазымдыр. Бә'зи валидејнләр, ики севән кәнчә хејир-дуа вермәк, онларын говушмасы үчүн бирликдә сә'ј көстәрмәк, өз гүввә вә имканларыны бирләшдирмәк әвәзинә базар сөһбәти ачыр, ортаја, нечә дејәрләр «даш-тәрәзи» кәтирир, оғлан евиндән башлыг, «сүд пулу» вә с. тәләб едирләр. Бу, кечмишин вахты өтмүш мәнфур галыгларындан биридир. Шүбһәсиз ки, гыз евинин «башлыг», «сүд пулу» вә с. истәмәси оғлан евини мүәјјән мадди чәтинлик гаршысында гојур. Һәтта бә'зән һәмин тәләби өдәмәк үчүн киминсә гапысына кетмәк, кимдәнсә борч алмаг лазым кәлир. Гызын јахын гоһум-әгрәбасы буна һеч әһәмијјәт дә вермир. Онлар сөз дүшәндә дејирләр ки, «Зарафат дејил, гыз анасы зәһмәт чәкиб, белә ишли-күчлү, абырлы-һәјалы гыз бөјүдүб». Анчаг илк бахышда беләдир. Әслиндә исә сүд пулу вә ја башлыг истәмәк, сөвдәләшмәк, алвер етмәк, кимисә сатмаг, кәләчәк әр-арвадын һәлә аилә гурмамышдан әввәл мүнасибәтләрини позмаг демәкдир. Бу мәнфур «адәтин» әхлаги мә'насы беләдир.

Мәһәббәти алверә чевирмәк олмаз. Илк нөвбәдә буна кәнчләр өзләри имкан вермәмәли, валидејнләрини бу јолдан чәкиндирмәлидирләр.

Чеһиз

Гыза чеһиз гошмаг сөзсүз лазымдыр. Бу, ата, ананын валидејнлик борчудур. Чеһиз јени аилә гуранлара бир нөв көмәкдир. Бу адәт тәгдирәлајигдир. Лакин чеһиз һәддини ашдыгда вә бунун мүгабилиндә оғлан евиндән сајсыз-һесабсыз пал-палтар, зинәт шејләри тәләб едилдикдә... өзүнүн әсл мә'насыны итирир.

Әкәр гызлар әр евинә, һәр шејдән әввәл, **мәһәббәт, мә'нәви сафлыг, сәдагәт, е'тибар, исмәт апарырса, бу ән бөјүк, ән зәнкин чеһиз, вар-дөвләт демәкдир.**

Көрпәнин һәјатына гәсд

Кечмишин зәрәрли адәтләриндән бири дә јахын гоһумларла аилә гурмагдыр. Республикамызда бә'зиләри әмиоғлу илә әмигызы, халаоғлу илә халагызы, бибиоғлу илә дајыгызы, дајыоғлу илә бибигызы вә с. арасында никаһ бағланылмасыны тәбии һал сајырлар. Өзү дә бу издивачын әсас тәшәббүскарлары вә тәшкилатчылары валидејнләр олур, бә'зән исә кәнчләри зорла буна сөвг едирләр. Истәр әдәбијјатымыздан, нағылларымыздан, фолклор нүмунәләриндән, истәрсә һәјатдан онларла мисал чәкмәк олар. Халг арасында белә мәсәл дә вар: «Әмиоғлу илә әмигызынын кәбинини көјдә мәләкләр кәсиб».

Бу доғрудан да беләдирми? Икигат гоһумлуг елми чәһәтдән дүзкүндүрмү?

Кечмишдә һәмин суаллара чаваб вермәк чәтин иди. Инсанлар бу һагда фикирләшмирдиләр дә. Әмигызы илә әмиоғлуну

1. Инсанын ән бөјүк кәшфи мәһәббәтдир.

2. *Бизим хошбахт балалар.*

3. *Лаjлаj дедим jатасан,*
Гызылкулə батасан...

4. Илјас баба вә Хатын нәнә 1886-чы илдә аилә гурмушлар. Онлар артыг 103-чү илдир хошбәхт һәјат сүрүрләр. Белә бәхтијар өмүрлү әр-арвадлар һаггында шаир демишдир:

Мәһәббәтлә гочалсан,
Гоча дејил, чавансан.

5. *Кечмишдә аилә.* Ә. Әзимзадәнин чәкдији рәсм.

6. М. Абдуллајев. *Севинч.*

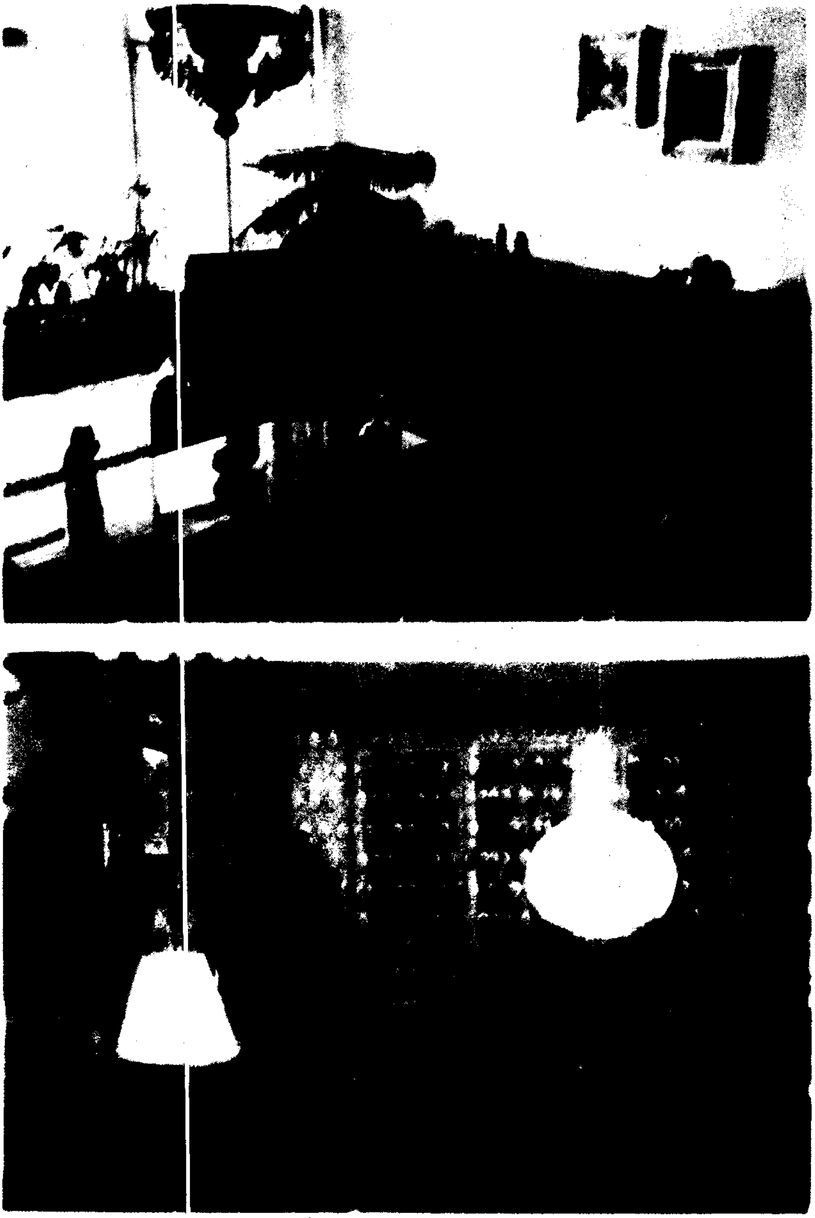

7—8. Сәлигә-сәһман, һәм дә сағламлыг демәкдир.

9. *Гызлар бир күнәшдир,*
Оғланларса ај парчасы.

10. Өвлад пәнчәрәдән дүшән ишыгдыр, көнүл мејвәсидир.

11. Новруз бајрамы Јусуб вә Кифајәт Јусубовлар үчүн икигат әламәтдар олмушдур. Бу аиләдә бирдән-бирә үч көрпә гыз дүнјаја кәлмишдир. Һәмин әламәтдар һадисә мүнасибәтилә хошбәхт аиләјә беш отаглы мәнзил вә харичи мебел дәсти верилмишдир. Шәкил мәнзил ордери тәгдим едиләркән чәкилмишдир.

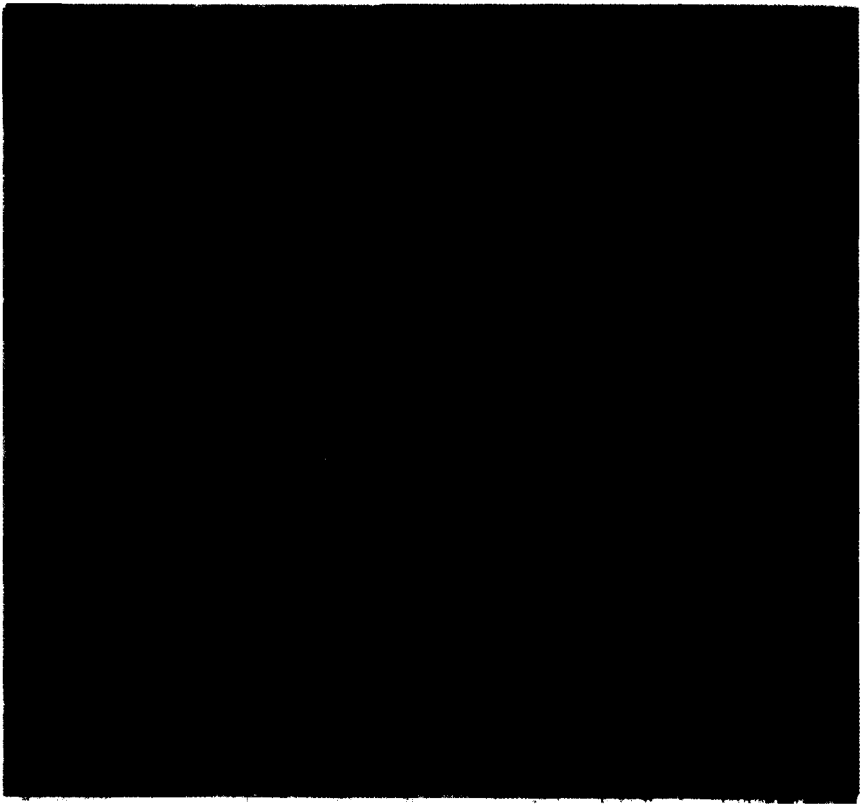

12. Тој ики кәнчин ешгинин тәнтәнәсидир. М. Абдуллајевин чәкдији рәсмдә нишан мәрасими тәсвир олунмушдур.

вә с. евләнди рмәк психоложи чәһәтдән дә раһат иди. Ушаглыгдан бир јердә бөјүмүш кәнчләр асанлыгла бир-биринә исиниширдиләр, аилә һәјаты үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик бир чох проблемләр, мәсәлән, кәлин-гајынана, кәлин-балдыз проблемләри вә с. дә өз-өзүнә һәлл олунурду. Лакин бунунла беләтибби мүшаһидәләр көстәрирди ки, гоһум аиләләрдә хәстә ушаглара даһа чох тәсадүф олунур.

Бу нә илә бағлы иди? Ирси хәстәликләр һаггында тәсәввүрләр инкишаф етдикчә һәмин мәсәлә даһа кәскин характер дашыјырды. Бу күн елми-техники тәрәгги дөврүндә исә тәбабәт елми тутарлы фактлар әсасында икигат гоһумлуғун ағыр нәтичәләринә диггәти даһа кениш мигјасда чәлб едир.

Икигат гоһумлуг билаваситә ирсијјәт проблеми илә бағлыдыр. Мә'лум олдуғу кими, ирсијјәтин тәбиәти вә механизми бәшәријјәти та гәдимдән марагландырыр. Әламәтләрин валидејнләрдән өвладлара, онлардан да нәвә-нәтичәләрә кечмәси бөјүк әһәмијјәтә малик олан кенетик ганунаујғунлугдур: мәһз ирсијјәт нәсилләр арасында варислијә тә'минат верир. Сүбут едилмишдир ки, ата илә ананын гоһум олмамасы нәслин әгли вә физики сағламлығы, һабелә аиләдә ирси хәстәликләрин профилактикасы үчүн мүһүм шәртдир.

Ирсијјәт—әламәтләрин нәслә кечмәсинә дејилир, Атанын, јахуд ананын көзүнүн вә сачынын рәнки, үзүнүн чизкиләри вә с. заһири әламәтләрлә јанашы организмин патоложи әламәтләри, дејәк ки, хәстәликләрин өзү (епилепсија, шизофренија, олигофренија, миопатија, карлыг, диабет вә с.) ирсән кечир. Бу патоложи әламәтләр валидејнләр патоложи дәјишиклијә уғрамыш кенләрин (мутакен кенләрин) дашыјычылары олдугда баш верир.

Алимләр Франсанын кәнд јерләриндә өлүм фаизи һаггында мә'луматы тәһлил едәркән ашкара чыхармышлар ки, бир-бири илә евләнән јахын гоһумларын төрәмәләри арасында өлү доғуланларын, көрпәликдә, ушаг вә кәнч јашларында өләнләрин сајы гоһум олмајан валидејнләринкинә нисбәтән ики дәфә чохдур. Франса алимләри Јапонијанын ики шәһәриндә ган гоһумлары арасында никаһын нәтичәләри үзәриндә мүшаһидә апармыш, гоһум олмајан валидејнләрин 2,570 ушағыны, гоһум олан валидејнләрин 3.069 ушағыны мүгајисәли сәпкидә өјрәнмишләр. Мә'лум олмушдур ки, бир-бири илә гоһум олан ата-ананын ушаглары арасында еркән өлүм вә шикәстлик 20—30 фаиз чохдур.

Мүасир тибб елми «икигат гоһумлуғу»—јахын гоһумла евләнмәни зәрәрли һал сајыр. Статистик мә'луматлар көстәрир ки, ган гоһуму илә евләнәнләрин 3—5 фаизинин өвладлары анадан кәлмә әсәб хәстәлијинә тутулур. Һазырда дүнјада минләрлә ирси хәстәликләр, хүсусилә ган хәстәликләри мөвчуддур. Ирси хәстәликләр исә сонсузлуг, ирси ган азлығы, үрәк гүсуру, әгли чәһәтдән кәм вә лал-кар ушагларын доғулмасы илә нәти-

чәләнир. Ирси әламәтләр һүчејрәләрдәки кенләрә нәсилдән-нәслә кечәрәк әһали арасында хәстә кенли шәхсләрин сајыны артырыр. Бүтүн бунлар исә, һәр шејдән әввәл, кәнч нәслин сағламлығы үчүн горхулудур.

Әмәкдар елм хадими, профессор Т. Гәдирова бу фактлары тәһлил едәрәк јазыр: «Өлкәмиздә гоһумларарасы никаһлара әсасән Орта Асијада вә Азәрбајчанда мүшаһидә едилир. Бу зәрәрли адәт Азәрбајчанда узаг кечмишдә јаранмышдыр. О заман бүтөв рекионлар гапалы һәјат сүрүр, харичи аләмдән тәчрид едилмиш һалда јашајырдылар. Она көрә дә кәндләрдә гоһумлар арасында тез-тез мәчбуријјәт үзүндән никаһ бағланырды. Совет һакимијјәти илләриндә әсаслы сосиал-игтисади дәјишикликләр кедишиндә, хүсусән сон илләрдә апарылан кениш изаһат иши нәтичәсиндә јахын гоһумла евләнмәк һаллары хејли азалмышдыр. Бунунла бирликдә бә'зи кәндләрдә онун тәзаһүрләринә јенә дә раст кәлирик».

Гоһумларарасы никаһын тәһлүкәси нәдәдир? Мүшаһидәләр көстәрир ки, гоһум олмајанлар арасындакы никаһлара нисбәтән гоһумларарасы никаһларда ирси аилә хәстәликләри 4—5 дәфә чохдур. Бу чидди тәшвиш доғурур.

Ган гоһумлары олан валидејнләрин ушагларында ән чох мүшаһидә едилән клиник әламәт интеллектин мүәјјән дәрәчәдә зәифләмәси, һәтта там олигофренија формасыдыр. Бакы шәһәриндә јашајан М-нин аиләси буна клиник мисал ола биләр. Әмиоғлу илә әмигызы евләнмишләр. 25 илдир әр-арвадддырлар. Аиләдә 5 өвлад вар, үчү ағыр хәстә, икиси сағламдыр. Аиләнин илки 23 јашында јарашыглы, бојлу-бухунлу, енликүрәк бир оғландыр. Лакин ағылдан кәмдир, нитги гүсурлудур. Валидејнләри нәһајәт, ону физики әмәјә алышдырыблар. Һәмишә нәзарәт алтындадыр, икинчи груп әлилдир. Ата-ананын икинчи өвлады 20 јашлы кобуд, шикәст гыздыр, даныша билмир. Чох әсәбидир, вахташыры епилепсија тутмалары баш верир, ишләјә билмир. 17 јашлы үчүнчү өвлад исә руһи хәстәдир, әсасән психиатрија хәстәханаларында мүаличә олунур. Валидејнләр өзләринин бүтүн кәнчлик илләрини, һәјатларыны бу үч хәстә ушаға һәср етмишләр...

Ган гоһумлуғу олан валидејнләр һәмишә пешманчылыг чәкир, ушагларын бәдбәхтлијиндә өзләрини күнаһкар билирләр.

Кенетик вә дикәр ујғунсузлугларын гаршысыны алмаг үчүн аилә гурмаға һазырлашан кәнчләрин евләнмәздән габаг «Никаһ вә аилә» кабинетләринә мүрачиәт етмәләри зәрурирдир.

Кәнчләр гоһумларарасы никаһа көһнәлмиш адәт, кечмишин зәрәрли галығы кими бахмалы вә belә никаһдан имтина етмәлидирләр.

Тој елә, кәлим тоја

Халгымыз әсрләр бoју бир чох көзәл адәт вә ән'әнәләри һифз едиб сахламышдыр. Онлардан бири дә тојдур. Тој ики кәнчин ән көзәл вә үлви һиссинин—ешгинин тәнтәнәсидир. О, чох гәдимдән башлајараг, ән

шән, шух, күр кечирилән мәишәт мәрасими олмушдур. Ҹәмијјәт инкишаф етдикҹә о да дәјишмиш, јенiләшмиш вә инкишаф етмишдир.

Азәрбајҹан халгы јени гурулан аиләјә мүгәддәс бир һадисә кими бахмыш, онун үлвилијини горумуш, лап әввәлдән тәмәлинин мөһкәм олмасына чалышмышдыр.

Тәзә евләнәнләрин бирҝә һәјаты тој илә башлајыр. Бу шәнликдә ики аиләнин мадди тәләбатлары вә имканлары ачыг-ашкар үзә чыхыр. Будур, кәлинин гоһумлары тој палтары үчүн материал ахтарырлар.

Һәр шеј вар, лакин ананын үрәјинҹә дејилдир, чүнки о өз баласыны сон ајрылыг күнүндә, тој күнүндә даһа парлаг кејимдә көрмәк, ону әмәлли-башлы көчүрмәк истәјир. Бу мүгәддәс арзудур. Амма бә'зән бу үлви һиссә башга мә'на верилир, шөһрәтпәрәстлик һисси гатылыр.

Ресторана, шадлыг евләринә онларла, бә'зән јүзләрлә гонаглар—гоһумлар, достлар, танышлар дә'вәт олунур. Валидејнләрлә бир јердә ишләјән, ејни бир әразидә јашајан, бә'зән илдә бир дәфә саламлашдыгы, јахуд јахшы танымадыгы адамларын чоху тоја чағрылыр. Нә үчүн? Сәмими е'тираф да вар: «Тојун хәрҹини чыхармаг үчүн». Бир башгасы дејир ки, елин адәти беләдир.

Әслиндә пуллу тојларын халг адәтләри илә һеч бир әлагәси јохдур. Әкәр биз Азәрбајҹан тојларына тарихи планда бахсаг көрәрик ки, тој адәти маһијјәт е'тибарилә ҝәнҹләрин мә'нәви тәрбијәси васитәси кими мејдана чыхмыш вә инкишаф етмишдир. Азәрбајҹан халгы тој адәтиндә јалныз јахшы ҹәһәтләри јүксәк гијмәтләндирмишдир. Тојун пуллу олмасы, әслиндә онун мә'нәви дајагларыны сарсыдыр, мә'насыны итирир. Тој иштиракчылары тәсадүфи адамлар јығымына чеврилир, онлар тојун ән көврәк дәгигәләриндә белә өзләрини елә апарырлар ки, санки јемәк-ичмәк үчүн ресторана кәлмишләр. Бу ҹәһәт гонагларын сөз-сөһбәтиндә дә ајдын нәзәрә чарпыр. Бәјлә кәлинә хејир-дуа вермәк әвәзинә, онларын бөјүк әксәријјәти јемәк-ичмәклә, сөз-сөһбәтлә мәшғул олур. Пешәкар масабәјләри исә өзләринин мә'насыз сөз-сөһбәтләри илә адамлары тәнкә кәтирир.

Бир чох валидејнләр вар-дөвләтләрини, шәхси имканларыны нүмајиш етдирмәк, үрәкләринин кениш олмасыны көстәрмәк үчүн һадисәләри шиширдирләр. «Көзүмүн ағы-гарасы бир балам вар». «Тој инсанын һәјатында бир дәфә олур», «Гој, өмүрлүк јадында галсын»—валидејнләр тој дәбдәбәсини, тәм-тәрағыны белә кәврәк һиссләрлә изаһ етсәләр дә, чох вахт бу анларда өз шан-шөһрәтләри һаггында даһа чох дүшүнүрләр. Елә буна көрә дә онлар тоја мүхтәлиф адамларын васитәси илә јахшы танымадыглары мәшһур адамлары—академикләри, шаирләри, профессорлары, актјорлары вә с. дә'вәт едирләр. *Анарын «Евләри көндәлән јар»* әсәриндә олдуғу кими...

Азәрбајҹан халгы белә һаллары һәмишә писләмишдир. На-

ғыл вә дастанларымызда, маһныларымызда өз чөрәјини алын тәри илә газанмаг, башгасынын малыны оғурламаг, әјри јолла газанылмыш мал-дөвләтә һәсәд апармамаг, башга адама көмәк әлини узатмаг кими әхлаги нәсиһәтләрә кениш тәсадүф олунур. Хәсислик, вар-дөвләтлә ловғаланмаг исә дәһшәтли нөгсанлар һесаб едилир.

Мәһәббәт ләкә көтүрмәдији кими, тој шәнликләринин кечирилмәсиндә дә һеч бир бајағылыға јол верилмәмәлидир.

Јазычы Ә. Јусифоғлунун сөзләри илә десәк, «Елә етмәк лазымдыр ки, тој мәрасиминдә вичдан сусмасын, инсан ләјагәти шабашлара, зәрфләрин ичәрисинә гојулан бир дәстә пулун чиркин нијјәтләри илә тәһгир олунмасын».

Сон вахтлар тој мәчлисләри адәтән ичкисиз кечирилир. Бу, тој саһибләринин өз тәшәббүсләридир, сәрхошлуға вә алкоголизмә гаршы мүбаризә илә бағлы партија вә һөкумәтимизин ирәли сүрдүјү тәләбләрә чаваб верир. Тој мәчлисләриндә һәддән артыг ички ичән вә өзүнү идарә едә билмәјән бә'зи шәхсләр шәнләнмәјә кәләнләрин дә ганыны гаралдыр, дава-далаш салыр.

Әкәр гыз гошулуб гачырса...

Кечмишдән мирас галмыш адәтләрдән бири дә гыз гачырмагдыр. Буна ики һалда јол верилир. Ја гызын ата-анасы онун оғлана әрә кетмәсинә разы олмадығы вә ја гыз евинин оғлан евиндән чохлу хәрч, зинәт шејләри тәләб етдији тәгдирдә. Бир дә гызын зорла гачырылмасы. Биринчи һалда гызын разылығы олурса, икинчи һалда онун разылығы нәзәрә алынмыр вә тәзјиг көстәрилир. Валидејнләр шикајәт етдикдә инзибати органлар гызын рә'јини сорушурлар. Әкәр о, көнүллү кәлдијини тәсдиг едәрсә, онун ата-анасынын фикринин, наразылығынын һүгуги әсасы олмур. Гыз наразылығыны билдирдикдә оғлан вә еләчә дә гызын гачырылмасында она көмәк көстәрмиш шәхсләр чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб олунурлар.

Бир һашијә. Гыз зорла гачырыларкән, шүбһәсиз, лазыми инзибати органлара шикајәт едилир. Чүнки валидејнләр (хүсусилә, гыз тәрәфиндән) өвладларынын хошбәхт талеји үчүн елә илк күндән һәр шеји билмәли, архајын олмалыдыр. Бу, әлбәттә, мәсәләнин бир тәрәфидир, өзү дә рәсми тәрәфи. Лакин мә'нәви мәсәләләрә кәлдикдә илк күндән кәнчләр истинтаг органларына чағрылыр, изаһатлар алыныр, шаһидләр диндирилир...

Мәсәлә бөјүјүр, шахәләнир. Шүбһәсиз, гачырылан гыз оғланы севмирсә, она әрә кетмәкдән имтина едирсә, башга бириси илә хошбәхт аилә һәјаты гурачагдыр. Унутмамалыјыг ки, һәр һалда бу һадисәнин доғурдуғу әкс-сәда јахшы әламәт дејилдир вә халгымызын көзәл адәтинә тамамилә зиддир, әслиндә әсл халг адәт вә ән'әнәләри илә һеч бир әлагәси јохдур. Азәрбајчан халгы гыз гачырма һалларына мәнфи мүнасибәт бәсләмиш, ону гыз ләјагәти, оғлан шәрәфи үчүн мүнасиб һесаб етмәмишдир. Бу бахымдан «Атлары јәһәрләјин» кинофилминдә

Азәрбајҹан халгынын психолокијасыны характеризә едән чох мараглы бир епизод вардыр. Мәшһур ел гәһрәманы Гачаг Нәби Һәҹәри көтүрүб гачырандан сонра өзү үчүн ел гајдасы илә тој едир. Лакин Һәҹәри гачыртдығына көрә кәнд ҹамаатындан һеч ким онун тој мәҹлисинә кәлмир. Һәрчәнд һамы билирди ки, Гачаг Нәбинин башга әлаҹы јох иди. Һәҹәри она вермирдиләр. О, гызы истәр-истәмәз гачырмалы иди... Бунлар нә гәдәр әсаслы дәлилләр олса да, халг һәр шејә—өзүнүн гәһрәманларына да, ади оғул-гызларына да бир көзлә, бир өлчү илә јанашыр.

2. АИЛӘ ХОШБӘХТЛИК МЕ'ЈАРЫДЫР

Аиләнин тә'рифи

Ушаглар бағчада «Евчик-евчик» ојнајырдылар: **Расим ата, Лејла ана, Халидә вә Назилә ушаг,** Надир исә һәким иди. Халид хәстәләнмишди. Һәким она бахыб башыны јелләдирди: хәстәханаја гојмаг лазымдыр: Расим—«ата» исә кобуд сәслә Халидәнин үстүнә гышгырды:—Сән пис гызсан. Сөзә бахмырсан. Она көрә дә нахошлајырсан. Лејла—«ана» исә ојунун бу јериндә Расимә е'тираз етди:—Халидә, ахы, хәстәди. Мән хәстәләнәндә атам кәлиб мәним јанымда отуруб нағыл данышыр....

Бағча ушаглары «Аилә» мөвзусунда да мараглы шәкилләр чәкибләр: һамысында ејни сурәтләр—ана, ата ,баҹы, гардаш тәсвир олунур: Анҹаг шәкилләрдә бир ҹәһәт диггәти ҹәлб едир. Мәсәлән, Меһрибан рәсм ишиндә өзүнү, анасыны вә атасыны тәсвир едиб: О, анасы вә атасынын әлиндән тутуб күлүр... Һалбуки Күлнаранын рәсминдә исә ата вә ата-ана ајры-ајрылыгда тәсвир олунмушдур. Күлнаранын өзү исә хејли аралыда дајаныб ағлајыр: елә бил ки, атасы илә анасы бир гәдәр әввәл вурушмушдулар. ...Күлнара өзүнүн е'тираз сәсини рәсминдә belә ифадә едиб.

Ана, ата, баҹы, гардаш—бизим аилә дүнјамызын ачылы-ширинли хатирәләри бу доғма адамларла **бағлыдыр. Онлар бизим** һәјатымызда әвәзсиздирләр. Биз **өвладлыг, гардашлыг, баҹылыг** һисси илә онларла өмүрлүк **бағлыјыг. Инсанлары доғмалашдыран** бу һәмишәјашар һиссләр **һарадан** әмәлә кәлир? Онларын тәбиәтини нә илә изаһ етмәк **олар? Әслинә** бахсаныз, биз елә китабын илк **сәһифәләриндән бу** мәсәләләр һаггында данышырыг... Инди исә ајры-ајры мәсәләләри умумиләшдирмәк үчүн биз аиләнин тә'рифи илә таныш олмалыјыг.

Аилә нәдир? Муасир енсиклопедијаларда вә луғәтләрдә аиләјә ашағыдакы тә'рифләр верилир:

Азәрбајҹан Совет Енсиклопедијасы (I ҹилд, Бакы, 1976, сәһ. 187): Аилә—никаһ, јахуд ган гоһумлуғуна әсасланан кичик групдур. Аилә үзвләри бир-биринә мәишәт бирлији, мә'нәви ҹавабдеһлик вә гаршылыглы көмәклә бағлыдыр.

Фәлсәфә үзрә енсиклопедик луғәт (М., 1983,

сәһ. 602); Аилә никаһ, јахуд ган гоһумлуғуна әсасланан кичик групдур. Онун үзвләри бир-бирилә мәишәт бирлији, гаршылыглы мә'нәви мәс'улијјәт вә гаршылыглы көмәклә бағлыдыр.

Демографија үзрә енсиклопедик луғәт (М., 1985, сәһ. 395); Аилә бир-бирилә мәишәт бирлији вә гаршылыглы мәс'улијјәтлә бағлы олан адамларын никаһ вә ја ган гоһумлуғуна әсасланан бирлијидир.

Нәзәрдән кечирдијимиз тә'рифләрдә аиләни сәчијјәләндирән ики мүһүм хүсусијјәт—а) мәишәт бирлији, б) өзүнәмәхсус мүнасибәтләр системи, гаршылыглы чавабдеһлик, мәс'улијјәт вә көмәк гејд олунур. Бу хүсусијјәтләр гаршылыглы әлагәдәдир, аиләни характеризә едәркән онлары бирликдә нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Өзүнүн бу хүсусијјәтинә көрә аилә бүтүн дикәр кичик груплардан (мәсәлән, достлар дәстәсиндән, јатагханада ејни отагда јашајан адамлардан, бирликдә ишләјән манга үзвләриндән вә с.-дән) фәргләнир.

Мәишәт бирлији ев-ешик шәраитиндә јараныр. Ел-елә сығыр, ев-евә сығмыр дејирләр. Ев-ешијин е'чазкар гүввәси нә гәдәр дә бөјүкмүш. Һәрәнин өз еви онун үчүн әзиздир. Ата очағы, ана јурду—инсанлар өз ев-ешикләринә һәмишә бөјүк мә'на верир, ону үлвиләшдирир. Ата очағы, ана јурду һаггындакы көврәк һиссләр гәлбимиздә бөјүјүр, мүгәддәс совет вәтәнпәрвәрлији һиссинә чеврилир.

Мәишәт бирлији үчүн сәчијјәви олан хүсусијјәтләр дә мүхтәлифдир: аиләнин әмәк мүһити, бүдчәси вә тәсәррүфаты, мәишәт естетикасы—бунларсыз аилә јохдур вә ола да билмәз.

Аиләдә чинсләр вә чинси тәләбатдакы ирәли кәлән мүнасибәтләр әхлаги-психоложи мүнасибәтләр формасында өзүнү көстәрир. Биз јухарыда бу мүнасибәтләри үмуми шәкилдә гаршылыглы чавабдеһлик, мәс'улијјәт вә көмәк кими характеризә етдик. Инди исә бир чәһәти дәгигләшдирмәк лазымдыр. Кичик груплар чохдур. Биз јухарыда, мәсәлән, јатагханада ејни отагда јашајан адамлары буна мисал кәстәрдик. Тутаг ки, тохучу фабрикиндә гызлардан 4 нәфәри јатагханада ејни отагда јашајыр. Көрәсән, онлар бир-бири үчүн мәс'улијјәт дашыјыр, бирбиринә гаршылыглы сурәтдә көмәк көстәрирләр? Әлбәттә, көстәрирләр. Ахы, онлар комсомолчудурлар. Гаршылыглы мәс'улијјәт вә көмәк совет һәјат тәрзинин башлыча хүсусијјәтләридир. Һаглы олараг гаршыја суал чыхыр: Бәс, биз нә үчүн бу хүсусијјәтләри аилә үчүн сәчијјәви һесаб едирик? Мәсәләнин маһијјәти бундан ибарәтдир ки, бүтүн башга кичик груплардан фәргли олараг, гаршылыглы чавабдеһлик, мәс'улијјәт вә көмәк аилә һәјатында өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрлә тәзаһүр едир. Ахы, аилә шәраитиндә никаһа вә ја ган гоһумлуғуна әсасланмыр, буна көрә дә һәмишә сон дәрәчә емосионал характер дашыјыр.

Биз аиләдә ана-ата, ана-бала, бачы-гардаш мүнасибәтләриндән, јатагханада исә јолдаш-јолдаш, дост-дост мүнасибәтиндән данышырыг. Аилә мәишәти илә јатагхана мәишәти арасындакы фәргләр дә мәһз бурадан ирәли кәлир.

Јатагханада гызлар ејни отагда јашасалар да, онларын арасында мәишәт бирлији әмәлә кәлмир: һеч олмаса она көрә ки, онлар бир-бирләринә пај версәләр дә, нәјә исә гонаг етсәләр дә, һәр һалда ајры-ајрылыгда газан асырлар. Онлар һәтта бирликдә јејиб-ичсәләр дә, јенә дә аиләјә чеврилмирләр: чүнки гызларын бир јердә јејиб ичмәси исә һеч дә онларын мүнасибәтләринин характерини дәјишмир: онлар јолдаш вә ја дост идиләр, дост олараг да галырлар, садәчә олараг мәишәт бирлији зәмининдә онлар даһа да меһрибанлашырлар, достлуг мүнасибәтләри даһа да инкишаф едир.

Аиләдә исә ата-ана, ана-бала, бачы-бачы, бачы-гардаш мүнасибәтләри баша дүшүлүр. Аиләнин бүтүн сирләри мәһз бу мүнасибәтләрдәдир.

К. Маркс чәмијјәти инсанларын гаршылыглы тә'сиринин мәһсулу һесаб едирди. О, көстәрирди ки, чәмијјәт фәрдләрдән ибарәт дејил, бу фәрдләрин арасында мөвчуд олан рабитә вә мүнасибәтләрин чәмини ифадә едир.[1]

Аилә дә беләдир. Онун маһијјәти аилә мүнасибәтләри илә бағлыдыр. Лакин ону тәкчә киши-гадын мүнасибәти кими баша дүшмәк олмаз. Киши илә гадын арасындакы мүнасибәтләр, һәтта һүгуги чәһәтдән гејд олунса белә, аилә мүнасибәтләринин маһијјәтини ифадә етмир вә едә дә билмәз. Аилә, К. Маркс вә Ф. Енкелсин сөзләри илә десәк, «...Әр вә арвад, валидејнләр вә ушаглар арасындакы мүнасибәтләрдән...[2] ибарәтдир.

Мүасир аиләдә баш верән кејфијјәт дәјишикликләри, биринчи нөвбәдә, әрлә арвадын, валидејнләрлә ушагларын гаршылыглы мүнасибәтләриндә өз эксини тапмышдыр. Вахтилә «әли пулла ојнајан», «евә газанч кәтирән», «газ вуруб газан долдуран» кишиләрә чох вахт шылтаглығы да, кобудлуғу да бағышлајырдылар. Аиләнин әмин-аманлығы, хошбәхтлији дә әсасән вар-дөвләтлә өлчүлүрдү. Мүасир аилә үчүн «вар-дөвләт», «евешик» вә с. мәгсәд дејил, васитәдир. Һалбуки бу күнкү аилә әр-арвад арасында да, валидејнләрлә ушаглар арасында мә'нәви мүнасибәтләрә даһа бөјүк мә'на верир. Аилә мүнасибәтләриндә психоложи мүнасибәтләр даһа мүһүм рол ојнајыр. Әрин дә, арвадын да, ушагларын да шәхсијјәтинә бөјүк тәләбләр верилир.

Аиләдә баш верән бу мүһүм дәјишикликләри нә илә изаһ етмәк олар? Аилә ичтимаи-тарихи һадисәдир. Аилә мүнасибәтләри чәмијјәтдә бәргәрар олмуш ичтимаи мүнасибәтләрлә би-

---

[1] Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 46, ч. I. с. 214.
[2] Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 3 с. 27.

лаваситә бағлыдыр. Чәмијјәт дәјишдикчә, аилә дә дәјишир вә инкишаф едир.

Пролетариатын даһи рәһбәрләри көстәрирдиләр ки, ичтимаи-игтисади формасијаларда истеһсал мүнасибәтләринә мүвафиг олараг аилә дә мүхтәлиф характер дашымышдыр.

Аиләнин сосиал-игтисади әсаслары. Аиләнин тарихи формалары. Кечмишдә аилә

Ф. Енкелс «Аиләнин, дөвләтин вә хүсуси мүлкијјәтин мәншәји» әсәриндә гејд едир ки, аиләнин дөрд тарихи формасы, јә'ни **ган гоһумлуғуна әсасланан аилә, «Пуналуа» аиләси, икили аилә** вә **моногам аилә** формалары олмушдур. Моногам аиләдән савајы садаладығымыз аилә формаларынын һамысы ибтидаи-ичма чәмијјәтиндә мөвчуд иди.

Ган гоһумлуғуна әсасланан аиләдә, Ф. Енкелсин гејд етдији кими, кәбинли груплар нәсилләр үзрә бөлүнмүш, бабалар вә нәнәләр, онларын ушаглары (бачылар вә гардашлар) аилә дахилиндә бир-бири үчүн әр-арвад олмушлар, бунларын да ушаглары өз нөвбәсиндә бачы-гардаш, һәм дә бир-бири үчүн әр-арвад-дырлар. Ган гоһумлуғу аиләсини гејри-мәһдуд чинси әлагә формасындан фәргләндирән чәһәт ата-аналарла өвладлар арасында әр-арвад мүнасибәтләринин гадаған олунмасыдыр.

«Пуналуа» аиләсинин мүтәрәгги чәһәти ондан ибарәт иди ки, бурада бачыларла гардашлар арасында физики јахынлыға сон гојулмушду. Үмуми әрләр бир-бирләрини гардаш, үмуми арвадлар исә бачы дејил, «пуналуа», јә'ни «јахын јолдаш» дејә чағырырдылар. Гоһумлуг ана хәтти илә мүәјјәнләшдирилирди, чүнки кишиләр вә арвадлар үмуми олдугларындан ушағын атасынын кимлијини сөјләмәк чәтинлик төрәдирди.

Тәдричән ган гоһумлуғу әсасында бағланан груп никаһлары мәһдудлашмаға башлады. Илк нөвбәдә даһа јахын, сонра исә узаг гоһумларын бир-бири илә евләнмәси гадаған едилди. Беләликлә, икили аилә формасы мејдана кәлди. Лакин аиләдә киши бир арвадла јашамагдан савајы, онун чохарвадлылыг һүгугу сахланылырды. Икили аилә инсан һәјатында атанын мүәјјәнләшдирилмәсинә имкан верди. Чәмијјәтдә, истеһсал әмәјиндә кишинин ролунун артмасы нәтичәсиндә мадәршаһлыг пәдәршаһлыг үсулу илә әвәз олунду.

Ф. Енкелс көстәрир ки, ана һүгугунун деврилмәси гадын чинсинин үмумдүнја тарихи мәғлубијјәти иди. Әр евдә идарә етмәји өз әлинә алды, гадын исә өз шәрәфли мөвгејини итирди, әрин кәнизи олду, онун еһтирасы үчүн бир гула, садәчә ушаг доғмаг аләтинә чеврилди.

Игтисади һәјатдакы дәјишикликләр, хүсуси мүлкијјәтин мејдана кәлмәси кет-кедә моногам (тәкникаһлыг) аиләнин јаранмасына кәтириб чыхартды. Ф. Енкелсин тә'биринчә десәк, моногамија «бир чинси дикәр чинсин әсарәт алтына алмасы кими, бүтүн әввәлки тарихдә о вахта гәдәр чинсләр арасында көрүнмәмиш бир антагонизм кими мејдана кәлди».

Моногам аилә хүсуси мүлкиjjәтин мәһсулу олуб истисмарчы чәмиjjәтләрин илк өзәjини тәшкил едир вә еjни заманда бу чәмиjjәтләрин синфи зиддиjjәтләрини өзүндә әкс етдирир. К. Маркс моногамиjаны нәзәрдә тутараг jазмышды ки, сонралар чәмиjjәтдә вә онун дөвләтиндә кениш инкишаф едән бүтүн антагонизмләр бу аиләдә кичик өлчүдә мөвчуд олмушдур.

Истисмарын һөкм сүрдүjү чәмиjjәтләрдәки ичтимаи бәрабәрсизлик, һүгугсузлуг, синфи зиддиjjәт моногам аиләдә әр-арвад арасындакы мүнасибәтдә өз ин'икасыны тапыр. Моногамиjа аиләнин инкишафында шәксиз бөjүк рол оjнамышдыр. Лакин о, һәгиги мәһәббәтин инкишаф едә биләчәjи бир аилә формасы саjылса да, әслиндә фәрди мәһәббәтин мәһсулу олараг меjдана кәлмәмишдир. Бу аиләнин jаранмасында мадди мүлаһизәләр мүһүм әһәмиjjәт дашымышдыр .Моногамиjа истисмарын һөкм сүрдүjү чәмиjjәтләрдә һәм гадынын игтисади, мәдәни вә сиjаси чәһәтдән һүгугсузлуғуна сәбәб олмуш, һәм дә әр вә арвадын бир-биринә вәфасызлығы илә сәчиjjәләнмишдир.

Һаким синфин аиләси тарихән мәһкум синфин аиләсиндән фәргләнмишдир. Буржуа вә пролетар аиләси һаггында да еjни сөзләри демәк мүмкүндүр. Мәсәлән, буржуа никаһ-аилә мүнасибәтләринә, адәтән, jүксәк һисс, севки jох, игтисади вә сиjаси мәнафе хасдыр. Бурада тәрәфләрин чисмани вә мә'нәви көзәллиjи әгидә бирлиjи вә гаршылыглы меjл арха плана кечир. Һаким синиф севкини деjил, өз мәнфәәтини күдүр. Бу никаһдан она нә чатачаг, газанчы, хеjри нә олачагдыр. К. Маркс буну даһа тә'сирли ифадә едәрәк jазырды ки, хүсуси мүлкиjjәтин һөкмранлығы шәраитиндә аилә һәjатынын әсасынын һәгиги, тә'сирли, мүәjjәнедичи принсипи олан севки jохдур. Бу, чансыз аилә һәjатыдыр, аилә һәjатынын хәjалыдыр.

Пролетар аиләси һаггында бунлары демәк чәтиндир. Бу аилә моногам аиләнин jени jүксәк типидир вә мадди мүлаһизәләрә әсасланмыр. Әксинә, әр-арвад саф вә еһтираслы мәһәббәти башлыча чәһәт, хошбәхтлиjин jеканә мүмкүн jолу һесаб едир. Пролетариат өз гаршысына хүсуси мүлкиjjәти мүһафизә етмәк мәгсәди гоjмур, чүнки мүлкиjjәтә малик деjилдир. Онун аиләси jолдашлыг вә достлуг принсипинә, биркә әмәк фәалиjjәтинә, һаким синфин өзбашыналығына гаршы мүбаризәдә әрин вә арвадын мәнафе бирлиjинә әсасланыр. Буна көрә дә буржуа аиләсини парчалаjан дахили зиддиjjәтләр пролетар аиләси үчүн jабанчыдыр вә бир сыра амилләри нәзәрә алсаг буржуа аиләсиндән мөһкәмдир. Марксизм-ленинизм классикләри jухарыда деjиләнләри әсас көтүрәрәк, пролетариатын jаратдығы аиләjә кәләчәк сосиалист аиләсинин нүмунәси кими бахмыш вә белә һесаб етмишләр ки, jалныз пролетариат диктатурасы зәмининдә, хүсуси мүлкиjjәтин арадан галхмасы нәтичәсиндә әрлә арвадын гаршылыглы мәһәббәтинә, достлуғуна әсасланан аилә jаранačагдыр. Моногам аиләнин jени типи сосиалист аиләси олачагдыр. Тарих бу идеjанын доғрулуғуну сүбут етди.

Сосиализм чәмијјәтиндә аилә

Сосиализмдә аилә өз характери вә вәзифәләринә көрә ибтидаи ичма, гулдарлыг, феодализм вә капитализм чәмијјәтләриндәки аиләләрдән фәргләнир. О, **јени вә јүксәк типли аиләдир, сосиалист ичтимаи-игтисади әсаслары үзәриндә мејдана кәлмиш вә сосиалист истеһсал мүнасибәтләринин характеринә ујғун шәкилдә инкишафдадыр.** Совет аиләси чәмијјәтимизин вә ССРИ вәтәндашларынын коммунист тәрбијәси очағыдыр, чәмијјәтимизин ичтимаи һәјат мүнасибәтләриндә хүсуси јер тутур. О, гануни никаһла јараныр. Никаһ исә, әввәлки бөлмәдә гејд етдијимиз кими, гаршылыглы мәһәббәтә вә һөрмәтә, борч һиссинә әсасланыр. Совет аиләсиндә әр вә арвадын һүгуг бәрабәрлији, идеја вә мәнафе бирлији башлыча чәһәтдир. Совет аиләси шәхсијјәтин азадлығына вә һәртәрәфли инкишафына көзәл шәраит јарадыр вә коммунист аиләсини өзүндә экс етдирир. Сағлам тәмәл үзәриндә гурулмуш бу аиләнин мәнафеји дөвләт, ичтимаи вә үмумхалг мәнафеји илә үзви сурәтдә бағлыдыр. О, бөјүк сосиалист коллективинин илк өзәјидир.

ССРИ вә Азәрбајчан ССР Конститусијаларына ујғун олараг **аилә дөвләт тәрәфиндән мүһафизә олунур.** Совет дөвләти доғум вә көрпәләр евләринин, ушаг бағчаларынын, дикәр ушаг мүәссисәләринин кениш шәбәкәсини јаратмаг вә инкишаф етдирмәк, мәишәт хидмәтинин, ичтимаи иашәнин тәшкилини тәкмилләшдирмәк, ушаг анадан олдугда, һабелә тәк аналара вә чохушаглы аиләләрә мүавинәт вермәк, аиләјә башга нөв јардым көстәрмәк јолу илә аиләнин гајғысына галыр.

Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмында көстәрилир: «Чәмијјәт мөһкәм, мә'нәви вә әхлаги чәһәтдән сағлам аиләләр олмасыны үрәкдән истәјир. Буну әсас көтүрәрәк партија аиләни мөһкәмләндирмәк, сосиал функсијаларын јеринә јетирилмәсиндә, ушагларын тәрбијәсиндә она јардым көстәрмәк, ушаглы аиләләрин ~~вә~~ тәзә евләнәнләрин мадди, мәнзил вә мәишәт шәраитини јахшылашдырмаг хәтти јеритмәји зәрури сајыр.»[1]

Аналарын вәзијјәтинин даһа да јахшылашдырылмасына партија вә дөвләт даим гајғы көстәрир. Бу мәгсәдлә аналыг етмәклә јанашы, гадынларын әмәк вә ичтимаи фәалијјәтләриндә јахындан иштиракыны әлагәләндирмәк үчүн әлверишли шәраит јарадылыр. Ана вә ушагларын мүһафизәсинә хүсуси диггәт јетирилир, доғумагәдәрки мә'зунијјәтин, һабелә ушаға гуллуг етмәјә көрә мә'зунијјәтин мүддәти артырылыр. Аиләләрин истираһәти үчүн санаторијаларын, истираһәт евләринин вә пансионатларын шәбәкәси кенишләндирилир. Гадынларын әмәк мәшғулијјәтинин рәнкарәнк формалары инкишаф етдирилир, гадын-

---

[1] Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы. Бакы, Азәрнәшр, 1986.—с. 47—48.

ларын арзусу илә дәјишкән иш чәдвәли, натамам иш күнү даһа кениш тәтбиг олунур.

«1986—1990-чы илләрдә вә 2000-чи иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә сосиал инкишафынын әсас истигамәтләри»ндә дә аиләјә гајғы мәсәләләри үмдә вәзифә кими нәзәрдән кечирилир. Бурада охујуруг: **«Ушаглы аиләләрә јардым кенишләндирилсин, гадынларын әмәк вә мәишәт шәраити јахшылашдырылсын.** Ушаға бахмаг үчүн аналарын гисмән һаггы өдәнилән мә'зунијјәтинин мүддәти өлкәнин рајонлары үзрә мәрһәлә-мәрһәлә узадылсын, ејни заманда онлара 6 ајадәк өдәнишсиз әлавә мә'зунијјәт һүгугу верилсин. Һамилә гадынлар үчүн ихтисаслашдырылмыш профилакторијалар шәбәкәси инкишаф етдирилсин, доғумгабағы мә'зунијјәтин, һабелә хәстә ушаға бахмаг үчүн верилән өдәнишли мә'зунијјәтин мүддәти артырылсын. Никаһын гејдә алынмасынын биринчи или әрзиндә тәзә евләнәнләрдән кичик аиләли вәтәндашлар үчүн гојулан веркинин тутулмасы ләғв едилсин.»[1]

Сов. ИКП XXVII вә Азәрбајчан КП XXXI гурултајларында да бу мәсәләјә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Азәрбајчан КП XXXI гурултајына Мәркәзи Комитәнин һесабат мә'рузәсиндә дејилир: «Бизим үчүн чох кәскин проблем олараг галан мәнзил проблеминин һәллинә хүсуси диггәт јетириләчәкдир. 11 милјон квадратметрдән артыг, о чүмләдән, шәһәрләрдә бунун тәгрибән јарысы гәдәр мәнзил саһәси истифадәјә верилмәлидир.

Аиләнин функсијалары.

Аиләнин өзүнәмәхсус функсијалары вардыр. Функсија (functio) латын сөзүдүр: мә'насы ичра, фәалијјәт демәкдир. Аиләнин функсијалары дедикдә онун һәјат фәалијјәтинин башлыча истигамәтләри нәзәрдә тутулур. Бу бахымдан онун ашағыдакы функсијаларыны фәргләндирмәк олар: репродуктив, тәсәррүфат-игтисади, тәрбијә вә бәрпаедичи функсијалар.

Аиләнин функсијалары гаршылыглы әлагәдәдир. Онлар, һәр шејдән әввәл аиләнин сосиал маһијјәтини экс етдирир.

Аиләнин функсијалары ичтимаи-тарихи характер дашыјыр. Онларын мәзмуну сосиал амилләрлә—аиләјә чәмијјәт тәрәфиндән верилән тәләбләр, аилә һүгугу вә әхлаги, мәдәни нормалар, чәмијјәтин аиләјә көстәрдији реал јардым вә с. илә мүәјјән олунур. Лакин бунунла јанашы кичик груп кими аилә үчүн характерик олан бүтүн хүсусијјәтләр өзүнүн һәјати мә'насыны онун функсијаларында тапыр. Өзүнүн мүвафиг функсијалары илә аилә кичик групларын дикәр нөвләриндән көклү сурәтдә фәргләнир. Бу һагда ајдын тәсәввүр әлдә етмәк үчүн аиләнин функсијалары илә ајры-ајрылыгда таныш олаг.

---

[1] 1986—1990-чы илләрдә вә 2000-чи иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә сосиал инкишафынын әсас истигамәтләри. Бакы, Азәрнәшр, 1986.—с. 67.

Аиләнин репродуктив функсијасы онун һәјатынын мүһүм бир саһәсини—ушагларын доғулмасы саһәсини әһатә едир. Валидејнләр нечә ушаг истәјирләр. Онлар аиләнин инкишафыны нечә планлашдырырлар? Бу суаллар илк бахышда нә гәдәр садә көрүнсә дә, аиләнин репродуктив функсијасынын мәзмунуну әсасән ајдын ифадә едир. Аиләдә ушагларын мигдары онун һәјат тәрзинин мүһүм чавабыдыр.

Аиләнин инкишафы да ушагларын дүнјаја кәлмәси илә билаваситә бағлыдыр.

Һазырда аиләнин планлашдырылмасындан, сөзүн һәгиги мә'-насында, ичтимаи планлашдырманын формаларындан бири кими бәһс етмәк олар. Бу күн һәр бир әр-арвад, өзүнки ушагларын сајыны, һабелә онларын тәхмини доғулма вахтыны, бир сыра һалларда илк өвладла сонракы көрпәләр арасындакы мүддәти планлашдырыр.

Јухарыда гејд едилдији кими, сон илләр доғумун хејли азалмасы һәм аиләнин өзү вә ушаглар үчүн, һәм дә чәмијјәт үчүн мәнфи нәтичәләр доғурур. Доғум сәвијјәсинин азалмасы нәтичәсиндә өлкәнин бир сыра игтисади рајонларында әһалинин садә тәкрар истеһсалы да тә'мин едилмир.

Соруша биләрсиниз: бәс онда нә үчүн ССРИ-нин әһалиси илдән-илә артыр?

Бу, һәјат шәраитинин—мадди вәзијјәтин, мәнзил шәраитинин, әһалијә тибби хидмәтин вә с. көклү сурәтдә јахшылашмасы нәтичәсиндә өлкәмиздә өлүм һалларынын азалмасы вә инсан өмрүнүн узанмасы илә бағлыдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра өлүм һаллары 4, ушаглар арасында исә 10 дәфә азалмышдыр. ССРИ-дә һазырда орта өмүр јашы тәхминән 70 илә јахындыр. Һалбуки 1943-чү илдә о, 40 иди. Доғрудур, тәкчә орта өмүр јашынын артмасы һесабына әһали артымыны тә'мин етмәк гејри-мүмкүндүр. Орта өмүр јашы артдығы һалда доғум сәвијјәси ашағы дүшәндә онларын арасында ујғунсузлуг әмәлә кәлир ки, бу да әһалинин гочалашмасы кими мәнфи һалла нәтичәләнир, башга сөзлә, әһалинин тәркибиндә пенсија јашлы адамларын мигдары артыр. Бах, буна көрә дә доғумун низама салынмасы, тәнзимләнмәси мүһүм сосиал мә'на дашыјыр. Совет адамлары буна е'тинасыз јанаша билмәзләр. 25—30 ил бундан сонра өлкәмиздә әһалинин сајынын индикиндән аз олмамасы үчүн һәр бир аиләдә ушагларын сајы ән азы үч нәфәрә чатдырылмалыдыр. Ики ушаг ики валидејнинин сајыны тамамилә әвәз етмир. Чүнки һеч дә һәр гыз әрә кетмир, һәр арвад ана олмур, һеч дә һәр оғлан әр, һәр әр ата олмур. Беләликлә, әһалинин ики ушаглы аиләдән ибарәт олан 1.000 нәфәри 25—30 илдән сонра өз сајынын үчдә бир һиссәсини итирир. Статистик һесабламалара әсасләнсаг, өлкә әһалисинин садә тәкрар истеһсалы үчүн тәхминән 50 фаиз аиләнин ики, 50 фаиз аиләнин исә үч ушагдан ибарәт олмасы зәрури-

дир. Тәкрар истеһсалын бир гәдәр кениш олмасы үчүн учушаглы аиләләрин сајы артмалыдыр.

Аиләдә нечә ушағын олмасы мәсәләсини әр-арвад бирликдә һәлл едирләр. Кәнар мүлаһизәләр әсас рол ојнамыр. Лакин ушағын сајы барәдә гәрар мүәјјән амилләрин тә'сири алтында гәбул олуна биләр. Бунун бә'зи сәбәбләрдән ирәли кәлмәси мүмкүндүр. Шәһәр һәјат тәрзинин кенишләнмәси, јашајыш саһәсинә тәләбат, гадынын мәшғулијјәти, еләчә дә мүәјјән ичтимаи вәзифә дашымасы, тәләбатын артмасы вә с. белә сәбәбләрдәндир. Лакин бунлар әслиндә һәлледичи амил дејилдир. Әсас мәсәлә әр-арвадын психоложи јеткинлији вә һазырлығыдыр. Һәјатда ејни шәраитә малик нечә-нечә аилә вардыр. Бә'зисиндә бир, бә'зисиндә ики-үч, бә'зисиндә беш-алты ушаг олур. Доғрудур, чохушаглы аиләләр мүәјјән мадди чәтинликләрлә гаршылашырлар. Лакин һәмин ушаглар боја-баша чатдыгда һәр бириси аиләјә, ата-анаја һәјан олур. Чохушаглы аиләләрдә бошанмаја да надир һалларда раст кәлинир. Азушаглы аиләләрә нисбәтән, чохушаглы аиләләрдә тәрбијә едилмиш ушаглар даһа сәрбәстдир, коллективдә өз јерини тез тапыр, әтрафдакыларла үнсијјәт бағламағы бачарыр, меһрибан, гајғыкеш, илтифатлы, сәмими олурлар. Бу кејфијјәтләрин көкү исә шүбһәсиз аиләдән кәлир. Үч-дөрд ушаглы аилә даһа оптималдыр. Белә мигдар әһалинин кениш тәкрар истеһсалында чәмијјәтин тәләбләринә чаваб верир вә гоһумлуг әлагәләринин там ујғунлуғуну дујмагда аилә үзвләринә көмәк көстәрир. Хүсуси ушагчанлы валидејнләр, әлбәттә, даһа чох өвлад бөјүдә биләрләр. Бу, тәгдир едилир.

Әһалинин сонунчу сијаһыја алынмасына көрә, 1979-чу илдә өлкәмиздә шәһәр аиләси орта һесабла 3,3 нәфәрдән, кәнд аиләси исә 3,8 нәфәрдән ибарәт олмушдур. Һәмин дөврдә Азәрбајчан ССР-дә 1103 мин, шәһәрдә 627 мин, кәнд рајонларында 476 мин аилә јашамышдыр. Онларын 15%-и 2 нәфәрдән, 14,6%-и 3 нәфәрдән, 7,3%-и 4 нәфәрдән, 15,3%-и 5 нәфәрдән, 37,8%-и исә 6 вә даһа чох адамдан ибарәт олмушдур. Шәһәрдә 4,5, кәнд рајонларында исә 5,8 нәфәр иди. Бу көстәричијә көрә, биз мүттәфиг республикалар арасында дөрдүнчү (Тачикистан, Түркмәнистан, Өзбәкистан ССР-дән сонра) јери тутмушуг.

Лакин гаршыја бир суал чыхыр: нә үчүн вахтилә даһа ағыр вә ачлыг илләриндә фәһлә, кәндли, һәтта күбар аиләләрдә «чох ушаға малик олмаг» кими бир гајда һөкм сүрүрдү. Јеканә ушаг мүстәсна һал иди. Совет демографлары белә һесаб едирләр ки, әчдадымыз һеч дә јалныз валидејн инстинктинин бөјүклүјүнә көрә чох ушаг доғмурду, ушагчанлылыг һеч дә савадсызлыгдан вә һамиләләјин гаршысыны алмаг үчүн васитәләрин јохлуғундан ирәли кәлмирди. Һәлә мин ил бундан әввәл Мисирдә вә Јунаныстанда һамиләләјин гаршысыны алмаг үчүн бир сыра васитәләр мә'лум иди. Бу васитәләрдән һинду гәбиләләринин дә хәбәри варды. Лакин бу, доғумун сајына тә'сир көстәрмирди.

Ушаг доғумунун мәһдудлашдырылмасы саһәсиндә даһа тә'сирли мүасир васитәләрин мә'лум олмасына бахмајараг, өлкәмиздә елә республика, рајонлар вардыр ки, ән'әнәви чохушаглы аилә адыны сахлајырлар.

Сағлам мүһит, әр-арвадын бир-биринә гајғы вә нәвазиши, бир-бирини баша дүшмәси, лазым кәләндә күзәштә кетмәји бачармасы вә с. узунөмүрлүлүјүн вә чохушаглы аиләләрин мејдана кәлмәсинин шәртләриндәндир. Белә аиләләрин үзвү олмаг нечә дә хошдур.. .168 ил јашамыш Ширәли Мүслүмовун сонунчу өвлады, о, 128 јашында оларкән дүнјаја кәлмишди.

Республикамыз чохушаглы аиләләрин сајына көрә дә сечилир. Һазырда бүтүн өлкә үзрә әһалинин тәбии артымынын 4,3 фаизиндән чоху республикамызын пајына дүшүр. Һәмин көстәричи јахын илләрдә 12—13 фаизәдәк артачагдыр.

Һазырда тәкчә Лерик рајонунда 800 нәфәрә јахын Гәһрәман ана јашајыр.

Лерикли Рајфон вә Вәлиаға Шыхәлијевләри, астаралы Рәфигә Бабајева вә Фәрман Мәммәдову, чәлилабадлы Фирузә вә Нусрәт Мәммәдовлары нәинки республикада, һабелә онун һүдудларындан кәнарда јахшы танылырлар. Биринчи ики аиләнин һәр бириндә он сәккиз, Фирузә вә Нусрәт Мәммәдовларын аиләсиндә исә он беш ушаг доғулуб тәрбијә алмышдыр. Нусрәт Мәммәдов Гәһрәман ата олмагла јанашы һәм дә Сосиалист Әмәји Гәһрәманыдыр.

А. Г. Харчевин фикринчә, кечмишдә доғум һалларынын сај е'тибары илә бөјүк олмасынын сәбәби ондан ибарәтдир ки, о, аиләнин мөһкәм вә давамлы олмасы үчүн мүәјјән еһтијат јаратмаг шүуруна әсасланырды. Ата-аналар ушаглар арасында өлүм һалларынын кениш јајылдығыны истәр-истәмәз нәзәрә алырдылар. Һәтта там тә'мин олунмуш аиләләрдә белә доғулан көрпәләрдән јалныз мүәјјән гисми бөјүјүб боја баша чатырды. Ушаг өлүмү дә доғум кими адәт едилмиш һадисә иди.

Һазырда доғулан көрпәләрин бөјүк әксәријјәти јашајыр. Буна көрә дә ушагларын сајынын аз олдуғу, һәтта јеканә ушаг олдуғу бир шәраитдә ушагсыз галмаг горхусу азалмышдыр.

Аиләдә ушагларын сајынын азалмасынын башга сәбәбләри дә вардыр. Бир чох һалларда гадынлар өзүнүн аилә ролуну пешә фәалијјәти илә садәчә олараг әлагәләндирмәкдә чәтинлик чәкир вә јахуд ушаглары бу јолда өзү үчүн маниә һесаб едир. Өлкәмиздә бир чох мәшһур гадынларын чохушаглы олмасы һәмин фикрин биртәрәфли олдуғуну көстәрир.

Ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, адлы-санлы памбыг устасы Шамама Һәсәнова дөрд ушаг анасыдыр. Нечә-нечә нәвәси вар. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, памбыг устасы Сүрәјја Кәримованы хатырламаг кифајәтдир. О, Ағдам рајонундакы «Телман» адына колхозда манга башчысыдыр. Онун синәсини Ленин ордени, «Октјабр ингилабы», «Гырмызы Әмәк Бајрағы»

орденләри вә медаллар бәзәјир. С. Кәримова һәм фәал ичтимаи хадимдир, һәм дә гајғыкеш, меһрибан анадыр, беш гыз, беш оғул доғмуш, тәрбијә етмиш, «Гәһрәман ана» адына лајиг көрүлмүшдүр. Мәшһур «Сүрәјја» маһнысы севилә-севилә охунур.

Бә'зи гадынлар исә аилә һәјатынын башлыча проблеминә јүнкүл мүнасибәт бәсләјирләр. Онлар «кәзмәк», «доланмаг», «кеф етмәк», «күн көрмәк» үчүн бир мүддәт ушағын доғулмасынын гаршысыны мүхтәлиф јолларла алырлар.

Бунунла әлагәдар олараг ики чәһәтә диггәти чәлб етмәк лазымдыр. Биринчиси, ушағын сағламлығы, һәм дә ананын јашындан асылыдыр. Һәкимләрин фикринчә, илк көрпәсини 20—24 јашларында доған аналарын ушаглары даһа сағлам олурлар. 30 јашындан сонра доғулан илк ушагларын там сағлам олмамасы еһтималы да артыр.

Икинчиси, доғушун гаршысы сүн'и јолларла алынанда, бу һәтта бә'зи һалларда әсл фачиә илә гуртарыр: гадын нәинки хәстәләнир, һәм дә сонсуз галыр, аналыг сәадәтиндән мәһрум олур.

Нәһајәт, елә гадынлара раст кәлинир ки, онлар садәчә ушаг доғмағын әлејһинәдирләр.

Беләләри һәтта бир көрпәнин дә дүнјаја көз ачмасына е'тираз едирләр. Куја ушағын доғулмасы онларын көзәллијини поза биләр. Јазычы *Ә. Муғанлынын «Вичдан»* повестиндә тәсвир олунан Хавәр образы кими. Мешшан тәбиәтли бу гадын һамилә олдуғу үчүн әзаб чәкир:

«Бир дејән кәрәк ки, ај ахмаглар, јашынызын бу чағында нәјинизә ушаг јарашыр? Ахы, инди бизим әсл дејән-күлән, кеф сүрән вахтымыздыр... Һидајәтә нә вар, кедиб кәзәчәк, кефини сүрәчәк. Мән исә дөрд дивар арасында онун үчүн ушаг бөјүдәчәјәм. Бундан сонра мәни јаны ушаглы көрүб һеч ким комплимент демәјәчәк. Көлкә кими ардымча сүрүнән оғланлар мәндән үз дөндәрәчәкләр».

Аналыг һисси Хавәрә о гәдәр јаддыр ки, хәстәханада јатаркән көрпәсини өз хошу илә палата јолдашы Сонаја бағышлајыр, әрини алдадараг өлү ушаг доғдуғуну сөјләјир.

Гадынлар бә'зән «кишиләрин нә вечинә» дејирләр. Бурада мүбаһисәјә еһтијач галмыр. Көрпәнин һәјатынын илк илләриндә онун тәрбијәсинин әсас ағырлығы ананын үзәринә дүшүр. Кишиләр ананын вәзијјәтини јүнкүлләшдирмәк үчүн һәр шеји көрсәләр дә, онлар сүдәмәр көрпәнин әзијјәтли күнләриндә бә'зән өз вәзифәләрини ајдын тәсәввүр едә билмирләр. Бир чох һалларда онларын бу саһәјә лазыми сәриштәси дә олмур.

Биз белә кишиләрә һагг газандырмырыг вә газандыра билмәрик. Аиләнин планлашдырылмасында вә ушагларын бөјүдүлмәсиндә атанын да ролу бөјүкдүр. О, ушаг гајғыларыны ана илә билаваситә бөлүшдүкдә аиләдә өз-өзүнә јахшы мә'нәви психоложи иглим јараныр.

Т. М. Афанасјева көстәрир ки, әкәр ушаглар бир-биринин ардынча доғулурса, онда вахт иткиси әслиндә ејни олур. Һәтта гүввә дә. Ана илк вә јеканә ушағына ики, һәтта үч ушаға сәрф етдијиндән даһа чох гүввә сәрф едир. Әввәлән, көрпәјә гуллуг етмәји, ону једиртмәји билмәмәк вә бачармамаг ону һәддиндән артыг јорур. Икинчи ушагла бир чох ишләр, демәк олар, автоматик һәјата кечирилир.

Икинчиси, илк көрпә даһа чох диггәти өзүнә чәлб едир, әсәб кәркинлијинин даһа чох сәрф олунмасыны истәјир. Чүнки евдә онунла мәшғул олан, ојнајан тапылмыр. Она көрә дә ата-ја-анаја јапышыр, онларын далынча дүшүр, әл чәкмир. Ушаг ики, үч оланда бир-бири илә ојнајырлар. Икинчи ушаға сәрф олунан мадди хәрчләр дә азалыр. Биринчи ушағын палтарларыны икинчиси кејинир. Ушаг хәстәләнәндә исә бир ушаға нисбәтән, ана икиси илә бир о гәдәр дә чох мәшғул олмур. Көрпәнин сағламлығы валидејнин гәлб раһатлығындан чох асылыдыр. Јеканә көрпәси олан, даим ону итирәчәјиндән горхан ана динчлик тапа билмир.

Гадынларын сәнәт мәнафеләри һаггында нә демәк олар? Онлар ушагларын сајындан асылыдырмы? Доғрудур, ики-үч ушаглы ананын ишдә ирәлиләјиши бир гәдәр ләнкијир, лакин тутдуғу мөвге зәифләмир. Әлли јашлы гадынларын көрүлмүш ишләринә јекун вуруларкән, ајдын олур ки, үзәрләринә дүшән план вә өһдәликләри башгалары илә мүгајисәдә (истәр ушаглы, истәрсә ушагсызларла) ејни сәвијјәдә јеринә јетирир. Нә үчүн?

Ана кәнч јашларында бу вә ја дикәр дәрәчәдә керилијин әвәзини сонралар чыхыр (доғрудур, әкәр онун сәнәти чидди јаш мәһдудијјәти тәләб етмирсә). Бунун мүгабилиндә әввәлләр хидмәти вәзифә хатиринә өзүнү аналығын чәтин хошбәхтлијиндән мәһрум етмир.

Франсыз тәдгигатчыларынын һесабламаларына көрә, гадынларын пешә саһәсиндә интеллектуал габилијјәтләри ән чох ушағын доғулдуғу 20—30 јашларда ашағы дүшүр. Демәли, гадынын доғуб-доғмамасындан асылы олмајараг, организм онун енержисини ишдән јајындырыр. Гадын өзүндәки тәбии еһтираслары адлајыб кечәрәк илдән-илә сағламлығында позғунлуг, иш габилијјәтинин ашағы дүшдүјүнү һисс етмәјә башлајыр. Тәбиәт санки ондан гисас алыр. Әввәлләр мүвәффәгијјәт газанан гадын инди һәсрәтлә башгаларынын ушагларына бахыр вә гүссәли һалда өзүнүн бу һәјатда тутдуғу мөвгеји вә јашамасынын мә'насы һаггында дүшүнчәләрә далыр.

Гочалыгда өзүнүн мадди вә мә'нәви тәләбатыны долғун өдәмәк үчүн валидејнләрә бир јох, бир нечә ушаг лазымдыр. Чохлары буну лазымынча дәрк етмәк истәмирләр. Ахы, чәмијјәтин бүтүн мадди вә мә'нәви сәрвәтләри дүнәнки ушаглар вә нәвәләр, мөвчуд мадди гүввә тәрәфиндән јараныр. Өлкәнин игтисади гүдрәти, онун әмәк габилијјәтинә малик олмајан әһалисини

тә'мин етмәк имканы онларын сајындан чох асылыдыр. Әкәр бурада әмәк габилијјәти оланларын вә «јејәнләрин» (елә хидмәти оланлары көтүрәк) тәнасүбү, нисбәти позуларса, тәбии ки, әввәлки әмәјә көрә мүвазинәтләндирмәнин характери тамамилә башга чүр, арзу едиләндән чох-чох ашағы олачагдыр.

Аиләнин тәсәррүфат-игтисади тәрбијә вә бәрпаедичи функсијаларынын да әһәмијјәти бөјүкдүр.

Тәсәррүфат-игтисади функсијасы аилә мүнасибәтләринин мүхтәлиф тәрәфләринин—аиләнин тәсәррүфаты, бүдчәси, идарә олунмасы, әмәк мүһити, евдә киши вә гадын әмәјинин хүсусијјәтләри, ушагларын әмәк вәзифәләри вә с.-ни әһатә едир.

Тәрбијә кениш анлајышдыр. Бизим өлкәмиздә о, чәмијјәтин башлыча функсијасына чеврилмишдир. Ушаглары тәкчә аилә дејил, ушаг бағчасы, мәктәб, техники-пешә мәктәби вә башга сосиал институтлар тәрбијә едир. Бу мүрәккәб вә чохчәһәтли просесдә аиләнин өзүнәмәхсус јери вардыр. Ушаг ана вә ата, бачы вә гардаш илә емосионал чәһәтдән бағлыдыр. Аилә тәрбијәсинин сирләрини дә, көрүнүр, мәһз бурада ахтармаг даһа дүзкүн оларды.

Аиләнин тәрбијә функсијасы чохчәһәтлидир: әхлаг тәрбијәси, естетик тәрбијә, әгли тәрбијә, физики тәрбијә, сијаси тәрбијә, әмәк тәрбијәси...—бунларын һамысы әсас истигамәтләридир. А. С. Макаренко көстәрир ки, ушаглары тәрбијә етмәк һәјатымызын мүһүм саһәсидир. Бизим ушаглар өлкәмизин вә дүнјанын кәләчәк вәтәндашларыдыр. Бизим ушаглар кәләчәк аталар вә аналардыр,—онлар өзләри дә өз ушагларыны тәрбијә едәчәкләр. Бизим ушагларымыз бөјүјүб көзәл вәтәндаш, јахшы ата вә ана олмалыдыр. Лакин иш бунунла гуртармыр: бизим ушагларымыз—бизим гочалығымыздыр. Дүзкүн тәрбијә бизим хошбәхт гочалығымыздыр, пис тәрбијә бизим кәләчәк дәрдимиздир, бизим кәләчәк көз јашларымыздыр, бизим башга адамлар гаршысында, бүтүн өлкә гаршысында тәгсиримиздир».

Аилә инсан үчүн сағламлашдырычы, психотерапевтик мүһитдир.

Аиләнин бәрпаедичи функсијасы бу чәһәти нәзәрә алыр. Биз өзүмүзүн дәрдимизи дә, кәдәримизи дә аиләдә унудуруг. Ишдә нә гәдәр јорулуругса-јорулаг, евә кәләндә, ушаглар «ата» дејиб гучағымыза атыланда, бојнумуза сарыланда вә биз дә онун о үзүндән бу үзүндән өпәндә көзләримиздә дүнјанын мә'насы дәјишир, голумуза јени гүввәт кәлир, һәјат јолдашынын бир хош сөзү вә ја гылыглы бахышы адама дүнја долу севинч бәхш едир. Ана, ата вә ушагларын үнсијјәти, онларын истираһәти үчүн мә'нәви психоложи шәраитин јарадылмасы, асудә вахтын сәмәрәли тәшкили—аиләнин бәрпаедичи функсијасы мүхтәлиф јолларла белә һәјата кечирилир.

Аиләнин тәсәррүфат-игтисади, тәрбијә вә бәрпаедичи функсијалары онун сосиал-игтисади һәјатынын башлыча саһәсини

әкс етдирир. Буну нәзәрә алараг һәмин функсијалар IV вә V бөлмәләрдә даһа әтрафлы нәзәрдән кечирилир.

Мүасир аилә: әсас типләри вә гурулушу

Демографларын һесабламаларына көрә, бу күн ән кениш јајылмыш аилә типи нуклеар аиләдир. 1979-чу илдә өлкәмиздә аиләләрин 77,9%-ни, Азәрбајчан ССР-дә исә 72,6%-ни нуклеар аиләләр тәшкил етмишдир. Нуклеар аилә нәдир? Онун башлыча хүсусијјәтләри һансылардыр

Аиләни садә вә мүрәккәб олмаг үзрә ики бөјүк типә ајырырлар. Мүрәккәб аилә үч вә ја даһа чох нәсилдән—баба-нәнә, ата-ана вә ушаглардан ибарәтдир. Әкәр ики вә даһа чох нуклеар аилә бирликдә јашајырса, о да мүрәккәб аилә һесаб олунур.

Вахтилә мүрәккәб аилә даһа кениш јајылмышды. Кечмиш заманларда белә аиләјә патриархал аилә дејилирди. Бу аилә тәркибинә көрә мүрәккәб характер дашыјыр. Онун мүрәккәблији тәкчә аиләдә үч вә даһа чох нәслин јашамасы илә дејил, һәм дә ушагларын сајы илә бағлы иди. Мүрәккәб аиләдә 10—12, һәтта бә'зән даһа чох ушаг олурду. Онларын чоху сүдәмәр ушаглар иди. Онларын (1-чи ушагла 2-чи ушаг, јахуд 2-чи ушагла 3-чү ушаг) арасында јаш фәрги—интеркенетик интервал 9—10, 10—11 ајдан чох олмурду. Лакин бу аиләдә һәрәнин—бабанын-нәнәнин, атанын-ананын, бөјүк гардашын—кичик бачынын өз јери вар иди: аиләнин бүтүн һәјаты бәргәрар олмуш адәт вә ән'әнәләрлә идарә олунурду. Бу аилә һәм «клуб» вә «мәктәб», һәм «доғум еви», «поликлиника» вә ја «аптек», һәм дә өзүнәмәхсус характер дашыјан «мәһкәмә» иди:

Јухарыда гејд едилдији кими, ингилабдан сонра аилә мунасибәтләринин мәзмуну вә формасы көклү сурәтдә дәјишилди. Чәмијјәтдә баш верән сосиал-демографик просесләр, мәсәлән, миграсија, урбанизасија вә с. илә әлагәдар олараг аиләнин инкишафында да јени мејлләр әмәлә кәлирди. Аиләнин нуклеарлашмасы да онларын зәрури нәтичәси иди.

Нуклеар аилә садә аиләдир. Мүрәккәб аиләдән фәргли олараг **нуклеар аилә ики нәсилдән—ата-ана вә ушаглардан ибарәтдир. Әкәр ушаглардан бири евләнирсә вә валидејнләрилә бирликдә јашајырса, бу заман аиләнин типи дәјишир—нуклеар аилә мүрәккәб аиләјә чеврилир.**

Нуклеар аилә әсас аилә типидир. Нуклеар сөзү дә бу мә'нада ишләнир—латынча nusleus—нүвә демәкдир. Биз аиләнин һансы нөвүнү нәзәрдән кечирсәк, онун мәһз нуклеар аилә әсасында тәшәккүл етдијини көрәрик.

Ушагларын сајына көрә **нуклеар аиләнин 3 типини фәргләндирирләр:** а) **чохушаглы** (5 вә даһа чох ушаг)

б) **орта ушаглы** (4 вә 3 ушаг)

в) **аз ушаглы** (2 вә 1 ушаг).

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы илләрдә аиләнин инкишафында бир мејл хүсусилә ајдын нәзәрә чарпырды: дүнја-

нын һәр јериндә олдуғу кими, өлкәмиздә, о ҹүмләдән республикамызда да аз ушаглы аиләләрин мигдары сүр'әтлә артырды. Демографларын фикринҹә, аз ушаглылыг мүасир аилә үчүн даһа чох мүәјјәнедиҹи хүсусијјәтә чеврилир.

Вахтилә Азәрбајҹан чохушаглы республика кими мәшһур иди. 1970-ҹи илдән сонра бүтүн јаш групларында доғумун көстәриҹиләри ашағы дүшмәјә башламышдыр. 1958—1959-ҹу илләрдә, доғум әмсалы 163,3%, 1981—1982-ҹи илдә исә 98,9% олмушдур, 1986-ҹы илдә һәр мин гадын һесабы илә Таҹикистанда 182, Өзбәкистанда 160-дан чох көрпә доғулдуғу һалда, Азәрбајҹанда 104 ушаг дүнјаја кәлмишдир.

Аиләдә ушагларын азалмасы онун һәјатына сон дәрәҹә мәнфи тә'сир көстәрир: ушаглар аиләнин еффектив мәркәзидир—ата-ананын ән бөјүк севинҹи ушагларла бағлыдыр. Ушаглар дејиб-күләндә биз өзүмүзү нечә дә хошбәхт һесаб едирик. «Дејин-күлүн балаларым» Сәмәд Вурғунун мәшһур ше'риндәки бу чағырыш һәр бир ата-ана гәлбинин ән көврәк һиссләрини ифадә етмирми?... Бәс, бизим өзүмүз? Ата вә ана ушаглар васитәсилә өз һәјатларынын мә'насыны даһа јахшы дәрк едирләр, ән башлыҹасы исә бир-бирләринә исинишир, бир-бирләринә мәһәббәтләрини даһа зәриф, хош, гылыглы, јолларла—ушаглары әзизләмәклә, охшамагла ифадә едирләр. Чохушаглы аиләдә оғланлар вә гызлар коллективдә јашамағы өјрәнирләр. Тәкушаглы аиләдә исә ушағын үнсијјәт тәләбаты тә'мин олунмур. Баҹы вә гардашын олмамасы—ушағын бүтүн өмрү боју онун үчүн мүһүм психоложи амилә чеврилир.

Аиләдә ушагларын азалмасынын психоложи нәтиҹәләрини валидејнләр чох вахт ајдын дәрк етмирләр. Тәк ушаг вә ја ики ушагдан бири ағыр хәстәләнәндә, гәзаја дүшәндә исә,—онлар да нәләрлә гаршылашмырлар...

1983-ҹү илдә өлкәмиздә 5,4 милјон ушаг анадан олмушдур. Бу, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы бүтүн илләрлә мүгајисәдә јүксәк көстәриҹидир. Һәмин рәгәми бөјүк севинҹлә гаршылајан алимләр о вахт шәрһ вә прогнозлардан имтина етмишдиләр. Чүнки јалныз заман бу просесин ганунаујғунлуға чеврилиб (чеврилмәјәҹәјини тәсдиг едә биләрди. Инди исә демәк олар ки, артым вар. 1986-чы илдә һәмин рәгәм 5,5 милјона чатмышдыр. Беләликлә, өлкәнин һәр мин нәфәр сакини һесабы илә 19,9 ушаг доғулмушдур. 1985-ҹи илдә исә бу рәгәм 19,4 иди. Аиләләрдә икинҹи вә үчүнҹү ушагларын да сајы артмышдыр. Бу, өлкәмиз үчүн олдугҹа мүһүм амилдир. Чүнки әһалинин сајынын узун мүддәт азалмасы тәһлүкәси көзләнилә биләрди.

Статистика өлкәдә доғумун артмасы илә јанашы, аилә һәјатында јаранмыш чох мүһүм бир мејли дә гејд едир. Бошанма һалларынын артмасы дајанмышдыр. Дүздүр, һәләлик аилә гуранларын 1,4 фаизи бошаныр. Бу рәгәмин бир нечә илдир ки, сабит галмасы фактынын өзү дә севиндириҹидир.

Илк бахышда бу һадисәләр арасында ади ријази бағлылыг вардыр. Бошанмаларын сајы азалдыгча ушаг доғулмасынын мигдары чохалыр. Ушагларын доғулмасы аиләләрин мөһкәмләнмәсинә сәбәб олур.

Беләликлә, биз бошанма мәсәләсинә кәлиб чыхырыг. Бошанма тәкҹә әр вә арвадын дејил, һәм дә ушагларын фачиәсидир. Бу һагда сонракы бөлмәләрдә даһа әтрафлы данышачағыг. Инди исә анҹаг бир мәсәләјә диггәт јетирәк: бошанма аиләнин гурулушуна нечә тә'сир көстәрир?

Демографијада мүасир аиләни характеризә етмәк үчүн садә (нуклеар) вә мүрәккәб аилә илә јанашы там вә натамам аилә терминләриндән дә кениш истифадә олунур.

Аиләнин там вә ја натамам олмасыны әр вә арвадын варлығына әсасән мүәјјән едирләр. **Әкәр аиләдә әр вә арвад бирликдә јашајырса, белә аилә там аилә һесаб олунур. Әкәр әр вә арвад вәфат етмишдир, јахуд бошанмышдырса, бу заман аилә натамам аиләјә чеврилир.**

Инсанлара чохдан мә'лумдур ки, аиләләрин әмин-аманлығы ҹәмијјәтин мә'нәви сағламлығында билаваситә әкс олунур. Өлкәмиздә 70 милјондан чох аилә вардыр. Онларын чоху фәрәһли күнләр кечирир, хошбәхт ушаглар тәрбијә едирләр. Лакин— бир чох аиләләр әмәлли-башлы гол-ганад ачмаға маҹал тапмамыш бошанма нәтиҹәсиндә дағылыр. Бу саһәдә статистик мә'луматлар чох көстәрилир: 1979-ҹу илдә бошанмаларын мигдары 951 минә чатмыш, сонракы илләрдә исә о, нисбәтән азалмаға башламыш, илдә тәхминән 930—940 мин олмушдур. 1986-чы илдә өлкәдә һәр 1000 никаһа 347 бошанма дүшмүшдүр. Бу рәгәмләр архасында нечә-нечә инсанын ачы талејини бә'зән көрмәк олмур. Һалбуки бошанмаја биз бу ме'јарларла јанашмалы, анҹаг вә анҹаг инсан талеји һаггында дүшүнмәлијик. Јенә дә статистикаја мүрачиәт едәк: бошанмадан сонракы 10 ил мүддәтиндә гадынларын анчаг 25%-и, јә'ни 4 нәфәрдән јалныз бир нәфәри икинчи дәфә әрә кедә биләр. Бәс, ушаглар һаггында нә демәк олар? Бошанмыш һәр 100 аиләдә орта һесабла 120 ушаг бөјүјүр. Бу о демәкдир ки, илдә бошанма нәтиҹәсиндә 1 милјондан чох ушаг аналы-аталы јетимә чеврилир. Аналы-аталы јетимә... Бу ифадә гој һеч кәси тәәҹҹүбләндирмәсин...

Ата вә ја ана вәфат едәндә, ушагларын тәрбијәсиндә чохлу чәтинликләр мејдана чыхыр. Өлүм аиләјә мадди јара вурур, ушаглары сарсыдыр, лакин саф аиләнин мә'нәви дајагларыны чох вахт дағыда билмир. Ушаглар чәтинликләри арадан галдырыр, боја-баша чатырлар, һәјатын истисини дә көрүрләр, сојуғуну да.

Бошанма исә аиләнин өзәјини тәшкил едән инсан мүнасибәтләрини—әр-арвад, ата-оғул, ата—гыз, ана—ушаглар арасындакы мүнасибәтләри позур. Ушаглар чох вахт ана илә јашасалар да, валидејнләрин истәр мәһкәмәјә, истәрсә дә мәһкәмәдән сонракы дөврдә һәдд-һүдуд билмәјән тәһгир вә һәдәләринин һәдә-

финә чевриләрләр. Валидејнләр онларын көзүндә өз нүфузларыны итирирләр. Ушаглар өзкәләшир, күнүнү чох вахт күчәдә кечирир, һәтта мүхтәлиф чинајәткар груплара гошулурлар...

Бир мәсәләни дә ајдынлашдыраг. Көрәсән, аиләдә баш верән һәр дава-далаш бошанма илә нәтичәләнир? О гәдәр адам вар ки, талејини һеч дә өзүнә лајиг олмајан адамла бағламышдыр. Адамлар чох вахт белә һалларда дејирләр: соналамагла дејил, адамын кәрәк бәхти олсун.

Инсанын психолокијасы беләдир: о, чәтин анларда һәмишә өзүнә мүхтәлиф јолларла тәсәлли верир, һагг газандырыр. Бәс, нејнәсин?... Һәјат јолдашы кобуд, әтиачы, сојуг адам олса да, бир-бириндән гәшәнк үч баласы вар? Онлары атасыз гојсун? Бәс, ушагларын кәләчәк талеји нечә олсун? Ана бу кәдәрли сөзләри үрәјиндә гајнада-гајнада талеји илә һесаблашыр, евдә вәзијјәт нә гәдәр дөзүлмәз олса да ушаглара гыјмыр, һәр чүр әзаб-әзијјәтә дөзүр.

Сосиологлар аиләләри бу бахымдан тәһлил едәркән уғурлу вә уғурсуз аилә терминләриндән истифадә едирләр. Л. Н. Толстојун тә'биринчә, бүтүн уғурлу аиләләрин һамысы бир-биринә охшајыр, уғурсуз аиләләр исә... Онлардан һәр биринин өз тәкраролунмаз галејиндән данышмајачағыг. Анчаг бир мәсәләјә истәр-истәмәз чаваб вермәлијик: бәс, **уғурсуз аиләләр уғурлу аиләләрдән нә илә фәргләнир?** Психологлар бу мәсәләни өјрәнәркән мүәјјәнләшдирмишләр ки, уғурсуз аиләләр үчүн сәчијјәви олан хүсусијјәтләр билаваситә аиләнин һәјат шәраити илә дејил, әр-арвадын гаршылыглы мүнасибәтләри вә давранышлары илә бағлыдыр. Бу хүсусијјәтләр һансылардыр?

Уғурлу аиләләрдән фәргли олараг уғурсуз аиләләрдә әрлә арвад аилә һәјатында мејдана чыхан проблемләрә ејни бахымдан јанашмыр, бир-бирләринин һиссләрини пис баша дүшүр, әр-арвада вә ја арвад әрә нәинки, гајғы вә диггәт көстәрмир, хош вә гылыглы сөзләр демир, һәтта ачы сөзләри илә бир-бирләрини тәһгир едир, јерли-јерсиз һирсләндирирләр. Әрә елә кәлир ки, арвады ону севмир, арвада исә елә кәлир ки, әри ону истәмир. Онлар бир-биринә инанмыр, е'тибар етмир, асудә вахтыны бир јердә кечирмирләр. Белә аиләдә сөз-сөһбәт өз-өзүнә әмәлә кәлир. Бу күн һәкимләр дә, психологлар да инфаркмиокардын, шәкәр диабетинин вә әсрин кениш јајылмыш хәстәликләринин көкүнү һаглы олараг мәһз бурада ахтарырлар. Белә аиләләрдә ушагларын вәзијјәтини тәсәввүр един... Онларын бир чохунун күчәјә дүшмәси валидејнләри сонралар... ушаглар мә'нәви чәһәтдән шикәст оланда јандырыр.

Инсана аилә хошбәхтлији үчүн нә лазымдыр? Психологларын фикринчә, **аилә хошбәхтлијинин ән азы алты шәрти вардыр**. Бунлар ашағыдакылардыр: **бир-бири үчүн јашамаг** (диггәт вә гајғы илә јанашмаг, зөвгүнү, марағыны вә арзусуну нәзәрә алмаг). **Нормал, сөз-сөһбәтсиз хош үнсијјәт. Е'тибар вә чанјананлылыг. Бир-бирини баша дүшмәк. Нормал интим һә-**

јат. Вә... өз евләринин олмасы. Психологлар бу мәсәләләрдән данышаркән ев сөзүнү бөјүк һәрфлә тәсадүфән јазмырлар: бурада сөһбәт јашајыш саһәсиндән дејил, аилә мүнасибәтләрини өз һәрарәти илә исидән доғма Евдән кедир.

Аилә хошбәхтлијинин сирли шәртләри беләдир. Биз сонракы бөлмәләрдә һәмин сирләрлә даһа әтрафлы таныш олачағыг.

3. КӘНЧ АИЛӘНИН ҺӘЈАТЫ

Һәр бир адам бүтүн өмрү боју әсасән ики аиләнин үзвү олур. Онлардан бири валидејнләрин аиләси ,икинчиси исә оғлан вә гызларын өзләринин јаратдыглары аиләдир. Бу ики аиләдән һәр биринин өз тарихи ,өз талеји вардыр. Онлары һеч вахт ејниләшдирмәк олмаз. Лакин бу ики аилә көрүнмәз телләрлә бир-бирилә бағлыдыр .Биз бурада тәкчә һеч дә ону нәзәрә алмырыг ки, һәр бир гыз вә оғлан ата евинин абы-һавасыны өз аиләсинә кәтирир. Ики аиләнин әлагәси даһа кениш мә'на дашыјыр: ајларла ,илләрлә давам едир, гајыната вә гајынананын, кәлин вә күрәкәнин, һәтта нәвәләрин дә һәјатына бу вә ја дикәр шәкилдә өз тә'сирини көстәрир. Кәлин бирликдә әр-арвад өмрүнүн илк сәһифәләрини вәрәгләјәк.

Кәнч аилә... Ики өмрүн говушачағы... Јени роллар, јени вәзифәләр... Дүнән оғлан вә гыз идиләр, бу күн исә артыг киши вә гадын, әр вә арваддырлар. Киши вә гадын, әр вә арвад... Бунлар һеч дә тәнтәнәли сөзләр дејилдир. Онлардан һәр биринин өз мә'насы вардыр. Бу о демәкдир ки, бизим һәјатымыз јени мәрһәләјә дахил олмушдур.

Әр-арвад өмрүнүн илк сәһифәләри, мүхтәлиф чәтинликләри вардыр. Мадди чәтинликләр, мүнасибәт чәтинликләри... Биз бу чәтинликләр һаггында сонралар даһа әтрафлы данышачағыг. Инди исә диггәти анчаг бир мәсәләјә чәлб едәчәјик: аилә һәјатынын илк күнләриндә тәзә әр-арвадын гаршылыглы мүнасибәти нечә олмалыдыр? Гаршылыглы сөзүнә диггәт јетирин: аилә һәјаты үчүн мүнасибәтләрин гаршылыглы олмасы хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Ахы, сөһбәт ики адамдан, онларын вә ән башлычасы кәләчәк ушагларын талејиндән кедир. Кечмишдә гоһум-әгрәба да, јенкә дә, сағдыш-солдыш да бәј вә кәлинә гәрибә дәрс верирдиләр: «Ағзынын кәсәри олсун... Елә биринчи күндән өз забитәни көстәр...», «Арвадын назы илә чох да ојнама», «Кишинин һәр сөзүнә фикир вермә, данышар, јорулуб отурар јериндә», «Гајынананын көзүнүн одуну ал...». Бу биртәрәфли нәсиһәтләр әр-арвада дава-далаш јолу көстәрирди. Чох вахт мәһз белә дә олурду. Бу күн хошбәхт аиләләрдә гаршылыглы мүнасибәтләр ганунлары бәргәрар олмушдур. Онларын дәрин мә'насы беләдир: јанмаг үчүн кәрәк јанасан, севилмәк үчүн се-

виләсән, гајғы көрмәк үчүн гајғы көстәрмәлисән, һәјат јолдашыны өз көзүндә учалт, башгаларынын көзүндә исә бөјүт...

Аилә һәјатынын илк күнләриндән, ики өмрүн, ики инсан талејинин чисмани вә мә'нәви телләрлә бир-биринә говушдуғу илк үлви анлардан бу ганунлара әмәл етмәк лазымдыр.

Аиләдә илк күндән раһатлыг јарадылмалыдыр. Биз тәкчә сәлигә саһманы нәзәрдә тутмуруг. Евин бөјүк вә ја кичик, тәзә вә ја көһнә олмасындан асылы олмајараг сәлигә-саһмана чидди фикир верилмәлидир. Бу тәләбә чох вахт һамы әмәл едир. Лакин евдә емосионал раһатлығын јарадылмасына исә әһәмијјәт верилмир. Кәлин отағы сәлигә саһманла јанашы, һәм дә гајғылы—гылыглы олмалыдыр. Әр дә, арвад да өзүнү хошбәхт һисс етмәлидир. Әкәр онлардан һәр һансы бири евләнмәјинә пешман олурса, «субајлыг солтанлыг имиш» дејирсә, бу, биринчи нөвбәдә, аиләдә емосионал раһатлығын олмадығыны көстәрир.

Әр вә арвад илк күндән бир-бирләри илә мүнасибәтдә хејирхаһ вә сәмими олмалы, гәтијјән јалан данышмамалы, евин сиррини сахламағы бачармалы, бир-биринә инанмалы вә е'тибар етмәли, аиләнин севинчини дә, кәдәрини дә бирликдә јашамалыдыр. Әкәр илк күндән евдә инам вә е'тибар итирсә, онлардан һәр бири өзү үчүн јашајырса... белә аиләләрин сонракы өмрү һеч дә фәрәһли олмур.

Аилә һәјатынын илк илләри кәнч әр вә арвадын бир-биринә ујғунлашмасы, исинишмәси дөврүдүр. Әрин, арвадын марагларына, мәнафеләринә, әјләнчәләринә, хүсусијјәтләринә, һәтта гәрибәликләринә ујғунлашмаг бә'зән һөвсәлә, дөзүм истәјир. Ахы, онларын һәрәси бир аиләдә бөјүјүб тәрбијә алмышлар, һәрәсинин өз характери, зөвгү, адәти вардыр. Инсанлара, мәишәт мәсәләләринә, әр вә арвадын вәзифәләринә, давраныш вә рәфтарына мүхтәлиф чүр јанашырлар. Һәтта бирини кәдәрләндирән, шадландыран һадисә дикәринә ади һал кими көрүнүр.

Психологлар көстәрирләр ки, никаһда ики «мән»ин гаршылыглы мүбаризәси вә психоложи ујғунлашмасы он ил мүддәтинә давам едә билир. Она көрә дә «хасијјәтимиз тутмур», «јола кетмирик» иддиалары илә әризә јазыб мәһкәмәјә мурачиәт етмәкдә тәләсмәк һеч кимә мәсләһәт көрүлмүр.

Јадда сахламаг лазымдыр ки, сосиалист никаһ-аилә мүнасибәтләринин әсасында нәинки гаршылыглы мәһәббәт, һабелә әр-арвад, аилә борчу, аиләнин горунмасы үчүн әхлаги вә һүгуги мәс'улијјәт, ушагларын тәрбијәси, аиләнин әмәк габилијјәти олмајан үзвләринин мадди чәһәтдән тә'минаты дурур.

Әр-арвад борчундан данышаг. Ајдындыр ки, јүксәк мә'нәви вә естетик һисс олан мәһәббәт һәм дә тәбии-биоложи дајаға маликдир. Она көрә дә о, зәифләјә, бә'зән тамамилә фәлакәтә дүчар ола билир. Белә һалларда мәһз мә'нәви-һүгуги борч һисси әр-арвада аиләјә гаршы садиглији, сәдагәти горујуб сахла-

магда көмәк един, тәләсик, өзүнә бәраәт газанмамыш ујғунсузлугдан јан гачылыр.

Кәнч әр-арвад бир-бирләринин тәһсил вә ихтисасынын артырылмасы арзусуна да гајғы илә јанашмалыдыр. Аилә мүхтәлиф јашлы оғлан вә гызлар арасында гурулур. Һәр ики кәнчин тәләбә, али тәһсилли мүтәхәссис вә с. олдуғу һаллара аз тәсадүф олунмур. Јахуд әр артыг али тәһсилини баша вурмушдур. Арвад исә тәһсил алмаг, ихтисасыны артырмаг истәјир, һәтта елми ишә гошулмаг фикриндәдир. Бә'зән елә һаллар олур ки, мәсәлән, нишанлы вахты атасы өз гызыны охутдурмаг истәдијиндән тоју јубадыр. Оғлан еви онлары архајын салыр ки, евләнсинләр, гызы өзләри охудачаглар. Јени гурулмуш аиләдә бу кими мәсәләләр тәзәдән баш галдырыр. Арвадын тәһсил алмаг арзусу, бир јандан да кәнч аиләнин проблемләри, мәишәт гајғылары. Әр-арвадлығын илк илләриндә бу кими мәсәләләри нечә һәлл етмәли?

Хошбәхт аиләләрин тимсалында суала гәтијјәтлә чаваб вермәк олар: әр бүтүн чәтинликләри өз бојнуна көтүрмәли, арвадын тәһсил алмасы үчүн шәраит јаратмалыдыр.

Кәнч аилә тәрәфиндән асудә вахтын сәмәрәли тәшкили диггәтдән јајынмамалыдыр. Кәнчләр танышлыгларынын илк күнләриндә, јахуд нишанлы вахтларында тез-тез јени филмләрә вә тамашалара бахыр, консертләрә кедир, бирликдә севинир вә кәдәрләнирләр. Бу онларын марагларыны ,зөвгүнү, бир-биринә даһа да јахынлашдырыр. Һәмин ән'әнәни давам етдирмәк лазымдыр. Лакин бә'зи һалларда кәнчләр, аилә гурандан сонра асудә вахтын, истираһәтин бирликдә мә'налы кечирилмәсинә лазыми фикир вермирләр. Чаван әр бош вахтыны јалныз өзүнүн дост-танышлары илә кечирир, гадын исә евдә галмалы, кечә јарысы кечәнәдәк онун јолуну көзләмәли олур. Бә'зән кәнч гадын әринин е'тинасызлығына ирад тутанда о өзүндән чыхыр: «Аиләли гадынын кинотеатрда, консертдә нә иши? Отур евдә, бозбашыны бишир»,—дејир. Белә һаллара јол верилмәмәлидир.

Кәнч аиләдә, ола билсин, илк күнләр мүстәгил аилә һәјатыны тәшкил етмәк чәтинлик төрәтсин. Бу чәтинлик мүстәгил јашајыш саһәсинин олмамасы, ајлыг газанчын кифајәт етмәмәси, кәнч әр-арвадын валидејнләрилә үнсијјәтиндә ујғунсузлуг вә с. амилләрлә шәртләнә билир. Белә вәзијјәтдә бунлар кәнч әр-арвады дарыхдырмамалы, һөвсәләдән чыхармамалыдыр. Онлар баша дүшмәлидирләр ки, сәбирсизлик, јерли-јерсиз бир-бирини ачыламаг һеч дә мөвчуд вәзијјәтдән чыхыш јолу тапмаг дејилдир. Бу, јалныз мүнасибәтләри корлајар. Башлыча мәсәлә гаршылыглы анлашмадыр. Әр-арвад бир-биринин марағына, зөвгүнә, адәтләринә һөрмәт етмәли, шәхси кејфијјәтләринә һәссас олмалыдыр. Ч ә т и н л и к м ү в ә г г ә т и д и р, г ә л б и н ч и ј ә н д ә о н у о в у н д у р м а г л а з ы м д ы р, к ө н ү л с ы н д ы р м а г н ә ј ә к ә р ә к д и р? Она көрә дә ә р - а р в а д м ү н а с и б ә т-

ләриндә аһәнкдарлығын көзләнилмәси аиләнин хошбәхтлији үчүн чох мүһүм шәртдир.

Никаһын илк илләриндә бир чох һалларда әр-арвад бу вә ја дикәр мәсәләнин һәллиндә бир-биринә күзәштә кетмәк истәмирләр. «Мәнлик» иддиасы, өзүнүтәсдиг, өз сөзүнү јеритмәк һиккәси буна мане олур. Онлар мүбаһисә едир, гышгырыг салыр, әсәбләри кәркинләшир, лакин нә киши, нә дә гадын (көз јашы төксә дә) өзүнү сындырмаг истәмир. «Мән дә варам» мөвгејиндә дурур .Һалбуки бир хош сөз, инчә зарафат, һәлим нәвазиш... әсәб кәркинлијинин гаршысыны алыр.

Кәнч әр-арвадын бир-биринә ујғунлашмасында јашлыларын бөјүк ролу вардыр. Гыз вә оғлан анасы, гыз вә оғлан атасы... Онлар бизим хошбәхт олмағымыз үчүн нәләр етмәјибләр? Елә кәнч аиләнин гурулмасында да онларын нә гәдәр зәһмәти, һаггы сајы вар. Әр дә, арвад да онлара һөрмәт етмәјә борчлудурлар. Бир дә ки,... Гајынана вә гајынатаја һөрмәт етмәк һәјат јолдашынын һөрмәтини сахламаг демәкдир. Бунун үчүн мүнасибәтләри доғмалашдырмаг, гајынана, гајнатаја ана вә ата көзү илә бахмаг, балдыз, гајын вә б. илә бачылашмаг, гардашлашмаг лазымдыр. Бу мәсәләнин анчаг бир тәрәфидир. Әсас мәсәләси исә ондан ибарәтдир ки, кәнч әр вә арвад һәр ики аиләнин—гыз вә оғлан тәрәфин јахынлашмасына, достлашмасына хүсуси фикир вермәлидирләр. Гајынаналар меһрибанлашдыгда, гајынаталар үлфәт бағладыгда кәнч аилә даһа мөһкәм олур.

Кәнч аиләнин өзүнәмәхсус интим һәјаты вардыр. Никаһ әр вә арвада инсан мүнасибәтләринин өзүнәмәхсус һәрарәтини бәхш едир. Бу мүнасибәтләр гаршылыглы мәһәббәтә әсаслананда, даһа да көзәлләшир, инсан үнсијјәтинин фәрәһли анларына чеврилир. Интим мүнасибәтләрдә чинси кикијена вә әхлаг гајдаларына чидди әмәл олунмалы, такт вә мәһарәт көзләнилмәлидир.

Көркәмли мүтәфәккирләр бу мүнасибәтләрдә гадынын ролуна бөјүк мә'на вермишләр. Интим мүнасибәтләрин нәчибләшдирилмәси гадынын давраныш вә рәфтары илә билаваситә бағлыдыр. Жан Жак Руссо әхлаги-фәлсәфи «Јулија» вә ја «Јени Елоиза» романында јазырды: «...ән сәдагәтли гадынлар әрләринин ихтијарыны өз әлләриндә, адәтән, даһа чох сахлајырлар, онлар нә шылтаглыг едир, нә дә әрләрини рәдд едирләр, анчаг ағыллы вә инчә тәмкинлилик саһәсиндә өз әрләри илә чох зәиф рәфтар едиб онлары мүәјјән мәсафәдә сахламағы бачарыр вә һеч вахт өзләриндән дојмаға гојмурлар».

4. АИЛӘНИН СОНРАКЫ ИНКИШАФ МӘРҺӘЛӘЛӘРИ

Аилә инкишаф едир, өз өмрүнүн ајры-ајры мәрһәләләриндә өзүнәмәхсус сосиал вә игтисади хүсусијјәтләр кәсб едир.

...Күнләрин бир күнү, дүнән һамынын ушаг һесаб етдији оғлан вә гыз ел адәти илә тој едир ,аилә гурур.

Никаһын бағланмасы илә кәнч аиләнин һәјатында илк мәрһәлә башлајыр .Илк ушағын доғулмасы илә аилә өз һәјатынын јени мәрһәләсинә дахил олур: бу мәрһәләни сосиологлар, психологлар вә педагоглар валидејнлик мәрһәләси адландырырлар. Ушагларын сајы, чинси, ата вә ананын пешә вә тәһсили аиләнин типи—бунларын һамысы өз эксини валидејинлик мәрһәләсинин хүсусијјәтләриндә тапыр. Һәмин мәрһәлә ән азы 20—25 ил давам едир.

Аилә шахәләнмәјә, гол-будаг атмаға башлајыр. Бу аилә һәјатында јени мәрһәләдир: ата вә ана гајынана вә гајынатаја, нәнә вә бабаја чеврилир. Онларын аиләдә сосиал ролу тәдричән дәјишилир: нәвә гајғылары өмрүн севинч пајы кими сәсләнир.

Бу күн нәнә вә бабаларын бөјүк әксәријјәти (нуклеар аиләләрин сајыны нәзәрә алсаг, 72,6%-и) өз «ушагларындан» ајры јашајырлар .Нечә дејәрләр, ушаглар пәрвазланыр, һәрәси өз будағына гонур, Бир дә көрүрсән ки, евдә бир гоча ана, бир дә гоча ата галыб. Демографларын аилә һәјатынын бу мәрһәләсини, образлы шәкилдә «бош јува» адландырырлар. Бош јува—аилә һәјатынын пајыз чағлары... Диварлар да адамы сыхыр, ев дә сојуг көрүнүр .Бу дөврдә гоча ана вә ата бир-бирләринә һәјан олсалар да, онларын һәјаты «ушаглардан»—оғулдан, кәлиндән, нәвәләрдән билаваситә асылыдыр.

Нәһајәт, һәјат өз ишини көрүр. Әрин вә ја арвадын өлмәси илә аилә дә әслиндә өмрүнү баша вурур ,онун ән јахшы адәт вә ән'әнәләри исә јени аиләләрин—оғулларын вә гызларын аиләләриндә јашајыр... һәјат өз вүс'әти илә давам едир.

ДӨРДҮНҸҮ БӨЛМӘ

АИЛӘ МҮНАСИБӘТЛӘРИНИН ӘСАСЛАРЫ

1. АИЛӘНИН ИДЕЈА СӘРВӘТЛӘРИ

Кәнҹ аиләләр јарандығы илк күндән мүәјјән чәтинликләрлә растлашырлар. Тәзә әр-арвад бә'зән бу чәтинликләри һәддиндән артыг шиширдир. Һәтта ади бир чәтинлијн гаршысыалынмаз, һәллолунмаз кими баша дүшүрләр. Бу, тәсадүфи олмајыб, онунла бағлыдыр ки, кәнҹләрин бир чоху аилә гураркән, һәтта сабаһ ата-ана олаҹагларыны ағылларына кәтирмирләр. Онлары аилә һәјатынын психоложи тәрәфләри даһа чох марагландырыр, мәишәт мәсәләләри исә нараһат етмир. Һалбуки кәнҹ аиләнин тарихи башланан вахтдан—ВВАГ-да никаһын тәнтәнәли сурәтдә гејд олундуғу дәгигәләрдән бәј вә кәлин, биринҹи нөвбәдә, мәһз бу чәтинликләри һисс етмәјә башлајырлар.

Һәр бир аилә өз һәјатынын илк дөврләриндән белә чәтинликләрлә гаршылашыр. Суал олунур: мүвафиг чәтинликләр аилә һәјатынын үмуми аһәнкинә, ахарына тә'сир көстәрирми? Әлбәттә көстәрир. Әслиндә бу, тамамилә тәбии һалдыр. Кәнҹ аиләнин һәләлик өз өмрүнүн көврәк илләрини јашајан бир аиләнин истәр-истәмәз мүәјјән чәтинликләри олмалыдыр. Көрәсән, чәтинлик тәкҹә кәнҹ аиләдә өзүнү көстәрир? Һәр бир адам бу суала јалныз өз тәҹрүбәси әсасында асанлыгла ҹаваб верә биләр. Аилә һәјатынын дикәр бир инкишаф мәрһәләсиндә өзүнәмәхсус чәтинликләр мејдана чыхыр. Бу, өз-өзлүјүндә ајдындыр. Башлыҹа мәсәлә әр вә арвадын һәмин чәтинликләрә мүнасибәти илә бағлыдыр. Бир чох аиләләрдә мүвафиг чәтинликләр асанлыгла арадан галдырылыр, бә'зи аиләләрдә исә чәтинликләр проблемә чеврилир, дүзкүн гијмәтләндирилмир, һәтта аилә һәјаты үчүн, хүсуси әһәмијјәтә малик олан бу мәсәләләр тибби дилдә десәк, мүаличә јолу илә дејил, ҹәрраһијјә үсуллары—бошанма јолу илә һәлл олунур. Буну нә илә ајдынлашдырмаг олар?

Сосиологлар белә бир тәдгигат апармышлар: онлар бошанмыш вә узун мүддәт меһрибан өмүр-күн сүрән әр-арвадларла анкет сорғусу кечирмишләр. Алимләри белә бир мәсәлә марагландырырды: көрәсән, аилә мүнасибәтләринин формалашмасы һансы шәртләрдән асылыдыр? Әр-арвад арасында мүнасибәтләр нә заман асанлыгла гурулур, һансы шәраитдә онларын формалашмасы чәтинләшир?

Илк бахышда адама елә кәлир ки, 25—30 ил бир јердә меһрибан јашајан вә инди дә бир-бирини кәнчлик һәрарәти илә севән әр-арвадлар суала чаваб верәркән аилә мүнасибәтләрини асанлыгла гурдугларыны, бошананлар исә онларын чәтин олдуғуну е'тираф едәчәкләр.

Сосиоложи тәдгигатларда тамамилә башга нәтичә алынды. Узун мүддәт меһрибан һәјат сүрән әр-арвадларын чоху суала «чәтиндир» дејә чаваб вердиләр. Онлар «аилә» адланан өмүр сәлнамәсини сәһифә-сәһифә фикрән вәрәгләдиләр. Бу јолда нә гәдәр чәтинликләрлә растлашмыш, нечә дејәрләр, кирпикләри илә од көтүрмүшдүләр. Лакин чәтин анда да, хошбәхт дәгигәләрдә дә бир-биринә һәјан олмуш, өз мәһәббәтләринә күвәнмишдиләр. Аилә мүнасибәтләрини гурмаг чәтиндир, чох чәтиндир— онларын һәјат тәчрүбәси буну сүбут едирди.

Бошананлар—аилә мүнасибәтләрини гура билмәјәнләр исә суала чаваб верәркән даһа чох «асандыр» дејирләр. Онларын бир чоху исә һәтта тәәччүблә чијнини чәкирди: «Аилә гурмаға нә вар ки?...».

Бошанмыш вә бошанмамыш әр-арвадлара ајры-ајры һәјати ситуасијалары, аиләдә киши вә гадынын ролу, ушагларын тәрбијәси вә с. мәсәләләри гијмәтләндирмәк тәклиф едилмишдир. Мә'лум олмушдур ки, онларын бу мәсәләләр һаггындакы көрүшләри, мүлаһизәләри бир-бириндән дөрд дәфә фәргләнир, нечә дејәрләр, биринин ағ дедији шејә о бириси гара дејир.

Бу чаваблардан тәәччүбләнмәјин. Бизим һамымыз чох јахшы билирик ки, ушаглар пис ишләри тез көтүрүрләр. «Нә үчүн? —суалынын чавабы чох садәдир: пис ишләр асан ишләрдир. Нечә ки, дәрси өјрәнмәдән јатмаг асан ишдир, буну һамы бачарыр. Лакин јатмајыб дәрси өјрәнмәк, сабаһ мүәллимә чаваб вериб «5» гијмәт алмаг чәтиндир, буну јалныз ирадәли, өзүнә саһиб олан, һиссләрини идарә едә билән оғланлар вә гызлар бачарырлар.

Аилә һәјатында да белә бир мәнтиги ујарлыг вардыр: аиләдә хырда бир шеј үстүндә сөзә кәлмәк, кобудлуг етмәк, артыгәскик данышмаг, һеч нәдән дава-далаш салмаг, күсүб ата евинә кетмәк... бунлар ади ушаг һәрәкәтләридир. Ҝој евдә кобудлуг едән әр вә ја арвад өзүнә бу бахымдан јанашсын, јеткинлик јашында мәһз ушаглыг етдијини баша дүшсүн. Һалбуки тәмкинлилик, һәјат јолдашына күзәштә кетмәк, ушағын кәләчәк талеји наминә нәјәсә дөзмәк, чәтинликләрин сәбәбини ахтарыб тапмаг вә арадан галдырмаг... әр вә арвaддан тәкчә мүдриклик, кенишүрәклилик дејил, ирадә гүввәси тәләб едир.

Аилә гурмаг чәтин олмаја билмәз. Хүсусилә, һәјат јолдашын јахшы адам олсун, ону өзүн севиб-сечәсән. Бу мүһүм нөгтәләрдә мүхтәлиф чәһәтләрлә гаршылашырсан. Тәчрүбәсизлик бир чох мәсәләләри өз мөвгејиндә тәсәввүр етмәк, баша дүшмәк, анасынын сөзү илә отуруб-дурдуғундан евинә, јени гоһумларына, гајынанасына, гајынатасына... сојуглуг көстәрмәк, онларла

гајнајыб-гарышмамаг... Аилә һәјатынын илк чағларында оғланын да, гызын да дavранышында, рәфтарында белә «гәрибә» һаллар олур, әслиндә олмалыдыр. Инсанлар бир-бирләринә бир күндә исинишмир. Онлар бир-биринә алышмаг, хүсусијјәтләрини көтүрмәк үчүн гајнајыб-гарышмалыдырлар. Бу исә тәмкин, сәбир тәләб едир.

Мүтәхәссисләрин фикринчә, уғурлу аиләләрин чәтинликләри һеч дә уғурсуз аиләләрдә олдуғундан аз дејилдир. Белә аиләләр дахили вә харичи микромүһитдән тә'сир көстәрән гүввәләрә гаршы дурмаг бачарығы илә фәргләнирләр. Ким ки, чәтинликләри арадан галдырмаға габилдир, онлары уғурлу, хошбәхт әр вә арвад адландырырлар. Һәјат имтаһанларындан чыхмајанлары, мәһәббәтдән имтина едәнләри, чәтинликләрлә мүбаризәдә тәслим оланлары бәдбәхт санырлар.

Уғурлу аиләләр һаггында дүшүнәндә истәр-истәмәз сорушурлур: чәтинликләри арадан галдырмаг онлара нечә мүјәссәр олур? Нә үчүн уғурлу аиләләр бу чәтинликләри дүзкүн гијмәтләндирир, уғурсуз аиләләр гијмәтләндирә билмирләр?

Бу суаллара мүхтәлиф чаваблар верилир. Лакин бу просесдә һансы аиләләрдән данышырыгса, бир чәһәти истәр-истәмәз ајрыча гејд етмәлијик: әр вә арвадын аилә чәтинликләрини дүзкүн гијмәтләндирмәси, аилә мүнасибәтләрини илк күнләрдән сәмәрәли гурмасы, ичтимаи борча вә аилә борчуна сәдагәтлә јанашмасы, мүхтәлиф амилләрдән, биринчи нөвбәдә онларын идеја јеткинлијиндән асылыдыр. Әр вә арвад һәјатын мә'насыны нечә баша дүшүр? Онлар чәмијјәт вә аилә гаршысында өз борч вә вәзифәләрини нечә дәрк едир?

Бу суаллары ајдынлашдырмадан уғурлу аиләләрин «сиррини» баша дүшмәк чәтиндир. Аиләнин әһәмијјәтини вә әсл мә'насыны дәриндән дәрк едән мүдрик адамларын һәјатында тамамилә башга мәнзәрә јараныр. Әсл аиләнин әсасында һәмишә гаршылыглы сәдагәт вә е'тибар, һөрмәт вә гајғы дурмушдур. Мәшһур «Һачы Гара» мүәллифинин өз аилә һәјаты бу бахымдан нә гәдәр ибрәтамиздир...

Мирзә Фәтәли Ахундов аиләсинә бүтүн варлығы илә бағланан көзәл ата, сәдагәтли әр иди .О, һәјат јолдашы Тубу ханыма гајғы илә јанашыр, онун һәјатынын фәрәһли олмасына чалышырды. Отуз алты иллик аилә һәјатында он үч ушаглары дүнјаја кәлмишдир, лакин мүхтәлиф вахтларда онларын он бири вәфат етмишди. Мирзә Фәтәли ушагларынын өлүмүндән сонра бир ата кәдәри илә көврәлмиш, һәдсиз гајғылы вә дәрдчәкән олмушду. Тубу ханым да ејнән әри кими һәмишә фикирли доланмыш, оғлу Рәшидин, гызлары Нисә вә Сејрәбәјимин үстүндә нанә јарпағы тәк әсмишдир. Өвладларынын бир јери ағрыдыгда сәһәрә гәдәр јатмамыш, гуллугларында дурмуш, Фәтәлини дә көмәјә чағырмышдыр. Әслиндә Фәтәли дә ушагларын тез-тез хәстәләнмәсиндән бәрк һәјәчан кечирмиш, чох вахт ишдә гәрар

тутмајыб тез евә гајытмыш, онларын јанында отурмуш, һәким далынча адам көндәрмишдир.

Мирзә Фәтәли ушагларынын тәһсилинә хүсуси диггәт јетирмишди. Нисә Тифлис гыз кимназијасыны гуртармышды. Рәшид исә Тифлис классик кимназијасыны битирдикдән сонра...

Әдәбијјатшүнасларымыз (Һ. Һәсәнов вә б.) сон заманлар Рәшидбәј Ахундовун һәјат вә фәалијјәтини әтрафлы өјрәнмиш, марағлы фактлар мүәјјән етмишләр. Онлардан бә'зиләри илә таныш олаг:

Рәшидбәј чох еркән јашларындан мусигини севир, тар чалмағы бачарыр вә шаһматла марагланырды. О, 16 јашында артыг Романын фәлсәфи әсәрләрини, Боклун «Инкилтәрәдә сивилизасијанын тарихи» вә с. әсәрләрини мүталиә етмишдир.

М. Ф. Ахундов Рәшидбәјин тәрбијәсилә јахындан вә чидди мәшғул олур, онда елми-материалист бахышларын формалашмасына сә'ј едир, оғлу илә тәбиәтшүнаслығын мүхтәлиф мәсәләләри әтрафында мүтәмади мүсаһибәләр апарырды. О, ифтихар һисси илә јазырды ки, Рәшидбәј «фәлсәфәни мәндән аз билмир. Физиканы вә тәбиәтшүнаслығы мәндән јахшы анлајыр. Бу мәсәләләр һаггында мәнимлә һәмишә мүбаһисәјә киришир, дәлилләр вә сүбутлар кәтирир».

Рәшидбәј әчнәби дилләри өјрәнмәкдә маһир иди. О, Азәрбајчан дилиндән башга, рус, франсыз, фарс вә әрәб дилләриндә дә сәрбәст данышырды. Он сәккиз јашлы Рәшид 1872-чи илдә «Шарл Месмерин Әлипашаја мәктублары» фәлсәфи әсәрини русчаја чевирмишди. 1874—1878-чи илләрдә исә Брүсселдә Политехник институтунун мүһәндислик факүлтәсиндә охујаркән франсыз јазычысы Алфрод де Брсанын «Бир балача парислинин һәјаты» романыны Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмишди.

Рәшидбәј тәләбәлик илләриндә атасы илә ардычыл сурәтдә мәктублашырды. Мәктублар... зәриф, нарын хәтт... Бу сөзләрлә башланан вәрәгләр: «ата... мәним... атам... мөһтәрәм ата,, Әзиз ата...», Атанын сурәти ону һәр јердә мүшајиәт едир, мәктубларда М. Ф. Ахундовун Рәшидбәјә ашыладығы фикирләр, идејалар шәфәг сачыр.

Рәшидбәј мәктубларынын бириндә јазырды: «Әкәр мән бура (јә'ни Брүсселә) мүһәндис олмаг үчүн кәлмишәмсә, бундан белә нәтичә чыхармаг лазым дејил ки, нечә кәлди мүһәндис олмаг истәјирәм... јох. Әкәр мүһәндис олмаг истәјирәмсә, анчаг јахшысындан олмаг истәјирәм, ортабабындан јох...»

Мирзә Фәтәли оғлуну јахшы охумаға һәвәсләндирмиш, онун ағлы вә камалы илә фәхр етмиш, достларына јаздығы мәктубларда бу барәдә ифтихар һисси илә данышмышдыр.

...Мирзә Фәтәли Ахундовун гызы Сејрәбәјим әрә кетмишди. Шушада јашајырды. Онун ики өвлады олмушду. Мирзә Фәтәли күрәкәни Ханбаба ханы белә сәчијјәләндирмишдир: «Гызымын әри... хошәхлаг, савадлы, тәмиз чаванлардан биридир. Күнаһ

ишләрин вә бәд әмәлләрин јанындан belə өтмәз .Мәним кими о да мүтләг шәраб ичмәз».

Лакин јенә дә Мирзә Фәтәли вә Тубу ханыма бәдбәхтлик үз верди. Сејрәбәјим Шушада вәфат етди. Гызынын өлүмү көврәк атаны даһа да сарсытды. О, Шушаја кәлди. Он биринчи ушағыны дәфн едән Мирзә Фәтәли Тифлисә гајыдаркән гызынын бир чүт јадикарыны гудасы Бәһмәр Мирзәнин е'тиразына бахмајараг, өзү илә евинә кәтирди...

Филолокија елмләри доктору Садыг Шүкүров Мирзә Фәтәли Ахундовун һәјатынын сон анларыны архив материаллары әсасында белә тәсвир едир: «Тубу ханым өмүр-күн јолдашына нә гәдәр хош сөзләр дедисә, баш верә биләчәк фачиәнин дәһшәтли олачағыны һисс етди, үрәји ағрыды вә чалышды ки, ағламасын. Әри ону јанына чағырды, Тубуну сакитләшдирди. Бу заман Мансур Мирзә ичәри кирди. Онун сәккиз јашы варды. Јахынлашыб бабасынын әлиндән өпдү вә ағлады. Фәтәли нәвәсинин башыны сығаллады, русча јазыб һазырладығы вәсијјәтнамәни Тубу ханыма вериб деди: «...Тәбиәт јаратдығыны бир күн кери алмалыдыр, ја јох? Балаларыны јығ башына... (О, Мансур Мирзәни көстәрди.) Һеч вахт ағлама, көрпәләри көврәлтмә. Дост вар, дүшмән вар. Ағласан, дүшмән көрүб севинәр. Өзүнү әлә ал, башыны дик тут, бу кағызы да јахшы јерә гој, Рәшид кәләндә верәрсән она.»

М. Ф. Ахундовун вәфатындан бир гәдәр сонра Рәшидин оғлу олду. О унудулмаз атасына дәрин һөрмәт әламәти олараг ушаға Фәтәлинин адыны гојду...

Биз бу епизодлары әбәс хатырлатмадыг. Бәлкә дә кәләчәкдә филолог олсаныз, бөјүк драматургумузун һәјатындан даһа ибрәтамиз лөвһәләрлә таныш олачагсыныз. Бу јаддагалан епизодлар көстәрир ки, М. Ф. Ахундов гејрәтли аилә башчысына мәхсус үрәк саһиби олмушдур.

М. Ф. Ахундовун өз һәјат јолдашына вә ушагларына мүнасибәти һуманист характер дашыјырды. О, ушагларын тәһсилинә бөјүк әһәмијјәт верирди. Азәрбајчан гызларынын охумасыны һәсрәтлә арзу едән бөјүк јазычы-философ гызы Нисә ханыма өз дөврү үчүн мүкәммәл тәһсил вермишди. Азәрбајчан аиләсиндә ушагларын белә тәһсил алмасы о дөвр үчүн гејри-ади бир иш иди.

Әлбәттә, бу фактлардан биртәрәфли нәтичә чыхарылмамалыдыр. Ајдындыр ки, көркәмли адамларын һеч дә һамысынын аилә һәјаты уғурла нәтичәләнмир. Кечмиш заманларда бир сыра аиләләрдә һәјат јолдашы садәлөвһ вә савадсыз олдуғундан савадлы әрләрини баша дүшмәмиш, евдә китаб-дәфтәр көрәндә тәәччүбләнмишләр. М. Ә. Сабирин мәшһур ше'рләриндә олдуғу кими:

Евимиздә вар иди һәр нә десән,
Гатыг, ајран илә гајмаг, нә јесән
Нә билирдик нә зәһримарды китаб,
Биз олан евдә һачан варды китаб.

Бир мәсәләни дә дәгигләшдирәк. Әкәр әрлә арвадын идеја сәрвәтләри бир-биринә ујғун кәлмирсә, онларын һәр бири һәјатын мә'насыны өз билдији кими баша дүшүрсә, аиләдә чидди чәтинликләр јараныр. Һәтта бә'зән мүнагишә үчүн шәраит әмәлә кәлир. Лакин белә әр-арвад чох шејә әһәмијјәт вермәјиб «сакит» јашајанда, аилә һәр һалда чох шеј итирир. Психологлар мүәјјәнләшдирмишләр ки, әкәр ата вә ананын идеаллары (ушагда тәрбијә етмәк истәдикләри кејфијјәтләр һаггындакы тәсәввүрләри) ујғун кәлмирсә, тәрбијә ишиндә чидди нөгсанлар өзүнү көстәрир. Ушағын ејни һәрәкәтини бири писләјир, о бири рәғбәтләндирир. Аилә тәрбијәсиндә ваһидлик принсипи позулур.

Әрлә арвадын идеја сәрвәтләри ујғун кәлмәдикдә, онлар өзләринин асудә вахтларыны да бирликдә кечирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Аиләнин асудә вахты әрлә арвадын һәјатынын мә'насы һаггында бахышларынын, марагларынын, зөвгләринин вә с. үмуми олмасыны, бир-бирилә узлашмасыны нәзәрдә тутур. Һәкимләр сон заманлар «истираһәт күнү неврозу» адланан өзүнәмәхсус хәстәлик нөвүнү фәргләндирирләр. Әр вә ја арвадын марагларынын мәһдудлуғу истираһәт күнү даһа ајдын һисс олунур. Онлар бүтүн күнү бир јердә олмалы, асудә вахтларыны бир јердә кечирмәлидирләр. Һалбуки әрлә арвадын сөзү бир-бирилә тутмадыгда, истираһәт күнү бири башыны ишә гатыр, о бири достукилә кедир. Бу исә аиләнин мөһкәмләнмәсинә сон дәрәчә мәнфи тә'сир көстәрир.

Әрлә арвадын әсас бахышлары ујғун, јахын олдугда аилә мүнасибәтләринин инкишафы үчүн әлверишли шәраит јараныр. Онлар мүнасибәтләрини, өзләринин аилә вәзифәләрини дүзкүн баша дүшүр, мүвафиг шәкилдә һәрәкәт едирләр.

Бүтүн бу һаллары нәзәрә алараг биз тәкчә әрин, јахуд тәкчә арвадын идеја сәрвәтләриндән дејил, аиләнин идеја сәрвәтләриндән **данышырыг.**

Аиләнин идеја сәрвәтләри дедикдә, онун үчүн әһәмијјәтли олан идејалар—сосиал, мә'нәви вә естетик идејалар нәзәрдә тутулур. Бу идејалар вә идеаллар аиләнин хејир вә шәр, һәгигәт вә јалан, көзәллик вә чиркинлик, әдаләт вә әдаләтсизлик һаггындакы тәсәввүрләрини әкс етдирир. Онлар аиләнин һәјат тәчрүбәси кедишиндә даһа да тәкмилләшир, јени мә'на алыр.

Аиләнин идеја сәрвәтләри бүтүнлүклә аиләнин һәјатына нүфуз етдикдә, аиләдахили мүнасибәтләрин јөнүмү көклү сурәтдә дәјишир. Аилә мүнасибәтләринин мәһәббәт әсасында инкишафы үчүн ән әлверишли шәраит јараныр. Әрлә арвадын идеја сәрвәтләри ујғун кәлдикдә, онлар бир-бирләринин бахышлары вә зөвгләри илә разылашдыгда мәһәббәт һисси аиләнин тутумуна мүсбәт тә'сир көстәрир. Сент-Екзјупери дејирди ки, әсл мәһәббәт һеч дә онун үчүн дејил ки, әрлә арвад отуруб бир-биринин үзүнә бахсынлар, әсл мәһәббәт онларын бирликдә ејни истигамәтә бахмасы үчүндүр. Бу исә әрлә арвадын идеја сәр-

вәтләри бир-биринә ујғун вә ја јахын олдугда мүмкүндүр. Аилә үзвләри өз мәгсәд вә вәзифәләрини јалныз бу заман даһа дүзкүн баша дүшүрләр.

Һәбс едилмиш вә ја сүркүнә көндәрилмиш Азәрбајҹан ингилабчыларынын аиләләри илә таныш оларкән јүксәк еһтирамла һејрәт һисси кечирирсән. Әрләр сүркүндә, арвадлар мин километрләрлә узагларда. Онлар һәтта узун мүддәт ајры-ајрылыгда јашасалар да, һәбсхана көзәтчиләринин мүдһиш нәзарәти алтында надир һалларда көрүш ала билсәләр дә руһән вә гәлбән бир идиләр. Өз һәјатларынын һәр бир анында аиләләринин вәфасыны, сәдагәтини, е'тибарыны, гајғысыны, көмәјини һисс етмишләр.

Халг јазычысы *Меһди Һүсејнин «Комиссар»* әсәриндә Мәшәди Әзизбәјовун аилә һәјаты мәһәббәтлә тәсвир олунмушдур: «Һәјат гапысындан ајаг сәсләри кәлди. Пүстәханым башмаг дабанларынын таппылтысындан Сәлимназ арвады таныды. О, Мәшәдибәји сорушса нә дејәҹәкди. «Јох дүзүнү десәм јахшыдыр».

Сәлимназ арвад гара, ипәк чадрасыны чијинләринә салмыш һалда ичәри кирди, һәлә кәлининин үзүнә бахмамышдан дејинди:

—Билмирәм бу адамлар нијә дашүрәкли олублар... Елә бил дүнјаны тутуб дурачаглар. О күн Мәшәди әмисикилдә јолдашлары илә јығылыб сөһбәт елəјирмиш. Јәгин бир-биринә кизлин сөзләри вармыш. Ешикдә Бајрам адлы бир фәһләни гојублармыш ки, кәлән олса хәбәр версин. О јазыг да полис көрәндә һамыны хәбәрдар еләјир, амма өзү гачыб гуртула билмир. Мәшәдинин әмиси Рәһимбәј жандарма нә дејирсә, инди о јазыг Бајрамы гәзәмәтдән бурахмырлар. Дејирәм: «Ај Рәһим, о дүнјада үз-үзә кәлмәјәҹәјик? Нијә о јазығы гәзәмәтдә чүрүдүрсән?» Нә ҹаваб версә јахшыдыр? Дејир ки, «оғлун аллаһын доғру јолундан чыхыб, гоһум билмир, гардаш билмир, гошулуб кафирләрә, аләми чахнашдырыр».

Сәлимназ арвад чадрасыны чијниндән көтүрүб, сәлигә илә гатлајанда көзләри Пүстәханымын үзүнә саташды.

—Сән нијә гашгабағыны төкмүсән, гызым? Ағламысан, нәдир?—Гарынын үрәјинә нәсә дамды. О, бир нечә ан дуруху́б, дөјүкмүш кими әтрафына бојланды.—Бәс Мәшәди һаны? Дејирди ки, бу ахшам евдә олачағам...

Сәлимназ арвадын бахышлары елә бил Пүстәханымын гәлбинә нүфуз едирди. Даһа бундан сонра бир дәгигә белә әсл һәгигәти ондан кизләтмәк мүмкүн олмајачагды.

—Кирдовој кәлиб чағырды, хала,—дејә Пүстә нә гәдәр өзүнү тох тутмаг истәдисә дә, бачармады, ики әли илә үзүнү өртүб һычгырты илә ағлады.

Ананын додаглары титрәди. О нә исә хәбәр алмаг истәди, амма сөзләри боғазында илишиб галды. Ән ахырда күчлә дилләнә билди:

—Һара чағырды, гызым, нөшүн чағырды?—Анаја санки дахили бир гүввә кәлди; о өзүнү тамам әлә алды, кәлининә тәсәлли вермәјә башлады:—Икидин башы галда кәрәк, гызым, Нә олачаг ки? Аллаһ гојса сағ-саламат гајыдыб кәләр. Сәлимназ арвад бирдән сәсини дәјишиб хәбәр алды:—Олмаја Мәшәдинин дә јанында ағладын?

Пүстәханым енә дүзүнү деди:

—Өзүмү саҳлаја билмәдим, хала. Бирдән ону тутуб гәзәмәтә салсалар...

—Јох гызым, јахшы еләмәмисән. Лап тутуб гәзәмәтә салсалар да кәрәк о сәнин көз јашыны көрмәјә иди. Сән һәлә ҹавансан. Арвадынын мәрдлијини көрән киши, өмрүндә дүшмәнә баш әјмәз. Гајынатан Әзизи жандармалар тутуб апаранда мәнә деди: «Сәлимназ, әкәр мәнә јазығын кәлирсә, кәрәк көзүндән бир дамчы да јаш ахытмајасан»...

Идеја инамы, совет вәтәнпәрвәрлији вә бејнәлмиләлчилији, фәал вәтәндашлыг мөвгеји, јер үзәриндә сүлһ уғрунда мүбаризә, буржуа идеолокијасына гаршы барышмазлыг—совет аиләсинин башлыча идеја сәрвәтләрини тәшкил едир. Јүзләрлә, минләрлә совет аиләләринә—фәһлә, колхозчу, мүәллим, алим, һәким аиләләринә диггәт јетирин. Онларын һамысы өз һәјатынын мә'насыны чәмијјәт үчүн вичданлы вә намуслу әмәкдә көрүр, өз билик вә исте'дадларыны сосиалист Вәтәнимизин даһа да чичәкләнмәсинә, гүдрәтинин артмасына сәрф едирләр. Бу көзәл аиләләрдә ушаглар әсл совет вәтәнпәрвәрләри вә сосиалист бејнәлмиләлчиләри кими јетиширләр.

Аиләнин ингилаби, дөјүш вә әмәк ән'әнәләринин бу бахымдан әһәмијјәти бөјүкдүр. 1 Мај бајрамы, Октјабр бајрамы, Гәләбә күнү... һәр бир совет аиләсинә тәнтәнә кәтирир. Бунларын һәр бири халгымызын вә өлкәмизин тарихи салнамәсинин унудулмаз сәһифәләридир. Биз о сәһифәләри вәрәгләдикчә, мәшһур ингилабчылары, әмәк баһадырларыны, гәһрәман дөјүшчүләри ифтихар һисси илә хатырлајыр, өзүмүзүн халг вә Вәтән гаршысындакы вәзифәләримизи даһа јахшы дәрк едирик. Партија, әмәк вә мүһарибә ветеранлары совет аиләсинин фәхридир.

Аиләнин идеја јеткинлији өз әксини һәм дә онун сијаси мәдәнијјәтиндә тапыр. Аиләнин һәр бир үзвү Сов. ИКП вә Совет дөвләтинин сијасәтини билмәли, сијаси һадисәләри синфи мөвгедән гијмәтләндирмәји бачармалы, буржуа идеолокијасынын һәр чүр тәзаһүрләринә гаршы, сијаси лагејдлик вә идејасызлыг һалларына гаршы барышмаз мүнасибәт бәсләмәлидир.

Сов. ИКП XXVII гурултајында дејилмишдир ки, бејнәлхалг мејданда ики дүнјакөрүшүнүн чох кәскин мүбаризәси ики дүнја системинин—сосиализмин вә капитализмин әкслијини ифадә едир. Сов. ИКП өз вәзифәсини реал сосиализм һаггында, Совет Иттифагынын дахили вә харичи сијасәти һаггында һәгигәти халглара чатдырмагда, совет һәјат тәрзини фәал тәблиғ етмәкдә, империализмин халга зидд, рәһмсиз характерини истисмарчылыг маһијјәтини гәтијјәтлә, тутарлы дәлилләрлә ашкара чыхармагда көрүр. Партија совет адамларында јүксәк сијаси шүурлулуг вә сајыглыг, ичтимаи һадисәләри ајдын синфи мөвгеләрдән гијмәтләндирмәк, сосиализмин идеалларыны вә мә'нәви сәрвәтләрини горумаг бачарығы тәрбијә едәчәкдир.

Аиләнин сијаси мәдәнијјәти нәдә ифадә олунур? Аилә сијаси һәјат һадисәләри илә марагланыр, ичтимаи һәјатда јахындан иштирак едир, күндәлик гәзетләрлә, ичтимаи-сијаси әдәбијјатла мүнтәзәм сурәтдә таныш олур, ајры-ајры материаллары бирликдә мүзакирә едир, мүвафиг мә'луматлара сијаси чәһәтдән дүзкүн гијмәт верир, аилә үзвләриндә мешшанлыг һалларына, буржуа идеолокијасынын тә'сиринә гаршы барышмаз мүнасибәт формалашдырыр.

Аиләнин сијаси мәдәнијјәтинин формалашмасында ата вә ана мүстәсна рол ојнајыр. Ушаглар ата вә ананын вәтәндаш-

лыг симасыны көрмәли вә онунла фәхр етмәлидир. Бә'зи фактлары хатырлајаг.

Ингилаба гәдәр Азәрбајчанда әһалинин бөјүк әксәријјәти кәнддә јашајырды вә кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул иди. Бу аиләләрдә онун бүтүн үзвләрини үмуми иш бирләшдирирди. Нәнә-баба, әр-арвад, ушаглар, нәвәләр, тарлада бостанда бирликдә чалышыр, алын тәри илә өзләринин һалал чөрәјини газанырдылар.

Кәнддә вә шәһәрдә јајылмыш хырда сәнәткар аиләләриндә ата вә ја ана сәһәрдән-ахшамачан ушагларын көзү гаршысында ишләјирди. Ушаг јатанда, сәһәр јухудан ојананда көрүрдү ки, атасы нәсә тикир, анасы халча тохујур. Әмәк гајғылары һамыја ејни шәкилдә ајдын иди. Мәһсул бол оланда арвад да, ушаг да бирликдә шадлыг едирди, гытлыг оланда «гәм дәрјасына» гәрг олурду.

Тәәссүф ки, инди елә аиләләр вардыр ки, ушаглар ата вә ананын ишләдикләри јер, һәтта чалышдығы мүәссисәнин фәалијјәти, мөвгеји вә с. һаггында конкрет мә'лумата малик дејилдир. Онлар ата, јахуд ананы ишә кедән вә ишдән кәлән көрүрләр.

А. С. Макаренко валидејнләрә мүрачиәтлә јазырды: «Һәркаһ сиз өз оғлунузу елә тәрбијә етмишсиниз ки, о, атасынын ишләдији бүтүн заводла фәхр едир, заводун һәр бир наилијјәти ону севиндирир—о һалда демәк олар ки, сиз она дүзкүн тәрбијә вермишсиниз».

Көркәмли педагогун фикринчә, валидејнләр јалныз өз коллективләринин мәһдуд чәбһәсинин хадимләри кими көрүнмәмәлидирләр. Ата вә ана өз ушагларынын гаршысында бизим Совет дөвләтимизин һәјатынын иштиракчылары кими көрүнмәлидирләр. Атанын дүшүнчәләриндә, онун һисс вә мејлләриндә һәр шеј—бејнәлхалг һәјат һадисәләри, әдәбијјат наилијјәтләри әкс олунмалыдыр.

Әсас принсипиал мәсәләләрдә аилә мөһкәм, нечә дејәрләр, сарсылмаз көрүшләрә малик олмалыдыр. Лакин биз елә аиләләрлә растлашырыг ки, онлар өзләринин мәһз идеја сәрвәтләринин мәһдудлуғу учбатындан долғун һәјат сүрә билмир. Аиләнин әмәјә, пула, шејләрә мүнасибәти билаваситә онун идеја сәрвәтләри илә бағлыдыр. Әкәр аилә һәјатын мә'насыны тәкчә јејиб-ичмәкдә, бәзәкли мәнзилләрдә, сәрвәт топламагда көрүрсә, бу о демәкдир ки, онун идеја дајаглары сахтадыр, мөһкәм дејилдир. Јенә дә әдәби образа мүрачиәт един. Гәзетләрдә охудуғумуз мәһкәмә очеркләрини јадыныза салын. Белә аиләләрдә инсан мүнасибәтләринин характеринә диггәт јетирәк. Онлар, адәтән, пул шеј үзәриндә гурулур. Бири баһалы һәдијјә кәтирир, ону јахшы гоһум адландырырлар. Киши арвад үчүн гијмәтли палтар аланда әри көзләриндә даһа да бөјүјүр. Гыз евинә елчи кедәндә дејирләр: «Оғланын атасынын машыны вар...» Бунлар сахта, јаланчы мүнасибәтләрдир.

Идејасызлыг инсанлары чинајәтә, аиләни фәлакәтә апарыр. Бир чох һалларда гадынлар бу чинајәтләрин билаваситә иштиракчысы олмасалар да, долајысы илә иштиракчыдырлар. Онлар чинајәткарлыг јолуна дүшмүш аталара нәинки вахтында хәбәрдарлыг етмир, ушагларын кәләчәк талејини хатырлатмыр, әксинә, мүхтәлиф јолларла чинајәтә ширникләндирирләр.

Аиләнин идејалылығы јүксәк олдугда, әр вә арвад һәјатын мә'насыны, өзләринин мәгсәд вә вәзифәләрини дүзкүн мүәјјән едир, аиләнин кәләчәк перспективләрини ајдын көрүрләр. Онлар чәмијјәт вә аилә гаршысында өз борч вә вәзифәләрини бүтүн ајдынлығы илә баша дүшүр, өзләринин илһамлы әмәк нүмунәләри илә чәмијјәтә лајиг өвладлар бөјүдүрләр. Белә аиләләр һәјат имтаһанларындан һәмишә алнычачыг, үзүағ чыхыр.

2. АИЛӘНИН МӘ'НӘВИ ӘСАСЛАРЫ

Бир дәфә... шакирдләр мәшһур рус јазычысы *А. С. Грибоједовун «Ағылдан бәла»* әсәри үзрә инша јазмышдылар. Онлар Чатскини мүсбәт гәһрәман, Молчалини мәнфи сурәт кими гијмәтләндирмиш, әсәри әтрафлы тәһлил етмишдиләр. Мүәллим иншалары охујуб севинмишди: «Ушаглар һәр шеји нечә дә көзәл баша дүшүрләр, адамлары нечә дә дәгиг гијмәтләндирирләр». О, дәрсдә дә шакирдләрини хејли тә'рифләди. Бир нечә күндән сонра исә, тәнәффүс вахты гызлардан бир нечәси мүәллимә јахынлашды. Онлар инша ишләриндән сөһбәт салдылар. Шакирдләрдән бири утана-утана һалда деди: «Биз белә јазмышыг. Лакин әкәр һәјатда әрә кетмәк үчүн Чатскини, јохса Молчалини, сечмәк зәрурәти мејдана чыхсајды, биз Молчалинә үстүнлүк верәрдик».

Мүәллим тәәччүбүнү кизләдә билмәди: «Нә үчүн?» Шакирдләр суала белә чаваб вердиләр: «Ола биләр ки, Молчалин о гәдәр дә јахшы адам дејил, лакин онунла даш дивар архасында олдуғу кими сакит јашамаг олар. О, истәдијини әлдә етмәјә асанлыгла наил ола биләр. Чатски исә тәбиәтән һәр шејә гарышан адамдыр, онунла јашамаг чәтин оларды. Принсипиаллығы, барышмазлығы онун да, аиләсинин дә башына чох бәлалар кәтирә биләр».

Шакирдләрин бу е'тирафыны нә илә изаһ етмәк олар?

Аиләнин, инсан мүнасибәтләринин мә'нәви әсаслары вардыр. Хејир, әдаләт, вичдан, намус, хошбәхтлик вә с. анлајышлар һамыја јахшы танышдыр.

Лакин инсанлар чох вахт бу анлајышлары санки сөзлә ифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Сизин һәр һансы бириниз «Вичдан нәдир?», јахуд «Намус нәдир?» суалларына чаваб вермәли олсаныз, јәгин ки, хејли фикирләшәрсиниз. Әхлаги анлајышларын дәрки чәтин олса да, инсанлар онлардан һәр јердә истифадә едирләр: мүһарибә һаггында әдаләтли, јахуд әдаләтсиз мүһарибә, инчәсәнәт әсәри һаггында һуманист, јахуд антиһуманист әсәр, инсан һаггында намуслу, јахуд намуссуз гадын (киши) кими данышырлар. Инсанлар башга адамларын әмәлләрини тәһлил сүзкәчиндән кечирәндә, әхлаги гијмәтләрдән даһа чох истифадә едирләр. Һәтта ади шүур сәвијјәсиндә јахын адам-

лар—гоншулар, танышлар, гоһумлар вә с. гызын, әрли вә субај гадынын һәрәкәтләрини јалныз әхлаги ме'јарларла гијмәтләндирир, онун һаггында бә'зән чох сәрт фикир јүрүдүр, јери кәләндә әлә салыр, өзүнә вә валидејнләринә тә'нә вурурлар. Гыз ушағы, јахуд субај гадын адына ләкә кәтирәндә нәтичәләри һеч дә јахшы олмур, она мүнасибәт дәјишир.

Әхлаги анлајышларын күчү нәдәдир, бу сеһрли һөкмләр һарадан әмәлә кәлир? Нә үчүн дүнјада хејрә гаршы шәр дурур? Инсанларын әхлаги һиссләринин дәринликләринә шүурлу бахышла нүфуз етмәк олармы? «Марксист етика» дәрсликләриндә биз бу суалларын әтрафлы чавабы илә таныш олуруг.

Јашадығын кими јашамаг мүмкүндүр. Ләјагәтлә өмүр сүрмәјә чалышмаг да һәмчинин. Һансы өмрү биз ләјагәтли вә јахшы һесаб едирик? Инсан варлығынын мә'насы нәдәдир? Инсанын бүтүн чәһәтләрдә јахшы олмаг еһтирасыны нечә өдәмәли? Бу кими суаллара марксист-ленинчи етика әтрафлы елми чаваб верир.

Марксист-ленинчи етика чәмијјәтдә фәалијјәт көстәрән мә'нәви идеаллара, нормалара вә фәзиләтләрә һәгиги инсанлар арасы мүнасибәтләрин (сәрвәт мүнасибәтләринин) ин'икасы, мәнафеләрин ифадәси, мүәјјән сосиал групларын вә синифләрин тәләбләри кими бахыр. Бу о демәкдир ки, мә'нәви идеаллар вә нормалар синфин идеолокијасыны, идеја сәрвәтләрини экс етдирир.

Аилә дә беләдир. Аиләнин мә'нәви әсаслары онун идеја сәрвәтләри илә билаваситә бағлыдыр. Буна көрә дә биз әввәлчә аиләнин идеја сәрвәтләрини, сонра мә'нәви әсасларыны нәзәрдән кечиририк.

Совет аиләсинин әсасыны коммунист әхлагы тәшкил едир. Коммунист әхлагы ән инсани, әдаләтли, нәчиб әхлагдыр. О, ингилаби мүбаризә мәгсәдләринә, коммунизм идеалларына сәдагәтә әсасланыр. Сов. ИКП Програмында көстәрилдији кими, бизим әхлагымыз һәм үмумбәшәри әхлаги сәрвәтләри, һәм дә истисмара гаршы, азадлыг вә сосиал бәрабәрлик, сәадәт вә сүлһ уғрунда чохәсрлик мүбаризәдә халг күтләләри тәрәфиндән јарадылмыш нормалары, инсанларын давранышы вә гаршылыглы мүнасибәтләри нормаларыны өзүндә бирләшдирмишдир.

Габагчыл совет аиләләриндә ушаглар коммунист әхлагы руһунда тәрбијә олунурлар. Онлара инсанлара һуманист мүнасибәт ашыланыр. Ушаглар ата вә аналарынын тимсалында өјрәнирләр ки, саф мәһәббәт аиләнин бөјүк мә'нәви сәрвәтидир, дајағыдыр. Ушаглар аиләдә инсан мүнасибәтләри тәчрүбәсинә јијәләнирләр. Онлар аилә борчу—әр-арвадлыг борчу, валидејнлик, гызлыг, оғуллуг, гардашлыг, бачылыг, нәнәлик, борчу һаггында тәсәввүр вә анлајышлара јијәләнирләр. Инди оғланлар вә гызлар өз көнүлләринин һөкмү илә севиб-сечилирләр. Заман бу јолла санки онларын јеткинлијини сынајыр. Севмәк, севдијин

оғлан вә гызла аилә гурмаг, ана-ата, баба-нәнә олмаг. Бу ән бөјүк мә'нәви имтаһандыр. Һәмин имтаһанлардан чыханлар, сөзүн кениш мә'насында, хошбәхт адамлардыр.

Аилә һәјатыны јалан, мәчбуријјәт, тәмәнна, ганунлары илә гурмагданса нисбәтән сәрбәстлик, әдаләт, шәрәф, хејирхаһлыг вә мәһәббәт ганунлары әсасында гурмаг мисилсиз не'мәтдир. Лакин бу бир о гәдәр мүрәккәбдир. Әсл һәјат инсана даһа јүксәк тәләбат верир ондан өз вәзифәсинә даһа шүурлу, мәс'улијјәтли мүнасибәт, бөјүк давраныш мәдәнијјәти көзләјир.

Азәрбајчан халг маһныларына, аталар сөзләринә, нағыл вә дастанлара бахын. Онларын һамысы аиләнин һәр бир үзвүнә хејирхаһ тәмәннасыз јашамағы, инсан ләјагәтинә һөрмәт етмәји өјрәдир. Азәрбајчан поезијасында гадын һәмишә мүгәддәс варлыг кими тәрәннүм олунмушдур.

Һәјат мүрәккәбдир. Мәһәббәт ганунлары илә аилә гурмаг һамыја ејни дәрәчәдә нәсиб олмур. Бә'зән јаш кечәндә мәһәббәт һаггында фикирләшмирләр. Белә анларда инсанлары өзләринин шәхси талеләри, тәклик ваһимәси даһа чох нараһат едир. Бу күн тәмәнна вә һагг-һесабла гурулан никаһлара да аз тәсадүф олунмур. Белә мејлләрин көкү оғлан вә гызларын аилә тәрбијәсиндә јол верилән нөгсанларла бағлыдыр. Аталар «чәрчи гызы мунчуг севәр» дејибләр. Бизә таныш олан Молчалин образына бә'зи гызларын рәғбәт бәсләмәсинин сәбәбләрини мәһз бурада ахтармаг даһа әдаләтли оларды.

Халг јазычысы *С. Рәһимовун «Меһман»* повестинә мүрачиәт едәк:

Зүлејханын анасы Шәһла ханым өз јеканә гызыны һансы руһда бөјүдүрдү?

Һәмишә әриндән хәлвәт иш көрән, әлинә кечирдији пуллары чәкидә јүнкүл, вәзндә исә гијмәтли гаш-даша чевирән, һәјатыны әјриликлә кечирән Шәһла ханым өзүнүн өјүд-нәсиһәтләри илә гызы Зүлејханы да доғру јолдан сапдырмаға чалышырды. Зүлејха рүшвәт кими она верилмиш гызыл саат әһвалатыны ачыб Меһмана данышмаг истәјәндә о гојмамышды. Шәһла ханым рүшвәтә ади һал кими бахараг дејирди:

—Нә олсун? Куја ки, бөјүк хәта олмушдур? Бурада нә бөјүк бир мәтләб вар иди ки, сән үрәјини јејәсән, өзүнү дә саралдасан? Әкәр мән ө заман өзүмә бир күн ағламасајдым, бу күн биз күчәләрдә сәркәрдан галардыг... Һеч бир заман һөкм дејил ки, әрә кәлән күндән һәр сөзү чутлүјүб кишинин өвчүнә гојасан».

Зүлејха она дејәндә ки: «Ана, сән мәни бәдбәхт еләмә... Мән Меһманын гаршысында һамысыны ачмаг, бу Галошлу адамын гојун чилдини чырыб, онун гурд сифәтини көстәрмәклә өз үрәјими јүнкүлләшдирмәк истәјирәм!..»—Шәһла ханым ону лаға гојур: «Јохса өзүнү рүсвајы-чаһан еләмәк истәјирсән?.. Баханда о-бу, дәвәни сарваны илә удур, сән бир гуш јумуртасы бојда бир сарынын әлиндә ачиз-авара галырсан!»—дејә онун чинајәтинә һагг газандырыр.

Бу, чүрүк әхлаг дәрси иди. Бу јолла хошбәхт олмаг гејри-мүмкүндүр: Зүлејха кеч дә олса буну баша дүшүр, сәһвини анлајыр, Меһмана нечә бир «јара» вурдуғуну анлајыр, тутдуғу әмәлин пешманчылығыны чәкир. Шәһла ханым нә гәдәр едирсә о, анасы илә шәһәрә гајытмыр, Меһманын јанында галыр, Меһманын гәбул едәчәји гәрары көзләјир: «Алса да, мәс'улијјәтә, алмаса да мән дүз бирбаша анчаг онун мәһкәмәсинә кедәчәјәм. Кәзәтләдијимиз өвлады да мән анчаг Меһманын әлинә тапшыраҹағам..»

Гызлар хошбәхт олмаг истәјирсә, кәнч өмүрләринин мә'насы барәдә әтрафлы фикирләшмәли, биртәрәфли «әхлаг дәрсләринә» тәнгиди јанашмалыдырлар.

Инсанларын гаршылыглы мүнасибәтләри сосиал нормаларла тәнзим олунур. **Сосиал нормалар һамы тәрәфиндән гәбул едилмиш давраныш гајдаларына, нүмунәләринә дејилир.** Онлар ҹәмијјәтин сәрвәтләри вә идеаллары илә билаваситә бағлыдыр. **Сосиал нормалар мүхтәлифдир: һ ү г у г н о р м а л а р ы, е с т е т и к н о р м а л а р, с и ј а с и н о р м а л а р, д и н и н о р м а л а р, а и л ә н о р м а л а р ы.**

Сосиал нормалар ичәрисиндә аилә нормалары өзүнәмәхсус **јер тутур. Бу, онунла әлагәдардыр ки, аилә нормалары сосиал нормаларын һәр бир нөвүнүн, мөвчуд адәт вә ән'әнәләрин аилә илә бағлы гәләбләрини өзүндә бирләшдирир.**

Аилә нормалары өз објектинә көрә ашағыдакы групларa бөлүнүр:

1. Аилә үзвләринин әмлак вә башга мадди не'мәтләр саһәсиндә мүнасибәтләрини тәнзим едән нормалар.

2. Онларын үнсијјәтини вә шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләрини тәнзим едән нормалар.

3. Аилә үзвләриндән һәр биринин—атанын, ананын, оғлун, гызын аиләјә, бүтөвлүкдә ҹәмијјәтә мүнасибәтләрини тәнзим едән норамалар.

Аилә нормаларынын әсасыны әхлаги ме'јарлар тәшкил едир. Онлар мүхтәлиф һәјати ситуасијаларда аилә үзвләринин бир-биринә олан гаршылыглы мүнасибәтләрини тәнзим едир. Ушаглар бу нормалары санки ана сүдү илә мәнимсәјирләр. Аилә шәхсијјәтин мә'нәви инкишафынын бешијидир.

Аилә нормаларыны ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирәк.

Б и р и н ҹ и г р у п н о р м а л а р аиләдә инсан мүнасибәтләринин чох мүһүм саһәсини әһатә едир. Аталар дејир ки, су кичијиндир, јол бөјүјүн. Бу, ади мәсәләдир? Гәтијјән јох. Елдә, обада, евдә-ешикдә һамы тәрәфиндән көзләнилән белә өзүнәмәхсус нормаларда бөјүкләрлә кичикләрин мүнасибәтләри тәнзим олунур. Бу нормалара көрә аилә наһары бир јердә етмәлидир. Чөрәк бәрәкәтдир. Сүфрә архасында јалныз хош сөз данышылмалыдыр. Ушаглар ев шејләринә—сојудуҹуја, телевизора, мебел дәстинә, палтарларына гајғы илә јанашмалы, аилә тәсәрруфатында ата-анаја көмәк етмәлидирләр. Аиләнин ваһид

будчәси вардыр: әкәр ата-ана вә ја ушаглар газанчларыны өз билдикләри кими хәрчләјирсә, бу о демәкдир ки, онлар өзләринин аталыг, аналыг, өвладлыг борчларыны көзләмирләр.

Азәрбајҹанда мин илләрлә сүзүлүб кәлән аилә, очаг гануну вар: евдә бир нечә оғул варса, евләндикдән сонра бөјүк гардашлар ата-анадан ајрылыр, өзләринә ев-ешик гурур, кичик оғул исә ата очағында галыр. Санки ата-ана бөјүкләрин дә истисини кичик оғулдан алыр.

Һәр ики аилә—гызын вә оғланын аиләси онлара ев-ешик саһиби олмагда көмәклик көстәрир. Буна көрә дә, әсрләрдән бәри бәргәрар олмуш ән'әнәләрә көрә, валидејнләр, гыз кәлин көчәндә она чеһиз верирләр. Инсанлар һәмишә чеһизә ахлаги мәсәлә кими јанашмыш, ону аталыг вә аналыг борчу кими гијмәтләндирмишләр. Ҹәмијјәт дәјишдикҹә, инсанларын да чеһизә мүнсибәти дәјишилмишдир, лакин о өзүнүн әхлаги мә'насыны һеч вахт итирмәмишдир.

Икинҹи груп аилә нормаларынын әһәмијјәтини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Онлар ата-ана, оғул-гыз, ата-оғул, ана-гыз, ана-оғул, ата-нәнә, кәлин-гајынана, нәнә-нәвә, баба-нәнә вә с. типли мүнасибәтләри тәнзимләјир. Киши вә гадын арасында бәрабәрлик, намус, ләјагәт, гаршылыглы һөрмәт, мәһәббәт, борч, бир-бири үчүн мәс'улијјәт, аиләдахили һәмрәј'лик, әмәксевәрлик, сәмимилик, һәмдәрд олмаг, гајғыкешлик, нәзакәт, дөзүм, һәјати никбинлик, валидејнләрин ушаглара, ушагларын исә валидејнләрә гајғысы—бунларын һамысы аиләнин мә'нәви нормаларынын әсасыны тәшкил едир.

Аилә ган гоһумлуғуна әсасланыр. Бу ҹәһәт һәмишә аилә үзвләринин емосионал мүнасибәтләриндә өзүнә мәхсуслуг кәсб едир, онлары доғмалашдырыр, бир-биринә даһа да јахынлашдырыр. Бунунла белә аиләнин мә'нәви нормалары аилә үзвләри арасында өзүнәмәхсус һәја пәрдәси сахланылмасыны нәзәрдә тутур. Сиз ушағы тәнбеһ едән ҹаван атаја јашлыларын вердикләри мәсләһәтә диггәт јетирмисинизми? «Арадан пәрдәни көтүрмә», «Үз вермә, арсыз олар». Кәнҹ әр-арвадлара бунун психоложи мә'насы ајдындыр. Инсан мүнасибәтләриндә «пәрдә» даһа инҹә мә'наны өзүндә әкс етдирир.

Психолокијада «пәрдә» мә'насында **«психоложи мәсафә»** анлајышындан истифадә олунур. **Психоложи мәсафәнин ашағыдакы нөвләрини фәргләндирирләр:** кү т л ә в и, с о с и а л, ш ә х с и вә и н т и м п с и х о л о ж и м ә с а ф ә.

Күчәдә, автобусда вә ја кинотеатрда бир-бирини танымајан гадынларын вә кишиләрин давраныш вә рәфтары **күтләви психоложи мәсафәјә** мисал ола биләр. Ејни заводда, фабрикдә, мәктәбдә, поликлиникада ишләјән кишиләр, гадынлар, ејни синифдә охујан оғланлар вә гызлар арасында **сосиал психоложи мәсафә** мөвҹуддур. Јолдашлыг вә достлуг едән оғланларла гызларын, кишиләрлә гадынларын гаршылыглы мүнасибәтләри

шәхси психоложи мәсафә, әрлә арвадын гаршылыглы мүнасибәти исә **интим психоложи мәсафә** кими сәчијјәләнир.

Психоложи мәсафә инсанлар арасындакы јахынлыг дәрәчәсини әкс етдирир. Буна көрә дә интим психоложи мәсафә үчүн сәчијјәви олан мүәјјән бир давраныш нормасы шәхси, јахуд сосиал психоложи мәсафә чәрчивәсиндә мүнасиб сајылмыр. Мәсәлән, **атанын гызы илә рәфтар тәрзи шәхси, гоншу гызы илә рәфтар тәрзи сосиал психоложи мәсафә илә мүәјјән олунур.** О, өн севинчли дәгигәләриндә јенијетмә гызынын алнындан өпә биләр, гоншу гызынын алнындан өпмәји мүнасиб һесаб етмәз.

Ајры-ајры һәјати шәраитләрдә, сөһбәтдә, кејиниб-сојунанда вә с. хүсусилә ана илә оғланлар, ата илә гызлар, бачы илә гардашлар өз араларында рәфтар пәрдәси көзләјирләр. Әмиләр, дајылар, халалар, бибиләр вә башгалары һаггында да ејни сөзләри демәк олар. Бу, аилә һәјатынын вачиб шәртләриндән сајылыр. Оғланлар вә гызлар һәмин саһәдә бәргәрар олмуш гајдалары өјрәнмәли, ата вә аналары, гардаш вә бачылары, ән јахын гоһумлары вә танышлары илә үнсијјәт заманы онлара әмәл етмәлидирләр. Бунлар илк бахышда бәлкә дә ади көрүнүр, лакин зәрури әхлаги тәләбләрдир. Мүвафиг тәләбләрин позулмасы әхлаги ме'јарларла гијмәтләндирилир. Әхлаг исә елә саһәдир ки, орада инсанын давраныш вә рәфтары намус вә намуссузлуг, һәја вә һәјасызлыг, абыр вә абырсызлыг кими гијмәтләндирилир. Һәмишә бу чәһәт нәзәрә алынмалыдыр. Шүбһәсиз, өзүнү ачыг-сачыг апаран, шит зарафатлар едән, артыгәскик данышан ,интим психоложи мәсафә илә шәхси, сосиал вә күтләви психоложи мәсафә арасындакы фәргләри давранышларында нәзәрә алмајан кишиләрә, гадынлара һәлә дә тәсадүф олунур. Онларын бу һәрәкәтләри микромүһит тәрәфиндән тәбии һалдыр ки јахшы гаршыланмыр.

VII синиф шакирдләри «Севил вә Дилбәр сурәтләринин мүгајисәли сәчијјәси» мөвзусунда инша јазмышлар.

Онлар Севили садә вә нәчиб Азәрбајчан гадыны кими гијмәтләндирәрәк көстәрирдиләр ки, Севил Балашы аллаһын көлкәси һесаб едирди, лакин алданырды.

Инша ишләриндә ашағыдакы фикирләрә кениш тәсадүф олунур: «Севил елә билирди ки, Балаш она садиг әрдир. Балаш исә өз күнләрини Дилбәр ханымла кеф мәчлисләриндә кечирирди» вә с.

Шакирдләр Дилбәрин Балашы алдатмасына, «позғун һәрәкәтләри илә өзүнү чәлб етмәсинә» диггәт јетирмишләр. Онларын фикринчә, Балаш Дилбәрә әјләнмәк үчүн лазымдыр. Шакирдләр Дилбәри әхлагсыз, позғун вә гәддар бир гадын кими сәчијјәләндирмиш вә она нифрәт етдикләрини билдирмишләр.

Гадынын башга кишиләрлә мүнасибәти әхлаг мәсәләсидир. VII синиф шакирдләри Дилбәр ханымы сәчијјәләндирәркән мәсәләјә мәһз бу чәһәтдән јанашмыш, онун һәрәкәтләрини дүзкүн олараг гадын ләјагәти вә шәрәфи бахымындан гијмәтләндир-

мишләр. Психоложи мәсафәнин позулмасынын әхлаги нәтиҹәләри беләдир.

Әр-арвадын бир-бирләринә мүнасибәти психоложи ҹәһәтдән сон дәрәҹә мүрәккәбдир. Онлары мәһәббәт һисси бирләшдирмәлидир. Бу һисс исә инсан ләјагәтинә һөрмәт олундуғу тәгдирдә јараныр вә јашајыр. Әр вә арвад даима өзүнүн вә һәјат јолдашынын ләјагәтинә һөрмәт бәсләмәли, она гајғы вә мәс'улијјәтлә јанашмалыдыр. Бу, аилә хошбәхтлији үчүн шүурлу вә фәал мүбаризә демәкдир.

Зәрифлик, риггәт, меһрибанлыг әр-арвад мүнасибәтләринин чох мүһүм ҹәһәтидир. Онлар һәмишә бир-бирләриндән диггәт вә һәссаслыг көзләмәли, бир-бирини дүзкүн баша дүшмәјә чалышмалы, тәмкинли вә гајғыкеш олмалыдыр. Аилә тәкҹә әрлә арвад арасындакы мүнасибәтдән ибарәт дејилдир, онун чох мүһүм саһәси валидејнләрлә өвладлар арасындакы мүнасибәтләрлә бағлыдыр. Илк ушағын доғулмасы илә әр вә арвад ата вә анаја чеврилирләр. Онларын мүнасибәтләриндә јени мә'на чалары әмәлә кәлир: аиләнин бүтүн сонракы һәјаты мәһз бу зәминдә инкишаф едир. Сосиологларын фикринҹә, **аиләни кишигадын мүнасибәти дејил, ана-ушаг мүнасибәти, демәли, ата-ушаг, ата-ана мүнасибәтләри јарадыр. В**. И. Ленин көстәрирди ки, ҹинсләрарасы мүнасибәтләрдә «ики нәфәр иштирак едир вә үчүнҹү, јени һәјат әмәлә кәлир. Иҹтимаи мәнафе бурада өзүнү көстәрир».

Әр-арвад, ата-ана, валидејнләр—өвладлар... Аиләнин мүнасибәтләр шәбәкәси белә јараныр. Лакин онлары бир-бириндән ајырмаг сәһв оларды. Ата-ана мүнасибәтләринин јаранмасы илә әр-арвад мүнасибәтләри јени мәзмун кәсб едир. Онлар бир нөв палыд ағаҹы кими аилә очағынын даһа дәрин гатларына көк атыр, мәһәббәт һисси борҹ һисси илә бирләшир.

Аилә мүнасибәтләринин инкишафында әр-арвадлыг, аналыг вә аталыг борҹунун хүсуси ролу вардыр. Борҹ һисси мәһәббәти даһа да зәнкинләшдирир, нәҹибләшдирир, аиләнин мә'нәви әсасларыны мөһкәмләдир, әр вә арвады бир-биринә һөрмәт бәсләмәјә, гаршылыглы мүнасибәтләриндә әхлаги борҹларына ҹидди әмәл етмәјә чағырыр.

Биз јухарыда «никаһ ганунларынын» (К. Маркс), әһәмијјәти һаггында данышмышыг. Бу ганунлар намус, сәдагәт, һөрмәт, мәс'улијјәт, борҹ ганунларыдыр. Аилә һәјатынын әхлаги-мә'нәви дәјәри онларла мүәјјән олунур. Ҹәмијјәт әр-арвадын үзәринә гурулан аиләнин талеји үчүн мәс'улијјәт гојмушдур. Онлар аиләнин гаршысына чыхан чәтинликләри бирликдә арадан галдырмалы, бир-бирләрини мә'нәви вә физики ҹәһәтдән мүдафиә етмәли, сағламлығыны горумалыдырлар. Ана да, ата да ушагларын талеји, хошбәхтлији, сағлам бөјүмәси үчүн мәс'улијјәт дашыјырлар. Валидејнләр бу ганунлара әмәл етмәклә ушагларда намус, сәдагәт, һөрмәт, мәс'улијјәт һисси тәрбијәләндирмиш олурлар. Бу онларын, әсас вәзифәсидир.

Әр-арвадлыг борчуна нисбәтән аилә борчу даһа кениш анлајышдыр. О, аналыг-аталыг (валидејнлик), оғуллуг-гызлыг, бачылыг-гардашлыг, нәнәлик-бабалыг борчу илә әлагәдардыр. Ушагларын нәнә вә бабалары, ата вә аналары, гардаш вә бачылары, јахын гоһумлары илә мүнасибәтләриндә бу мә'нәви кејфијјәтләрә јијәләнмәсинә, аилә—ата-ана, баба-нәнә, бачы-гардаш гаршысында борчуну дүзкүн баша дүшмәсинә, она сәмими сурәтдә әмәл етмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Нәнәләр вә бабалар даһа бөјүк гајғыја лајигдирләр. Она көрә ки, јашлыдырлар, әввәлки кими сағлам вә күчлү дејилләр һәм дә она көрә ки, көзләринин нуруну ушагларына вермишләр, аилә адланан бу «кичик дөвләти» јаратмыш, оддан-аловдан чыхарыб мөһкәмләтмишләр. Ән башлычасы исә, баба вә нәнә партија, әмәк вә мүһарибә ветеранлыдыр. Онларын гајғысына галмаг аилә үзвләринин тәкчә оғуллуг, нәвәлик борчу дејил, вәтәндашлыг борчудур.

Баба вә нәнә тәгаүдә чыхандан сонра онларын танышлар вә достлар даирәси тәбии ки, мәһдудлашыр, меһрләрини нәвәләринә, нәтичәләринә салырлар. Баба вә нәнәнин үнсијјәт тәләбатынын тә'мин олунмасында оғлун да, гызын да ролу артыр. Әкәр онлар ајры јашајырса, бу чәһәт хүсуси психоложи мә'на кәсб едир. Бабалар вә нәнәләрлә нәвәләрин, еләчә дә аиләнин дикәр үзвләринин мүнтәзәм көрүшмәси, асудә вахтларыны бир јердә кечирмәси, онлара гајғы вә көмәк көстәрмәси сон дәрәчә зәруридир. Бунун үчүн ән јахшы васитә ана вә атанын өз ана вә аталары, бачы вә гардашлары, гајынана вә гајынаталары илә рәфтар нүмунәсидир. Биз гоча ана вә аталарымыза гајғы илә јанашмагла, ушаглара өвладлыг борчуну әјани көстәририк; нәвәләрә нәнә вә бабаларына гајғы бәсләмәји, мадди јардым көстәрмәји өјрәтдикчә онлара, ејни заманда, инсанлыг борчларыны јеринә јетирмәк, башгасы үчүн јашамаг һисси ашыламалы олуруг. Демәли, һәјата, инсанлар арасында меһрибан јашамаға һазырлајырыг. Инсанын өз борчуну дүзкүн баша дүшмәси, инсанлыг борчуна әмәл етмәси онун башлыча мәзијјәтләриндән биридир. Бу бахымдан үчүнчү група аид етдијимиз аилә нормаларынын әһәмијјәти хүсусилә бөјүкдүр.

Һәр аиләнин өз еви, өз ешији вар. Бу ев, бу дөрд дивар инсанын һәјатында, хүсуси јер тутур. Һәр кәс кәлин кәлдији очағы, доғулдуғу вә боја-баша чатдығы еви, аиләни, ана лајлалы јурду өмрү бoју мәһәббәтлә хатырлајыр. Биз ата јурду, ана очағы һаггында ифтихарла данышырыг. Һәр бир адамы өз Вәтәни илә бағлајан мә'нәви телләр дә бу јурддан, бу очагдан башлајыр.

Һараја ајаг тутуб кетсән дә... бир күн бу очаға—доғулдуғун торпаға, јурда гајыдырсан. Шаир *Мәммәд Исмајыл* бу мүгәддәс һисси нечә дә тәбии вермишдир.

Нәдир о көнлүмү ојадан һәвәс,
Өмрүн илк баһары јадында вармы?

Ана лајласыјла ичирилән сәс
Дүнја гајғысы илә унудулармы?..
Күкрәјир көксүнүн Күр мәһәббәти,
Араз да гәлбинә ган верән дамар
Узаға дүшдүнмү Вәтән һәсрәти
Јухуну гачырар, гәлбинә дамар...
Һајанда кәсилиб көбәјин сәнин,
Һајанда илк дәфә имәкләмисән.
Кимәсә илк дәфә ана демисән,
Атланар о јерә үрәјин сәнин.

Аиләни, ев-ешији меһманханадан, јатагханадан фәргләндирән ән башлыча ҹәһәт бурада һамынын—ушағын да, бөјүјүн дә мә'нән бир-бирилә бағлылығыдыр, бир-биринин талејиндә мүһүм рол ојнамасыдыр. Аиләдә әмәкдашлыг, гаршылыглы һөрмәт, гајғы вә көмәк күндәлик нормаја чеврилир. Аилә үзвләри—ата, ана вә ушаглар бир-биринин үнсијјәт тәләбатынын тә'мин олунмасында хүсуси јер тутурлар. Онларын һәр бириндә доғма адамларла үнсијјәт просесиндә аилә һисси формалашыр. Бу исә ән үлви һиссләрдән биридир. Онун формалашмасы илә аилә инсанын ән башлыча мә'нәви сәрвәтинә чеврилир.

Аилә, ев-очаг һисси һәр биримизә јахшы танышдыр. Адамлар евдән хејли мүддәт ајрыланда—е'замијјәтдә оланда, хәстәханада јатанда дарыхыр, хүсусилә узунмүддәтли сәфәрдән сонра доғма евин дашы да, торпағы да онун үчүн үлвиләшир.

Ҹ. Ҹаббарлынын 1930-ҹу илдә Казан шәһәриндән јаздығы бир мәктубда бу һисс нечә дә көзәл ифадә олунмушдур: «Сонасы јаз көрүм, ушаглар нечәдир? Ајдын үчүн лап үрәјим әзилди. Сонасы, адам ҹәннәтдә дә олса, һеј өз доғма евчијэзи үчүн үрәји әзилир. Бундан сонра мән һара кетсәм, сәнин вә Ајдынын шәклини апарачағам (Ајдын драматургун бөјүк оғлудур—Ә. Ә, А. А) Көрәсән, гыз кәзир? Јазырсан ки, һәр шеји көрүр, апарыр ағзына. Јә'ни лап белә ағыз-бурун бәһәм еләјиб ки, шејләри көтүрүб ағзына апарыр? Сабаһ дуруб кедәҹәјәм Ајдын үчүн тапанча вә велосипед ахтармаға».

Аилә һиссинин формалашмасында **аилә ән'әнәләри** мүһүм рол ојнајыр. Онлар һәр бир аиләнин һәјатында мүхтәлиф формаларда—өзүнәмәхсус адәтләр ,бајрамлар, мәрасимләр вә с. кими ифадә олунурлар.

Бу күн һәр бир совет аиләси Октјабр вә 1 Мај бајрамларыны, Совет Ордусу күнүнү, 8 Март Гадынлар бајрамыны, Гәләбә күнүнү, халгымыз үчүн әзиз олан башга бајрамлары аилә тәнтәнәси кими кениш гејд едир. Ад күнләри, дәрс илинин башланмасы вә гуртармасы, јеткинлик јашына чатмасы илә әлагәдар паспорт алынмасы, пионерә, комсомол вә партија сыраларына дахил олмасы, оғланларын Совет Ордусу сыраларына јола салынмасы, илк мааш алынмасы—бунларын һамысы аилә бајрамлары вә мәрасимләри ичәрисиндә мүһүм јер тутур.

Бајрамларын вә мәрасимләрин бирликдә гејд олунмасы өзү дә вахтын сәмәрәли кечирилмәсидир. Аилә гајғыларында һамынын өз имканы дахилиндә иштиракы аилә һиссинин формалашмасында сон дәрәҹә зәруридир. Бу ҹәһәтдән бајрам күнләриндә вә ја мүәјјән вахтларда гардаш вә бачыларын өз аиләләри

илә бирликдә ата евинә јығышмасы, ата јурдуну сәлигә-саһмана салмасы вә ја тәмизлик апармасы, биркә истираһәт етмәси, итирдикләри әзиз адамларын мәзары башына күл-чичәк гојмасы, ағач әкмәси вә с. кими ән'әнәләр дә чох әһәмијјәтлидир.

Ушаглар аиләдә өз ана вә аталарына, бачы вә гардашларына, нәнә вә бабаларына гајғы көстәрә-көстәрә ағсаггала, ағбирчәјә, гадына, ушаға, бир сөзлә, аиләјә һөрмәт һиссинә јијәләнирләр. Онлар аиләнин хатирә шејләри—өз ата вә аналарынын, баба вә нәнәләринин, јахын гоһумларынын шәхси сәнәдләри, фотошәкилләри, мәктублары, дөвләт мүкафатлары илә таныш олдугча, бу һисс даһа да зәнкинләшир, аилә, нәсил вә валидејн шәрәфи илә узлашыр.

Инсан бу һиссләрә јијәләндикчә мә'нән јениләшир: өзүнә доғма адамларын—әр арвад, ата, ана вә ушагларын көзү илә бахыр, онларын мәнафеји илә јашајыр, хошбәхтлијини онларын һәјатында ахтарыр. Әр-арвадларын бөјүк әксәријјәтинин гәнаәтинә көрә, онларын хошбәхтлијинин әсасыны ваһид, меһрибан, севимли аилә—һәјат јолдашы вә ушаглар тәшкил едирләр.

3. СОСИАЛИСТ АИЛӘСИНИН КОЛЛЕКТИВЧИЛИЈИ

Аилә коллектив кими

Өлкәмиздә јени ичтимаи әлагә вә мүнасибәтләрин зәрури нәтичәси кими тәшәккүл тапан коллективчилик совет аиләсинин әсас әхлаги сәрвәтинә чеврилмишдир. Сов. ИКП-нин Програмында көстәрилдији кими, «бир нәфәр һамы үчүн, һамы бир нәфәр үчүн»—коллективчилик әхлагынын әсас принсипи беләдир. Коллективчилик әхлагы худпәсәндликлә, тәкәббүрлә вә мәнфәәтпәрәстликлә бир јерә сығмыр, үмумхалг мәнафејини, коллектив вә шәхси мәнафеји аһәнкдар шәкилдә бирләшдирир.

А. С. Макаренко аиләнин коллектив кими хүсусијјәтләрини әтрафлы тәдгиг етмишдир. Онун сөзләри илә десәк, аилә коллективи совет чәмијјәтинин бир һиссәсидир, башга коллективләрлә—аилә вә әмәк коллективләри илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Аиләнин һәр бир үзвүнүн талеји үчүн чәмијјәт гаршысында илк мәс'улијјәти мәһз аилә дашыјыр. Аилә коллективинин һәр бир үзвү јалныз онун васитәсилә чәмијјәтә дахил олур.

Бүтүн башга коллективләр кими, аилә дә «үмуми мәнафелә, үмуми һәјатла, үмуми севинчлә, бә'зән исә үмуми дәрдлә бирләшән инсанлар групудур».

Аилә коллектив кими өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрә маликдир. Башга коллективләрдән фәргли олараг аилә тәбии коллективдир, чәмијјәтин илк тәбии өзәјидир. О, ган гоһумлуғуна әсасланыр. Әр-арвад, валидејн, оғул, гыз мәһәббәти онун әсас әламәтләриндән бирини тәшкил едир. Бу емосионал әлагәләр вә бағлылыг әсасында ики «Мән» бирләшир, әр-арвадда, шәрти десәк,

«биз» һиссәсинә чеврилир. Аилә бөјүдүкчә «Биз» һиссинин тутуму, мәзмуну даһа да зәнкинләшир вә ушаглар онун формалашмасында мүһүм рол ојнајырлар. «Биз» һиссинин әмәлә кәлмәси психоложи чәһәтдән о демәкдир ки, әр өзүнү арвады вә ушаглары илә ејниләшдирир ,атанын севинчи ананын вә ушагларын севинчинә, дәрди аиләнин дәрдинә гарышыр, бүтөвләшир. Аилә үмуми мәнафе илә јашамаға башлајыр. Бу мә'нада «Биз» һиссинин јаранмасы аилә коллективинин мүһүм әламәтидир.

Чәтинә дүшәндә кәлини «јад гызы», күрәкәни «јад оғлу» адландыранлар үчүн бу анлајышлар јаддыр .Ушағын доғулмасы илә аиләнин бүтүн үзвләри доғмалашырлар.

Ушагларын доғулмасы, бөјүмәси вә тәрбијәси аиләнин әсас функсијаларындан бирини тәшкил едир. Аиләдән башга һеч бир коллективин белә бир функсијасы јохдур. Диггәт един: бурада сөһбәт тәкчә тәрбијәдән дејил, ушағын доғулмасы, бөјүмәси вә тәрбијәсиндән кедир. Инсан һәјатынын бу үч мүһүм саһәси анчаг аиләдә үзви сурәтдә бирләшир вә онун өзүнәмәхсус функсијасына чеврилир. Өзүнүн бу функсијасына көрә аилә чәмијјәтлә билаваситә бағлыдыр. Аиләнин чәмијјәтлә гаршылыглы әлагәси онун һәјатынын зәнкинләшмәси, ушагларын дүзкүн тәрбијәси үчүн зәруридир. Аилә јалныз коллектив кими фәалијјәт көстәрәндә өзүнүн сосиал-демографик вәзифәсини дә мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирә биләр.

Сосиалист аиләсинин коллективчилији, һәр шејдән әввәл, онун мәгсәдләриндә, сәрвәт мејлләриндә вә давраныш нормаларында әксини тапыр. Аилә дә бир инсан тәк јалныз сөһбәтләр вә шәхси мүнасибәтләрин ајдынлашдырылмасы јолу илә дејил, биркә иш просесиндә бүтөвләшир, сафлашыр. Намуслу, вичданлы ичтимаи-фајдалы әмәк аилә һәјатынын әсасыны тәшкил едир, ону рөвнәгләндирир, ушаглар күчләринә мүвафиг ишләрдә јашлылара—валидејнләрә көмәк көстәрир, онлар да, өз нөвбәсиндә ушагларын аиләјә көмәјини јүксәк гијмәтләндирирләр. Аиләдә әмәк ән башлыча һәјати тәләбат кими гавранылыр. Ушаглар бу руһда тәрбијә олунурлар.

Аиләнин үмуми ишләри онун бүтүн үзвләри тәрәфиндән коллектив сурәтдә көрүлүр: бүдчәнин бөлүшдүрүлмәси, алыначаг шејләр, мә'зунијјәтә кетмәк вә с. башлыча мәсәләләр бирликдә һәлл олунур. Аиләдә сәмимијјәт шәраити һөкм сүрүр. Онун үзвләри өз севинчләрини бир-бири илә бөлүшүр, сәһвләрини кизләтмир, фикир вә һиссләри һаггында мә'лумат верирләр. Аилә нәинки мүхтәлиф аиләләрлә—гоһумларын, танышларын вә гоншуларын аиләләри, ејни заманда, атанын вә ананын ишләдији истеһсалат коллективи ушагларын охудуглары мәктәбләрин педагожи коллективләри илә әлагә сахлајыр. О, аилә үзвләринин ичтимаи фәаллығыны јүксәк гијмәтләндирир.

Аиләнин һәјаты ичтимаи мөвгедән нә гәдәр мәзмунлу вә зәнкиндирсә, онун мүхтәлиф нәсилләри, мүхтәлиф тәһсилә вә пе-

шәјә малик адамлары тәмсил едән үзвләри арасында да шәхси гаршылыглы анлашма бир о гәдәр чохдур. Ән меһрибан, гајғыкеш аиләләрә диггәтлә бахын. Онлар бир гајда олараг ичтимаи чәһәтдән фәал адамлардан ибарәтдир.

Беләликлә дә, сосиалист аиләсинин коллективчилији өз әксини, илк нөвбәдә, аилә үзвләринин гаршылыглы мүнасибәтләринин характериндә тапыр. Бунун психоложи мә'насы ајдындыр: бүтүн әхлаги һиссләр кими, коллективчилик һисси дә инсанларын гаршылыглы мүнасибәти просесиндә тәшәккүл тапыр.

Аилә гаршылыглы гајғы вә көмәк ,инам вә е'тибар, тәләбкарлыг вә һөрмәт әсасында гурулмалыдыр. Коллективчилик аилә үзвләринин давраныш нормасынын ајрылмаз һиссәси олмалыдыр. Һамынын бир-бири илә һесаблашдығы вә һөрмәт етдији аиләләрдә инсанларын бир-биринә гајғы илә јанашмасы вә гаршылыглы көмәк көстәрмәси үчүн әлверишли шәраит јараныр. Belә аиләләрдә өз мәнафејини аилә мәнафејинә табе едән, аилә шәрәфини көзләјән ушаглар бөјүјүрләр. Бу, ушагларда коллективчилик һиссинин инкишафы үчүн хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Чүнки бу күн өз мәнафејини аилә мәнафејинә табе едән ушаглар сабаһын әмәк коллективинин мәнафеји илә јашамаға асанлыгла өјрәнирләр. Аилә шәрәфи илә һесаблашан ушаглар әмәк коллективинин нүфузуна һөрмәт едир, коллективин шәрәфини һәр васитә илә мөһкәмләтмәјә чалышыр.

Аиләдә ата вә ана әсас сима олдуглары үчүн онларын арасында јаранмыш мүнасибәт ушагларын тәрбијәсиндә истигамәтләндириҹидир. Совет аиләләриндә ата илә ана арасындакы мүнасибәтин әсас мәзмунуну гаршылыглы һөрмәт вә гајғы, сәмимијјәт вә меһрибанлыг тәшкил едир. Бир-биринин нүфузуну сахламаг, ушагларын тәрбијәсиндә ваһид тәләбләри көзләмәк вә с. онларын гаршылыглы мүнасибәтиндә әсас чәһәтдир.

Аиләдә ушагларын бир-биринә вә валидејнләринә мүнасибәтинин әсасында гаршылыглы көмәк, гајғы вә һөрмәт һисси дајаныр. Һәр ушаг аиләнин дикәр үзвү илә һесаблашмалы, өз мәнафејини аиләнин үмуми мәнафејинә табе етмәји бачармалыдыр.

Ушаглар арасында сағлам гаршылыглы мүнасибәт өз-өзүнә **јаранмыр. О, аилә тәрбијәсинин** зәрури нәтиҹәси кими мејдана чыхыр. Ушагларда гаршылыглы көмәк, гајғы, һөрмәт һиссинин инкишафы, һәр шејдән әввәл, аиләдә онларын һәјатынын тәшкилиндән асылыдыр. Аиләдә елә бир шәраит јарадылмалыдыр ки, ушаг һәр күн, һәр саат башгаларына гајғы вә көмәк көстәрмәјә чалышсын. Тәҹрүбәли валидејнләр буна бөјүк әһәмијјәт верирләр:

...Ахшам нөвбәсиндә ишә кедәҹәк ата јатмышдыр. Ана ушаглары өз јанына чағырыр —Сәс салмајын атаныз ахшам ишә кедәҹәк. Биз јатанда о, ишләјәҹәкдир.

Балача Васиф анасына дејир:

—Ата ишә кетмәсин, гој о да бизимлә јатсын.

Ана ушағыны гучағына алыр ,онун сачларыны сығаллаjыр:

—Оғлум, сән атаны чох истәjирсән?

—Лап чох истәjирәм, аначан.

—Атан да сәни чох истәjир.—Ана сөһбәти давам етдирир.—Атан ишләjир ки, сән гәшәнк аjаггабы кеjәсән, палтарын да лап тәзә олсун. Ахы, адамлар ишләмәсә, палтары, аjаггабыны ким тикәр, ким чөрәк биширәр?

Ана, атанын әмәjинин ичтимаи әһәмиjjәтини ушаглара садә диллә баша салыр. Ушаглар сакит оjнамаға, өз «гатарларыны» еһтиjатла сүрмәjә башлаjырлар. Лакин ана бунунла кифаjәтләнмир. Ушаглар оjунун тә'сири алтында өзләри дә билмәдән сәс сала биләрдиләр. Ана ушагларын һәрәки фәаллығына дүзкүн истигамәт вермәк үчүн онлара шәкил чәкмәjи тәклиф едир:

—Ким jахшы шәкил чәкәр?

Ушаглар һәвәслә бу «мүсабигәjә» гошулурлар. Ана кичик ушаглара рәсм дәфтәри вә рәнкли карандашлар верир. Бөjүк гардаша исә саат 8-дә атаны оjатмағы тапшырыр...

Бөjүк гардаш атаны вахтында оjатды. Ана атаjа ону оjатмамаг үчүн ушагларын нечә сакит оjнамасы һаггында һәвәслә данышыр, сонра исә онлар ушагларын чәкдиjи шәкилләри бирликдә мүзакирә етмәjә башлаjырлар.

Ушаглара аилә үзвләринин еһтиjачы илә һесаблашмағы өjрәтмәк лазымдыр. А. С. Макаренко ушагларын коллективчилик тәрбиjәсиндә буна бөjүк әһәмиjjәт верирди. О jазырды: «Ушаг атанын, jахуд ананын еһтиjачыны, бу еһтиjачын нә гәдәр бөjүк вә тә'хирәсалынмаз олдуғуну билмәлидир, ушаг аиләнин башга үзвләринин тәләбатыны даһа jахшы тә'мин етмәк үчүн өзүнүн бә'зи еһтиjачларыны jеринә jетирмәк тәләбиндән чәкинмәjә алышмалыдыр».

Бөjүк педагог һәмин кеjфиjjәтин ушагларда тәрбиjәси jолларыны да көстәрмишдир. Онун фикринчә, ушаг аиләнин бүдчәси илә нисбәтән тез таныш олмалыдыр. О, атасынын, jахуд анасынын әмәк һаггынын нә гәдәр олдуғуну билмәлидир. Ушаг мүмкүн гәдәр тез вә jахшы баша дүшмәлидир ки, валидеjнләрин евә кәтирдикләри пул тәкчә хәрчләнмәси мүмкүн олан jахшы шеj деjилдир: бу пул атанын, ананын бөjүк вә фаjдалы ичтимаи әмәjинә көрә верилмиш әмәк һаггыдыр.

Аиләнин малиjjә бүдчәсини ушагдан кизләтмәк лазым деjилдир, әксинә, ону тәдричән һәмин бүдчәнин мүзакирәсинә чәлб етмәк лазымдыр. О, хүсусилә үмуми аилә еһтиjачларына аид мәсәләләрин (габ-гачаг, мебел, радио, китаб, гәзет вә с.) алмаг) мүзакирәсинә гошулмалыдыр. Мәһз беләдүзкүн тәшкил олунан аиләләрдә ушаглара валидеjнләрә, бачы вә гардаша гаjғы, онларын мәнафеjи илә һесаблашмаг, һәр шеjи ана, гардаш вә бачы илә бөлмәjи бачармаг кими зәрури кеjфиjjәтләр ашыланыр.

Ушаглар арасындакы гаршылыглы гаjғы вә һөрмәт бир-биринә көмәjиндә ифадә олунур. Бу просесдә онларда гаршылыглы инам вә е'тибар, бирлик вә һәмрә'jлик, көмәк вә гаjғы, тәләбкарлыг, һөрмәт вә с. коллективчилик һиссини сәчиjjәләндирән мүһүм кеjфиjjәтләр тәшәккүл тапыр.

Аиләнин бир коллектив кими һәjаты билаваситә әр вә арвадын, ата вә ананын гаршылыглы мүнасибәтләри илә шәртлә-

нир. Аилә проблемләрини өјрәнән мүтәхәссисләр—сосиолог вә демографлар, психолог вә педагоглар, һүгугшүнаслар бу чәһәти јекдилликлә гејд едирләр. Сон заманлар һәмин мәсәләләр **бир** дә она көрә диггәти даһа чох чәлб едир ки, бир сыра аиләләрин мә'нәви һәјатында әрин ролу азалыр, арвадын ролу **артыр.**

Аиләдә шәхсијјәтләр-арасы мүнасибәтләр вә үнсијјәт

Инсан һәјатынын чох мүһүм һиссәси аиләдә, һәјат јолдашы, ушаглар вә гоһумларла үнсијјәт шәраитиндә кечир. Аиләнин бир коллектив кими хүсусијјәтләри бу просесдә бүтүн ајдынлығы илә үзә чыхыр. Мәсәлән, уғурсуз аиләдә һамы евдән гачыр, әрин арвадан, арвадын әрдән әслиндә хәбәри олмур, арвадын күнү бачысыкилдә кечир, әр өзүнә бәнзәр адамлара гошулуб сәрхошлуг едир, оғлан ушаглары күчә групларына гошулур... Һалбуки әсл коллектив кими формалашыб инкишаф едән аиләләрдә әр-арвад, ата-ана, бачы-гардашла үнсијјәт хүсуси јер тутур, инсан һәјатынын ән **бөјүк сәрвәтинә** чеврилир.

Әр-арвад мүнасибәтләри киши илә гадынын психолокијасыны дәјишир. Онлар үлфәт бағладыглары андан өзләринин һеч кимә јох, јалныз бир-бирләринә мәнсуб олдугларыны, намус, вичдан, сәдагәт, һөрмәт вә гаршылыглы көмәк әсасында бирләшдикләрини гәбул едирләр. Әрлә арвадын сөһбәтләриндә исә мүәјјән сөзләр елә чалары мә'на кәсб едир ки, буну јалныз онларын өзләри бүтүн ајдынлығы вә зәрифлији илә дујурлар.

Онларын үнсијјәти шәхси-интим чаларлар кәсб едир. Әр вә арвадда гәрибә һәссаслыг әмәлә кәлмәјә башлајыр: онларын һәр бири өз өмүр-күн јолдашынын бахышларына, мимикаларына, жестләринә елә исиниширләр ки, бир-бирләринин дәрдини-сәрини, севинч анларыны, истәк вә арзуларыны сөзсүз дә баша дүшүрләр.

Биз һиссләрин тәравәтини, тәзәлијини узун илләрин ајрылығында белә горујуб сахламыш, бир-бирини һәр дәфә көрәндә аз гала севинчдән көзләри јашаран әр-арвадлара аз раст кәлмәмишик. Онларын үнсијјәт тәрзинә фикир верәк: бир-бирләринә гајғы вә хејирхаһлыгла јанашыр, ән чәтин анларда өзләрини нәзакәтлә сахлаја билир, сөз вә һәрәкәтләриндә диггәтли олурлар.

Аилә проблемләри: ушаг гајғысы, зәрури мәишәт мәсәләләри, әр вә арвадын әмәк фәалијјәтиндә мејдана чыхан чәтинликләр, гоншулара мүнасибәт, ичтимаи-мәдәни һадисәләр, һабелә шәхси һәјатла бағлы мәсәләләр—бунлар әр-арвад үнсијјәтинин әсас мәзмунуну тәшкил едир. Бурада әр-арвадын шәхси һәјаты илә бағлы мәсәләләрин әһәмијјәтини ајрыча көстәрмәлијик.

«Интим» сөзүнү дар мә'нада, тәкчә чисмани јахынлыг кими баша дүшмәк сәһв оларды. Үнсијјәт просесиндә интим чәһәт һәм дә онда ифадәсини тапыр ки, әр вә ја арвад һеч кимә демәдији үрәк сөзүнү, дәрдини, ағрысыны, сиррини өз һәјат јолда-

шына е'тибар едир. Онлар да мәһз һәмишә бу е'тимада лајиг олмалыдырлар. Јалныз бу мә'нәви јолла бир-бирләри үчүн јарандыгларыны, бир-бирләри үчүн јашадыгларыны һиссләрин дили илә сүбута јетирирләр. Шәхси һәјатын интим мәсәләләри әр вә арваддан нәинки јүксәк мәдәнијјәт, һабелә такт тәләб едир.

Әкәр аилә сөһбәтләри тәкчә нә алмаг, нә биширмәк кими мәишәт планлы гајғыларла мәһдудлашырса, аиләдә үнсијјәт даирәси даралыр. Әкәр арвад тәкчә кишинин «газанчы» илә, киши исә «базарлыг мәсәләләри» илә марагланырса, бу да онларын үнсијјәт мәдәнијјәтинин ашағы олдуғуну көстәрир. Бә'зи киши вә гадынларын хырдачылығы, һәр ишә гарышмасы, узун-узады данышмасы һаллары да диггәтдән јајынмыр.

Биз бу мәсәләләри тәсадүфән гејд етмирик. Кәлин, көрдүјүмүз вә ја ешитдијимиз мүәјјән фактлары хатырлајаг. Көрәсән, бә'зи кишиләр нә үчүн өз евләриндән гачырлар, һәтта мә'нәви чәһәтдән сағлам олсалар да, күнләрини орада-бурада кечирир, анчаг јатмаг үчүн евләринә кедирләр?

Дејинкән вә чохданышан арвад әсрләр боју нағылларын, рәвајәтләрин даими вә мәнфи гәһрәманы олмушдур. «Фатма кәлди, гач» нағылыны хатырлајын. Халг мүдрикликлә белә бир фикри психоложи чәһәтдән тамамилә дүзкүн ифадә етмишдир ки, гадынын һәмишә нәдәнсә наразы олмасы аиләдә сүлһү, сакитлији, әсл хошбәхтлији позур, евә кәдәрли, сојуг аби-һәјат кәтирир. Кишиләр исә буна әһәмијјәт вермир, гадынын нәдән наразы олмасы илә марагланмыр. Мараглансајдылар... аилә һәјатында хошбәхт, гылыглы, сөзлү-сөһбәтли күнләр дә чох оларды.

Бә'зән исә... садәчә олараг арвад гарадинмәзлији илә сечилир, бир чох һалларда көрүш даирәси мәһдуд, сөһбәтләри сәтһи, чансыхычы олур.

Тәсадүфи дејил ки, евдә диниб-данышмајан, фикирли көрүнән, һәтта ушагларын ев тапшырыглары илә марагланмајан кишиләрин чох вахт иш јолдашлары илә көрүшүб кәзмәјә чыханда дилләри ачылыр, онлар чох вахт ахшамүстү һәјәтә дүшүб саатларла шаһмат, домино, нәрд ојнајырлар. Евә нисбәтән ишдә вә гоншулары арасында даһа сөһбәтчил олурлар. Белә һалларда аиләнин дикәр үзвләри өзләринин үнсијјәт тәләбатларыны истәр-истәмәз ев шәраитиндә әсасән телевизор, магнитофон васитәсилә өдәјирләр.

Мүасир аиләнин һәјатында гадынын јүксәк тәһсил-мәдәни сәвијјәси илә шәртләнән ағыллы, дузлу, ширин... сөһбәтләри даһа бөјүк рол ојнајыр. Ахы, бу күн аиләдә әрин дә, ушагларын да тәһсил-мәдәни сәвијјәси чох јүксәкдир. Онлары ади сөһбәтләрлә марагландырмаг чәтиндир. Бунун үчүн әдәбијјат, инчәсәнәт, елм вә техника мәсәләләри илә марагланмаг, өз дүнјакөрүшүнү кенишләндирмәк лазымдыр. Сөзүн јерини билмәк, нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк, үнсијјәт мәдәнијјәтинин бүтүн гајдаларыны өјрәнмәк вачибдир?

Бәс, кишиләр? Үнсијјәт мәдәнијјәти кишиләрә верилән тәләбләр ичәрисиндә хүсуси јер тутур. Ата өзүнүн ширин сөһбәтләри илә тәкчә ананын күнүнү хош етмир, өмрүнү узатмыр. Бу, сөһбәтләр ушаглар үчүн һәјат мәктәби, ибрәтли тәрбијә дәрсидир.

Аилә коллективиндә ушагларла үнсијјәтин ролу әвәзедилмәздир. Ана вә ата, еләчә дә нәнә вә баба, бачы вә гардашла үнсијјәтин психоложи мә'насы даһа бөјүкдүр. Ушағын бир шәхсијјәт кими инкишафынын өзүлү дә бу сөһбәтләр васитәсилә гојулур.

Халг шаири *Рәсул Рза «Поезија зәһмәт вә илһамдыр»* адлы автобиографик мәгаләсиндә јазыр: «Атам сағ оланда аиләмиз фираван доланырды. Мәсәлә јалныз мадди чәһәтдән тә'мин олунмагда дејил. О заман үчүн чох надир олан бир чәһәт бу иди ки, атамыз бизим бәдии тәрбијә алмағымызын гејдинә галырды. Евимиздә чох заман сөһбәт әдәбијјатдан кедирди. Хүсусилә поезијадан. Анам Мәрјәмин шаирлик тәби вар иди. Онун бу вахта гәдәр галмыш үч ше'риндән буну көрмәк мүмкүндүр. Анам охумаг билирди, анчаг јазмаг билмирди. О, ше'рләрини атама дејәр, атам јазарды. Анамын ше'рләри гадынлары маарифә, мәдәнијјәтә чағырырды. Анам Фүзулини, Нәтәваны вә Сабири охујарды. Јадымдадыр, ахшам чағлары анам бизә—мәнә вә дөрд бачыма гәмли ше'рләр охујарды.

—Бунлар кимин ше'ридир?—дејә сорушардым.

—Нәнәнизин узаг гоһуму вә һәмјерлиси хан гызы Нәтәванын.

Анам көзәл шаирә вә ичтимаи хадим олан Нәтәвандан данышар, гүрбәтдә олан Фүзулинин гәмли талејиндән сөз ачарды. Анамын охудуғу ше'рләрин чохусу һәмишәлик јадымда галды. Анамдан вә нәнәмдән ешитдијим нағыллар вә әфсанәләр дә јаддашымын ајнасындан силинмәди. Инди јаддашымын сәһифәләрини вәрәгләдикчә мән бир даһа инанырам ки, мәним көнлүмә *ше'рә олан мәһәббәтимин илк гығылчымларыны* анам атмышдыр (курсив бизимдир—Ә. Ә., А. А.). Анам мәндән һәм классик поезија хәзинәсинә, һәм дә халг јарадычылығына дәрин һөрмәт тәрбијә етмишдир».

Бу сөзләрдән белә бир мәнтиги нәтичәјә дә кәлирик: өвладын тәбиәтиндә, үрәјиндә кизләнән ше'р, сәнәт илһамыны, алим вә мүһәндис ағлыны, габилијјәтини, үмумијјәтлә, јанғысыны ојатмаг үчүн валидејн (баба вә нәнә, ата вә ана) сөһбәтләри, мәшвәрәтләри бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Аилә мүһити зәриф, амма дупдуру булағын көзүнү ачыр...

Ушаглар ана вә ата васитәсилә тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләри һаггында тәсәввүрләрә вә анлајышлара јијәләнир, башга адамлары, өзләрини гијмәтләндирмәк ме'јарларыны мәнимсәјирләр.

Бурада ушагларын ана-ата илә јанашы бачы-гардашлары, нәнә-бабалары илә үнсијјәтинин ролуну да хүсуси гејд етмәк лазымдыр.

Үнсијјәт һәмишә биркә фәалијјәтин тәшкили илә бағлыдыр. Бу просес әрин арвада вә ја ушаглара ,ананын гызлара вә с. мүәјјән информасија вермәсилә мәһдудлашмыр. Онлар үнсијјәт просесиндә бир-бирләринә мүхтәлиф формаларда тә'сир көстәрирләр.

Гыз еви дә, оғлан еви дә әслиндә буна—биринчиләр кәлинин тәзә бәјә, икинчиләр, әксинә тәзәбәјин кәлинә тә'сир көстәрмәсинә хүсуси диггәт јетирирләр. Кәлин, ата-бабаларымызын бу күнүмүзә кәлиб чатан бир адәтини хатырлајаг. Әлбәттә,

бәри башдан дејәк ки, кәнч мүасирләримизә бу адәти гәбул етдирмәк нијјәтиндән узағыг. Лакин өзүндә дахили истәји, инамы, көврәк арзуну бирләшдирән бир адәт јашајыр: кәлинә дејирләр ки, әр евинә гәдәм басанда, илк нөвбәдә онун ајағыны тапдала. Ејни заманда тәзә бәјә дә белә мәсләһәт верирләр. Бу һансы мәгсәди күдүр? Кујә әр-арваддан һансы о биринин ајағыны тез тапдаса, аиләдә онун нүфузу даһа бөјүк, сөзү даһа өткәм олачагдыр. Бурада өвладларыны хошбәхт көрмәк истәјән ата-ана мәһәббәтиндән сүзүлән бир садәлөвһ инам вардыр. Бәли, валидејнләр һаглы идиләр; чүнки нишанлылар бир-бирини јахындан танымырдылар, хасијјәтләринә бәләд дејилдиләр. Бу күн исә...

Гызлар вә оғланлар нишанлы дөврүндән бир-бирини баша дүшмәјә, дил тапмаға чалышырлар. Нишанлы дөврү бу чәһәтдән ән әлверишли сынаг ајларыдыр. Шәхсијјәтләринә һөрмәт едән нишанлы гыз вә оғлан, адәтән, бу дөврдә бир-биринә күзәштә кетмәји, бир-биринин мәнафеји илә һесаблашмағы өјрәнирләр. Онлар аилә һәјатынын илк күнләриндән башлајараг гаршылыглы һөрмәт шәраитиндә јашајыр, бир-бирләринин хаһиш вә мәсләһәтләринә һәссаслыгла јанашыр, ону мүмкүн гәдәр нәзәрә алырлар. Лакин һәмишә белә олмур. Бә'зән нишанлы вахты өзүнү чох сакит апаран оғлан тојун лап илк күнүндән кобудлуға башлајыр. Илк ушаг доғуландан сонра тәзәкәлинләрин бир чохунун давраныш вә рәфтарында кобудлуг һаллары өзүнү көстәрир. Бурада башга чәһәтләри дә тәсвир етмәк олар. Лакин психологлар мүәјјән етмишләр ки, онларын һамысы үчүн бир үмуми чәһәт хасдыр. Әр дә, арвад да өз вәзифәләрини ејни сәвијјәдә баша дүшмәдикдә онларын бир-биринә тә'сири чәтинләшир. Әкәр әр вә арвадын һәр бири өз вәзифәсини билдији кими баша дүшүрсә, онлары мүәјјән едән сосиал нормалары нәзәрә алмырса, аиләдә истәр-истәмәз мүнагишә шәраити јараныр. Белә ки, әрлә арвадын «әмәкдашлығы», јаланчы, сахта дон кејир вә бир-бирләрини алдатмагдан, һәтта кобуд рәфтар етмәкдән чәкинмирләр. Бә'зән исә онларын арасында мүнасибәтләр формал характер дашыјыр. Киши сәһәр дуруб һараса кедир вә кечәнин јарысында евә гајыдыр. Белә аиләләрин өмрү чох вахт узун сүрмүр.

Әр вә арвад бир-бирләринә һөрмәт вә рәғбәтлә јанашдыгда, биркә һәјатынын мә'насыны дүзкүн баша дүшдүкдә онларын мүнасибәтләри тамамилә башга истигамәтдә инкишаф едир. Арвадын әринә «јағлы» дилә, әрин исә кобудлугла арвада тә'сири мә'насыздыр. Әрә, јахуд арвада тә'сир үчүн ону инандырмаг, әшјалара вә һадисәләрә мүнасибәтләрини дәјишмәк кәрәкдир. Бу исә бир күнүн иши дејилдир. Әр вә арвад биркә һәјат тәчрүбәсинә јијәләндикчә, бир-бирләринә исинишдикчә, хүсусијјәтләрини өјрәндикчә, ән башлычасы ата вә ана олдугча, хасијјәтләрини, гијмәт ме'јарларыны мәнимсәјирләр. Бу вахт гаршылыглы тә'сирин характери онлардан һәр биринин

әр вә арвад кими нүфузундан асылы олур. Бир даһа тәкрар едирик: аиләдә нүфузу олмајан әр вә арвадын нәинки һәјат јолдашына, һәм дә өз ушагларына тә'сири әслиндә мүмкүн дејилдир. Бу заман үнсијјәт әслиндә бош сөһбәтә чеврилир: нә һаггында исә данышырлар, дејирләр, күлүрләр, һәрә өз үрәјини бошалдыб јатыр, сөһбәтин исә аилә һәјаты үчүн әһәмијјәти олмур. Сабаһ... һәрә билдији кими, һәрәкәт едир.

Јери кәлмишкән, бир мәсәләјә дә диггәти чәлб етмәк лазымдыр. Елми-техники тәрәгги дөврүндә долајы үнсијјәт васитәләри, мәсәлән, телефон инсанларын һәјатында мүһүм јер тутур. Һазырда республикамызын, демәк олар ки, бүтүн кәндләри телефонлашдырылмышдыр. Үмумијјәтлә, әһалинин мә'нәви һәјатында телефонун ролу мисилсиздир. Абонентләрин бөјүк әксәријјәти шәһәрләрарасы автомат телефон стансијасына (ШАТС-а) гошулмушдур. Бунун да нәтиҹәсиндә нәинки онларла бир шәһәрдә, бир кәнддә, ејни заманда, башга шәһәрләрдә јашајан гоһумлары вә танышлары, мә'зунијјәтдә олан һәјат јолдашлары вә өвладлары илә истәнилән вахт рабитә—әлагә сахлајырлар.

Телефон, шүбһәсиз, шәхси әлагәләри зәифләдир. Онун мараглы еффектләриндән бири «танышлыг» еффектидир. Тутаг ки, бир ил көрүшмәјән, лакин һәфтәдә бир нечә күн телефонла әлагә сахлајан бачы вә гардашда белә бир тәәссүрат јараныр ки, елә бил дүнән көрүшүбләр. Онлар бир-бирләринин еһтијаҹларына бәләд олсалар да, бир-биринин шәхси һәјатында аз иштирак едирләр.

Телефонун дикәр еффектләри дә вардыр. Бунлардан икисини гејд едәк: аиләнин истәр јашлы үзвләри, истәрсә дә нисбәтән бөјүк ушаглары телефонла јерли-јерсиз данышырлар. Бә'зән гадынлар саатларла өз јахын гоһумлары, рәфигәләри илә елә сөһбәтләр едирләр ки, буну шәхси көрүшләр заманы етмәк даһа дүзкүн оларды. Јенијетмәлик вә бөјүк мәктәб јашы дөврләриндә дә валидејнләр чох вахт ушагларын телефон сөһбәтләринә гулаг асанда әсәбиләширләр; илк бахышда сөһбәт чох мәзмунсуз көрүнүр, әсасән нида вә әдатлардан ибарәт олур. Бу вахт әсәбиләшмиш валидејн нәзәрә алмыр ки, белә сөһбәтләрин һәјати мәзмунуну мәнтиг дејил, јашлылар аләминә гәдәм гојмуш оғлан вә гызларын емосија вә һиссләри тәшкил едир. Онлар сөзләрдән вә ҹүмләләрдән даһа чох интонасијаларда, мәнтиги вурғуларда, еһкамларда ифадә олунур. Белә сөһбәтләр кәнар динләјичи үчүн мәзмунсуз вә анлашылмаз олса да (оғлан вә гызлар чох вахт бу ҹәһәти нәзәрә алырлар), бөјүк мәктәблинин әһвалынын ән инчә чаларларыны белә һәмсөһбәт доста чатдырыр. Дост бөјүк мәктәблинин һәјатында белә мүһүм рол ојнајыр.

Телефон сөһбәтләри аиләдә хүсусилә әрлә арвад арасында јерсиз сөз-сөһбәтин әсас сәбәбинә дә чеврилә билир. Тәсадүфи адамларын зәнкләри, телефон васитәсилә әрин (вә ја арвадын)

ачыг-кизли сөһбәтләри аилә мүнасибәтләринә мәнфи тә'сир көстәрир. Белә һалларда әр вә арвад тәләсик нәтичә чыхармамалы, сәбирли вә тәмкинли олмалы, ән башлычасы, мә'рифәт көзләмәлидир.

Үнсијјәт мәдәнијјәти инсанларын гаршылыглы мүнасибәти просесиндә формалашыр. Аилә өз чәрчивәсиндә гапаныб галдыгча әрин дә, арвадын да, ушагларын да үнсијјәт мәдәнијјәти мәһдудлашыр. Аиләдахили вә аиләдәнкәнар үнсијјәтин мәзмунлу вә рәнкарәнклијинә һәмишә диггәт јетирилмәлидир.

Инсанын һәјатында аиләдахили үнсијјәтлә јанашы, аиләдәнкәнар үнсијјәт дә мүһүм јер тутур. Аиләдәнкәнар үнсијјәтин формалары мүхтәлиф олса да, ашағыдакылар хүсуси јер тутур:

1. Гонаг гәбул етмәк, гоһумлара вә танышлара гонаг кетмәк.

2. Тәкликдә (ушагларсыз) кәзинтијә чыхмаг, достларла кәзмәк, клубларда вә мәдәнијјәт евләриндә, истираһәт ахшамларында иштирак етмәк.

3. Һәјәтдә столүстү ојунлар—нәрд, шаһмат, домино вә с. ојнамаг.

Бунлардан һәр бири аиләнин јашлы үзвләринин үнсијјәт тәләбатынын тә'мин олмасында өзүнәмәхсус рол ојнајыр. Ушагларын јашы артдыгча аиләдәнкәнар үнсијјәт онларын һәјатында мүһүм јер тутмаға башлајыр.

Аиләдахили вә аиләдәнкәнар үнсијјәтин мүәјјән формаларында әр вә арвад ,әсасән, ејни дәрәчәдә иштирак едирләр. Лакин бу саһәдә чох мүһүм чинси фәргләр нәзәрә чарпыр.

Сосиологлар мүәјјән етмишләр ки, кишиләр ән чох достлары вә танышлары (57%), гоһумлары (47%), иш јолдашлары (30%) илә көрүшүрләр. Гоншуларла (7%) үнсијјәт онларын һәјатында әсас јер тутмур. Гадынларда исә экс мејл мүшаһидә олунур, кишиләрә нисбәтән гоһумлары (68%) вә гоншулары (43%) илә даһа чох үнсијјәт сахлајыр, иш јолдашлары (15%), рәфигәләләри вә танышлары (36%) илә нисбәтән аз көрүшүрләр.

Кишиләр, адәтән, истәр гонаглары оланда, истәр гонаг кедәндә даһа чох столүстү ојунлар ојнајырлар. Гадынлар ән чох телевизора баха-баха сөһбәт едирләр.

Гадынларын үнсијјәти даһа чох ев шәраитиндә тә'мин олунур. Онлар кәзинтијә, кинотеатрлара, музејләрә, рәссамлыг сәркиләринә әрләри вә ушаглары, бир чох һалларда исә ушаглары илә бирликдә кедирләр. Бакы мүһитини көтүрсәк, дәнизкәнары паркда кишиләрин өз достлары илә кәзмәси һалларына даһа чох тәсадүф едилир. Онларын ичәрисиндә булварда, күчәдә тәк кәзән кишиләр аз дејил. Адәтән, асудә вахтларыны һәјәтдә, мәһәлләнин сакит кушәсиндә кечирмәји севәнләр дә вардыр.

Белә һаллара аз тәсадүф олунмур. Лакин мүасир аилә һәјаты үчүн «белә үнсијјәт формалары тәдричән өз әһәмијјәтини итирир.

Бу күн аиләдән кәнар үнсијјәт саһәсиндә дә јени мејлләр даһа ајдын өзүнү көстәрир: аилә үзвләри, адәтән, шәнбә вә ис-

тираһәт күнләриндә бирликдә консертләрә, театр тамашаларына кедир, идман јарышларында иштирак едир, республиканын мәнзәрәли јерләрини кәзир, истираһәт күнләриндә Абшеронун сәфалы саһилләриндә динҹәлирләр. Бу аиләни бир коллектив кими даһа мөһкәмләдир.

Аилә башчысы мәсәләсинә даир

Һәр бир аиләдә шәхси гаршылыглы мүнасибәтләр өзүнәмәхсус гурулуша малик олур. Бу бахымдан заһирән бир-биринә чох охшајан ики аиләни мүгајисә едәк. Онларын һәр икиси там аиләдир вә 5 нәфәрдән: ата, ана, ики гыз, бир оғландан ибарәтдир. Бу аиләләрин һәр икисиндә атанын, ананын вә ушагلардан һәр биринин мөвгејинин ејни олдуғуну демәк мүмкүндүрмү? Гәтијјән јох. Психологлар мүәјјән етмишләр ки, сосиал групларда, о ҹүмләдән аиләдә адамларын мөвгеји ејни олмур. Тутаг ки, биринҹи аиләдә ата да, ана да оғлан ушағыны әзизләјирләр, икинҹи аиләдә исә ана кичик гызы, ата бөјүк гызы әзизләјир. Биринҹи аиләдә һамы ана илә һесаблашыр, икинҹи аиләдә атанын сөзү ганундур. Буну неҹә изаһ етмәк олар?

Шәхси гаршылыглы мүнасибәтләрдә групун һәр бир үзвү өзүнәмәхсус јер тутурса да, онлардан бири һәмин мүнасибәтләрин инкишафында һәллединҹи рол ојнајыр. Психолокијада белә адама групун лидери вә ја башчысы дејирләр.

Аиләнин дә өз башчысы олмалыдыр. Бу, аиләнин гызыл ганунларындан биридир: Аилә сосиал груп, коллектив кими јалныз о заман сәмәрәли фәалијјәт көстәрә биләр ки, онун һәјаты дүзкүн тәшкил олунсун, башга сөзлә, идарә едилсин.

Аилә башчысы мүһүм ролдур. Онун мүхтәлиф функсијалары: т ә ш к и л а т ч ы л ы г, и н ф о р м а с и ј а вә т ә р б и ј ә ф у н к с и ј а л а р ы вардыр. **Тәшкилатчылыг функсијасы** онда ифадә олунур ки, аиләнин башчысы аиләнин мәгсәдини мүәјјәнләшдирир, әсас ишләри планлашдырыр, гәрар гәбул едир, вәзифә бөлкүсү апарыр, аилә үзвләрини конкрет ишләрә истигамәтләндирир, онларын фәалијјәтини әлагәләндирир вә с. О, аилә үчүн зәрури информасијаларын әлдә едилмәсиндә вә аилә үзвләринә чатдырылмасында да әсас рол ојнајыр. Аилә башчысынын **тәрбијә функсијасы да** һәллединҹидир. Белә ки, о, аилә үзвләринин һәртәрәфли инкишафы үчүн әлверишли шәраит јарадыр, ушагларын коммунист тәрбијәсинә хүсуси диггәт јетирир...

Гаршыја принсипиал әһәмијјәтли бир суал чыхыр: **аиләнин башчысы ким олмалыдыр,** әр, јохса арвад? Суалын ән'әнәви ҹавабы ајдындыр. Кечмиш заманларда аиләдә әрлә арвадын мүнасибәтләри узун әсрләр боју бәргәрар олмуш ән'әнәләрлә мүәјјән едилирди. Әр аиләнин чөрәјини газаныр, арвад ев ишләри көрүрдү.

Никаһ бағланан кими киши өз-өзүнә аиләнин башчысы олурду. Ән'әнә белә иди. Гајда-ганун буну тәләб едирди. Арвад да кишини гејдсиз-шәртсиз аилә башчысы кими гәбул едир-

ди. Ушаглар да бөјүдүкчә она бахырдылар. К. Маркс көстәрирди: «Бир адам анчаг она көрә кралдыр ки, башгалары өзләрини онун тәбәәси һесаб едирләр. Һалбуки онлар эксинә, белә дүшүнүрләр ки, өзләринин тәбәә олмасына сәбәб һәмин шәхсин крал олмасыдыр».

Һәр бир халгын мәдәнијјәтиндә киши вә гадын ролларыны тәнзим едән өзүнәмәхсус ән'әнәви гајдалар олмушдур. Лакин онларын һамысында кишинин башчылығына үстүнлүк верилир.

Јунан әсатириндә чох гәдим бир рәвајәт вардыр: Клитемнестра әринә хәјанәт едир вә Егисфин көмәји илә ону хаинчәсинә өлдүрүр. Орест исә атасынын интигамыны алмаг үчүн анасы Клитемнестраны өлдүрүр. Ону Афинада мүһакимә едирләр. Орест өзүнә һагг газандырараг дејир ки, онун анасы икигат чинајәт етмишдир. Өз әрини вә онун атасыны өлдүрмүшдүр. О, ган интигамыны алмаг үчүн өз борчуна әмәл етмәли иди. Интигам аллаһы Ериннин Орести иттиһам едәрәк дејир:—Ананы өлдүрмәкдән ағыр чинајәт јохдур. Аполлон исә Орести мүдафиә едирди:—Ган гоһуму кими ата анадан даһа јахындыр. Клитемнестра никаһ әлагәләринин мүгәддәслијинин позмуш, өз әринә вә ағасына әл галдырмыш, ағыр чинајәт етмишдир,—дејир. Мүдриклик аллаһы Афина да Орести мүдафиә едирди. Онун фикринчә, киши аиләдә вә дөвләтдә башлыча рол ојнамалыдыр. Мәһкәмә Орестә һагг газандырды. Беләликлә, ата һүгугу галиб кәлди.

Јапон әсатиринә көрә, һачанса гадынлар аиләдә башчылыг етмишләр, лакин бу, инсанлара күја бәдбәхтлик кәтирмишдир: онлар «зәлијә бәнзәр» ушаглар доғмушлар. Бу заман «ағыллы» аллаһлар башчылығы гадынлардан алыб кишиләрә вермишләр. Һәр шеј күја өз гајдасына дүшмүш, нормал ушаглар доғулмаға башламышдыр....

Бунлар әфсанә олса да бир чәһәт ајдындыр: һәлә гәдим заманларда инсанлар аиләнин башчысы кими киши ролларына даһа чох мә'на вермишләр. Бу бахымдан етнографларын бир мүшаһидәси мараглыдыр. Онлар мүәјјән етмишләр ки, чох кечмиш заманларда гызлара нисбәтән оғланларла бағлы мәрасимләрә, онларын киши кими пухтәләшмәсинә, ад-сан чыхармасына, киши ролларыны мәнимсәмәсинә даһа чох гүввә вә вахт сәрф олунурду. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында да бу чәһәти көрүрүк. Анарын «Дәдә-Горгуд дүнјасы» адлы елми-публисистик әсәриндә гејд едилдији кими, дастанда оғул-ата мүнасибәтләри чох мүһүм бир мөвзудур, бу мөвзу оғузларын ән вачиб һәјат проблемләриндән биридир.

Газан никарандыр. О, саға, сола бахыр, икидләри көрүр, көнлү ачылыр, оғлуна баханда тутулур. Сәбәбини белә ачыр: «Он алты јаш јашладын, бир күн ола дүшәм өләм, сән галасан јај чәкмәдин, ох атмадын... Јарынкы күн заман дөнүб мән өлүб, сәнә галачаг тачым-тахтым сәнә вермәјәнләр дејиб, сону андым, ағладым оғул...».

Уруз атасына чох гәрибә, һәм дә тутарлы чаваб гајтарыр:

«...Һүнәри оғул атаданмы көрүр, өјрәнир, јохса аталар оғулданмы өјрәнир, гачан сән, мәни алыб кафир сәрһәдинә чыхардын, гылынч чалыб баш кәсдин? Мән сәндән нә көрдүм, нә өјрәним?».

Бу кобуд көрүнән эркјана сөзләр Газана ләззәт енләјир. О, элини элинә чалыб, гас-гас күлүр: Уруз хуб сөјләди, шәкәр једи,—дејир...

Әсрләр боју оғлан ушағына, кишијә, онун аиләдәки мөвгејинә мүнасибәт белә олмушдур.

Азәрбајҹанлы аиләләрдә башчы, адәтән, киши олур. Јалныз истисна һалларда, аиләдә әр-арвад арасында гаршылыглы мүнасибәтләрин аһәнки позулдуғу тәгдирдә онлардан һәр бири лидер олмаға ҹан атыр. Ата, киши нүфузунун олмадығы аиләләр үчүн дејирләр: «Аиләдә бири киши, бири гадын олмалыдыр, бир аиләдә ики јарым киши нәјә кәрәкдир?» Һәмин сөзләрин мә'насы ајдындыр: кишинин киши, гадынын гадын јери вар. Әлбәттә, ата мүәјјән мәсәләнин һәллиндә ананын рә'јини өјрәнмәли, нәзәрә алмалыдыр. Мәсәлә ондан кетмир ки, аиләдә башчы мүтләг киши олмалыдыр. Атанын вә ананын үмдә арзусу һәјат вердикләри өвладларына хошбәхтлик бәхш етмәк, онлары аиләли, оғуллу-ушаглы көрмәкдир. Өз өвлады үчүн пис нүмунә олан ата, истәр-истәмәз онун һәрәкәт вә давранышында мәнфи тәзаһүрләрин баш галдырмасына шәраит јарадыр. Јанлыш тәрбијә нәтиҹәсиндә өвлад худбин, ловға бөјүјүр, јашыдларына кәм бахыр.

...Гадынын кишијә тамамилә мүјәссәр олмајан хүсуси бир вәзифәси—аналыг вәзифәси вардыр. Нәсли давам етдирмәк габилијјәтини гадына тәбиәт вермишдир. Бу јолла да тәбиәт анаја һәм дә тәкраролунмаз сосиал рол бәхш етмишдир Һәмин ролун мәзмуну вә ифа гајдалары исә ҹәмијјәт тәрәфиндән мүәјјән олунур. Буна көрә дә онлар һәмишә сосиал-тарихи характер дашыјыр, ҹәмијјәт дәјишдикҹә маһијјәтҹә јени хүсусијјәтләр әмәлә кәлир. Инсанлар һәмишә бу ҹәһәти нәзәрә алыр, мүхтәлиф јолларла оғлан ушағыны әр вә ата, гыз ушағыны арвад вә ана олмаға һазырлајырлар.

Ушагларын тәрбијәсиндә ананын ролу әвәзедилмәздир. Аталар јахшы демишләр: «Ушаг атадан дејил, анадан јетим галыр». Ушағын ана илә емосионал үнсијјәти онун нәинки психи, һабелә физики инкишафынын әсас шәртидир.

Атасыз, ата олмадан ушагларын сағлам мә'нәви инкишафы мүмкүндүрмү? Ушаглар атанын гајғысы вә забитәсиндә өзләрини хошбәхт һисс едирләр. Атанын гыса бир мүддәтдә—6 ај, бир ил евдә олмамасы нәтиҹәсиндә өвладларда, хүсусилә оғлан ушагларында гәрхаглыг, гарадинмәзлик, тәрслик, әсәбилик вә с. мәнфи әламәтләр тәдриҹән әмәлә кәлир.

Оғлан ушаглары өзләрини аталары илә ејниләшдирир, онун бир чох һәрәкәтләрини тәглид јолу илә мәнимсәјирләр. Бу мә'нада биз аиләдә оғлан ушагларынын тәрбијәсиндә атанын хүсуси мәс'улијјәт дашымасындан данышмалыјыг.

Оғлан ушағы үчүн ата ағыл, ирадә гүввәси, киши әзәмәти нүмунәсидир. Ата оғлуну тәрбијә етмәклә, һәм дә өзүнү тәрбијә едир вә дәјишир. Өз оғлунун симасында кәләҹәк кишинин формалашмасыны көрмәк вә она бу саһәдә ән јахшы давраныш нүмунәси көстәрмәк о демәкдир ки, ата өзүнүн киши ләјагәти-

ни горујур, даһа да инкишаф етдирир. Аилә педагокикасынын мүдриклији дә елә бундадыр.

Гызларын мә'нәви инкишафыны да атасыз тәсәввүрә кәтирмәк чәтиндир. Оғлан ушағынын һәјатында ана нә гәдәр бөјүк рол ојнајырса, гыз ушағынын һәјатында ата бир о гәдәр рол ојнајыр. Психологлар әсаслы сурәтдә мүәјјәнләшдирмишләр ки, **атасыз бөјүјән гыз ушагларында киши һаггында долғун тәсәввүр формалашмыр. Бу әсасда да онун кәләчәкдә өз һәјат јолдашы илә мүнасибәтләриндә хејли чәтинликләр гаршыја чыхыр.** Биз бура башга фактлары да әлавә едә биләрик. Лакин онлары бир мә'на бирләшдирир: аиләнин мә'нәви инкишафы, һәм ана, һәм дә ата илә билаваситә бағлыдыр. Онлар аилә һәјатынын вәһдәт тәшкил едән гоша ганадыдыр.

Бу чәһәти дүзкүн баша дүшән ана һәмишә аиләдә атанын һөрмәт вә нүфузунун горунмасы вә артырылмасына хүсуси диггәт јетирир. «Атан јатыб, сәс салма...». «Атан кәлир, өзүнү јығышдыр...» вә с. ифадәләрә ади ирадлар кими бахмамалыјыг. Онларын бөјүк һәјати мә'насы вардыр. Атаја һөрмәт лазымдыр. Ана өз һәјатынын бүтүн саһәләриндә бу мәнтигә әмәл едир: ушаглары атаја гуллуг вә гајғы көстәрмәјә һәвәсләндирир, өзү дә бу саһәдә ушаглара ән јахшы нүмунә олур.

Јери кәлмишкән бир мүһүм чәһәти хүсуси гејд едәк: **Ана атанын һөрмәт вә нүфузуну мөһкәмләндирәркән, һәм дә өз нүфуз вә һөрмәтини артырыр.** Ушагларын јанында атаны тәһгир едән ана, шүбһәсиз ки, өзүнү һөрмәтдән салыр. Бу атаја да аиддир. Аиләдә ананын һөрмәт вә нүфузунун мөһкәмләндирилмәси онун башлыча гајәси олмалыдыр. Аталар көзәл дејиб: халча салан өзү отурар.

Бу мәнтигин ајдын мә'насы һаггында һәмишә дүшүнмәк лазымдыр.

Бу күн аиләдә атанын ролу көклү сурәтдә дәјишмишдир. Бир чох аиләләрдә атанын нүфузу хејли азалмышдыр. Фәлсәфә елмләри намизәди Р. Д. Әзимова Бакынын бир рајонунда апардығы сосиоложи тәдгигат нәтичәсиндә мүәјјәнләшдирмишдир ки, ушагларын 45%-и өзүнүн севинч вә кәдәрини анасы илә, јалныз 16%-и атасы илә бөлүшүр. Аталарын аз бир гисми ушаглары илә кәзинтидә, идман ојунларынын тәшкилиндә иштирак едир, ев тапшырыгларыны јохлајыр, мүәллимләрлә әлагә сахлајыр, ушагларын тәрбијәсиндә анаја көмәк едир. Ушаглар пешә сечәндә чох вахт ата илә дејил, мәһз ана илә мәсләһәтләширләр. Аилә тәрбијәси бир нөв гадын ишинә чеврилмишдир. Ушагларын тәһсили вә тәрбијәси мәсәләләрини даһа чох гадынлар һәлл едирләр.

Ушагларын тәрбијәсиндә ананын ролунун артмасы нә илә әлагәдардыр? Бу, онларын инкишафына мүсбәт, јохса мәнфи тә'сир көстәрир?

Чинсләр арасында, аиләдә әр вә арвад мүнасибәтләри маһијјәт е'тибарилә чәмијјәтин игтисади гурулушу илә мүәјјән

олунур. Матриархатын вә патриархатын өз игтисади әсаслары вардыр. Лакин һәр ики һалда аилә авторитар характер дашыјыр, кор-коранә табечилик принсипинә әсасланырды. Бир чинсин башга чинс үзәриндә һакимијјәти бүтүн аилә һәјатына нүфуз етмишди.

Чәмијјәтдә олдуғу кими, аиләдә дә бәрабәрлијин игтисади әсаслары билаваситә сосиализм шәраитиндә јаранды. Сосиализм чәмијјәти бу бәрабәрлији нәинки һүгуги чәһәтдән гануниләшдирди, һәм дә онун мөһкәмләнмәси вә инкишафы үчүн һәртәрәфли шәраит јаратды .Совет Конститусијасы—дөвләтин Әсас Гануну аилә һәјатынын бүтүн мәсәләләринин һәллиндә әр-арвадын һәр икисинин бәрабәр һүгугларыны тә'мин едир. Азәрбајчан ССР Конститусијасынын 51-чи маддәсиндә көстәрилдији кими, «аилә дөвләт тәрәфиндән мүдафиә олунур. Никаһ гадын вә кишинин көнүллү разылығына әсасланыр: әр вә арвад аилә мүнасибәтләриндә һүгугча тамамилә бәрабәрдирләр».

Лакин аиләдә баш верән мүхтәлиф сосиал-демографик вә психоложи просесләрлә әлагәдар атанын аиләдә ролу тәдричән дәјишмәјә башлајырды.

Биринчиси, ушаг вахтилә сәһәрдән ахшамачан атанын евдә ишләдијини, мәсәлән, дәрзилик, мискәрлик вә ја дулусчулугла мәшғул олдуғуну көрүрдү. Һазырда пешә әмәји аиләдән ајрылмышдыр. Бу күнкү ушаг атанын, мәсәлән, Нефт дашларында, л. Шмидт адына машынгајырма заводунда, кәнд тәсәррүфатында вә с. көстәрдији әмәк рәшадәтини чох вахт билаваситә көрмүр.

Икинчиси, шәһәр һәјат тәрзинин инкишафы, күтләви сурәтдә чохмәртәбәли абад мәнзилләрин тикилмәси, мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләри шәбәкәсинин кенишләнмәси вә с. нәтичәсиндә атанын аилә әмәјиндә төһфәси дә азалмышдыр. Бир вахт киши одун доғрајыр, көмүр кәтирир, соба галајыр, су дашыјырды вә с. Мүасир мәнзилләрдә бунларын һеч биринә еһтијач галмыр. Бу бахымдан ушаглар чох вахт евдә дә атанын әмәк нүмунәсини көрмүрләр. Белә шәраитдә ушагларда о чүр тәәссүрат јараныр ки, аиләнин һәјаты билаваситә анадан асылыдыр.

Әлбәттә, бүтүн сөһбәтләрин мәзмунуну шәһәр һәјаты илә мәһдудлашдырмаг олмаз. Кәнд мүһитиндә дә аилә тәсәррүфатында ананын ролунун артдығыны сосиологлар гејд едирләр.

Нәһајәт, гадынын аиләдә ролу онун тәһсил-пешә сәвијјәсинин јүксәлмәси илә әлагәдар олараг даһа да артыр. Әввәлки бөлмәләрдә гејд едилдији кими ,о, кишинин газанчындан даһа чох психоложи чәһәтләрә хүсуси диггәт јетирмәјә, әринә даһа јүксәк тәләбләр вермәјә башлајыр. Гадын истәјир ки, һәјат јолдашы күчлү, ағыллы, киши характерли олсун. Белә ки, ән чәтин ишләри өһдәсинә көтүрсүн, аиләнин адыны вә шәрәфини көз бәбәји кими горусун. Гадын әринин симасында өз ушагларыны севән ата көрүр. Лакин бә'зи киши гадынын көзләдији кими һәрәкәт етмир. Бир чох аиләләрдә, һәтта базарлыг ишлә-

ри дә ишдән сонра гадынларын үзәринә дүшүр. Шәһәр мүһитиндә кишиләрдән фәргли олараг гадынларын ишә әрзаг чанталары илә кетмәси, аз галыб модаја чеврилсин.

Белә бир шәраитдә аналарын—гадынларын бә'зиси дүзкүн һәрәкәт етмир, кишинин нүфузу илә һесаблашмыр, ушагларын јанында мүхтәлиф јолларла атаны һөрмәтдән салырлар. Аталарын бир чоху да өз вәзифәсинә лагејд јанашмаға башлајыр. Бу, ушагларын тәрбијәсинә сон дәрәчә мәнфи тә'сир көстәрир.

Сосиологлар, психологлар, педагоглар вә б. белә һесаб едирләр ки, **аиләнин кәләчәк инкишафы атанын нүфузунун артырылмасы илә билаваситә бағлыдыр.** Онлар һаглыдырлар. Аиләдә атанын ролунун азалмасы нәинки ушагларын мә'нәви вә физики инкишафына мәнфи тә'сир көстәрир, һәм дә онларын аилә һәјатына һазырланмасы просесини чәтинләшдирир.

Кәнч оғлан вә гызлар әр вә арвад ролларыны нечә мәнимсәјирләр? Актјор һәр һансы бир ролу, тутаг ки, Күлнар ролуну (Сәмәд Вурғунун «Вагиф» пјеси) ојнамаг үчүн әввәлчә әдәби материалы өјрәнир. Сонра режиссор ссенариси әсасында ролу тәһлил едир.

Әр вә арвад ролуну өјрәнмәк үчүн нә конкрет әдәби материал вар, нә дә хүсуси режиссор ссенариси. Биз бу ролллары һәјатымыз боју, өзүмүз дә билмәдән, бәдии әсәрләрин, әтрафдакы адамларын васитәсилә, һәр шејдән әввәл, ата вә аналарымызын мүнасибәтләри тимсалында өјрәнирик.

Оғланда өз атасынын шәхсиндә киши (әр) һаггында, анасынын симасында гадын (арвад) һаггында тәсәввүр формалашыр. Гызларда да киши вә арвад һаггында тәсәввүрләр ејнилә бу јолла әмәлә кәлир. О, атасынын нүмунәсиндә киши (әр) һаггында, анасынын тимсалында гадын (арвад) һаггында тәсәввүрләрә јијәләнир. Кәлин, аилә гурмуш кәнч оғлан вә гызларын киши вә гадын һаггындакы тәсәввүрләрини бу истигамәтдә мүгајисә едәк. Мүхтәлиф вариантлар алыначагдыр. Онлардан бири ашағыдакы кимидир:

Оғлан һәмишә көрүб ки, атасынын шалварыны анасы тәмизләјиб үтүләјир. Гыз исә көрүб ки, шалварыны һәмишә атасы тәмизләјиб үтүләјир. Белә тәгдирдә кәнч оғлан вә гызын, дәгиг десәк, тәзә бәј вә кәлинин киши һаггындакы тәсәввүрләри бир-биринә ујғун кәлирми? Шүбһәсиз, јох.

Әкәр онлардан һәр бири өз аилә һәјатларынын илк күнләриндән башлајараг малик олдуглары тәсәввүрләрә әмәл етсәләр, нечә олар? Тәзә бәј кәлиндән онун шалварыны тәмизләјиб үтүләмәји тәләб едәчәк. Кәлин, јәгин ки, бундан бојун гачырыб дејәчәк ки, шалварыны кишинин өзү тәмизләјиб үтүләмәлидир. Нәтичәдә биркә аилә һәјатынын илк күнләриндән наразылыглар, мүбаһисәләр башлајачагдыр.

Ушагларын (оғланларын вә гызларын) кәләчәк һәјат үчүн формалашмасында ана илә јанашы атанын да ролу əвәзедилмәздир. Тәсадүфи дејилдир ки, инди ушагларын тәрбијәсиндә

атанын ролундан даһа чох данышылыр. Бу мәсәләни өјрәнән бә'зи алимләр белә һесаб едирләр ки, дөврүмүздә ушагларын тәрбијәси атанын башлыча гајғысы вә вәзифәси олмалыдыр. Һәтта бә'зи өлкәләрдә, мәсәлән, Исвечдә кичик ушаглары олан аталар үчүн иш күнүнүн гысалдылмасы һаггында тәләб ирәли сүрүлмүшдүр. Психологлар вә педагоглар еркән јашларда киши тәрбијәсинин әһәмијјәтини хүсуси гејд едирләр.

Сосиологлар мүәјјәнләшдирмишләр: бу күн бә'зи аиләләрдә, хүсусилә кәнд јерләриндә киши вә гадын һаггында ән'әнәви тәсәввүрләр (киши евин чөрәк газананы, арвад ев саһибәси) һәлә дә јашајыр. Лакин онлар аиләдә әмәлә кәлмиш реал мүнасибәтләрлә зиддијјәт тәшкил едир. Гадын вә кишинин фе'лән бәрабәрлији аиләдә онларын гаршылыглы мүнасибәтинә мүһүм тә'сир көстәрир.

Һазырда аилә мүнасибәтләринин ики типинә даһа чох тәсадүф олунур. Онларын әсас хүсусијјәтләри ашағыдакылардан ибарәтдир.

Биринчи тип. Аиләнин башчысы ролуну әр, бир чох һалларда арвад јеринә јетирир. Ән башлыча чәһәт ондан ибарәтдир ки, бу һакимијјәт аилә башчысынын кор-коранә һөкмү әсасында гурулмур, о, әрин, јахуд арвадын мә'нәви үстүнлүјүнә әсасланыр. Аиләдә кимин мә'нәви нүфузу бөјүкдүрсә, аилә үзвләри дә она көнүллү сурәтдә табе олмаға башлајырлар.

Башчы ролунда аиләнин дикәр үзвләринә тә'сир көстәрмәји, онлары фәалијјәтә тәһрик етмәји бачаран киши (ата), јахуд гадын (ана) чыхыш едир.

Икинчи тип. Аиләнин бүтүн әсас мәсәләләрини әр-арвад мүштәрәк һәлл едир. Онлар бир-бирләрини дүзкүн баша дүшүр, аилә башчысы ролуну өз араларында сәмими сурәтдә бөлүшүр вә бирликдә јеринә јетирирләр .(Өјрәнилән аиләләрин 40%-и биринчи типә, 60%-и икинчи типә мәнсуб иди).

Бунлардан һансы јахшыдыр? Шүбһәсиз, бу суала аилә мүнасибәтләринин хүсусијјәтләрини нәзәрә алмадан ејни мә'налы чаваб вермәк дүзкүн олмазды. Лакин сосиологларын бир чоху белә һесаб едир ки, икинчи тип аилә башчысы мүасир аиләләр үчүн даһа чох сәчијјәвидир.

Әкәр әр вә арвадын һәр икиси өзүнү башчы кими апарырса, ән башлычасы, бир-бирләринин нүфузларыны гәбул етмирләрсә, аиләдә истәр-истәмәз мүнагишә шәраити јараныр. Аталар бу мә'нада дејибләр: ики гочун башы бир газанда гајнамаз. Бунунла белә, гејд едәк ки, аилә башчысы динамик ролдур вә бу һал һәмишә мүхтәлиф амилләрин тә'сири илә дәјишилир. Бир гајда олараг, аилә башчысынын мәнфи кејфијјәтләри онун мөвгејинин зәифләмәси илә нәтичәләнир. Сәрхошлуг едән, ушагларынын тәрбијәси илә марагланмајан, өзүнү дүшүнән, өзү үчүн јашајан аиләнин дәрди-сәрини билмәјән ата аилә башчысы кими нүфузуну асанлыгла итирир. Әлбәттә, бу һалда аилә башчысы функсијасыны ана өһдәсинә көтүрүр.

Аилә башчысы һаггында ән'әнәви тәсәввүрләрин дәјишмәси тамамилә ганунаујғун һалдыр. Аилә башчысы ролунун мәзмуну аиләнин функсијаларындан вә сосиал мүнасибәтләрин инкишафы сәвијјәсиндән асылыдыр. Социализм чәмијјәтиндә аиләнин функсијаларынын дәјишилмәси илә әлагәдар аилә башчысынын статусу һеч дә тәкчә онун игтисади мөвгеји илә мүәјјән олунмур. Аилә мүнасибәтләриндә мә'нәви-психоложи амилләр мүһүм рол ојнамаға башлајыр. Онларын гадынла кишинин һүгуг бәрабәрлијинә әсасландығы бир шәраитдә аилә башчысы өзүнүн әввәлки мә'насыны итирир. Аилә башчысы бу күн һеч дә маһдуд мә'нада баша дүшүлән, һәтта күлүнч көрүнән «һөкмранлыг», «һакимијјәт» демәк дејилдир, онун мә'насы артыг дәјишмишдир. Аилә башчысы аиләнин бүтүн үзвләри үчүн мәс'улијјәт демәкдир. Бәс белә һалда аиләдә әрлә арвадын бир-биринә мүнасибәтинин характери нечә олмалыдыр?

Суала чаваб вермәк үчүн «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанына мурачиәт едәк.

Азәрбајчанда мәрдлик, мәғрурлуг, гејрәт, дамары јалныз кишијә дејил, гыз-кәлинләрә дә хас олмушдур. Әрләри илә, севкилиләри илә бир мејданда дөјүшән гадынлар ејни заманда онларын гүрурну сындырмамаға, кишиләрин, јанында гүррәләнмәмәјә чалышмышлар.—Өјүнәрсә әр өјүнсүн—асландыр. Өјүнмәклик өврәтләрә бөһтандыр. Өјүнмәклә өврәт әр олмаз—демишләр.

Азәрбајчан халгы һәмишә бу кејфијјәтләри јүксәк гијмәтләндирмишдир. О, киши ләјагәти илә јанашы, гадын ләјагәтини уча тутмушдур. Ана ләјагәти, бачы намусу, арвад гејрәти, өлкәмиздә инсанлыг нормасы, ме'јары олмушдур. Киши вә әр ләјагәти, гадын вә арвад ләјагәти Аилә һәјатында бунлардан һәр биринин өз ролу, өз вәзифәси вардыр.

Кәнч оғлан вә гызлар бу мә'нәви ме'јарлары мәнимсәмәли, һәјатларыны бу зәминдә гурмалыдырлар. Бу вахт аилә башчысы проблеми өз-өзүнә һәлл олунур. Киши арвадын, арвад кишинин мәһәббәтини көз бәбәји кими горујур.

Әр вә арвад үз-үзә дајаныб бир-бирини һәдәләјәндә, бахышлары ијнә кими бир-биринә санчыланда аилә һәјаты, инсан өмрү мә'насыны итирир.

Аилә коллективдир. Өзүнәмәхсус мә'нәви һәјаты вардыр. Бу һәјаты, ушаглары горумаг, һәјат јолдашыны јашатмаг, ону мәзмунлу вә мә'налы етмәк демәкдир.

4. АИЛӘНИН ПСИХОЛОЖИ ИГЛИМИ

Аиләнин психоложи иглими һаггында анлајыш

Сиз јахшы билирсиниз ки, иглим шәраити әлверишли олмајанда биткиләр истидән јаныр, гурујур; иглим шәраити әлверишли оланда исә јахшы чичәкләјир, бол мәһсул верир. Психологлар мүхтәлиф сосиал групплары өјрәнәркән онларын диггәтини бу чәһәт чәлб етди. Мүшаһидә-

ләр көстәрир ки, аиләдә, коллективдә меһрибанлыг һөкм сүрдүкдә, сөз-сөһбәт олмадыгда адамлар өзләриндә күмраһлыг дујур, һәвәслә ишләјир, өз ушагларындан, иш јолдашларындан ајрылмаг истәмирләр. Евдә вә ишдә мүнагишә шәраити јарандыгда, һәвәсдән дүшүр, евдән сојујур, иш јерини дәјишмәјә чалышыр, һәтта хәстәләнир, сүр'әтлә гочалмаға башлајыр.

Биткиләрә вә инсанлара аид олан бу мисаллар маһијјәтчә башга-башга һадисәләри әһатә едир. Лакин онларын арасында заһирән дә олса охшар чәһәтләр чохдур. Биткиләрә аид мүвафиг фактлары ајдынлашдырмаг үчүн елмдә хүсуси анлајыш— иглим анлајышы вардыр. Инсана аид фактлары ајдынлашдырмаг үчүн психолокија елминдә һәлә мүвафиг анлајыш јаранмамышдыр. Психологлар бу просесдә чоғрафија вә метеоролокија елмләринин әсас анлајышларындан бири олан иглим анлајышындан истифадә етдиләр. «Психоложи иглим» анлајышы јаранды. Бу ики сөз (психоложи—иглим) бирликдә аилә вә әмәк коллективләри һәјатынын чох мүһүм саһәсини ифадә едир. Тәсадүфи дејилдир ки, психоложи иглим анлајышындан һазырда нәинки психолокијада, һәм дә дикәр елмләрдә кениш истифадә олунур.

Аиләнин психоложи иглими әрлә арвадын, валидејнләрлә ушагларын, ушагларла ушагларын гаршылыглы мүнасибәтләринин характери илә мүәјјән олунур вә билаваситә онлары экс етдирир. Әкәр әрлә арвад бир-биринә рәғбәт бәсләјирсә, һөрмәт едирсә, гәлбән јахындырларса, аиләдә психоложи иглим дә әлверишли олур .(II бөлмәдә «Шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләрин психолокијасыны өјрәнәркән бу һагда дедикләримизи хатырлајын) Бу кејфијјәтләрдән (рәғбәт, һөрмәт вә јахынлыг) һәр һансы биринин олмамасы вә ја экс кејфијјәтә (нифрәт, һөрмәтсизлик, узаглыг) чеврилмәси, әр-арвад мүнасибәтләриндә сојуглуг јарадыр. Әр-арвад арасында һәтта өтәри бир наразылыг әмәлә кәлән кими аиләнин психоложи иглими дә бу вә ја дикәр дәрәчәдә дәјишир.

Аиләнин психоложи иглиминә башга амилләр (мәсәлән, атанын јахшы ишләдијинә көрә тәшәккүр алмасы вә јахуд ушағын јыхылыб голуну сындырмасы вә с.) дә тә'сир көстәрир. Белә һалларда аиләдә, адәтән, шадлыг әмәлә кәлир вә јахуд ганыгарачылыг јараныр. Бу әһвал-руһијјә һәтта күнләрлә давам едир.

Лакин диггәтлә фикир версәк, белә бир чәһәти асанлыгла көрә биләрик ки, аилә үчүн көзләнилмәз олан һәр һансы бир һадисә вә ја шәраит онун психоложи иглиминә өз-өзлүјүндә дејил, мәһз әр-арвад вә јахуд валидејнләр—ушаглар арасындакы мүнасибәтләр васитәсилә тә'сир көстәрир. Аиләнин психоложи иглиминин нүвәси мәһз аилә мүнасибәтләри илә бағлыдыр. Әрлә арвад арасындакы мүнасибәтләр мөһкәм оланда, һәтта тәсадүфән баш верән хошакәлмәз һадисә (тутаг ки, ушағын голунун сынмасы) аиләни әслиндә сарсыда билмир: атаана дәрди бирликдә чәкир, аилә үчүн ән чәтин олан анда бир-

бирләринә һәјан олурлар. Аилә мүнасибәтләри мөһкәм олмадыгда исә, һеч кәсин көзләмәдији һалда бу вә ја дикәр хошакәлмәз һадисә әр-арвады нәинки јахынлашдырмыр, әксинә ,бир-бириндән даһа да узаглашдырыр. Онлар бир-бирини күнаһландырмаға, тәгсири бир-биринин үстүнә атмаға башлајырлар. Сөз-сөһбәт, ганыгарачылыг күнләрлә давам едир.

Аиләнин психоложи иглимини ән үмуми шәкилдә нәзәрдән кечирсәк, онун ашағыдакы хүсусијјәтләрини гејд едә биләрик: һәр бир сосиал група олдуғу кими, аиләдә психоложи иглим инсанларын һәјат фәалијјәтинин мүһүм бир саһәсини тәшкил едир, аилә үзвләринин күмраһлығы вә фәаллығы билаваситә ондан асылыдыр. Доғру дејирләр ки, бәдбинлик—пассивлик, никбинлик—ирадә демәкдир.

Психоложи иглим аилә үзвләринин, биринчи нөвбәдә овгатларына тә'сир көстәрир. Әр вә арвад бир јерсиз сөз дедикдә онлардан һәр һансы биринин ганы гаралыр. Лакин психоложи иглимин хүсусијјәтләрини баша дүшмәк үчүн тәкчә һәр һансы бир һәјати шәраитдә, ситуасијада, әр-арвадда јаранан овгаты ајдынлашдырмагла кифајәтләнмәк олмаз. Онун нәтичәләри даһа кенишдир. Әр вә арвад һәјатындан разыдырмы? Онлар өз һәјатларыны вә гаршылыглы мүнасибәтләрини нечә гијмәтләндирирләр? Әр вә арвад бир-биринә нә үчүн рәғбәт бәсләмир, һөрмәт етмир вә ја јахынлыг көстәрмир? Онлар бир-бири һаггында һансы рә'јдәдир? Аиләдә һансы әһвал үстүндүр? Бир-бирләрини дүзкүн баша дүшүрләрми? Бир-биринин нүфузу илә һесаблашырлармы? Бир-бирләринә күзәштә кедә билирләрми? Асудә вахтларыны бирликдә вә көнүллү сурәтдә кечирмәк истәјирләрми? Аилә мәишәтиндә фәал иштирак едирләрми?... Бу суалларын һәр бири аиләнин психоложи иглими илә аз вә ја чох дәрәчәдә бағлыдыр.

Психоложи иглим аилә үчүн һәјати әһәмијјәтә маликдир. Аиләдә әлверишли психоложи иглим хош күзәран, мә'налы өмүр, психи сағламлыг демәкдир. Бу һагда ајдын тәсәввүр әлдә етмәк үчүн тәкчә әр-арвад үнсијјәтинин әһәмијјәти һаггында јухарыда дедијимиз сөзләри хатырламаг кифајәтдир.

Әр-арвадын үнсијјәти аиләдә психоложи иглимин әлверишли олдуғуну көстәрән мүһүм әламәтләрдән биридир. Бунун бөјүк һәјати мә'насы вардыр. Мүтәхәссисләрин фикринчә, әр-арвад үнсијјәти принсип е'тибарилә чох мүһүм психотерапевтик вәзифәни јеринә јетирмәлидир.

Психотерапија—сөзүнә диггәт јетирәк. Јунанча психо—руһ, терапија—мүаличә демәкдир. Психи тә'сир васитәләри, мәсәлән, һипноз, тәлгин вә с. илә мүаличә үсулуна психотерапија дејилир. Психотерапија тәбабәт елминин бир саһәсидир. Биз бу терминдән истифадә едәркән әрин вә арвадын һәким олмасыны нәзәрдә тутмуруг. Лакин онлар аиләдә сөзүн әсл мә'насында психолог сәриштәсинә малик олмалыдыр. XX јүзиллији тәсадүфән стресс (кәркинлик) әсри адландырмырлар. Биз һәр јер-

дә, биринчи нөвбәдә, аиләдә, стресс һаггында классик нәзәриј-јә јаратмыш Һ. Селјенин сөзләри илә десәк, кәркинлијин ики гат кәркинлијә (дистрессә) чеврилмәсинин гаршысыны алмалыјыг. **Әрлә арвадын үнсијјәти онларын һәр икисинин ишдән сонра психоложи чәһәтдән сакитләшмәси, кәркинликдән азад олмасы үчүн ән тә'сирли васитә олмалыдыр.** Әрлә-арвад сөһбәти онлардан һәр биринин ишдә вә евдә растлашдығы чәтинликләрин һәллинә көмәк көстәрмәлидир. Сосиоложи тәдгигатлара көрә, аиләдә психоложи иглим әлверишли олдугда арвад һәмишә өз дәрдини, әри илә бөлүшдүрүр, ондан мә'нәви-психоложи көмәк алыр. Һалбуки, гаршылыглы мүнасибәтләрин нормал инкишаф етмәдији уғурсуз аиләләрдә арвадларын јалныз 16,7%-и өзләринин һәлл олунмамыш проблемләри вә чәтинликләри һаггында әрләринә мә'лумат верирләр.

Аиләнин психоложи иглими бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир. Ушаглар ананын әһвалына гаршы чох һәссасдырлар, ону асанлыгла сезирләр. Ана һәтта хәлвәтдә ағласа да ушаглар буну баша дүшүр вә хиффәт едирләр. Ушаглар билаваситә ананын һәјаты илә јашајырлар. Ананын әһвалы билаваситә ушаг үрәјинә јолдур, онларын психи сағламлығына күчлү тә'сир көстәрир. Ана күләндә, шад оланда евин диварлары да санки күлүр. Ушаглар фәрәһли вә күмраһ өмүр сүрүр, өзләрини бәхтијар сайырлар.

Психоложи иглим аилә үзвләринин бир-биринә вә аиләјә мүнасибәтиндә өзүнү бүрузә версә дә, бунунла мәһдудлашмыр. Онлар зәрури сурәтдә инсанларын бүтөвлүкдә дүнјаја мүнасибәтләринә, дүнја дујумуна тә'сир көстәрир; шәхсијјәтин сәрвәт мејлләриндә екс олунур, онун өз ишинә вә өзүнә мүнасибәтләриндә изсиз галмыр. Аиләдә психоложи иглим әлверишли олдугча әр вә арвад, валидејнләр вә ушаглар бир-бирләрини вә өзләрини јүксәк гијмәтләндирирләр. Бу исә онларын әмәк фәалијјәтиндә, иш мүнасибәтләриндә мүхтәлиф формада екс олунур. Һәр бир киши вә гадын өз аиләсинин психоложи иглимини ишләдикләри мүәссисәјә, памбыг тарласына, мәктәбә, поликлиникаја вә с. апарыр. Евдән ишә дилхор, әсәби кәлмиш әр, јахуд арвад өзүнә кифајәт гәдәр нәзарәт етмәдикдә зај мәһсула јол верир, әмәјинин сәмәрәси азалыр.

Бир чох һалларда онлар өз севинч вә дәрдләрини иш јолдашларына данышыр, бә'зән һиссә гапылыр, өз килеј-күзарларына һәдд гојмурлар. Белә адамлар нәтичә е'тибарилә өз аиләләрини һөрмәтдән салмыш олурлар.

Аиләдә әлверишли психоложи иглими ким јаратмалыдыр? Шүбһәсиз, әр вә арвад. Мүтәхәссисләрин фикринчә, аиләдә психоложи иглимин јарадылмасында ана даһа фәал рол ојнамалыдыр.

Фикир верин: биз бурада арвадын дејил, ананын ролундан данышырыг. Нә үчүн? Јухарыда дедикләримизи јада салаг. Арвад вә ана... Бунлар һеч дә синоним сөзләр дејилдир. Биз

аиләдә психоложи иглимин јарадылмасында арвадын ролундан данышсаг дүзкүн оларды. Лакин биз диггәти ана мәс'улијјәтинә чәлб етмәклә онун маһијјәтини даһа дәгиг ифадә едирик: **аиләдә психоложи иглимин писләшмәси биринчи нөвбәдә, ушагларын психи сағламлығыны позур. Психоложи иглимин писләшмәси аиләни бошанмаја доғру апарыр, асанлыгла уғурсуз аиләјә чевирир.** Бах, буна көрә дә психоложи иглимин јарадылмасында аналарын ролундан данышыр, онларын диггәтини ушагларын талејинә чәлб едирик. Кәлин, ушаглара гыјмајаг... Аилә һәјатынын ән чәтин анларында белә онлары дүшүнәк.. Гој аталар билсинләр ки, онларын јолуну гајғысыз ушаглар һәсрәтлә көзләјир...

Аиләдә јаранан емосионал мүнасибәтләрин мәркәзиндә ана дајаныр. Истәр әр-арвад мүнасибәтләриндә, истәрсә валидејн-өвлад мүнасибәтләриндә емосионал чаларлар билаваситә ана илә бағлыдыр. О, бу мүһүм вәзифәни мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирир: инсан мүнасибәтләрини даһа јахшы баша дүшүр, онлары емосионал јолла мәһарәтлә тәнзим едир. Ағлајан ушағы овундурмаг үчүн ананын ону бәлкә дә бирчә дәфә охшамасы, бағрына басмасы кифајәтдир. Бәли, ана ән јахшы психолог, ән маһир невропатологдур. Аилә мәишәтинин бүтүн әсас мәсәләләри дә мәһз онун әлиндә топланмышдыр. Аиләнин психоложи иглими ананын аилә коллективинин әмәјини, һәјатыны нечә тәшкил етмәсиндән әһәмијјәтли дәрәчәдә асылыдыр. *Н. Бабајевин «Ачыг сөһбәт»* китабында ибрәтамиз әһвалат тәсвир олунур:

Мәһкәмә ичласында бошанма ишинә бахылырды. Чаван әр-арвад ајрылырдылар, чәми алты ај өмүр сүрмүш бир аилә дағылырды. Бир фачиә башланырды. Әризәни арвад вермишди. Мәһкәмәдә бу чаван кәлин дил-дил өтүр, нә әринә, нә мәһкәмә сәдринә аман вермирди. «Һеч кәс мәним һүгугуму тапдалаја билмәз. Бу нәдир, һара кетдин, һарадан кәлдин, нијә узун кејиндин, көдәк кејиндин? Мәкәр мән «отчет» вермәк үчүн әрә кетмишәм? Мән азад гадынам, азадлығымы да мин әрә дәјишмәрәм»,—дејирди.

Бу сөзләри ешидәндә елә дүшүнмәк оларды ки, чаван әр кәлини дәмир гәфәсә салыб вә кечә-күндүз һәмин гәфәсдә сахлајыр. Лакин илк тәәссүрат башга шеји дигтә едирди. О, ултра модалы кејинмишди, косметиканын сон наилијјәтләри үзрә бәзәнмишди.

Мәһкәмә сәдри бир-ики дәфә тәшәббүс етди ки, өјрәнсин: ахы, әри бу чаван кәлинин һансы азадлығыны әлиндән алыб, мүмкүн олмады: «Ону изаһ етмәк чәтиндир. Мәсәлә бурасындадыр ки, мән али тәһсилли мусигичи гадын әрин чалдығына ојнаја билмәрәм»—һиккәсиндән галмырды.

Мәһкәмә сәдри еһмалча сорушду:—«Јә'ни истәрдиниз әриниз сиз чаланы ојнасын, еләми?—«Бәс нечә, бу онун борчудур... Мән гадынам».

Бир анлыға мәһкәмә салонуна сүкут чөкдү. Чаван әр башыны ашағы салмышды. Кимсә ичин-ичин ағлајырды. Бу гызын анасы иди. Хәчаләтиндән јашлы ананын көзүндән јаш киләләнирди. Онун е'тирафы бәлкә дә бүтүн аналара тушланмышды:—Күнаһын бөјүјү мәндәдир. Мән гызыма һәр шеј, черчеһиз, али тәһсил вермишәм, анчаг инсанлыг өјүдү верә билмәмишәм, ону абырлы аилә һәјатына һазырлаја билмәмишәм...

Јахшы таныдығым чаван бир аиләнин гонағы идим. Әр дә, арвад да мүһәндисдир, икиси дә ишләјир, ики ушаглары вар. Севәрәк евләниблэр, меһрибан вә хошбәхт өмүр сүрүрләр.

Әјләшиб сөһбәт едирдик. Ушагларын тәрбијәси ,аилә сәадәти, әр-арвад мүнасибәти һаггында Искәндәр дејирди: «Мән елә дүшүнүрәм ки, аиләнин абы-һавасы гадындан чох асылыдыр. Елә көтүрәк бизим аиләни... Севәрәк евләнмәк, һәлә о демәк дејил ки, ики чаван артыг дил тапыб вә бу аиләјә зaвал јохдур. Хејр, там һәмрә'јлик аилә гуруландан сонра јараныр, ја да һеч бир заман јаранмыр. Севкинин мәһәкдашы да аиләнин чәтинликләри, әр-арвад арасында мејдана чыхан ирили-хырдалы зиддијјәтләрдир. Мән јалныз евләнәндән сонра һисс етдим ки, хасијјәти о гәдәр дә јумшаг дејилмиш. Әкәр Зәрифә мәни дәриндән дуја билмәсәјди, мәним истәк вә арзуларымы өз истәк вә арзулары кими гәбул едә билмәсәјди, бә'зи мәсәләләрдә күзәштә кедиб, нәчиб вә дөзүмлү олмасајды, јәгин ки ,бизим аиләмиз индики кими хошбәхт олмазды».

Кимсә Зәрифәнин һәрәкәтләрини дүзкүн баша дүшмәјә биләр, лакин хошбәхт аилә гурмуш, һәмишә өзләрини бәхтәвәр санмыш ағбирчәк ана вә нәнәләримиз бир һәгигәти чохдан кәшф етмишләр: әри дәриндән дуја билмәк, әрин истәк вә арзуларыны өз истәк вә арзулары кими гәбул етмәк аналыг һикмәтидир, нәчибликдир, мүдриклик ме'јарыдыр. Биз бу сөзләри ејни дәрәчәдә кишиләрә дә аид едирик вә ону киши ләјагәтинин әсас әламәтләриндән бири кими гијмәтләндиририк. Аталар көзәл дејибләр: бири од оланда ,бири су олар. Ганы ганла јумазлар, су илә јујарлар. Мәкәр гыз ушагларыны әбәс јерә тәмкинлилик руһунда тәрбијә едирләр?

«Аналарын сәбри чох олар»—Сәмәд Вурғун халг педагогикасынын әсас мүддәаларындан бирини «Ајкүн» поемасында belә ифадә едир. Јухарыда һаггында данышдығымыз биринчи гадын бу һәгигәти баша дүшмәмишди вә буна көрә дә «өз әлилә өз евини» асанлыгла учурду. Биз белә гадынлара, тәәссүф ки, аз раст кәлмирик. Онлар өзләрини евдә бир нөв «надан киши» кими апарыр, ушагларын, гајынанасынын, балдыз вә гајынларынын, еләчә дә танышларынын, гоншуларын јанында мә'рифәт көзләмир, јерли-јерсиз әрини мәзәммәтләјир, һәтта онун үстүнә гышгырыр. Һәјати мүшаһидәләр дә, сосиоложи тәдгигатлар да буну тәсдиг едир.

Бир експериментлә таныш олаг. Психологлар әввәлчә мүхтәлиф аиләләри өјрәндиләр вә онлары ики група ајырдылар. Биринчи аиләләр үчүн әлверишли психоложи иглим сәчијјәвидир: әр-арвадын бир-бирилә сөзү тутур вә онлар меһрибан јашајырлар. Икинчи аиләләрдә исә мүнагишә вардыр: әр-арвад сөздән сөз чыхарыр, јола кетмирләр. Бундан сонра онларла ашағыдакы експеримент апарылды.

Експериментин мәзмуну олдугча, садәдир: ики адам—әр вә арвад өз араларында аилә ролларыны бөлмәли, јә'ни бири—арвад башчы олмалы, дикәри—әр исә табе олмалы иди.

Әр вә арвадын һәр икисинә јахшы танымадыглары бир шәһәрин гармагарышыг хәритәсини вердиләр. Арвадын хәритәсиндә маршрутлар ох ишарәләри илә көстәрилмишди, әрин хәритәсиндә исә белә ишарәләр јох иди. Бундан башга, әр-арвады чашдырмаг мәгсәди илә хәритәләрдә мүәјјән сәһвләрә дә јол верилмишдир. Әр арвадын көмәји илә хәритәдә ики маршруту—тутаг ки, Мусаҹәјов гәсәбәсиндән—Әһмәдлијә, 4-чү микрорајондан Батамдар гәсәбәсинә олан маршруту мүәјјән етмәли иди. Експериментин кедишиндә онлар бир-биринә суал верә, нәји исә тәкрар етмәји, дәгигләшдирмәји хаһиш едә билэрдиләр. Бир чәһәт дә мараглыдыр: әр-арвад гаршы-гаршы-

ја гојулмуш стулларда отурурлар. Ики столун арасында исә балача екран гојулмушдур: екран әр-арвадын бир-бирини көрмәсинә мане олмур, анчаг хәритәләрин гаршысыны тутур вә онлара бахмаг имканы вермир.

Тапшырығы јеринә јетирмәк үчүн нә лазымдыр? Маршрутун мүәјјән едилмәси, тәкчә әрин вә ја арвадын өзүнүн ону баша дүшмәси һәлә кифајәт дејилдир, һәм дә чәтин шәраитдә онлардан һәр биринин өз мөвгејини дәгиг изаһ етмәси, бирликдә дүзкүн стратекија сечмәси, сәмәрәли јол тапмасы лазымдыр. Бәс, әр-арвадлар бу тапшырығы нечә јеринә јетирдиләр?

Биринчи група дахил олан әр-арвадлар хәритәдәки сәһвләри бирликдә тез тапдылар, онлары асанлыгла арадан галдырдылар вә тапшырығы мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирдиләр.

Икинчи група дахил олан әр-арвадлар исә... үмумијјәтлә хәритәдәки сәһвләри тапа билмирләр. Онлар бир чәтинлик әмәлә кәлән кими күнаһы бир-биринин үстүнә атыр, бир-бирини күнаһландырырдылар. Әрләр белә һесаб едирдиләр ки, арвадлар маршруту дүзкүн көстәрмирләр, арвадлар исә тәәччүбләнир вә кишиләрин тапшырығы баша дүшмәмәсинә тәәссүфләнирдиләр .Онлардан бир гисми һәтта експериментин кедишиндә белә өзүндән чыхыр, һирсләнир вә артыг-әскик данышырды. Бу исә тапшырығын һәллини даһа да чәтинләшдирирди. Елә буна көрә дә онларын чоху маршруту **ахыра гәдәр бир јердә мүәјјән едә билмир вә иши јарымчыг гојурдулар.**

Доғрудан да ибрәтамиз експериментдир. Әлбәттә, әри, јахуд арвады мәзәммәт вә тәнгид етмәк олар. Ағыллы вә тәчрүбәли әр-арвадлар тәкликдә, меһрибан үнсијјәт шәраитиндә өзләринин наразылыгларыны сәмими шәкилдә бир-биринә билдирир, мүбаһисәли мәсәләләри ајдынлашдырырлар. Бу, әр-арвадын бир-биринә тә'сир көстәрмәси јолларындан биридир. Лакин әри тәнгид етмәк һеч дә әри тәһгир етмәк демәк дејилдир. Бурада сөһбәт мәһз әрин тәнгидиндән дејил, ону һарада вә нечә тәнгид етмәкдән, мәзәммәт етмәкдән, даһа доғрусу, үнсијјәт мәдәнијјәтиндән кедир. Аилә етикасы кәнар адамларын, јахын достларын, гоһумларын вә ушагларын јанында һәјат јолдашыны данламаға вә тәнгид етмәјә гәтијјән һагг газандырмыр. Кәнар шәхсләрин јанында әрини јерли-јерсиз мәзәммәт едән, онун үзүнә габаран вә с. һәрәкәтләрә јол верән гадын онун ләјагәтини алчалдыр, әрини истәр-истәмәз тәкчә өз-өзүндән дејил, доғма очағындан, ушагларындан сојудур.

Аиләдә гаршылыглы һөрмәт вә тәләбкарлыг, ғајғы вә көмәк нормал олмалыдыр. Бунсуз аиләдә әлверишли психоложи иглим һаггында данышмаг мүмкүн дејилдир. Әрлә арвад арасында мүнасибәтләр гаршылыглы һөрмәт вә тәләбкарлыға, гајғы вә көмәјә әсасланырса, онлар бир-бирини даһа јахшы баша дүшүр, күзәштә кетмәји, «хырда» сәһвләри бағышламағы өјрәнирләр.

Психологлар уғурлу вә уғурсуз аиләләрдә әр-арвадын өзүнә вә һәјат јолдашына мүнасибәтини өјрәнәркән чох мараглы бир факт мүәјјән етмишләр. Уғурлу аиләләрдә өз аилә һәјатындан разы олан әр вә јахуд арвад һәјат јолдашына тәнгиди јанашмагдан даһа чох өзүнә тәнгиди јанашыр. Уғурсуз аиләләрдә исә әр, јахуд арвад күнаһы өзүндә дејил, һәјат јолдашында ахтарыр, шәри һәмишә онун үстүнә јыхыр. Бу о демәкдир ки, һәјат јолдашыны севән гадын она даһа чох диггәтли, гајғылы јана-

шыр, нөгсанларына дөзүр вә лазым кәлдикдә она көмәк етмәк үчүн әлиндән кәләни әсиркәмир.

...Сона ханым Чәфәр Чаббарлы илә 12 иллик гыса, лакин мә'налы вә фәрәһли бир өмүр сүрмүшдүр. Сона ханымын дедикләриндән:

«Әслинә галса, елә 60 иллик бүтүн һәјатым Чәфәр һаггында хатирәләрдән ибарәт дејилми? Нәинки онунла бир аиләдә јашадығымыз 12 илдә... хүсусән онун өлүмүндән сонра кечирдијим 35 илдә мән бирчә күн дә, бирчә ан да Чәфәрсиз олмамышам, онун әзиз хәјалындан узагда, хош хатирәләриндән кәнарда галмамышам. Өмрүм боју Чәфәр мәнимлә јанашы дурмуш, һәмишә, һәр заман евимдә, отағымда, фикримдә, гәлбимдә јашамышдыр. Ахы... ону ким унудар...»

Сона ханым Чәфәр Чаббарлы һаггындакы хатирәләрини дә «Ону ким унудар» адландырмышдыр. Кәлин, һәмин хатирәләрин бә'зи сәһифәләри илә таныш олаг.

«Әввәлчәдән, ону дејим ки, Чәфәр бөјүк әдиб, көзәл инсан олмагла бәрабәр, ејни заманда гајғыкеш бир евдар, меһрибан бир ата, сәлигәли бир тәсәррүфатчы иди. Өз аиләсини сонсуз мәһәббәтлә севир, бизим һәр бир арзумузу јеринә јетирмәк үчүн һеч нәји әсиркәмирди.

Чох меһрибан јашајырдыг. Мадди чәһәтдән муәјјән чәтинлик чәксәк дә, хошбәхт идик..

1933-чү илдә бизим мәһәлләмиздәки мәсчидин јериндә ушаг бағчасы ачылырды. О вахт шәһәрин учгар кушәси олан Дағлы мәһәлләсиндә бу бағча мәктәбдән сонра икинчи мәдәнијјәт очағы иди. Јени ушаг бағчасы мәһәллә әһалисинин бөјүк севинчинә сәбәб олмушду. Одур ки, бүтүн евдар гадынлар имәчилик тәшкил едәрәк һәр күн ушаг бағчасына ишләмәјә кедирдиләр. О чүмләдән мән дә имәчиликдә иштирак едирдим. Бинанын баша чатдырылмасына аз галмышды. Бир истираһәт күнү гызғын иш кедирди. Һәмин күн евдар гадынларла бирликдә мүхтәлиф идарә вә мүәссисәләрдә чалышан гадынлар да бағча тикинтисинә көмәјә кәлмишдиләр. Һамынын башы ишә о гәдәр гарышмышды ки, һәјәтдә бир нәфәр дә олсун наһара чыхмамышды. Күнортаүстү бир дә кӧрдүм ки, Чәфәр өз досту Мәммәд Әлили илә бирликдә, әлиндә бир бағлама орaја кәлди. Мән сорушдум ки, ај Чәфәр, о әлиндәки нәдир?

Чәфәр бағламаны мәнә вериб деди:

—Сонасы, сәнинчүн наһар кәтирмишәм. Көрдүм ки ,кеч кәлдин, дедим јәгин арвады бәрк ишә тутублар, үстәлик Әлилини дә кәтирмишәм ки, шәклинизи чәксин...

...Индики кими јадымдадыр .Чәфәр үчүн театра хөрәк апармышдым. Дедиләр ки, сәһнәдә мәшг едир. Мән дә салона кечиб мәшгә тамаша етмәјә башладым.

Икинчи пәрдәнин мәшги кедирди. Балаш ролуну Рза Тәһмасиб, Севил ролуну Мәрзијә ханым, Дилбәр ролуну Гәмәр Топурија ојнајырды. Дөнәдөнә мәшг етмәләринә бахмајараг, Балашла Дилбәрин һәрәкәтләри Чәфәрин хошуна кәлмирди, хүсусән онларын илк өпүшмә јери ки, Севил әлиндә су стәканы сәһнәјә кириб бу мәнзәрәни көрүр. Нәдәнсә Тәһмасиб—Балаш илә Гәмәр—Дилбәр мәшг заманы сәһнәдә сојуг өпүшүрдүләр. Бирдән Чәфәр сәһнәјә атылыб онларын арасына кирди вә јавашдан нә исә дејиб, сонра сәсини учалтды:

—Бах белә..—Вә Гәмәр ханымы мөһкәм гучаглајыб додагларындан өпдү.—Һә, тәкрар един...

Мәшг битдикдән сонра Чәфәрә дедиләр ки, Сона сәнин үчүн хөрәк кәтириб ,өзү дә «салондадыр».

О тез јаныма кәлиб сорушду:

—Сонасы? Чохдан бурадасан?

—Елә сән Гәмәр ханымы өпәндә салона кирдим.

О, башыны булајыб тез-тез данышмаға башлады:

—Һә, бу олмады. Өзүн көрүрсән ки, ишдәјәм вә бу да мәним вәзифәмдир.

—Пис вәзифә дејил,—дедим,—Кедәк, хөрәјини је, күфтә-бозбаш кәтирмишәм, сәнинчүн.

—Ај сағ ол ,Сонасы, лап ачындан өлүрәм.

О, өз иш отағына галхды, Туганову да чағырыб бирликдә хөрәк једиләр».

Аилә һәјатында әр-арвадын бир-бирини баша дүшмәсинин бөјүк әһәмијјәтә малик олмасы кимә мә'лум дејил? Гаршылыглы анламаја әсасланан аилә һамыја—әр вә арвада, валидејнләр вә ушаглара, кәлин вә гајынанаја ејни дәрәчәдә лазымдыр. Мәкәр аиләдә «хырда» мәсәләләр үстүндә аз сөз-сөһбәт олур? Иш-ишдән кечәндән сонра ајдынлашыр ки ,ата бөјүк оғлуну, арвад әрини дүзкүн баша дүшмәмишләр.

Инсан һәмишә истәјир ки, әтрафдакы шејләри, өзүнү, башга адамлары дәрк етсин. О, һәм дә һәр шејдән әввәл истәјир ки, әтрафдакылар ону даһа јахшы баша дүшсүнләр .«Гаршылыглы анлама» ифадәсиндә дә бу просесин икитәрәфлилији өз эксини тапмышдыр. Әрлә арвадын бир-бирини дүзкүн баша дүшмәси аиләнин мөһкәмләнмәси, коллектив кими инкишаф етмәси үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бундан өтрү әр вә арвад аиләнин үмуми мәнафеји илә јашамалы, аиләнин идеја-мә'нәви сәрвәтләринә мүвафиг олараг өзләринин мөвгеләрини дәјишмәли, өзүнә башга адамларын, биринчи нөвбәдә, һәјат јолдашынын, ушагларын көзү илә бахмағы, онларын ме'јарлары илә гијмәтләндирмәји бачармалыдырлар.

Сосиал-психоложи үјүшма

Аиләнин психоложи иглими әр вә арвадын, кәлин вә гајынананын, еләчә дә аиләнин дикәр үзвләринин сосиал-психоложи чәһәтдән бир-биринә ујушмасында өзүнү даһа ајдын шәкилдә көстәрир.

Әр-арвадын бир-биринә ујушмасы өзүнүн бир мүһүм хүсусијјәтинә көрә башга адамлар арасындакы ујушмадан фәргләнир: о, мәһәббәт һиссинә әсасланыр. Көркәмли Азәрбајчан јазычысы М. С. Ордубади јазырды: «Аиләни ики нәфәр нашы вә һәјата тәзәчә атылан, ејни заманда бир-бирини севән адам гурмаға мәчбурдур .Онлар еләә адамлардыр ки, шәхсијјәтчә, шәкилчә, зөвг вә мараг чәһәтчә дә бир-биринә охшамырлар. Онларын ујушмасы үчүн, үмуми дил тапмасы үчүн истинад едә биләчәји јеканә бир васитә варса, о да севкиләридир. Бунун үчүн онлар нә чүр һәрәкәт едирләрсә-етсинләр, севкинин ләкәләнмәсинә, бу истинадкаһын лахламасына имкан вермәмәлидирләр».

Аилә инкишаф етдикчә, әр-арвадын мүнасибәтләри дә мүрәккәбләшир. Онларын бир-биринә ујушмасында мүхтәлиф амилләр мүһүм рол ојнамаға башлајыр.

Ујушма кениш анлајышдыр. Ики адамын шәхси кејфијјәтләри бир-биринә ујғун кәлдикдә, мәсәлән, хасијјәтләри тутдугда

сөзләри дә дүз кәлир. Онлар бир јердә әл-әлә вериб вәзифәләрини јеринә јетирирләр, јә'ни бир-биринә сосиал-психоложи чәһәтдән ујушурлар .Инсанлар бир-биринә ујушмадыгда бирликдә меһрибан вә сәмәрәли фәалијјәт көстәрә билмирләр. Онларын арасында бу просесдә мүхтәлиф мүнагишәләр баш верир.

Бу факт инсанлара емпирик сурәтдә чохдан мә'лумдур .Вахтилә узаг сәфәрләрә кедәркән адамлар өзләринә јол јолдашы сечәндә онун марагларыны, характерини, вә с. чәһәтләрини нәзәрә алырды, онун ишчил, бамәзә вә ја зарафатчыл олмасына диггәт јетирирдиләр. Әр-арвадын бир-биринә ујушмасы да аилә һәјаты үчүн һәмишә бөјүк әһәмијјәт дашымышдыр. Мараглыдыр ки, тојларда гоһумлар, гоншулар оғлан, јахуд гыз евинә «көзајдынлығы» верәндә дејирдиләр ки, хошбәхт олсунлар, улдузлары барышсын, тәки сөзләри тутсун, гоша гарысынлар. Мүасир тојларда да биз белә алгышлара чох раст кәлирик. Лакин кечмиш аиләләрдән фәргли олараг, мүасир аиләләр үчүн психоложи ујушма проблеми даһа бөјүк мә'наја маликдир. Бу нә илә әлагәдардыр?

Дөвләтли адамын өз гызыны касыб оғлана верәчәји фикрини ашағы тәбәгәләр ағылларына белә кәтирмәздиләр.

Улу бабаларымыз өз доғма өвладларыны көзләриндән узаға гојмамаға «јада вермәмәјә» адәт етмишдиләр.

Гызлары, адәтән, өз гоһумларына, јахын танышларына, һәмкәндлиләринә әрә верәрдиләр .Оғлан еви касыб, гыз еви дөвләтли оланда, оғлан гоһум олса белә она чох вахт гыз вермирдиләр. Кәндли гызы бәј вә ја хан оғлуна әрә кедә билмәзди. Бәј вә ја хан өз гызыны һәтта «аршын малчыја» вермәзди. Ү. Һачыбәјовун мәшһур «Аршын мал алан» мусигили комедијасында Солтан бәј е'тираф едир ки, һәгигәтән тачир тајфасы мәним хошума кәлир. Јохса бу инчинар-минчинар, дохтур-мохтур, вәкил-мәкил, учител-мучителләр илә мәним ишим олмаз. Вә хошума да кәлмәзләр..

Һәтта гоншу кәндлә, хүсусилә јахшы танымадыглары адамларла гоһум олмаг истәмирдиләр. «Ач гулағым, динч гулағым»—дејирдиләр.

Бу гајдада әмлак ајры-сечкилији, силки мәһдудлуг чох иди, лакин о һәм дә муәјјән мүдриклији ифадә едирди. Т. М. Афанасјеванын гејд етдији кими, бәј вә кәлинин бөјүдүкләри, тәрбијә алдыглары мүһитин охшар олмасы нәтичәсиндә онларын марагларында, чәһдләриндә, бир сөзлә, һәјата бахышларында үмуми чәһәтләр өзүнү көстәрирди. Бир мәһәлләдә, бир кәнддә бөјүјән оғлан вә гызлар бир-бирләрини тез баша дүшүрдүләр. Психоложи чәһәтдән нисбәтән асанлыгла ујушурдулар.

Инди исә биз белә һаллара аз раст кәлирик. Заман хошбәхт кәнчләрә һәјат јолдашы, өмүр-күн јолдашы сечмәк азадлығы бәхш етмишдир. Бу күн кәнч оғлан вә гызлар үлфәт бағлајанда кимин һансы шәһәр вә кәнддән, күчә вә мәһәлләдән олмасына, демәк олар ки, әһәмијјәт вермирләр. Мүхтәлиф јерләрдә

вə аилəлəрдə бөјүмүш оғлан вə гызлар бир-биринə көнүл вериб аилə гурурлар.

Белə никаһлар бүтүн ҹəмијјəт үчүн тəбии вə мүтəрəгги һадисə олса да, әр-арвадларын чоху аилə гурандан сонра көзлəнилмəз чəтинликлəрлə растлашырлар, мүхтəлиф шəраитдə бөјүдүклəри үчүн бир-биринə нисбəтəн чəтинликлə ујушурлар. Биз психоложи ујушма проблеминин мүасир аилəлəр үчүн даһа бөјүк əһəмијјəтə малик олдуғуну гејд едəркəн, бу ҹəһəти нəзəрə алырыг.

Сосиал психоложи ујушма нəдир? Ону аилə һəјатында неҹə нəзəрə алмаг лазымдыр? Әр-арвадын бир-биринə нисбəтəн асанлыгла ујушмасы үчүн һансы шəртлəр көзлəнилмəлидир?

Инсанларын психоложи хүсусијјəтлəри чохдур. Инсанларын бир-биринə ујушмасы үчүн онларын һамысы ејни дəрəҹəдə əһəмијјəтли дејилдир... Мүхтəлиф һəјати фактларын тəһлили көстəрир ки, бу ујушма даһа чох онларын идеја-мə'нəви сəрвəтлəри вə марагларı, зөвглəри, темпераментлəри, үмумијјəтлə, характери илə бағлыдыр. Буна мүвафиг олараг ујушманын ашағыдакы нөвлəрини фəрглəндирирлəр:

1. Сосиал-идеоложи ујушма.
2. Психоложи ујушма.
3. Психофизиоложи ујушма

Бу мəсəлəлəр психолокијада һəлə кифајəт гəдəр өјрəнилмəмишдир, лакин əлдə едилмиш материаллар əсасында ујушма үчүн сəҹијјəви олан бир мараглы хүсусијјəт мүəјјəн олунмушдур: инсанларын идеја-мə'нəви сəрвəтлəри, мараглар вə зөвглəри бир-биринə охшар олдугҹа, онлар бир-биринə даһа тез ујушурлар. Һалбуки темперамент вə характерлəрин бə'зи хүсусијјəтлəри охшар олдугда, адамлар чох вахт бир-бирлəринə ујуша билмирлəр.

Сосиал-идеоложи ујушма əр вə арвадын идеја-мə'нəви сəрвəтлəринин, һəјат мөвгелəринин, əн мүһүм һəјат һадисəси һаггында бахышларынын вə гијмəт ме'јарларынын үмуми олмасыны нəзəрдə тутур.

Аилəнин мəгсəди нəдир? О, нə үчүн јашајыр вə өз үзвлəринə нə вермəлидир? Аилəнин, елəҹə дə онун һəр бир үзвүнүн— атанын вə ананын, гызын вə оғулун һəјатында əн башлыҹа ҹəһəт нəдəн ибарəтдир? Икинҹи дəрəҹəли ҹəһəт нəдир? Аилə өзүнүн бу вə ја дикəр мəгсəдини неҹə һəјата кечирмəлидир? Дəбдə олан вə чəтинликлə тапылан палтары һөкмəн əлдə етмəк лазымдырмы? Гадын вə киши неҹə олмалыдыр? Ушаглары неҹə тəрбијə етмəли? Аилə мəишəтини неҹə тəшкил етмəли? Арвад неҹə кејинмəли, бəзəји неҹə олмалыдыр?

Бу суаллар, В. И. Сысенконун сөзлəри илə десəк, əр-арвадын «һəјат фəлсəфəсини» ифадə едир. Онлар аилə үчүн һəјати əһəмијјəтə маликдир. Бу һеч дə тəсадүфи дејилдир. Нəзəрдəн кечирдијимиз суаллар билаваситə аилəнин мə'нəви һəјаты илə бағлыдыр. Әр-арвадын мүхтəлиф һəјати ситуасијаларда бир

биринә вердикләри әхлаги гијмәтләри нәзәрә алмадан онларын гаршылыглы мүнасибәтләринин характерини дүзкүн баша дүшмәк олмаз. Аиләнин идеја сәрвәтләри онун әхлаги сәрвәтләри илә вәһдәтдәдир.

Әкәр әр-арвадын бу мәсәләләр һаггында тәсәввүрләри, рә'ји, гијмәт ме'јары бир-биринә ујғун кәлирсә, аиләдә мүнагишә шәраити, әсасән, јаранмыр .Сабит Рәһманын персонажларынын сөзләри илә десәк, әр-арвадын көзү бир көрүр, гулағы бир ешидир, һәтта үрәји дә бир дөјүнүр.

Лакин бир чох аиләләрдә әрлә арвадын бу мүһүм мәсәләләр һаггында фикирләри, гијмәт ме'јарлары ујғун кәлмир; бири инсанын вәтән, халг, партија гаршысындакы борчундан данышыр, о бири кејиниб-кечинмәкдән, јемәк-ичмәкдән. Бири дејир ки, көзүмүн ағы-гарасы бир балам вар. Гојмарам әлини ағдан-гараја вурсун .О бири дүзкүн олараг әлавә едир ки, ушағы бәдбәхт етмә. Гој зәһмәтә алышсын... Бири дејир ки, алверчидән шеј алмаг ағылсызлыгдыр. О бириси исә тә'кидиндән дөнмүр, исрарында галыр; палтары бизә чох баһа сатмыр ки..—дејир. Онлар мүәјјән бир һадисәјә гијмәт верәндә исә һәмишә сөзләри чәп кәлир.

Психоложи ујушмада да беләдир. Әр вә арвадын мараглары вә зөвгү ујғун кәлдикдә, сөзләри даһа јахшы тутур. Әкәр бири, тутаг ки, балет мусигиси илә марагланырса, о бири марагланмыр, бири әјләнчәли тамашаны хошлајырса, о бири фәлсәфи әсәри.... Ајдын мәсәләдир ки, онлар чох вахт ејни бир балетә, мусигили комедијаја, әјләнчәли телевизија верилишләринә бирликдә баха билмәјәчәкләр.

Бу фактлар сизә өз мәктәб һәјатыныздан да бәллидир. Јахшы билирсиниз ки, ики јолдаш ејни дәрәчәдә, мәсәлән, ријазијјатла мараглананда, јолдашлығы асанлыгла мөһкәмләнир, достлуға чеврилир. Бу да ејни ганунаујғунлугла—психоложи ујушма илә бағлыдыр.

Бәс, психоложи ујушмада характерин ролу һаггында нә демәк олар?

Бә'зән әр-арвад өз характерләринә көрә бир-бирләринә охшадыгда, һәр икиси меһрибан олдугда, психоложи чәһәтдән бир-бирләринә асанлыгла ујушур, бирликдә фәрәһли һәјат сүрүрләр. Лакин онларын һәр икиси ејни дәрәчәдә тәнбәлдир, кобуддур, дикбашдырса...

Бу мәсәлә һаггында нисбәтән кениш данышмаг зәруридир. Кәлин ВВАГа, мәһкәмәләрә бошанмаг үчүн верилмиш әризәләрлә таныш олаг

Онларын әксәријјәтиндә бошанманын сәбәбини изаһ едәркән әр-арвадлар јазырлар: «Хасијјәтимиз тутмур», «Характеримиз дүз кәлмир».

Бошанма, шүбһәсиз ки, мүрәккәб һадисәдир .Онун мә'нәви, сосиал мотивлърини һәр һансы бир формулла—«хасијјәтимиз дүз кәлмир»лә изаһ етмәк олмаз вә бу, мүмкүн дә дејил. Ла-

кин мәһкәмә салонларында бозармыш, алазылашмыш, сәјуглашмыш бахышларла санки Һамлет кими «олум, ја өлүм» монологу сөјләјән дүнәнки әр-арвадлар өзләринин бошанма гәрарларыны чох вахт бу формулла әсасландырырлар.

Сосиоложи тәдгигатлар көстәрир ки, гадынларын вә кишиләрин бошанма заманы истинад етдикләри мотивләр ичәрисиндә бу формул үчүнчү јери тутур. Сосиоложи вә сосиал-психоложи әдәбијјатда бу типли фактлар дәфәләрлә тәһлил едилмишдир. Мүәјјән олунмушдур ки, һәмин мотивә истинад едәнләрин, хүсусилә кәнч әр-арвадларын чоху «хасијјәтләри дүз кәлмәдијинә» көрә дејил, мәһз «дүз кәлдијинә» көрә бошанырлар. Әрин вә арвадын ејни дәрәчәдә кобуд, инсафсыз, тәнбәл олдуғу аиләләри хатырлатсаг, бир чох аилә мелодрамларынын көкләрини тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. Бу заман әр дә, арвад да ушагларын хошбәхтлији үчүн мәс'улијјәт дашыдыгларыны, онларын талеји илә ојнадыгларыны унудур, үлви аналыг вә аталыг һиссләринә јад олан чүрүк һәјат фәлсәфәсинә табе олурлар. Бу, доғруданмы беләдир?

Мүхтәлиф аилә әһвалатларынын тәһлили көстәрир ки, «характеримиз дүз кәлмир» формулу чох вахт бошанма мејлинин әсл маһијјәтини дүзкүн экс етдирмир. Лакин бир чох һалларда бошанманын мотивләрини әсасландырмаг үчүн әр-арвадын бу психоложи формула мүрачиәтинә тәсадүфи бахмамалыјыг. Һәр бир мүнагишәдә, аилә сөз-сөһбәтләриндә, әр-арвад далашанда онларын характер әламәтләри билаваситә тәзаһүр едир. Үмумијјәтлә, исә, инсан мүнасибәтләринин формалашмасында характерин әһәмијјәти бөјүкдүр. Хејирхаһлыг, дөзүмлүлүк, күзәштә кетмәк вә с. әр-арвадын бир-биринә меһр салмасында, дүзкүн баша дүшмәси вә анламасында, өзүнәмәхсус үнсијјәтиндә мүһүм рол ојнајыр.

Киши характери дә, гадын характери дә аиләнин сағлам мә'нәви-психоложи иглими бахымындан ејни дәрәчәдә әһәмијјәтлидир. Лакин бурада мин бир көрүнмәз инчә телләрлә әри аиләјә бағлајан, онун психи сағламлығыны шәртләндирән гадын меһрибанлығы, меһри вә үлфәтинин ролуну ајрыча гејд етмәлијик. Кобудлуг, сәртлик, һәр шејдән шүбһәләнмәк, бүтүн башга һалларда олдуғу кими, әр-арвад мүнасибәтләринин нормал инкишафына да мәнфи тә'сир көстәрир. Гадынла нәзакәтлә рәфтар етмәк, она диггәт вә гајғы илә јанашмаг, кәдәр вә севинчинә шәрик олмаг мүасир аиләдә киши үчүн ән гијмәтли кејфијјәтләрдән сајылыр.

Бир чәһәт дә мараглыдыр: әр-арвад мүнасибәтләриндә характер кејфијјәтләри һәмишә емосионал боја кәсб едир. Онлардан һәр биринин зәнкин емосионал палитрасы, чаларлары вардыр. Биз адәтән, «характер мәдәнијјәти» ифадәсини ишләтмирик. Лакин «һиссләр мәдәнијјәти» ифадәси дилимиздә чохдан вәтәндашлыг һүгугу газанмышдыр. «Һиссләр мәдәнијјәти» зәрури

сурэтдэ, экэр белэ демэк мүмкүнсэ, характер мэдэниjjэтини дэ нэзэрдэ тутур.

Бурада биз «кишилик» вэ «гадынлыг» стереотип вэ шаблонларына ујғун оларaг «гадын характери» вэ «киши характери»нин спесифик чэһэтлэринэ мүһүм диггэт јетирмэлиjик. Бу, оғлан вэ гыз тэрбиjэсинин бөjүк эһэмиjjэтэ малик олан вэзифэлэриндэн biridir. Лакин бир чох мүтэхэссислэрин дүзкүн гејд етдиклэри кими, һэмин саһэдэ бурахылан эн кичик нөгсанлар белэ аилэ драмларынын јазылмасында аз рол оjнамыр.

Аjдын мэсэлэдир ки, эр-арвадын бир-биринэ психоложи чэһэтдэн уjушмасы үчүн онларын характер эламэтлэринин бир-биринэ мүтлэг мэ'нада охшамасы зэрури шэрт деjилдир.

Бэ'зэн эсас характер эламэтлэринэ ,көрэ бир-биринэ бэнзэjэн, тутаг ки, һэр икиси меһрибан олан эр-арвад психоложи чэһэтдэн асанлыгла уjуша билирлэр. Һалбуки һэр икиси еjни дэрэчэдэ тэнбэл олан эр вэ арвадын бир-биринэ уjушмасы, чэтинлэшир.

Бир чох һалларда исэ характер е'тибарилэ бир-биринэ охшамаjан эр вэ арвад бир-бирлэринэ нисбэтэн асанлыгла уjуша билир.

Бу өзүнэмэхсус «ганунауjғунлуг» психофизиоложи уjушма просесиндэ дэ мүшаһидэ олунур. Эр вэ арвадын һэр икиси сангвиник темперамент типинэ мэнсуб олдугда бир-бирилэ асанлыгла дил тапыр вэ меһрибан јашаjырлар. Эр дэ, арвад да холерик (түндмэчаз) темперамент типинэ мэнсуб олдугда чох вахт бир-биринэ уjуша билмирлэр. Һалбуки онлар мүхтэлиф темперамент типинэ, мэсэлэн, сангвиник вэ флегматик темперамент типинэ мэнсуб олдугда, бир-биринэ даһа јахшы уjушурлар.

Белэликлэ дэ, сосиал-психоложи уjушма аилэдэ элверишли психоложи иглимин јаранмасынын эсас шэртлэриндэн бири кими өзүнү көстэрир. Эр-арвад бир-биринэ уjуша билмэjэндэ психоложи иглим дэ тэдричэн пислэшир: аилэдэ сөз-сөһбэт эмэлэ кэлир, мүнагишэ шэраити јараныр, дава-далаш башлаjыр.

Шүбһэсиз ки, эр-арвадын бир-биринэ уjуша билмэмэси, аилэни чох вахт бошанма һэддинэ кэтириб чыхарса да, һеч дэ һэмишэ бошанма илэ нэтичэлэнмир. Онлар «Ушагларын хэтринэ һэр шеjэ дөзүрэм», «Неjлэjим, аман-күман бир ушағым вар», «Гыз ушағыны нечэ атасыз гоjум», «Мэним күнүм күн деjил, анчаг ушаглар үчүн јашаjырам»—деjирлэр. Бир чох һалларда эр вэ арвад бу сөзлэрлэ өзлэринэ тэсэлли верирлэр. Евдэн исэ сөз-сөһбэт, деди-году эскик олмур. Гоншулар белэ эр-арвадлар һагында аталар мэсэлэни ишлэдирлэр: «Итлэ пишик кими јашаjырлар». Белэ аилэдэ ушагларын фэрэһсиз күнүнү тэсэввүр етмэк чэтин деjилдир.

Аилэ һэjатында уjушманын һэр үч нөвү—сосиал-идеоложи, психоложи вэ психофизиоложи уjушма мүһүм рол оjнаjыр. Ла-

кин бунунла белә, социологлар вә психологлар мүәјјән етмишләр ки, бошанмыш әр-арвадларын бир чоху өзләринин темпераментинә вә ја характеринә көрә дејил, даһа чох бахышлары вә мүнасибәтләри ујғун кәлмәдијинә көрә бир-биринә ујуша билмирләр.

Бу о демәкдир ки, психоложи вә психофизиоложи ујушмазлыға нисбәтән **сосиал-психоложи ујушмазлығын нәтиҹәләри аилә үчүн даһа ағыр олур.**

Индики аиләләрдә чох вахт сөз-сөһбәтин сәбәби әр-арвадын әмлак вәзијјәтиндән даһа чох онларын мадди сәрвәтләрә мүнасибәти илә бағлыдыр. Әкәр киши (әр) һарынлашмыш аиләдә бөјүмүшсә, о, һалал чөрәклә боја-баша чатмыш, гәпији гәпијә ҹаламаға өјрәнмиш һәјат јолдашы илә чәтинликлә үмуми дил тапа билир. Јахуд әксинә. Буну һәјати мүшаһидәләр дә тәсдиг едир. Әр-арвадын аиләнин идеја-мә'нәви сәрвәтләри һаггында тәсәввүрләри, рә'јләри вә гијмәт ме'јарлары ујғун кәлдикдә, психоложи вә психофизиоложи ујушмазлыг һаллары чох вахт һәлледиҹи әһәмијјәт дашымыр. Әр-арвад аиләнин мәгсәд вә вәзифәләрини дүзкүн баша дүшдүкдә, әл-әлә вериб биркә һәјатларына мане олан нөгсанлары арадан галдырырлар. Инсан мәһәббәтинин е'ҹазкар гүдрәтинә архаланыб бир-бирләрини тәрбијә едирләр. Бу гүдрәтә архаланмаг вә инанмаг аиләјә сәадәт кәтирир.

Кәлин-гајынана-балдыз мүнасибәтләри һаггында

Аиләнин мә'нәви һәјатында гајынана вә гајыната, бәј вә кәлинин дикәр јахын гоһумлары мүһүм рол ојнајыр .Онлар нәинки әр вә арвадын мүнасибәтләринә тә'сир көстәрир, бә'зән кәнҹ аиләнин талејиндә дөнүш јарадырлар.

Аталар дејиб ки, кәлин кәлин олмаз ,онун дүшдүјү јер кәлин олар. Јазычы Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлинин «Гызлар булағы» романында ата өз өвладына мәсләһәт верир: «Рәфтар адама бағлыдыр. Сән истәсән гајынатан вә гајынанынын чәмини тапарсан. Көһнәләрин дә рә'ји илә бир аз һесаблашмаг лазымдыр. Јохса өмрүнүзү зәһәрләјәрләр. Һәрә бир тәбиәтә (јә'ни психолокијаја—Ә. Ә., А. А,) маликдир. Тәбиәтин јолуну тапмалыдыр».

Көрпәнин һәјата кәлмәси илә ананын ән бөјүк арзусу да доғулур: оғул тоју көрмәк, гыз көчүрмәк, гајынана олмаг... Ананын арзулары бир-биринин ардынча һәјата кечир. Нәһајәт, о, гајынана олур. Бу вәзифә она нә бәхш едир? Севинҹ, јохса кәдәр? Дејирләр, бәхтинә пис күрәкән чыхса, гызыны итирәрсән, пис кәлин чыхса оғлуну... Бу сөзләрдә дәрин һикмәт вардыр. Инсанлар кечмиш заманда һәр шеји өз бәхтләри илә әлагәләндирирдиләр. Јахшы кәлини гајынана үчүн бәхтәвәрлик сајырдылар. Лакин адамлар белә бәхтәвәр гајынаналары бармагла көстәрирдиләр.

Кечмишдә белә иди. «Кәлин-гајынана давасы» әсрләр боју аз гала аиләнин әсас проблемләриндән биринә чеврилмишди.

Кəлин вə гајынана арасында јаранан мүнагишə вə ихтилафлар һəмишə гоһумлары, гоншулары нараһат етмишдир. Азəрбајҹан халг əдəбијјатында «залым гајынана» образы мəшһурдур. Халг һəмишə залым гајынананы пислəмиш, она һеч вахт һагг газандырмамышдыр.

Бу күн дə «кəлин-гајынана» мүнасибəтлəри ҝəнҹ аилəнин һəјатында аз рол ојнамыр. Əрлə арвад, əрлə арвадын гоһумлары, о ҹүмлəдəн, анасы вə баҹысы арасындакы мүнасибəтлəрин инкишафына мүһүм тə'сир ҝөстəрир. Лакин аилəдə баш верəн мүхтəлиф сосиал-демографик просеслəрлə əлагəдар олараг мүасир дөврдə онун характери көклү сурəтдə дəјишмишдир.

Инди гајынаналар ҹаванлашмышлар. Бу күн 40—45 јашында гајынана олмуш чох гадын вардыр. Онларын бөјүк əксəријјəти, истеһсалатын мүхтəлиф саһəлəриндə чалышырлар, тəгаүд јашына чатмамышлар. Бир мүһүм ҹəһəт дə ондан ибарəтдир ки, гајынаналарла кəлинлəрин тəһсил сəвијјəси бəрабəрлəшмишдир. Бугүнкү гајынаналарын хејли һиссəси 50-ҹи иллəрин əввəллəриндə онунҹу синфи битирмиш, бөјүк əксəријјəти али тəһсил алмышдыр. Мүһəндис, технолог, һəким, мүəллимдир. Бу əсасда кəлин-гајынана мүнасибəтлəриндə ҹидди дəјишикликлəр баш вермишдир. Бир факты ҝејд едəк: 30-ҹу иллəрдə тəзə кəлин əри илə театра ҝедəндə савадсыз гајынана тəəҹҹүб едирди вə дејирди ки, мəн кəлин ҝəлəндəн сонра он ил һеч евдəн бајыра чыхмамышам. Бу күн орта вə ја али тəһсилли гајынана исə кəлини театра ҝетмəјəндə тəəҹҹүблəнир. Кəлин асудə вахтыны əри вə ушаглары илə бирликдə сəмəрəли кечирəндə севинир.

Гајынана əввəлки патриархал аилəдə əсас сима иди. Евин идарə олунмасы билаваситə онунла бағлы иди. Инди гајынана вə гајынаталарын чоху ајры јашајыр. Кəлинлəрин бөјүк əксəријјəтинин өз ев-ешији вардыр, мадди ҹəһəтдəн гајыната вə гајынанадан һеч дə асылы дејилдирлəр. Бу шəраитдə гајынана вə гајынаталар өз оғланлары, кəлинлəри вə күрəкəнлəри илə јахындан əлагə сахлајыр, нəвəлəрини кəзмəјə апарыр, мəктəбə јола салыр, ҝəнҹ аилəјə мүхтəлиф формаларда көмəк ҝөстəрирлəр. Лакин онлар чох вахт оғул евинə əн јахшы һалда мəслəһəтчи кими ҝəлиб ҝедирлəр; кəлинин шəхси ишлəринə гарышмырлар вə əслиндə гарыша билмирлəр. Бунун, шүбһəсиз, һəм мүсбəт, һəм дə мəнфи нəтиҹəлəри вардыр.

Мүсбəт ҹəһəт ондан ибарəтдир ки, ҝејд олунан амиллəрин тə'сири илə кəлин-гајынана мүнасибəтлəри əсаслы дəјишмиш, онларын арасында əввəллəр өзүнү ҝөстəрəн, һəтта «кəлинин күсүб атасы евинə ҝетмəси» илə нəтиҹəлəнəн јерсиз дава-далаш, сөз-сөһбəт арадан галхмышдыр. Лакин ҝизли дејилдир ки, биз нəнəлəрин вə бабаларын симасында јахшы тəрбијəчилəри итирмишик. Вахтилə сəһəрдəн ахшамаҹан нəнə өз балаҹа нəвəсинин ҝəпəнəјин гајғысыз учушуну хатырладан тəхəјјүл алəминдə һикмəтли Азəрбајҹан нағылларындан мин бир сеһрли дүнја гурарды: нəвə башыны нəнəсинин дизлəри үстүнə гојарды. О, ба-

лача көрпәсини тумарлаjа-тумарлаjа чыртданын нағылыны данышарды... Бу, һәм өзүнәмәхсус фикир, хәjал, һәм дә һисс тәрбиjәси иди. Һәрчәнд ушаглар телевизорда нағыла гулаг асырлар. Аиләдә телевизорун ролу бөjүкдүр. Хоруз бабанын—мәрһум Азәрбаjҹан ССР халг артисти Һүсеjнаға Садыговун нағыллары мүәjjән нәслин jаддашына һәкк олуб. Лакин бир һәгигәти психологлар, педагоглар вә һәкимләр дә тәсдиг едирләр. Нәнәнин нағылларынын емосионал тә'сири даһа бөjүкдүр. Мәкәр елә нәнәнин аиләдә әсас иши тәкҹә нағылдан ибарәтдир? Гәтиjjән jох.

Бу күн ән типик аилә о аиләдир ки, орада ата да ишләjир, ана да. Алимләрин фикринҹә, бу шәраитдә ушагларын истәр ев тапшырыгларыны һазырламасында, истәрсә онларын асудә вахтларынын тәшкилиндә дә нәнәләрин ролу артыр.

Кәлинләрин бөjүк әксәриjjәти бу һәгигәти һәлә гыз вахтларында дәрк едир. Республикамызда гаjынанасына өз доғма анасы кими гаjғы көстәрән, онун һөрмәтини сахлаjан кәлинләр минләрләдир. Лакин бә'зи аиләләрдә кәлин-гаjынана проблеминә һәлә дә тәсадүф олунур.

Бу проблемләр һарадан башлаjыр

Тоjа гәдәр кәлин өз гаjынанасыны (еләҹә дә кәләҹәк һәjат jолдашыны, онун башга гоһумларыны) тәнтәнәли шәраитдә, бәзәк-дүзәклә, кеjимлә-кечимлә, сүфрә архасында хош сөзләр деjәркән көрүр. Тоj әһвал-руһиjjәсиндән сонра мүнасибәтләр, давраныш, рәфтар тәрзи, әдасы адиләшмәjә башлаjыр. Нишанлы вахты ону һәр көрәндә өпүб-охшаjан гаjынана тоjдан сонра өзүнү ади шәкилдә апарыр. Беләликлә, кәлин вә jа гаjынана бир-бирини даһа jахындан танымаға, ади (әсл) сималарыны көрмәjә башлаjырлар. Кәлин баша дүшүр ки, гаjынанасы һәгигәтән рәһмдилмиш, jахуд онун дили jаманча ачы имиш. Бу чох гәрибә психоложи вәзиjjәтдир. Адамлары икинҹи дәфә кәшф етдикдән сонра тәзә кәлин бә'зән севинир, бә'зән тәәҹҹүбләнир, һәтта һеjфсиләнир, пешман олур.

Ики рәфигә—Лалә вә Сона еjни вахтда аилә гурмушду. Лакин гыса бир мүддәт әрзиндә Лалә бүтүн гоһум-әгрәбанын севимлисинә чеврилмишди. Сонадан исә һамы «дад-һәзәр» едирди. Көрәсән нә олмушду? Гоһум-әгрәбанын ,гаjынаналарын онлара мүнасибәтинин мүхтәлиф олмасы нә илә әлагәдар иди?

Лалә өзүнү тәкҹә Мәммәдин арвады jох, һәм дә евин кәлини санырды. О, әринин анасы илә өз анасы, бачысы илә өз бачысы, гардашы илә өз гардашы кими рәфтар едирди. Онлары көрәндә елә бил дүнjаны она верирдиләр.

Сона өзүнүн симасыны чох тез бүрузә верди. О, гаjынанасына вә балдызына jад адам кими jанашыр, онларын ады кәләндә ағзыны бүзүрдү. Бу өкеj мүнасибәт әри вә онун гоһумлары арасында нифаг, аjры-сечкилик, дава-далаш салды. Беләликлә, нә өзүнә, нә дә әринә һөрмәт бәсләмәди вә һәjат имтаһанындан үзүағ чыхмады.

Күнаһ көрәсән, кимдәдир? Бу суала чаваб вермәк үчүн кәлинләрә гајынаналарын, гајынаналара исә кәлинләрин көзү илә бахмаг кифајәтдир. Онлар нәдән шикајәт едирләр? Сорғу заманы гајынаналар ашағыдакы мәсәләләрә даһа чох диггәт јетирмишләр:

—Кәлин сајмамазлыг едир, гајынанаја һөрмәтлә јанашмыр, гајғы көстәрмир: Кәлин бајрамларда өз анасына һәдијјәләр алыр, лакин евин ичиндә гајынанасыны бир дәстә күллә, јахуд хош сөзлә тәбрик етмир. Узаг бир гоһумунун ад күнүнә тәмтәрагла кедир, әринин јахын гоһумунун тоју кәләндә өзүнү хәстәлијә вурур. Гајынанасынын јанында ағзына кәләни данышыр, әринә артыг-әскик сөзләр дејир, пәрдә көзләмир. Бә'зән исә гајынанасынын сөзүнү јерә салыр, хаһишинә вә ја мәсләһәтинә әмәл етмир. Һәтта ону гонум-гоншунун јанында мәсхәрәјә гојур, әлә салыр.

—Аиләдә «мәнәм-мәнәмлик» едир: Евдә өзүнү һөкмлү, иддиалы апарыр, һамынын—әрин дә, гајынананын да, бөјүјүн дә, кичијин дә онун сөзү илә отуруб дурмасыны истәјир, дедији олмајанда ортаја наразылыг салыр, ад күнүндә, евдә гонаг оланда јерли-јерсиз, артыг-әскик данышыр, күсүр, әринә чаваб гајтарыр, һамынын ганыны гаралдыр. Әри евә кеч кәләндә һөвсәләсизлик едир, јерсиз һај-күј галдырыр, нараһат едир.

—Өзүнү евдә гонаг кими апарыр: Гајынанаја биканә мүнасибәт бәсләјир, дәрди-сәри илә марагланмыр, хәстәләнәндә бу отагдан о отаға кечиб кефини сорушмур.

—Тәнбәллик едир, аиләнин раһатлығы гајғысына галмыр;

—Кәлин вахтлы-вахтында јатагдан дурмур, еви, һәјәт-бачаны сүпүрүб, сәлигәјә салмыр;

—Мәтбәх ишини бачармыр, өјрәнмәк дә истәмир, габ-гачағы әринә јудуртмаға чалышыр.

—Мода, гаш-даш һәрисидир. Кәлин әринин газанчыны әнлијә-киршанә верир, күндә бир палтар алыр, әвәзиндә гајынанадан, гајынатадан мадди көмәк умур.

—Өзүнү ағыр апармыр, бошбоғазлыг едир:

—Јерсиз һәрәкәтләрә јол верир, данышығына, сөзүнә сәрһәд гојмур.

—Евин сиррини гонум-гоншу арасында јајыр. О, бир чох аиләләрдә мөһкәм гәрар тутмуш «Сөз вар ел ичиндә, сөз вар ев ичиндә», «Ев бизим, сирр бизим» һикмәтини позур, беләликлә, аиләнин шәрәфини унудур.

Бәс кәлинләр нәдән шикајәт едирләр? Онлар гајынаналарында ашағыдакы нөгсанлары көрүрләр.

—Гајынаналар онлары өз гызлары кими дејил, мәһз «јад» гызы кими гәбул едирләр: һәддиндән артыг тәләбкарлыг көстәрирләр, бә'зән бу тәләбкарлығын архасында әслиндә кәлинә гаршы олан кин-күдурәт, ачыг, нәјинсә әвәзини чыхмаг вә с. кизләнир.

—Гајынаналар јерли-јерсиз кәнч аиләнин ишинә гарышырлар: киноја кетмәк истәјәндә дејирләр ки, инди кечдир, сонра кедәрсиниз, евә шеј алмаг истәјәндә е'тираз едирләр, оғлуна тез-тез килеј-күзар едир, әрлә арвад арасында сојуглуг јарадырлар.

—Кәлинләри баша дүшмәк, онун һәјатда тәчрүбәсизлијини нәзәрә алмаг истәмирләр. Муәјјән мәсәләнин һәллиндә кәлинләри илә мәсләһәтләшмир, рә'јини өјрәнмәји лазым билмир, онларла һесаблашмыр вә һәр вәчһлә өз ирадәләринә табе етдирмәјә чалышырлар.

—Көһнәпәрәстдирләр: кечмишин галыгларыны мүһафизә едирләр, моданын, јенилијин дүшмәнидирләр.

—Дејинкәндирләр: һәр шеји сөз едирләр, сәһәрдән ахшамачан данышмагдан јорулмурлар.

Көрәсән, кәлинләр вә гајынаналар доғрудан белә олур? Биз јухарыда ики кәлин—Лалә вә Сона һаггында данышмыш-

дыг. Инди исә гајынаналара онларын көзү илә бахаг: ики гајынана образы алыначагдыр. Лаләнин көзүндә гајынана јахшы адам, Сонанын көзүндә исә пис адам кими көрүнәчәкдир. Нә үчүн? Фикирләшсәк, таныш олдуғумуз әһвалатлары бирәр-бирәр тәһлил етсәк, суалы асанлыгла ајдынлашдыра биләрик: Лалә өзүнү евин кәлини, гајынанасыны исә өз анасы һесаб едирди. Сона үчүн исә гајынанасы јад адам иди. Мәтләбин чаны да мәһз бурададыр.

Биз һәр һансы бир кәлини вә ја гајынананы ајры-ајрылыгда көтүрүб сәчијјәләндирсәк, мә'лум олачаг ки, онлар да бизим кими ади адамлардыр. Һәрәсинин мүсбәт хүсусијјәти дә вар, мәнфи хүсусијјәти дә. Биз бир-биримизә јад адам кими баханда мүсбәт хүсусијјәтләри дејил, анчаг мәнфи хүсусијјәтләри көрүр, онлары һәм дә шиширдирик.

Даһа бир факт. Гајынана әрини итирмишдир. Әлли ил бир јастыға баш гојдуғу һәјат јолдашынын јохлуғуну бу гәдәр ачысы илә дујачағыны ағлына белә кәтирмәзди. Онун оғлу, кәлини (һәр икиси али тәһсиллидир) вар, онлар—әр, ата вә гајынана кишинин сағлығында меһрибан доланырдылар. Амма һәр шеј бирдән-бирә дәјишди, гәрибәдир, арвадынын тә'сиринә дүшән оғул да ана үчүн сојуду. Ана тәнһалашды бу доғма ев-ешикдә. Гајынана тәк отаға јығышды, өзү биширди, дүшүрдү бу јашында. Тәсәллиси нәвәси иди, инди ону да гојмурлар нәнәјә баш чәксин. Кәлин исә кәнчлик јашынын гајғылары вә севинчләри илә ишә кедир, рәфигәләрини гәбул едир, өз гоһумлары илә ширин-ширин данышырды..

Бәли, тәәссүф ки, һәлә дә бу чүр кәлин вә гајынана ихтилафларына раст кәлирик. Өзү дә оғул көзү гаршысында...

Оғул евлидир. Ики ушағы вар. О, өз аиләси илә ата евиндә јашајыр. Бурада кәнч аиләдән савајы, гајынана, гајыната, балдыз вә гајын вардыр. Нәвәләрдән бири бешинчи, дикәри үчүнчү синфә кедир. Лакин нечә илдә бу аиләдә сөз-сөһбәт олмамышдыр. Тој күнүндән е'тибарән кәлин гајынанаја ана, гајынатаја ата, гајына гардаш, балдыза бачы дејир. Гајынана да, гајыната да ону гызым чағырырлар. Сүфрә бир ачылыр, бир јығылыр. Кәлин ишдән гајыданда ганынана онун үчүн сүфрә ачыр, кәлин евдә оланда о, гајынана вә аиләнин дикәр үзвләри үчүн сүфрә һазырлајыр: јашлы вә кәнч аилә арасында сәмими достлуг, гаршылыглы меһрибанлыг һөкм сүрүр. Кәнч әр-арвад ана (гајынана) мәсләһәти вә ата (гајыната) нәсиһәти илә фајдаланыр. Ана өз гызына һәдијјә аланда кәлини дә унутмур. Јајда бир јерә аиләви истираһәтә кедирләр. Гајыната да, гајынана да оғланларынын вә кәлинләринин инкишаф планлары илә марагланыр. Оғул вә кәлин әввәлчә институту, сонра аспирантураны гуртармышдыр. Онлар үчүн бу мәгсәдлә аиләдә һәр чүр шәраит јарадылмышдыр.

Белә аиләләр адама севинч бәхш едир.

Ики аилә, ики мәнзәрә: биринчи аиләдә өкејчилик вар, кәлин-гајынана мүнасибәтләри мәрмәр кими сојугдур. Икинчи аиләдә исә доғмалыг вар. Аилә сөзсүз, сөһбәтсиз, мүбаһисәсиз кечинмир. Лакин бу мүнагишәни шиширтмәк, јајмаг, аиләнин әсас проблеминә чевирмәк доғру дејилдир.

Гыз әринин анасыны гајынана кими јох, ана истәјилә гәбул етмәлидир. Евдә һансымыза анамыз ачыгланмыр, бу вә ја дикәр мәсәлә илә әлагәдар ирад тутмур вә јахуд данламыр. Бунун үчүн анамыздан инчисәк дә, дәрһал унудуруг.

Кәлинләр әр евиндә дә бу доғмалыг һиссини сахлајанда өзүнү һамынын—гајынанасынын вә дикәр гоһумларынын көзүндә учалдыр. Јахшы һәјат јолдашы олмагла јанашы, һәм дә јахшы кәлин олмағын өзү дә сөзүн әсл мә'насында гадын исте'дадыдыр. Өзүнү гајынанаја вә гоһум әгрәбаја севдирмәк кәлиндән хүсуси маһарәт тәләб етмир. Бунун үчүн ади инсан үлфәти—хош сөз, хош әһвал, хош гајғы да кифајәтдир.

Биз гајынаналара да ејни сөзләрлә мүрачиәт едирик. Онлар кәлинләри илә өз гызлары кими сәмими, меһрибан доланмалы, јери кәлдикчә, күзәштә кетмәји бачармалыдырлар.

Гајынаналар бу јолла тәкчә кәлини дејил, һәм дә өз оғланларыны, нәвәләрини, демәли, өзләрини хошбәхт едирләр. Инсан мүнасибәтләринин мә'насы беләдир.

«Күрәкән-гајынана» мүнасибәтләри һаггында нә демәк олар?

Биз гајынана дејәндә чох вахт истәр-истәмәз оғлан анасыны нәзәрдә тутуруг. Һалбуки гызын анасы да гајынанадыр, аилә мүнасибәтләриндә онларын ролу һаггында да ајрыча данышмаг лазымдыр. Мүасир аиләдә гадынын нүфузу күнү-күндән артыр. Бунунла әлагәдар олараг мүасир аиләләрдә бир чәһәт даһа ајдын нәзәрә чарпыр: әкәр вахтилә аилә мүнасибәтләриндә оғлан анасы әсас рол ојнајырдыса, инди гыз анасы да бу мүнасибәтләрә мүһүм тә'сир көстәрир, һәтта бә'зән, о, кәнч аиләнин һәјатында даһа фәал рол ојнајыр.

Мүасир гајынаналар адәтән, күрәкәнә өз оғуллары кими бахыр, өз гызларына ағыллы мәсләһәтләр верир, әринә, ушагларына гајғы илә јанашмагда она јахындан көмәклик көстәрирләр. Биз бунун әксини тәшкил едән һаллара да раст кәлирик. Халг јазычысы *С. Рәһимовун «Меһман»* әсәриндә Шәһланын өз гызы Зүлејхаја вердији «һәјат дәрсләрини» јадыныза салын. Зүлејха анасынын тәһрики илә Меһманы алдадыр, әслиндә евин әхлаги дајагларыны сарсыдыр.

Гызыны өјрәдән, онун өз әри вә гајынанасы илә мүнасибәтләрини позан, гызын јанында онун гајынанасыны тәһгир едән, она «Сән кимсән?» дејән аналар, тәәссүф ки, чәмијјәтимиздә вардыр.

Һәр бир тәзә кәлин Зүлејханын һәјатындан ибрәт дәрси көтүрмәлидир. Кәнч әр-арвадлар јашлыларын мәсләһәтләринә тәнгиди јанашмалы, онларын һәрәкәтләринин мотивләрини ајдынлашдырмалы, башгасынын сөзү илә өз аилә мүнасибәтлә-

рини позмамалы, ән башлычасы, исти јувасыны дағытмамалыдыр.

Мүасир дөврдә аиләдә баш верән мүхтәлиф сосиал-демографик просесләрлә әлагәдар јени бир мејл мүшаһидә олунур: кәнч әр-арвад гызын анасы илә бир аиләдә јашајырлар. Онлар әсасән, «аман-күман бир гызы олан» аналардыр.

Илк бахышда бу бәлкә дә тәәччүблү көрүнүр вә мөвчуд ән'әнәләрә ујғун кәлмир. Лакин әслиндә бу тамамилә ганунаујғун һадисәдир. Истәр чәмијјәтдә, истәрсә дә аиләдә гадынын һөрмәт вә нүфузунун артдығы бир шәраитдә ананын өз гызы илә бирликдә јашамағы тамамилә тәбиидир. Јахын кәләчәкдә belә аиләләрә даһа чох тәсадүф олуначагдыр. Сосиологлар, һәтта автомобил конструкторларына мәсләһәт көрүрләр ки, јахын кәләчәкдә јени автомобил моделләрини ишләркән, орада һөкмән арвадын анасы үчүн дә јер нәзәрдә тутсунлар. Чүнки онларын сөзләри илә десәк, јахын кәләчәкдә о, күрәкәни вә гызы илә бирликдә мүхтәлиф сәјаһәтләрдә мүтләг иштирак едәчәкдир.

Әлбәттә, бунлар јахын кәләчәк үчүн прогнозлардыр. Лакин бир чәһәт ајдындыр, аиләдә нәнәләрин јахындан иштиракы ушагларын тәрбијәси бахымындан әһәмијјәтлидир. Өз валидејнләриндән ајрылыгда, һәм дә хејли узагда, тамамилә башга јашајыш массивиндә јашајан кәнч вә орта јашлы аталар, аналар буну даһа јахшы һисс едирләр. Мәсәлән, кәнч әр-арвад Әһмәдли јашајыш массивиндә, онларын валидејнләри исә 4-чү микрорајонда јашајыр. Онларын чоху Әһмәдлидәки евләрини 4-чү микрорајонда мәнзил шәраити һәтта ашағы олан евләрлә һәвәслә дәјиширләр. Бу гәрары «Анама јахын јердә олмаг истәјирәм» чавабы илә әсасландырырлар. Бакы шәһәриндә 80-чи илләрин әввәлләриндә ев дәјишәнләрин 1/6 һиссәси суала мәһз белә чаваб вермишдир. Бунун мә'насы ајдындыр: ушагларын тәрбијәсиндә аилә групларынын ролу артыр. Онлардан даһа сәмәрәли истифадә етмәк лазым кәлир.

Бәс, кәлин вә күрәкәнин өз балдызлары, гајынлары илә мүнасибәтләри һаггында нә демәк олар? Кәлин бә'зән елә аиләјә дүшүр ки, бурада ондан савајы да кәлинләр олур. Һәмин кәлинләрлә нечә јола кедир?

Бачы-гардашлар өз гардашларынын тојуну севинчлә гаршылајыр. Гардаш арвады һәм бачылар, һәм гардашлар үчүн әзиз адамдыр, ону «кәлинбачы» чағырырлар. Истәр кәлин, истәрсә дә күрәкән өз һәјат јолдашларынын бачы вә гардашларына һөрмәт вә гајғы илә јанашмалы, онларла доғмалашмалыдырлар. Анчаг чох вахт белә олмур: кәлин-гајынана ихтилафына бачы-гардашлар сојугганлы баха билмир, каһ ананын, каһ кәлинин тәрәфини сахлајырлар. Гызлар даһа чох ананы мүдафиә едир, нечә дејәрләр, гајынана јалан олур, балдыз кәрчәк. Кәлин-балдыз ихтилафы баш галдырыр. Бу о демәкдир ки, кәлин-гајынана, күрәкән-гајынана мүнасибәтләриндә һәмишә диггәтли олмаг лазымдыр.

Беләликлә, ајдын олур ки, аиләнин психоложи иглими аилә үзвләринин гаршылыглы мүнасибәтләри илә шәртләнир. Бу мүнасибәтләр чохшахәлидир; әр-арвад, валидејн-ушаглар, кәлин-гајынана, кәлин-балдыз вә с. мүнасибәтләри онларын мүхтәлиф тәрәфләрини тәшкил едир. Аилә мүнасибәтләриндә кичик мәсәлә јохдур: әр, арвад, гајынана, гајыната вә ушагларын, еләчә дә гоһумларын идеја-әхлаги сәрвәтләринин, мараг вә зөвгүнүн, темперамент вә характеринин бурада өзүнәмәхсус ролу вардыр. Лакин бүтүн һалларда бу амилләрин аилә мүнасибәтләринә тә'сири әрин вә арвадын, кәлин вә гајынананын үнсијјәт, мүнасибәт мәдәнијјәтиндән билаваситә асылыдыр. Аталар көзәл дејибләр: һо вар дағa чыхардар, һо вар дағдан дүшүрәр. Доғрудан да, сөзү демәјин, һиссләри билдирмәјин, фикрини сүбута јетирмәјин, әмр вә хаһиш етмәјин гајдалары вардыр. Үнсијјәт, мүнасибәт, никаһ мәдәнијјәти... Бунсуз аиләдә сағлам психоложи иглимин јаранмасы мүмкүн дејилдир. Бизим һәр биримиз кичик јашларындан үнсијјәт, мүнасибәт вә никаһ мәдәнијјәтинә јијәләнмәлијик.

5. АИЛӘНИН ӘМӘК МҮҺИТИ ВӘ ТӘСӘРРҮФАТЫ.

Тојдан сонра тәзә әр-арвад өз фәрәһли күнләрини јашајыр. Онлар илк мәһәббәтин мә'насыны дујдугча, С. Вурғунун бу мисраларыны епиграф кими гәбул едирләр:

> Шадлығындан сығынмајыб јер илә көјә,
> Өз ешигини өвлад кими бағрына басыр.

Лакин... кәлин һәлә тој палтарыны сојунмамыш аиләнин мәишәт гајғылары башлајыр. Гонаг кетмәк истәјирләр, әрин көјнәји јујулмамышдыр, тәмиз чораблар да јохдур. Сәһәр института, ишә кетмәк лазымдыр, лакин ахшам чөрәк алмаға мачал тапмамыблар, сәһәр јемәји дә һазыр дејил. Қәнч әр-арвад һејрәтлә бир-биринин үзүнә бахыр вә зәрури ишләрин ичрасына биринчи кимин башлајачағыны көзләјирләр. Отагда сәлигә-саһман јаратмаг, башга гајғылар...

Бир ил сонра исә.... Бир ил нәдир ки. Көз гырпырсан, ил кәлиб кечир. Кәлиши илә јени ана гајғылары кәтирир.

Чағаны нечә бәләмәли, нечә јатыртмалы? Она нечә лајла чалмалы? Нечә сүд вермәли? Нечә чимдирмәли ки, гулагларына су кетмәсин? Ушаглары нечә ојнатмалы? Кәзинтијә апараркән нечә кејиндирмәли? Һансыны бағчаја вермәли? Һансы ушағы гајынана вә ја ананын јанында гојмалы? Ушаглар ағлајанда нечә овундурмалы? Бәс сәһәр јемәји үчүн нә алмалы? вә с. вә и. а.

Суаллар чох, тәчрүбә аз. Нә етмәли, нәдән башламалы?

Сосиалист чәмијјәтиндә аиләнин әсасыны әр вә арвадын гаршылыглы мәһәббәти тәшкил етсә дә, онун нормал фәалиј-

јәт көстәрмәси үчүн мүвафиг мадди шәраитин—мәнзил саһәсинин, мәишәт әшјаларынын, мебелин вә с. јашајыш васитәләринин олмасы зәруридир.

Кәнч аилә гуруларкән оғлан вә гыз евинин онлара көстәрдији мадди көмәјин һәјати мә'насы да бундан ибарәтдир. Лакин аиләнин јашамасы үчүн бу, һәлә кифајәт дејилдир. Әр вә арвад ичтимаи-фајдалы әмәкләри илә аиләнин мадди бүнөврәсини өз әлләри илә јаратмалыдырлар. Аталар вә аналар фабрикләрдә, заводларда, тарлаларда, мәктәбләрдә, поликлиникаларда вә с. илһамла чалышараг мадди вә мә'нәви не'мәтләр истеһсал едир, чәмијјәт гаршысында вәтәндашлыг борчларыны ләјагәтлә јеринә јетирирләр. Онлар ејни заманда өз аиләләрини нәинки мадди чәһәтдән тә'мин едир, һәм дә һәјатыны мә'нәви чәһәтдән зәнкинләшдирирләр. Зәһмәткеш ана вә ата евдә ән јахшы тәрбијәчијә чеврилир.

Һәр бир аиләнин јашајышы һәм дә онун күндәлик ев әмәји илә билаваситә бағлыдыр: Јашамаг вә ишләмәк үчүн инсан јемәлидир, еви, палтарыны тәмиз сахламалыдыр, бунлары јеринә јетирмәк үчүн зәрури шејләри алмаг, јемәк һазырламаг, палтарлары јумаг вә с. лазымдыр.

Ушагларын доғулмасы илә аиләнин мадди хәрчләри тәхминән 30%, мәишәт гајғылары исә даһа чох артыр. Бу мүһүм ишләри бир гајда олараг кәнч әр вә арвадын өзү јеринә јетирир.

Тојдан сонра—өмрүн фәрәһли күнләриндә тәзә бәј вә кәлин күман ки, мүһүм мәсәләләр һаггында һеч дүшүнмүрләр. Валидејнләр тәзә бәј вә кәлинин әһвалыны баша дүшүб нә гәдәр чанығананлыг етсәләр дә, онлары ев гајғылары вә вәзифәләринин мәчрасына салмаға тәләсмәсәләр дә, кәнч аилә тез-кеч өз ахарына дүшмәлидир. Мәишәт вә тәсәррүфат проблемләрини һәлл етмәли, аиләнин јарандығы илк күндән әр вә арвадда аилә һиссинин формалашмасына шәраит јаратмалыдыр. Бу чох мүһүм һисс исә, һәр шејдән әввәл, аиләнин мәишәт вә тәсәррүфат проблемләрини онларын бирликдә һәлл етмәси просесиндә формалашыр. Әр вә арвад аиләнин мәишәт вә тәсәррүфат гајғыларыны бирликдә јеринә јетирдикчә ,онун үмуми мәнафеји илә јашамаға башлајырлар. Ахы, артыг онлар тәкчә киминсә ушағы-гызы вә ја оғлу дејил, әр вә арваддырлар.

Әр вә арвад! Бу сөзләр аилә һәјатынын илк күнләриндә бәлкә дә гәрибә, һәтта чидди сәсләнир. Онлар өзләрини һеч дә әвәлләрдә олдуғу кими апармамалы, гајғысыз һисслә јашамамалыдырлар. Әтрафдакы адамлар да онлара даһа чидди, даһа һөрмәтлә јанашмалыдырлар.

Бә'зи кәлинләр бу һәгигәти ајдын баша дүшмүр, өзүнүн мәишәт гајғыларыны ата евиндә һәлл етмәјә чалышырлар. Мәкәр палтары апарыб атасы евиндә анасына јудуран кәлинләрә аз-мы тәсадүф етмишик? Онларын бә'зиси һәтта ишдән сонра өз евинә кетмир, бүтүн бош вахтыны атасы евиндә кечирир, әриндән ајрылыгда јејиб-ичир, динчәлир, ахшам исә ону апармаға

кәлмиш әринә гошулуб бир нөв гонаг кими евинә гајыдыр. Белә һалда аилә һисси истәр арвадда, истәрсә дә әрдә тәбии оларағ вахтында формалашмыр. Чүнки онлар өзләрини әр-арвад кими дејил, нә гәдәр тәәччүблү олса да, киминсә гызы вә оғлу кими апарырлар.

Мәишәт гајғылары олмадан аилә јохдур. Дүнән, нишанлы вахты һәр бајрам, һәр көрүш, тәнтәнә, мәһәббәт, сәдагәт вә вәфадарлыг һаггында хош сөз мәгамы иди, бу күн исә... Күнләр јекнәсәгдир, бир-биринә охшајыр. Сәһәр чөрәк алмаг, базара кетмәк, ушағы јатыртмаг, палтар јумаг... Елә бил кимсә, аилә үчүн јекнәсәг чәдвәл тәртиб едиб: һәр шеј ејни мәнтиглә тәкрарланыр, бир-бирини әвәз едир. Биз аилә һәјатына үздән баханда, јекнәсәг күнләрин архасында онун әсл көзәллијини, романтикасыны көрмәјәндә һәмишә белә дүшүнүрүк. Һалбуки, аиләнин ади күнләри нә гәдәр јекнәсәг олса да, бунлар бизим өзүмүз, дүнјада һәр шејдән әзиз олан адамларымыз—һәјат јолдашымыз вә ушагларымыз, өз аиләмиз үчүндүр. Тәзә доғулмуш ушағын мышыл-мышыл јатмасы анаја бир дүнја севинч бәхш етмирми? Бу анда ана тәкчә эски јумагдан гызармыш әлләринин ағрысыны дејил, бүтүн дәрди-сәрини унудур, јадындан чыхарыр. Аилә һәјатынын ади күнләринин романтикасы, бах, будур. Мәишәт гајғыларындан башламаг даһа дүзкүн оларды. Гызлар вә оғланлар мәишәт гајғыларына мәһз бу бахымдан јанашмалы, онун ишыглы тәрәфләрини—бүтүн ајдынлығы илә көрмәлидирләр. Аталар дејирләр: чәкәрсән чәфасыны ,көрәрсән сәфасыны. К. Д. Ушинскијә көрә, әмәксиз, ишкүзар, чидди әмәк олмадан аилә хошбәхтлији романтик хүлјадан башга бир шеј дејилдир. Мәһз буна көрә дә аиләнин ади күнләри, јекнәсәг мәишәт гајғылары әр вә арваддан мәс'улијјәт, сәбир, тәмкин тәләб едир.

Аиләнин һәјатында мәишәт проблемләринин әһәмијјәтини илк күнләрдән дүзкүн баша дүшмәк, гијмәтләндирмәк вә һәлл етмәк лазымдыр.

Халг шаири *О. Сарывәллинин* сөзләри илә десәк:

Аилә бинадыр, онун әзәлдән
Кәрәк дүз гојула тәмәл дашлары.
Кәнчләр, ејваныныз күнәшә бахсын,
Күлсүн үзүнүзә ешгин баһары.

Мүасир аиләдә өзүнү көстәрән чәтинликләрин бир чоху мәһз онун мәишәт мәсәләләри илә бағлыдыр. Ушаглар доғулдугча, аилә бөјүдүкчә онун мәишәт мәсәләләри дә мүрәккәбләшир вә аилә үчүн бир чох јени проблемләр доғурур. Башга сөзлә, мәишәт проблемләри тәкчә кәнч аилә үчүн сәчијјәви дејилдир. Аиләнин инкишафынын һәр бир мәрһәләсиндә өзүнәмәхсус мәишәт проблемләри мејдана чыхыр. Аилә һәјатынын диалектикасы беләдир.

Сосиологлар мүәјјән етмишләр ки, мүасир кәнчләр аиләнин мәишәт чәтинликләри һаггында ајдын тәсәввүрә малик дејилдирләр. Онларын бир чоху евләндикдә бир нечә ајдан сонра ушаглары олачағыны ағылларына белә кәтирмирләр. Онлар, раһат мәнзилләрдә јашамыш, ата-ана назы илә бөјүмүш бу оғланлар вә гызлар исә аилә һәјатынын илк илләриндә һәр һансы бир чәтинликлә растлашдыгда исә чашырлар, өзләрини итирирләр, һәтта, бә'зән бу чәтинликләрдән чанларыны гуртармаг үчүн... бошанырлар, өзләрини күлмәли (әслиндә исә фачиәли) вәзијјәтә салыр, чүрбәчүр бәһанәләрлә өзләринә һагг газандырмаға чалышырлар.

Аиләдә нәзәрә чарпан чәтинликләрин сәбәбләрини тәзә әрарвадларын өзләри мәнзил шәраитинин вә мадди кәлирин кифајәт гәдәр олмамасы илә изаһ едирләр. Лакин бу, һәгигәтән беләдир? Әксинә. Статистика көстәрир ки, бу күн кәнч аиләнин мәнзил шәраити дә, кәлири дә, әввәлки һәр һансы бир илләмүгајисәдә чох јахшыдыр. Валидејнләрин кәнч аиләјә гајғысы да артмышдыр. Әкәр вахтилә онлар өз аналыг вә аталыг борчларыны 10—12 вә даһа чох ушаг арасында бөлүшдүрүрдүләрсә, инди өзләринин мадди вә мә'нәви гајғыларыны 1, 2 вә ја 3 ушаға верирләр. Әлбәттә, биз бу сөзләрлә мәнзил шәраитинин дә, мадди кәлирин дә кәнч аилә үчүн әһәмијјәтини азалтмырыг вә азалда да билмәрик. Бунун анчаг башлыча сәбәб олмадығыны гејд етмәк истәјирик. Мәсәләнин икинчи тәрәфи дә вардыр: Бир күндә, ахы, һеч кәс ев-ешик саһиби олмур. Ев-ешик гурмаг үчүн нечә-нечә ил, сәбир вә тәмкин, ағыл, евдарлыг һикмәти вә әмәксеварлик лазымдыр. Бу күн, тутаг ки, Бакыда јахшы мәнзилләри олан адамларын бир чоху вахтилә, техники пешә мәктәбләриндә охујанда, завод вә фабрикләрдә тәзә ишә дүзәләндә, тәләбә вә аспирант оланда јатагханаларда, кирајә тутулмуш евләрдә јашамышлар, лакин һеч вахт јерли-јерсиз шикајәт етмәмишләр, өз һәјат јолдашлары илә әл-әлә вериб чәтинликләри арадан галдырмыш, көрпә ушаглар бөјүтмүшләр.

Бәс, кәнч аиләләрдә гаршыја чыхан чәтинликләрин һәтта бә'зән һәлл олунмаз проблемә чеврилмәсини нә илә изаһ етмәк олар? Бу мәсәләләри арашдыранда башга бир сәбәб—кәнчләрин аилә һәјатына һазырлығындакы нөгсанлар өн плана кечир.

Гызларын вә оғланларын аилә һәјатына һазырлыг сәвијјәси мәишәт саһәсиндә хүсусилә ајдын шәкилдә өзүнү көстәрир. Ишыг сөнүб, кәнч буну дүзәлдә билмир. Үтү хараб олуб, тә'мир едә билмир. Тәзә кәлин ади шорба биширмәји бачармыр. Онун зәрури, евдарлыг вәрдиш вә бачарыгларына малик олмамасы, кулинарија сәриштәсинә вахтында јијәләнмәмәси, јахуд бир сыра һалларда әлиндән һәр шеј кәлсә дә, хөрәк биширмәк, палтар јумаг истәмәмәси кәнч аиләдә мүхтәлиф чәтинликләрин әмәлә кәлмәси үчүн шәраит јарадыр. Тәзә кәлинләрин бир чохунун аилә гурандан сонра да ата евиндән «әл чәкмәмәси» мәһз бунунла изаһ олунмалыдыр.

Әслиндә аиләнин мәишәт мәсәләләри кәнҹ әр-арвад үчүн имтаһандыр, онларын јеткинлијини мүәјјән етмәк үчүн ән јахшы мәһәк дашыдыр. Кәнҹ әр-арвадларын чоху нә гәдәр тәәҹҹүблү олса да, бу имтаһанлардан, сынагдан чыха билмир.

Кәнҹ әрләрин ев ишләри һаггындакы тәсәввүрләри чох вахт ән'әнәви характер дашыјыр. Онлар ушаг јашларындан өјрәширләр ки, аилә гајғыларынын әсас чәтинлији гадынын үзәринә дүшмәлидир. Мүасир аиләләрдә дә биз бу мәнзәрәјә кениш тәсадүф едирик.

Психологлар мараглы бир експеримент апармышлар. Бөјүк мәктәбәгәдәр јашлы ушаглара ики планшет (тахта лөвһә) вә мүхтәлиф шәкилләр вермишләр. Планшетин бирини ананын, о бирисини исә атанын планшети адландырмышлар. Шәкилләрдә исә мүхтәлиф әшјалар тәсвир едилирди. Онларын бир гисминдә анчаг киши вә ја гадынлар үчүн нәзәрдә тутулан шејләр (гадын кофтасы, пудра, киши көјнәји вә с.) бир гисминдә исә һәр ики ҹинсин ишләдә биләҹәји әшјалар (телевизор, китаб, гәзет, хизәк, конки, јумшаг диван, палтарјујан машын, тозсоран, сүпүркә, чәкич вә мых) тәсвир олунмушдур. Експериментин шәрти belә иди: ушаглар шәкилләрә бир-бир бахыр, анаја ујғун кәләнләри «ананын планшетинә», атаја ујғун кәләнләри исә «атанын планшетинә» јапышдырмалы идиләр.

Ушаглар тапшырығы јеринә јетирәндә гәрибә бир мәнзәрә алынды: анчаг кишиләр вә ја гадынлар үчүн нәзәрдә тутулан шејләри бир-бириндән дәгиг фәрдиләшдирдиләр, онлары ана вә аталар арасында сәһвә јол вермәдән бөлүшдүрдүләр. Иkinҹи гисим шәкилләрә кәлдикдә исә... ушаглар онлары ашағыдакы кими ики јерә ајырдылар: мәишәт әшјаларыны (палтарјујан машын, тозсоран, сүпүркә, чәкич вә мыхлары) бир гајда олараг аналара, истираһәт үчүн нәзәрдә тутулан әшјалары (телевизор, китаблар, гәзет, хизәк, конки, јумшаг диван вә с.) исә анчаг аталара вердиләр.

Мараглы суаллар мејдана чыхырды: ушаглар нә үчүн телевизору вә ја китабы аталара, мых вә чәкичи исә аналара верирләр? Бәлкә онлар аиләдә киши вә гадын ролларыны фәргләндирә билмирләр? Әшјалардан онларын нечә истифадә етдијини мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкирләр?

Бу суаллары ајдынлашдырмаг үчүн експериментин шәртини дәјишдиләр. Ана вә атаны ушаглара јахшы таныш олан нағыл сурәтләри илә әвәз етдиләр: ушаглар бу заман әшјалары киши вә гадын нағыл сурәтләри арасында даһа дәгиг бөлдүләр. Онлар, мәсәлән, јумшаг диваны гадына, чәкичи исә киши образына вердиләр. Експериментин икинҹи варианты көстәрди ки, мүасир ушаглар ән'әнәви киши вә гадын ролларына фәалијјәт саһәси һаггында кифајәт гәдәр ајдын тәсәввүрә маликдирләр. Әкәр беләдирсә, бәс, онда ушаглар експериментин биринчи се-

ријасында нә үчүн јумшаг диваны атаја, чәкич вә мыхы исә анаја вердиләр?

Суалы ајдынлашдырмаг үчүн аилә мәишәтинә ушагларын көзү илә бахмаг кифајәтдир. «Ашыг көрдүјүнү чағырар»,—дејирләр. Ушаглар аиләдә, о чүмләдән, мәишәт саһәсиндә валидејнләрин реал давраныш формаларыны, мүнасибәт типини ајдын мәнимсәјир, өзләрини аилә мөвзусунда чәкдикләри шәкилләрдә, ојнадыглары ојунларда әкс етдирирләр.

Сосиал-психоложи тәдгигатлар көстәрир ки, кәнч әр-арвад арасындакы наразылығын әсас сәбәбләриндән бири ев әмәјинин бөлкүсү илә бағлыдыр. Нә гәдәр гәрибә олса да, мәишәт гајғыларынын бөјүк әксәријјәти әввәлләр олдуғу кими инди дә гадынларын өһдәсинә дүшүр.

Кечмиш заманларда, ингилабдан әввәл, гадын бир гајда олараг, ичтимаи истеһсалатда ишләмирди. Аиләни киши доландырырды. Халг арасында кишини евин «чөрәк ағачы» адландырырдылар. О, «бир гарын чөрәк» газанмаг үчүн сәһәрдән ахшамачан мин чүр әзијјәтә гатлашырды .Евин бүтүн ишләри гадынын өһдәсинә дүшүрдү. Бу мә'нада евдә аз гала һәр шеј «гадын иши», «гадын вәзифәси» һесаб олунурду.

Инди әввәлки дөврләрдән фәргли олараг, гадынлар да ичтимаи истеһсалын мүхтәлиф саһәләринин фәал иштиракчыларыдыр. Һалбуки, бә'зи аиләләрдә онун вәзифәләри дәјишмәмишдир. Мәишәт мәсәләләринин һәлли јенә дә гадынын өһдәсинә дүшүр. Бу исә ишләјән гадынын ардычыл сурәтдә јүкләнмәси илә нәтичәләнир. Гадынын ишлә јүкләнмәси онун јахшы истираһәт, ушагларын тәрбијәси вә пешә инкишафы үчүн вахтыны хејли мәһдудлашдырыр, физики вә психи јорғунлуғуна сәбәб олур. Бу исә аиләдә психоложи иглими писләшдирир, мүнагишә вә ихтилаф үчүн зәмин һазырлајыр.

Демографијада гадын әмәјинин бу хүсусијјәтини нәзәрә алараг «икигат мәшғулијјәт» термининдән истифадә едирләр. «Икигат...» ифадәсинә диггәт јетирин.

Гадын наһар столу илә мәтбәх арасында нечә километр јол гәт едир?

Суал илк бахышда тәәччүблү көрүнүр? Соруша биләрсиниз: Километр нијә? Бурада километр јох, метр термининдән истифадә олунмалыдыр. Она көрә дә суалы белә ифадә етмәк даһа дүзкүн оларды: Гадын наһар столу илә мәтбәх арасында нечә метр мәсафә гәт едир? Суалын белә ифадәси дә сәһвдир. Бурада сөһбәт һеч дә сөзүн һәрфи мә'насында мәсафә анлајышындан кетмир. Кәлин, сосиоложи вә демографик тәдгигатлара мүрачиәт едәк.

Сосиологлар Бакы кими ири сәнаје шәһәриндә, фәһлә аиләсиндә гадынын әмәјинин һәчмини өјрәнмишләр. Мә'лум олмушдур ки, бир һәфтә әрзиндә ев ишләринә субај гадынлар 10 саат 30 дәгигә, ушагсыз гадынлар 25 саат 50 дәгигә, кичик ушаглары

олан гадынлар исә 35 саат 45 дәгигә (кәнд јериндә исә 45—55 саат) вахт сәрф едирләр.

Көрүндүјү кими, ушаглы гадынларын үзәринә икигат јүк дүшүр. Онлар һәфтәдә 40 саат истеһсалатда, 36 саат евдә мәшғул олурлар. Бу, о демәкдир ки, онун ади иш күнү (ишдә вә евдә) он үч саат чәкир. О, истираһәт күнләрини дә чох вахт ев ишләринә сәрф едир. Демографлар «икигат мәшғулијјәт» терминини дә бу мә'нада ишләдирләр.

Бәс кишиләрин ишләри нечәдир?

Ушагсыз кәнч аиләләрдә киши ев ишләринә һәфтәдә 8 саат 35 дәгигә, кичик ушагларын атасы 13 саат 25 дәгигә вахт сәрф едир. Беләликлә, гадындан фәргли олараг кишинин һәфтәдә 22 саат асудә вахты галыр. Арвад бир дәст палтар јујанда киши стадионларда «азаркешлик» едир, јахуд телевизорда футбола бахыр, евдә отуруб гајғысыз сурәтдә гәзет охујур, һәтта арвадыны «јемәји вахтында һазырламадығы», «чајы дәмләмәдији» үчүн тәгсирләндирир. Һалбуки, гадынын асудә вахты гәтијјән чатышмыр. Тәсадүфи дејилдир ки, мәишәт мәсәләләри гадынлар үчүн бу күн хүсуси актуаллыг кәсб едир.

«Гадынын вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн нә етмәк лазымдыр?»—суалына гадынларын тәхминән 70 фаизи belə чаваб вермишдир: «Мәишәт машынларынын, онлары кирајәјә верән мәнтәгәләрин сајыны артырмаг лазымдыр».

Гадынларын тәхминән 30%-и гејд етмишдир ки, чамашырханаларын, ашханаларын сајыны артырмаг, јарымфабрикат вә чәкилиб габлашдырылмыш мәһсуллар сатышыны кенишләндирмәк лазымдыр. Гадынларын 25%-и вәзифәләрин аилә үзвләри арасында дүзкүн бөлүшдүрүлмәсинин әһәмијјәтини хүсуси гејд етмишләр.

Бир чәһәтә дә диггәт јетирәк: Ахы, бу рәгәмләр орта рәгәмләрдир. Елә аиләләр вар ки, орада ев ишләри киши илә гадын арасында бу вә ја дикәр дәрәчәдә бәрабәр сурәтдә бөлүшдүрүлүр. Елә аиләләр дә вар ки, киши гадына тамамилә көмәк етмир.

Беләликлә, киши евдә, аиләдә өз иш јүкүнү хејли јүнкүлләшдирмишдир. Бунун нәтичәсиндә онун иши асан вә раһатдырмы? Әлбәттә, јох. Аз зәһмәт чәкәнин нүфузу да аз олур. Узагкөрән әрләр өзләри үчүн фајдалы мәшғәлә ахтарырлар, «бурнунун учуну» көрмәјән кишиләр исә бекарчылығына һагг газандырмаг үчүн бәһанә кәзирләр. Онлар, буну, һәр шејдән әввәл, ән'әнә илә бағлајырлар. Ев иши һәмишә гадынын гисмәти олуб, ким ки, ев иши көрүр о, өз арвадынын «гулуна» чеврилир.

Кәнч вә јүксәк тәһсилли бир чох кишиләр һәлә дә белә көһнә тәсәввүрләрә әсасланырлар ки, ев ишләри јалныз гадына мәхсусдур .Әр-арвадын мәишәт вәзифәләри һаггындакы бу тәсәввүрләрин јашамасы узун әсрләр боју һөкм сүрмүш ән'әнәләрлә бағлыдыр. Бу ән'әнәләрин сахланмасында јашлы нәсл хүсусилә

фәал рол ојнајыр. Оғланын ата вә анасы чох вахт онун ев ишләриндә өз һәјат јолдашына көмәк етмәсинә ришхәндлә јанашыр. Бир чох һалда гоншулар «ушаг јатырдан», «дөшәмә силән» кишиләри әлә салыр, онлары «арвадағыз» адландырырлар...

Әкәр биз мәсәләјә тарихи бахымдан јанашсаг, асанлыгла көрә биләрик ки, бизим шәраитимиздә әр-арвадын мәишәт вәзифәләринин бәрабәр олмамасы—кечмишин зәрәрли галығыдыр. Белә һалларын горунуб сахланылмасы үчүн ән'әнәләрдән башга һеч бир објектив әсас јохдур.

Гадынын чәмијјәтдә вә истеһсалат саһәсиндә јүксәк мөвге әлдә етдији бир шәраитдә, белә һаллар тәәччүблү көрүнмүрмү? Ајдын мәсәләдир ки, тәһсилли-ихтисаслы мүасир кәнч гадын аиләдә јаранан бу вәзијјәтлә барыша билмир. Тамамилә тәбии һалдыр ки, гадынлар кишиләрин «әлләрини ағдан гараја вурмамаларына» үрәк ағрысы илә дөзүрләр.

Кәнч аиләләрин өјрәнилмәсинә һәср олунмуш тәдгигатларын бириндә белә бир суал да вардыр: «Аилә вәзифәләринин бөлүнмәси илә әлагәдар олараг сизин аранызда ихтилаф, сөз-сөһбәт баш верирми? Сиз онлары нечә һәлл едирсиниз?»

Сән демә, аиләдә әсас ихтилафлар чох вахт мәһз бу зәминдә баш верир. Бә'зи һалларда арвад кишини мәчбур едир ки, ев ишләринә көмәк етсин, ушаға бахсын, ону ушаг бағчасына апарсын. Бә'зән күсүрләр, барышырлар, бир мүддәт һәтта ајрылырлар, киши инадындан дөнмәдикдә артыг бошанырлар. Бир чох һалларда исә арвад өз талеји илә разылашыр, «ушагларын хатиринә һәр шејә дөзүр». Лакин өмрү бoју һәјатындан наразы олур. Бу наразылыг исә евдә истәр-истәмәз сојуг бахышлар, көнүлсүз рәфтар вә үнсијјәт јарадыр. Бә'зән исә киши инсафа кәлир, һәрдәнбир ев ишләриндә арвада көмәк едир.

Аилә ситуасијалары мүхтәлифдир. Онлары бир нечә мисаллa әһатә етмәк әслиндә мүмкүн дејилдир. Лакин бу күн аилә һәјатында һеч кәсин шүбһә етмәдији бир һәгигәт вардыр: Гадын да киши кими ишләјир, чох вахт да истеһсалатда даһа јүксәк мөвге тутур вә тәбии ки, јахшы мааш алыр.

Халг тәсәррүфатында чалышан 10 мүтәхәссисдән 6-сы гадын, 4-ү кишидир. Бир чох аиләләрдә гадынын тәһсил сәвијјәси кишинин тәһсил сәвијјәсиндән јүксәкдир. Ишләјән гадынларын 70%-дән чоху өз әрләриндән аз мааш алмырлар. Буна көрә дә бу күн «Киши ев ишләриндә гадына көмәк етмәлидирми?»—суалы артыг мә'насыз көрүнүр.

Сосиологларын образлы шәкилдә дедији кими, мүасир гадынлар «ики» јол ајрычындадырлар» Гадын үчүн садәчә олараг алим олмаг, ичтимаи ишдә вә истеһсал саһәсиндә фәал иштирак етмәк кифајәт дејилдир. Онлар үчүн аналыг һисси, очаг шәраити әзиздир. Лакин бунунла белә мүасир гадынлар садәчә олараг «ев гуллугчусу» олмаг да истәмирләр. Гадынлар нәинки истеһсалатда, һәм дә мәишәтдә кишиләрлә там бәрабәрлијә

сə'ј көстəрирлəр. Ев ишлəринин јарысы сəнин, јарысы мəним— онларын мөвгеји белəдир.

Аилəнин һəр бир үзвүнүн реал имканларыны нəзəрə алмаг шəртилə ев тəсəррүфаты саһəсиндə вəзифəлəрин бəрабəр бөлүшдүрүлмəси аилə һəјатынын ганунудур. Бу, биринчи нөвбəдə кишилəрə аиддир. Онлар нəинки аилəнин күндəлик мəишəт әмəјиндə јахындан иштирак етмəли, һəм дə ушаглара бу саһəдə дə нүмунə олмалыдырлар.

Узагкөрəн өз аилə борчуну дүзкүн баша дүшəн ағыллы вə һəссас кишилəр һəмишə ев ишлəриндə гадынлара көмəк көстəрирлəр. Исте'дадлы шаир М. Мүшфигин һəјат јолдашы Д. Ахундзадə «Мүшфигли күнлəрим» китабында јазыр: «Мүшфиг һəр күн ишдəн кəлəндəн сонра мəнə ев ишлəриндə көмəк едəрди. Буна анам өз наразылығыны билдирди.

—Дилбəр,—деди—Мүшфиг бүтүн күнү ишдə олур. Јəгин ки, ишдə јорулур. Она евдə анчаг динчəлмəк лазымдыр. Онун евдə дə ишлəмəсинə сəн нечə разы олурсан?

Анамын бу сөзүнə мəндəн габаг Мүшфиг чаваб верди:

—Аначан, билирəм, сиз бу сөзлəри мəни чох истəдијиниз үчүн дејирсиниз. Анчаг ев иши илə мəшғул олмағы мəн өзүм истəјирəм. Чүнки ишдə бүтүн күнү зеһни ишлə мəшғул олурам. Ахы инсана физики әмəк дə лазымдыр. Дејирлəр физики әмəк бејнин кимнастикасыдыр».

Биз бу күн белə һаллара даһа чох раст кəлирик. Кишилəр артыг баша дүшүрлəр ки, ев ишлəриндə гадына көмəк етмəк лазымдыр. Сосиоложи тəдгигатлар да буну сүбута јетирир.

Мүəјјəн едилмишдир ки, əввəлки иллəрдəн фəргли олараг ев вəзифəлəринин киши илə гадын арасында, əсасəн, бəрабəр бөлүндүјү аилəлəрə даһа чох тəсадүф олунур. Суаллара чаваб верəн гадынларын 28,9%-и сон заманлар кишилəрин ев ишлəриндə даһа јахындан иштирак етдијини көстəрмишдир. Бу кəнч аилəлəр үчүн хүсусилə сəчијјəвидир. Белə аилəлəрдəн данышанда ики чəһəт даһа чох нəзəрə чарпыр. Әр-арвадын јашы 24—35-дəн артыг дејил, əн азы орта тəһсиллəри вардыр.

Кишилəр əн чох һансы ишлəрдə гадынлара көмəк едирлəр? Анкет сорғусу нəтичəсиндə мүəјјəн олунмушдур ки, аилə шəраитиндə палтарын јујулмасы, хөрəјин биширилмəси илə əсасəн, гадынлар мəшғулдур. Кишилəр евин тə'мириндə, базарлыг ишлəриндə, һəјəтјаны саһəдə, биткилəрə гуллуг көстəрмəкдə даһа чох иштирак едирлəр. Онларын хејли гисми дөшəмəнин тəмизлəнмəсиндə, чиркли палтарларын чамашырханаја верилмəсиндə вə с. өз әмəклəрини әсиркəмирлəр. Сон заманлар ушагларын тəрбијəсиндə дə кишилəрин ролу артмышдыр. Онларын 17,2%-и валидејн ичласларына тез-тез кедир. 18,8% ушаглара дəрс һазырламагда вə с. көмəк едир.

Сосиоложи тəдгигатлара көрə, евдə вəзифəлəрин бəрабəр бөлүндүјү аилəлəр 20—25%-дир. Лакин бир сыра аилəлəрдə ев вəзифəлəринин чохуну бə'зəн гадын, бə'зəн дə киши јеринə јетирир. Бу заман онлар бир-бирини дүзкүн баша дүшүр, бир-биринə һөрмəт вə гајғы илə јанашыр, аилəнин үмуми мəнафејини нəзəрə алырлар. Белə һалда ев вəзифəлəринин гисмəн сə-

мәрәли бөлүнмәсиндән данышмаг олар. Үмумиjjәтлә, көтүрсәк аиләләрин тәхминән 65%-дә ев вәзифәләринин нисбәтән сәмәрәли бөлүндүjү мүәjjән едилмишдир.

Бу рәгәмләрлә таныш оларкән бир чәһәт диггәти дәрһал чәлб едир. Кишиләрин 35%-и ев ишләриндә аиләjә лазыми көмәклик көстәрә билмир. Бу нә илә әлагәдардыр? Суал өзлүjүндә чох мараглыдыр вә ону мүхтәлиф истигамәтләрдә тәһлил етмәк мүмкүндүр. Биз jалныз бир әсас чәһәтә диггәти jөнәлтмәк истәjирик: Кишиләрин чоху бүтүн ев ишләриндә гадынлара көмәк етмәк үчүн зәрури бачарыг вә вәрдишләрә малик олмалыдырлар. Бә'зи кишиләр гадынсыз бир күн белә кечинә билмирләр. Белә ки, ади хөрәjи биширәндә әлини jандырыр. Палтар jуjа билмир вә с.

Бүтүн бунлар бизи истәр-истәмәз оғлан ушагларынын тәрбиjәси һаггында дүшүнмәjә вадар едир.

Һеч узаға кетмәjәк. «Әлләрини ағдан гараjа вурмадығы үчүн» әрләриндән наразы олан гадынларын оғланлары нечә тәрбиjә етмәләринә фикир верәк .Онлар оғлан ушагларыны киши һаггындакы көһнә еталонлара әсасән тәрбиjә едир, тез-тез деjирләр: «jахшы арвад әрини дөшәмә силмәjә гоjмаз», «Белә дә киши олар? Арвад кими ушаг сахлаjыр». Бунлар һәjат дәрсләридир. Биз онларын мә'насы һаггында чидди дүшүнмәлиjик. Сабаһкы киши вә гадынлар мәһз бу күн тәрбиjә олунурлар. Кәләчәк аиләләрин әмин-аманлығынын, хошбәхтлиjинин әсаслары мәһз ушаглыг jашларында гоjулур. Сизин өзүнүз дә бунун мә'насыны дүзкүн баша дүшмәли, мәишәт гаjғыларына jениjетмәлик jашындан алышмалы, евдарлыг бачарыг вә вәрдишләринә jиjәләнмәлисиниз.

Аилә хошбәхтлиjинин сирләриндән бири мәһз бундан ибарәтдир.

Шүбһәсиз ки, бүтүн башга саһәләрдә олдуғу кими, ев ишләринин, вәзифәләринин бөлүшдүрүлмәсиндә дә өлчүнү көзләмәк лазымдыр. Киши арвады илә мәсләһәтләширсә, онун сөзүнә бахырса, гадын исә кишини өз ирадәсинин мүт'и ичрачысы вәзиjjәтинә салмаjыб онун е'тибарыны лаjигинчә гиjмәтләндирир вә ондан суи-истифадә етмирсә, бурада һеч бир еjибли чәһәт jохдур. Хүсуси гадын сәриштәси тәләб едән ишләри кишинин, киши сәриштәси тәләб едән ишләри гадынын көрмәси гәрибә олмаздымы? Көркәмли совет демографы Б. Урланис гадынлара мүрачиәтлә деjирди: «Кишиләри горуjун!».

Кишини горумаг, онун кишилик һеjсиjjәтинә һөрмәт етмәк зәруридир. Лакин биз һәjатда бир чох һалларда бунун әксини көрүрүк.

Jазычы—драматург *Алтаj Мәммәдовун «Кишиләр»* комедиjасында Ағабачы габ-гачаг jуjа-jуjа һәjатә чыхыр, евдә ишләркән jахасына бағладығы өнлүклә гоншуjа кедир. Адама елә кәлир ки, артыг онун сәси дә дәjишилиб, jериши дә арвад jеришинә охшаjыр. Һамыдан әввәл буну гаjынанасы һисс етмишди .О, ба-

ша дүшүрдү ки, Ағабачы өзүнүн бу һәрәкәтләри илә һәјат јолдашыны да «ел ичиндә һөрмәтдән салыр».

Әлбәттә, ағыллы гадын, аилә һәјатынын мә'насыны лап әввәлдән дүзкүн баша дүшән, өз хошбәхтлијини әринин вә ушагларынын хошбәхтлијиндә көрән һәјат јолдашы аиләдә вәзифә бөлкүсүнү белә «ади» шәкилдә баша дүшмәмәлидир. О, әввәлдән кишинин һејсијјәтинә һөрмәтлә јанашыр, ону гадынын асанлыгла вә даһа јахшы көрәчәји ишләри көрмәјә вадар етмир.

Мүасир аиләнин мәишәт мәсәләләриндә киши бир иштиракчыја чеврилир, өз һәјат јолдашына бүтүн ишләрдә чан-башла көмәк едир. Аиләнин мәишәт проблемләринин һәлли онларын биркә ишини, биркә фәалијјәтини нәзәрдә тутур. «Тәк әлдән сәс чыхмаз»—дејибләр.

А. С. Макаренконун фикринчә, әмәк сә'јиндә инсан јалныз иш көрмәк үчүн тәрбијә олунмур, ејни заманда, јахшы бир јолдаш кими, јә'ни онда башга адамлара дүзкүн мүнасибәт тәрбијә олунур .Бу, мә'нәви һазырлыгдыр. Аддымбашы ишдән јахасыны гургармаға чалышан, башгаларынын нечә ишләмәсинә сојугганлыгла бахан, онларын әмәјиндән истифадә едән адам, совет чәмијјәтиндә мә'нәви чәһәтдән позғун вә әхлагсыздыр. Јалныз биркә әмәк сә'ји, коллектив ичәрисиндә ишләмәк, бир-биринә әмәк јардымы көстәрмәк вә даима гаршылыглы әмәк асылылығында олмаг инсанлар арасында бир-биринә дүзкүн мүнасибәт тәрбијә едә билир. Бу дүзкүн мүнасибәт ондан ибарәт дејилдир ки, һәмин адам башгасындан да ејни шејләри тәләб едир вә өз јанында мүфтәхор адамын јашамасына дөзмәк истәмир. Јалныз коллектив әмәкдә иштирак етмәклә, инсан һәр бир зәһмәткеши, өз доғма вә јахын адамы кими севир, онунла дост олур, әмәкдән бојун гачыран адамлара, тәнбәлләрә нифрәт бәсләмәји өјрәнир.

Аиләдә дә беләдир. Мәишәт әмәји нәинки аилә һәјатынын зәрури саһәсидир, һәм дә әр вә арвадын бир-биринә һөрмәт, диггәт вә гајғы көстәрмәсинин ән јахшы васитәсидир .Ев әмәјинин, мәишәт вәзифәләринин мә'нәви мә'насы да бундан ибарәтдир.

Әкәр тәзә бәј вә кәлин мәишәт әмәјинә һазыр дејилсә, о, нормал аилә һәјаты гурмаг үчүн өзүнү тәрбијә етмәлидир, валидејнләринин вә һәјат јолдашынын көмәјилә зәрури мәишәт әмәји вәрдишләринә јијәләнмәлидир. Хошбәхт јашамаг үчүн бу нәинки лазымдыр, һәм дә зәруридир, вачибдир.

Ушагларын әмәк тәрбијәсинин әһәмијјәтини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Аиләнин мәишәт әмәји бу саһәдә ән јахшы «мәктәбдир». Ушаглар бөјүдүкчә аиләнин мәишәт әмәјинә чәлб етмәк, онларын бу јолла анасынын әмәјини јүнкүлләшдирдикләрини баша салмаг лазымдыр. Онлардан һәр биринин евдә даими вәзифәси олмалыдыр. Ата вә ананын аиләнин мәишәт мәсәләләриндә көнүллү әмәкдашлығы, гаршылыглы көмәји ушаглар үчүн бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир. Ушагларда әмә-

јә мәһәббәт тәрбијә етмәк—онлары һәјата һазырламаг демәкдир.

Биз елми-техники тәрәгги дөврүндә јашајырыг. Әр вә арвад әмәк мәдәнијјәтинә чидди әмәл етмәли, ушагдара да ону ашыламалыдыр. Мәишәт чиһазларындан (газ пилтәләри, палтарјујан машынлар, ширәчәкәнләр, сојудучу, електрик әтчәкән машын вә с.) вә хидмәтиндән кениш истифадә етмәк, мәишәт әмәјини сәмәрәләшдирмәк лазымдыр.

6. АИЛӘНИН БҮДЧӘСИ.

Бизим нағылларымызда, мәзәли әһвалат вә рәвајәтләримиздә гадын образларына раст кәлирик. Ел-оба мәчлисләриндә евдән-ешикдән сөһбәт дүшәндә «гәнаәтчил», «дар күнүнү гаралајан», «јығымчыл», гадынларла јанашы, «кефчил», «јејибдағыдан», «ушаглары анламајан» гадынлар һаггында да аз данышмырлар. Халг биринчи тип гадынлары һәмишә јүксәк гијмәтләндирмиш, онлардан данышаркән «кишини арвад киши едәр» демишләр. Икинчи гадынлары исә писләмишләр, онларын әрләринин талејинә, бахтына ачымышлар.

Тој адәтләримиз дә бу бахымдан нә гәдәр ибрәтамиздир. «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетинин материаллары әсасында онлардан бә'зиләри илә таныш олаг.

Нишан-тој мәрасимләринә кими валидејнләр, гоһум-әгрәба һәм оғланы, һәм дә гызы сынагдан кечирәрдиләр. Елчиләр гызын сәлигәли олуб-олмадығыны өјрәнмәк истәдикдә хәлвәтчә дөшәмәјә чөрәк гырынтылары атардылар. Әкәр гыз онлары көрүб јығышдырса, демәли, ондан сәлигәли ев саһибәси олачаг, јох әкәр онлары ајаглајыб кечсә, һәмин гыз кедән евдә бәрәкәт олмаз,—дејиб елчиләр һәмин гапыдан ајагларыны кәсәрдиләр.

Елә оғланы да гыз евинин адамлары бәркә-боша чәкәр, хасијјәтини, мәрдлијини ,гоһумчанлы олуб-олмамасыны өјрәнмәјә чалышардылар. Белә сынаглар бәјлә-кәлини тојдан сонра да көзләјәрди.

Дејирләр, күнләрин бир күнүндә тәзә кәлинин јанына бир гоча кәлир. Гоча кәлини сөһбәтә тутур, ордан-бурдан данышыр, сонра исә пәнчәрәдәки лампаны көстәриб сорушур:

—Гызым лампан һис еләмир ки?

—Јох, әми.

—Һисли лампаны евдә сахламазлар һа...

—Һисә көрә лампаны атмазлар ки, һиси тәмизләјәрләр дә,—дејә кәлин садәлөвһлүклә чаваб верир. Гоча исә һеч нә демәјиб отагдан чыхыр. Бајырда кәлинин гајынанасына дејир:

—Бу кәлин евинизин дирәји олачаг.

Сән демә гочаны кәлини сынамаға көндәрибләрмиш. Лампа да бәһанә имиш, мүдрик гочанын әсл мәтләби кәлинин гәнаәтчил олуб-олмадығыны јохламаг имиш...

«Бәрәкәтли ев», «евин дирәји» ифадәләринә диггәт јетирин. Инсанлар нә үчүн кәнчләр аилә гуранда бу мәсәләләрә фикир верир, гызын вә ја кәлинин гәнаәтчил олуб-олмамасы һаггында дүшүнүрләр? Аилә һәјатынын чох мүһүм бир саһәси—игти-

сади тәрәфи вардыр. Ана, ата вә ушагларын әмин-аманлығы, мадди вә мә'нәви тәләбатларыны тә'мин олунмасы, сағламлығы вә с. аиләнин бүдчәси илә билаваситә бағлыдыр. Аиләдә пулун азлығы да, чохлуғу да онун үчүн өзүнәмәхсус мә'нәви имтаһана чеврилир. Чох вахт аиләдә сөз-сөһбәт, ихтилаф, мүнагишә бу зәминдә өз-өзүнә әмәлә кәлир, психоложи иглим истәр-истәмәз позулур. Мәһз буна көрә дә аилә һәјатынын илк анларындан онун бүдчәси мәсәләләринә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Бүдчә—budget инкилис сөзүдүр, һәрфи мә'насы чанта демәкдир. Дилимиздә мүхтәлиф мә'наларда (дөвләт бүдчәси, вахт бүдчәси вә с.) ишләнир.

Аиләнин бүдчәси дедикдә, аиләнин кәлири (мәдахили) вә хәрчләринин (мәхаричинин) мүәјјән вахт үчүн планлашдырылмасы нәзәрдә тутулур.

Аиләнин бүдчәсинин әсасыны ата вә ананын, еләчә дә аиләнин башга үзвләринин әмәк һаггы вә әлавә кәлири (пул мүкафатлары, шәхси јардымчы тәсәррүфатдан көтүрүлән кәлир вә с.) тәшкил едир.

Бир чәһәтә хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр: аилә бүдчәсинин формалашмасында имкан дахилиндә аиләнин бүтүн үзвләри иштирак етмәлидир. Бә'зән аиләни әслиндә бир нәфәр, дејәк ки, ата доландырыр, бөјүк оғлу исә өз маашыны евә вермир, истәдији кими хәрчләјир. Бу исә үмуми бүдчәјә хәләл кәтирир. Анчаг нәзәрә алмаг лазымдыр ки ,аилә бүдчәси һаггында һамынын гајғы көстәрмәси тәкчә мадди әһәмијјәтә малик дејилдир. Бу, аиләни мөһкәмләдир, аилә үзвләри арасында үмуми мәнафе бирлији јарадыр, онларын мәс'улијјәтини артырыр.

Өлкәмиздә дөвләт ичтимаи истеһлак фондлары һесабына аиләләрә кениш мигјасда мадди јардым көстәрилир. Ичтимаи истеһлак фондунун көмәји илә әһалинин пулсуз тәһсили вә ихтисасыны артырмасы, пулсуз тибби јардым, һамиләлијә вә доғума көрә мүавинәтләр, пенсија, тәһсил аланлара тәгаүд верилмәси, нөвбәти мә'зунијјәтин өдәнилмәси, санаторија вә истираһәт евләринә күзәштли путјовкалар верилмәси, мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә ушагларын сахланылмасы вә с. тә'мин едилир.

«1986—1990-чы илләрдә вә 2000-чи иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә сосиал инкишафынын әсас истигамәтләри»ндә көстәрилдији кими, ичтимаи истеһлак фондларынын 20—30 фаиз артырылмасы, сосиал вә игтисади вәзифәләрин јеринә јетирилмәси үчүн бу фондлардан сәмәрәли истифадә олунмасы нәзәрдә тутулур.

Мүәјјән дөврләрдә әр вә ја арвадын иш јеринин, пешәсинин дәјишдирилмәси илә, тәһсиллә әлагәдар онларын әмәк һаггында да дәјишикликләр әмәлә кәлир.

Бир чәһәт дә мүмкүндүр. Аиләнин тәркиби, ушагларын мигдары, онларын јашы вә чинси, һәтта евдә хәстәнин олуб-олмамасыны нәзәрә алмадан аиләнин кәлири һаггында үмуми шә-

килдә данышмаг бир тәрәфли оларды. Аиләдә ишләјәнләрин вә һимајәдә јашајанларын (ушаглар, әлилләр вә с.) нисбәтинин мүхтәлифлији адамбашына дүшән кәлирә һәлледичи тә'сир көстәрир. Мәсәлән, бир аиләдә ана вә ата бирликдә 500 манат мааш алыр, лакин аилә чохушаглыдыр, дөрд гыз вә бир оғлан ушағы вардыр. Башга бир аиләдә ата 350 манат мааш алыр, лакин онун һимајәсиндә хәстә һәјат јолдашы вә бир оғлан ушағы вардыр. Ади һесаблама көстәрир ки, биринчи аиләдә онун һәр бир үзвүнә 70 манатдан чох, икинчидә тәхминән 120 манат дүшүр. Беләликлә, аиләнин тәркибиндән асылы олараг аз мааш алан ишчиләр чох мааш алан ишчиләрдән даһа јахшы тә'мин олуна биләр. Аиләнин хәрҹләри, онун кәлири илә билаваситә бағлыдыр. Аилә һәјатынын бу мүһүм саһәсинин өзүнәмәхсус гызыл гануну вардыр: Аиләнин хәрҹи онун кәлириндән аз олмалыдыр. Әкәр аиләнин хәрҹи онун кәлириндән чохдурса, аиләдә ҹидди мадди чәтинликләр јаранаҹагдыр. Ата вә ја ана кимдәнсә борҹ алмаға мәҹбур олаҹагдыр. Борҹ алмаг исә кимдәнсә асылылыг, кимдәнсә көзүкөлкәлилик демәкдир.

Биз аилә һәјаты илә таныш оларкән бу саһәдә ҹидди сәһвләрә тәсадүф едирик. Әр-арвадларын бир чоху «сабаһкы» күнү фикирләшмир, бәдхәрҹлик едир, нә көрдү алыр, күндә бир шеј кејинир, өзүнү гоһум-әграбаја сәхавәтли көстәрир, ајағыны, нечә дејәрләр, јорғанына көрә узатмыр, ондан-бундан борҹ алмаға бир нөв адәт едир.

Адамларын әксәријјәти һәлә кәнҹ јашларында баша дүшүрләр ки, бәдхәрҹликлә евдарлыг бир араја сығмыр. Лакин чох вахт онлар да бу мүһүм проблемләри дүзкүн һәлл едә билмирләр. Мәсәлән, бә'зи әр-арвадлар һардаса ушагларын јемәјинә гәнаәт едир, өз боғазына гыјмыр, үст-башына бахмыр, истираһәтә кетмир. Мотиви дә бу олур ки, куја «пул јығырлар».

Пул, гызыл, гијмәтли гаш-даш вә с. јығмаг инсанын ән күҹлү мәнфи еһтирасларындан биридир. Инди пулла алынмасы мүмкүн олан шејләрин артдығы бир шәраитдә бунунла мүбаризә апармаг Һаҹы Гаранын јашадығы дөврдән бәлкә дә гат-гат чәтиндир. Әлбәттә, аилә пул јығмалыдыр. Һәјатда һәр шеји габагҹадан нәзәрә алмаг мүмкүн олмур. Гаршыја хејир дә чыхыр, шәр дә. Бу заман аиләјә пул лазымдыр. Ағыллы ата вә ана белә һаллары һәмишә габагҹадан фикирләшмәлидир. Лакин пул ушагларын, ананын вә атанын сағламлығы вә истираһәти һесабына јығылмамалыдыр. Онлардан һәр һансы бири хәстәләнәндә беләләри өзүнүн күнаһкар олдуғуну баша дүшүр, пешман олур, анҹаг әли һеч нәјә чатмыр.

Бәс онда ата вә аналар нечә һәрәкәт етмәлидирләр? Аиләнин гызыл ганунуну нечә јеринә јетирмәлидир? Аиләнин игтисадијјаты мәсәләләри илә мәшғул олан мүтәхәссисләр кәнҹ әр вә арвадлара чох садә бир јол көстәрирләр. Онларын фикринҹә, аиләнин игтисади проблемләрини дүзкүн һәлл етмәк үчүн онун

бүдчәсини дүзкүн, елми мәсләһәти нәзәрә алмаг јолу илә планлашдырмаг лазымдыр.

Һәр бир аиләнин даими хәрчләри вардыр. Бураја ев кирајәси, јемәк, коммунал хидмәти, нәглијјат, тәсәррүфат хәрчләри дахилдир. Аиләнин «мәдәни фонду», чиб хәрчләри, телевизор, магнитофон, мебел, алмаг үчүн «пул фонду» вә с. аилә хәрчләри ичәрисиндә өзүнәмәхсус јер тутур. Аиләдә бу хәрчләрдән һәр бири габагчадан дәгиг мүәјјән олунмалыдыр.

Һал-һазырда аиләләр гида мәһсулларына даһа чох пул хәрчләјир. Бу, һәр шејдән әввәл, онунла бағлыдыр ки, бу күн гидаларын кејфијјәти көклү сурәтдә јахшылашмышдыр. Әввәлләр Азәрбајчанда чох јејилән чөрәк, хәмир, хөрәкләри кими учуз вә аз калоритли мәһсуллар инди нисбәтән аз ишләнилир. Расионумузда даһа баһалы вә калорили мәһсулларын (әт, балыг, јағ, гајмаг, јумурта, сүд, мејвә вә тәрәвәз мәһсуллары) мигдары артыр. ССРИ-дә 1969-чу илдә адамбашына 41 кг, 1979-чу илдә 58 кг әт, 1969-чу илдә 251 литр сүд, 1979-чу илдә 319 литр сүд, 1969-чу илдә 28 кг. мејвә—1979-чу илдә исә 38 кг. тәрәвәз вә с. ишләнмишдир. Бунунла јанашы чөрәк мә'мулатынын ишләнилмәси азалмышдыр: 1969-чу илдә 159 кг, 1979-чу илдә исә 119 кг картоф ишләнилмишдир. (Кејфијјәтли гидаја тәркибиндә лазыми мигдарда мүхтәлиф витаминләр, үзви туршулар, јағлар вә зүлал маддәләри олан мәһсуллар дахилдир).

Сон 15—20 илдә гидаланма саһәсиндә көклү дәјишикликләр әмәлә кәлсә дә, һәлә мүәјјән нөгсанлара да тәсадүф олунур. Јағ вә шәкәр һәддиндән чох ишләнир, тәрәвәз вә мејвә исә нисбәтән аз истифадә олунур. Бир чох аиләләрин гида расионунда әт, ағ чөрәк, гоғал, башга ун мә'мулаты вә с. нисбәтән тәзә көјәрти, сүд, балыг, аз јер тутур. Бә'зи валидејнләр ушагларын чохлу јемәсинә чалышыр. Ахшам, истираһәт вә бајрам күнләриндә дә аилә үзвләринин чохлу вә јағлы хөрәкләр јемәси дә һәкимләрин диггәтини чәлб етмишдир. Онлар һаглы олараг гејд едирләр ки, гидаланма саһәсиндәки нөгсанлар аилә үзвләринин сағламлығына чидди тә'сир көстәрир.

Инсанын гидаланмасы онун сағламлығына, иш габилијјәтинә вә өмрүнүн узанмасына тә'сир едән харичи мүһитин әсас амилләриндәндир.

Гидаланманын дүзкүн кетмәмәси, чатышмазлығы ушагларын ләнк бөјүмәсинә сәбәб олур, организмин мүхтәлиф хәстәликләрә давамлылығыны ашағы салыр. Дүзкүн гидаланма үчүн күндәлик расиона әт, балыг, сүд мә'мулаты, мејвә, тәрәвәз вә с. дахил едилмәлидир. Һәр күн ејни вахтда гидаланма чох вачибдир. Јашлы адам күндә 4 дәфә 4—5 саатдан бир гида гәбул етмәлидир.

Азәрбајчан халгы аилә үзвләринин сүфрә башына јығылыб чөрәк јемәсинә ади бир иш кими јанашмыр. Аиләдә һәр күн сүфрә ачыларкән бу саһәдә адәтә чеврилмиш гајдалара чидди сурәтдә әмәл олунур. Хөрәкләрин дадлы вә мүхтәлифлијинә, сүфрәнин көзәл вә сәлигәлилијинә хүсуси диггәт јетирилир. Халг чөрәји «бәрәкәт» адландырмыш, һәмишә чөрәјә анд ичмиш, она мә'нәви ме'јарларла јанашмыш («Чөрәк кәсмишик»,

«Чөрәји дизинин үстүндәдир», «Чөрәјә сәдагәтли адамдыр» вә с.), ушаглары чөрәјә һөрмәт руһунда тәрбијә етмишдир.

Аилә орта һесабла өзүнүн бүтүн кәлирләринин үчдә бириндән чохуну јемәјә сәрф едир. Сәнаје малларына да тәхминән бу гәдәр пул хәрчләнир. Сојудучу, телевизор, мебел дәсти, халча вә с. узун мүддәт ишләнән баһалы шејләрә бу күн һәр аиләдә раст кәлирик. Ајаггабы, палтар тез-тез дәјишдирилир, мүасир моделләрә даһа чох диггәт јетирилир. Ајын әввәлиндә бу хәрчләрин һәр бири үчүн мүвафиг мигдарда пул ајырмаг вә онлардан башга мәгсәдләр үчүн истифадә етмәмәк лазымдыр.

Аиләнин бүтүн хәрчләрини һәфтә, ај, күн вә ил чәрчивәсиндә планлашдырмаг мәсләһәтдир. Белә һалда, аиләнин һәјатында ајры-ајры дөврләрин хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг лазымдыр.

Аиләнин бүдчәсини аиләдә бирликдә мүзакирә етмәк мәсләһәтдир. Аилә һәјатынын илк күнләриндән башлајараг пулун хәрчләнмәси мәсәләләринә әр-арвадын ејни бахымдан јанашмасы зәруридир, јахшы кејинмәк, јохса турист кими мүхтәлиф өлкәләри кәзмәк, евә мебел алмаг, јохса автомобил алмаг јахшыдыр? Әввәлчә кимин үчүн палто алмаг лазымдыр? Нә алмаг, нә заман вә нә гәдәр алмаг?

Һәјати әһәмијјәтә малик олан бу мәсәләләри сәмәрәли һәлл етмәк үчүн аилә өз тәләбатларыны дәгиг мүәјјәнләшдирмәли, онлары ағыллы сурәтдә тәнзимләмәли, өлчү һиссини көзләмәли, мадди имканларыны дүзкүн гијмәтләндирмәли, бүдчәсини бу имканлар даирәсиндә планлашдырмалыдыр. Бунун һәм дә әхлаги мә'насы вардыр. Бә'зән сәхавәтли ата вә аналар тәәччүблә сорушурлар: мәкәр ушагларын јахшы кејинмәси писдир? Ушаг гызыл саат таханда нә олар ки? Ушағын машын сүрмәси нә үчүн гәрибә көрүнмәлидир?

Ајдын мәсәләдир ки, сөһбәт һеч дә өз-өзлүјүндә шејләрин— кејимин, саатын, машынын пис вә јахшы олмасындан кетмир. Биз јухарыдакы суаллара дүзкүн вә әтрафлы чаваб вермәк үчүн, һәр шејдән әввәл, инсанын шејләрә мүнасибәтини, әшјаларла әхлагын әлагәсини нәзәрә алмалыјыг. К. Маркс јазырды: «Чохлу шејдән истифадә едә билмәк үчүн инсан... сон дәрәчә јүксәк мәдәнијјәтә малик олмалыдыр».[1]

Әкәр инсан белә јүксәк мәдәнијјәтә јијәләнмәмишдирсә, о, зөвглә кејинмәклә мода илә кејинмәји ејниләшдирир. Мода онун һәјатынын мә'насыны тәшкил етмәјә, шејләрә мүнасибәт исә онун һәјата мүнасибәтини характеризә етмәјә башлајыр.

А. С. Макаренконун фикринчә ,ушаг аиләнин бүдчәсилә мүмкүн гәдәр тез таныш олмалыдыр. О, атасынын, анасынын әмәк һаггыны билмәлидир. Аиләнин малијјә планыны ушагдан кизләтмәк лазым дејилдир, әксинә, ону тәдричән аиләнин малијјә планынын мүзакирәсинә чәлб етмәк лазымдыр. Ушаг атанын,

---

[1] К. Маркс, Ф. Енкелс. Соч. т., 46, ч. 1, стр. 386.

ананын еһтијачыны, бу еһтијачын нә гәдәр бөјүк вә тә'хирәсалынмаз олдуғуну билмәлидир. Ушаг аиләнин башга үзвләринин тәләбатыны даһа јахшы тә'мин етмәк үчүн өзүнүн бә'зи еһтијачларыны јеринә јетирмәк тәләбиндән чәкинмәјә алышмалыдыр. О, хүсусилә, үмуми аилә еһтијачларына аид мәсәләләрин: габ-гачаг, мебел, радио, китаб, гәзет вә с. алмаг мәсәләләринин мүзакирәсинә чәлб олунмалыдыр.

Аилә бүдчәсиндән данышаркән бир мүһүм чәһәти дүзкүн баша дүшмәк лазымдыр. Аиләнин әмин-аманлығы онун кәлиринин үмуми мәбләғиндән даһа чох аилә бүдчәсини ағыллы сурәтдә планлашдырмаг вә ев тәсәррүфатыны дүзкүн тәшкил етмәк бачарығы илә мүәјјән олунур. Бу һагда чидди фикирләшмәк лазымдыр. Аиләнин игтисади, тәсәррүфат функсијасы аиләнин ән башлыча функсијаларындан биридир. Аиләнин игтисади, тәсәррүфат һәјаты һәмишә онун мә'нәви һәјаты илә үзви сурәтдә бирләшир, һәмишә етик мә'на дашыјыр. Биз аилә бүдчәси мәсәләләринә бу бахымдан јанашаркән үч мәсәләјә ајрыча диггәт јетирмәлијик.

I. Евин һесабдарлыг мәсәләләри. Будур, Севинч борч алмаг үчүн анасыкилә кәлмишдир. Халасы да онларда иди .Севинчин анасындан 60 манат борч пул истәмәсини ешидәндә хала тәәччүбләнди. О, билирди ки, Севинчин һәјат јолдашы Әзиз мүһәндисдир. Икиси бирликдә ајда 285 манат мааш алырлар 9-чу микрорајонда бир отаглы раһат мәнзилләри вар.

Хала һејрәтлә сорушду: 285 манат мааш икинизә чатмыр? Бәлкә бәдхәрчлик едирсән? Пулу дүзкүн хәрчләјә билмирсән?

О, мүхтәлиф суаллар версә дә, Севинч ағлабатан чаваблар верә билмирди. Хала онларын күзәраны илә марагланмаға башлады.

Әввәлчә сизин јемәјә нә гәдәр пул хәрчләдијинизи һесаблајаг. Јәгин ки Әзиз күнорта завод јемәкханасында наһар едир, сән исә аналыг мә'зунијјәтиндә олдуғуна көрә евдә јејирсән. Көрәсән, Әзиз јемәкханада нә гәдәр пул хәрчләјир?

—Әзиз дејир ки, күнорта јемәјинә һәр күн 70—80 гәпик пул хәрчләјир.

—Демәли, ајда она күнорта јемәји вә башга «хырда» хәрчләр үчүн 40 манат кен-бол бәсдир. Бундан башга, һәр күн сизин икинизин евдә јемәјиниз үчүн тәхминән 3 манат кифајәтдир.

—Демәли, ајда 90 манат,—Севинчин анасы гејд етди.

—Һәм дә мән мәсләһәт көрүрәм ки, јемәк үчүн пулу ајры сахлајасан, ондан башга мәгсәдләр үчүн истифадә етмәјәсән. Бундан башга, евин јарашығы гонагдыр. Ев, нечә дејәрләр, гонагсыз-гарасыз олмаз. Кәл ајда 30 манат да бунун үчүн ајыраг.

—Мәнзил һаггыны јаддан чыхармајын,—Севинчин анасы онлара хәбәрдарлыг етди.

—Сиз нә гәдәр мәнзил кирајәси верирсиниз?

—Бүтүн коммунал хәрчләри илә бирликдә тәхминән 5—6 манат.

—Бәс ајда театра вә ја консертә нечә дәфә кедирсиниз?

—Ајда ики-үч дәфә.

—Бәс киноја нечә?

—Һәфтәдә бир дәфә киноја кедирик.

—Сән дејәнләри нәзәрә алсаг, 15 манат да театра, киноја вә ја консертә ајырмаг олар.

—Ахы биз дә башга адамлар кими, бә'зән гонаг кедирик, ад күнүнә чағырылырыг.

—Јахшы е'тираз етмирәм. 15—20 манат бунун үчүн нәзәрдә тутмаг олар. Ајда 6 манат да јәгин ки, шәһәр нәглиjјатына сәрф едирсиниз. Чамашырханаларын хидмәтиндән нечә истифадә едирсиниз?

—Анчаг дөшәкағыларыны чамашырханаја веририк.

—Бу да еләсин 3 манат. Тәсәррүфат үчүн зәрури шејләр—сабун, шампун, палтар јумаг үчүн парошоклар вә с. алмаг үчүн дә 10 манат кифајәтдир. Јери кәлмишкән ону да дејим, кибрити, сабуну, шампуну бир ај үчүн алмаг мәсләһәтдир.

—Бә'зән палтарлары тәмизләтмәк, ајаггабылары тә'мир етмәк лазым кәлир. Бунлар үчүн ајда 6 манат јәгин ки, бәсдир. 10 манат да сачлары дүзәлтдирмәк, маникүр вә с. үчүн нәзәрдә тутмаг олар.

—Бәс мә'зуниjјәтә кетмәк үчүн пул лазым дејил?

—Әлбәттә, лазымдыр. Анчаг бунун үчүн мә'зуниjјәтә чыхаркән ишдән мә'зуниjјәт пулу алырсыныз.—Халасы күлә-күлә Севинчә бахды:—Инди дедикләримизи јекунлашдыраг. Маашынызын тәхминән 160 манатыны коммунал хидмәтинә, 25 манатыны мәдәни тәдбирләрә, 35 манатыны нәглиjјат, мәишәт, тәсәррүфат хәрчләринә сәрф едирсиниз. Бунларын һамысы бирликдә тәхминән 230 манат едир. Бәлкә дә гәнаәтчил олсаныз, еһтијачлары өдәмәк үчүн даһа аз пул хәрчләмәк олар. Беләликлә, һәр икинизин маашыны нәзәрә алсаг,һәлә 50 манат пулунуз галыр. Сиз дә һәмин пула палтар ала биләрсиниз. Истәсәниз ону јығыб шуба, мебел, телевизор вә с. ала биләрсиниз. Һәлә биз бурада Әзизин алдығы пул мүкафатларыны, он үчүнчү әмәк һаггыны нәзәрә алмырыг.

—Бәли, Әзиз тез-тез пул мүкафаты да алыр,—Севинч е'тираф етди.

—Сиз әмәлли-башлы дөвләтлисиниз. Анчаг өз дөвләтиниздән ағыллы истифадә етмирсиниз.—Хала әлавә етди.

—Гызым, ев-ешик саһиби олмаг үчүн кәрәк гәпији-гәпијә чалајасан, сабаһкы күнүнү фикирләшәсән. Аилә игтисадиjјатынын исә бир сирри вар: кәрәк ев хәрчләринин әсас маддәләрини габагчадан фикирләшәсән. Әкәр һәр ајын әввәлиндә хәрчләри дәгиг мүәjјән етсәниз, нәинки маашдан-мааша јахшы јашајар, һәм дә хејли пул јыға биләрсиниз.

Нечә дејәрләр, изаһата еһтијач јохдур. Севинчин башлыча нөгсаны нәдән ирәли кәлир? Биринчи нөвбәдә, аилә бүдчәсини дүзкүн планлашдырмамагдан. Анчаг мәсәләнин бүдчәнин планлашдырылмасы илә билаваситә бағлы олан икинчи тәрәфи вардыр.

Севинчин сөһбәтиндән мә'лум олур ки, о, һәјат јолдашы Әзизлә бирликдә маашларыны һара кәлди хәрчләјир, нечә дејәрләр, тәвәккүлә бел бағлајырлар. «Пулумуз гуртарар, борч аларыг» онларын гәрибә мәнтиги беләдир. Севинч вә Әзиз хәрчләдикләри пулун һагг-һесабыны апарырлармы? Нә алдыгларыны вә нә үчүн алдыгларыны билирләрми? Тәәссүф ки, јох. Севинчин евдә һесабдарлыг мәсәләләри һаггында ади тәсәввүрү белә јохдур.

Әр вә арвад һесабдарлыг сәриштәсинә малик олмалыдыр. Онлар аиләнин игтисади-тәсәррүфат һәјатынын бүтүн мәсәләләринин дәгиг һагг-һесабыны апармалыдыр. Мүтәхәссисләр белә һесаб едирләр ки, аиләдә тәсәррүфат китабы олмалыдыр. Тәсәррүфат китабында аиләнин даими әмлакынын сијаһысы верилир, мигдары вә кејфиjјәти көстәрилир. Тәсәррүфат китабына ики дәфтәр дә әлавә едилир. Онларын бириндә јујулмаға верилмиш дөшәкағы, мәләфә, пал-палтар вә с., икинчисиндә исә

јахынлыгда јерләшән мәишәт хидмәти мәнтәгәләринин үнваны гејд олунур.

Аиләдә тәсәррүфат китабы илә јанашы касса китабы да олмалыдыр .Касса китабынын мүвафиг бөлмәләриндә аиләнин күндәлик хәрчләри, гәнаәт едилиб јығылмыш пуллар вә ев, ишыг, газ пулу вә с. гејд олунур. Касса китабы аиләнин тәсәррүфатыны сәмәрәли идарә етмәк вә пуллары бүдчәнин имканлары дахилиндә хәрчләмәк үчүн шәраит јарадыр.

2. Гәнаәтчиллик. Аилә тәсәррүфатында гәнаәтчиллик хүсусилә зәруридир. Ону симичликлә ејниләшдирмәк олмаз. Гәнаәтчиллик артыг, јерсиз, әлавә хәрчләрә јол вермәмәк, пулу ағыллы хәрчләмәк, кејфијјәтли шеј алмаг, тәсәррүфаты планлы идарә етмәк, гида мәһсулларыны горумаг вә онлардан сәмәрәли истифадә етмәк, ев шејләринә вә пал-палтара гајғы илә јанашмаг, ени вахтында тә'мир етмәк демәкдир. Бу бахымдан палтар тикмәји, чораб тохумағы ,електрик чиһазларыны тә'мир етмәји вә с. өјрәнмәк һәр бир евдар адам үчүн вачибдир. Адамлар әслиндә елә бу јолла да ев-ешик саһиби, евдар киши вә гадын олурлар.

3. Шеј алмаг бачарығы. Аталар дејирләр ки, јүз өлч, бир бич. Евдар адамлар өз һәјатларында һәмишә бу өјүд-нәсиһәтә әмәл едир, шеј аланда онун кејфијјәтинә, нөвүнә вә гијмәтинә фикир верирләр. Нә алмаг истәјирсән? Нечә кг. алмаг лазымдыр? Нә гәдәр пулун вар? Мағазаја кириб шеј алмамышдан әввәл бу суаллар әтрафында фикирләшмәк лазымдыр. Ја да мәһсуллары аланда мөвсүмүн тәләбләри нәзәрә алынмалыдыр. Гышда вә пајызда пендир, хама, јумурта вә әти бир һәфтә, јајда исә 2—3 күнлүк алмаг мәсләһәтдир. Пајызда гыш үчүн азугә еһтијаты көрмәк, соған, картоф вә с. аланда онун кејфијјәтинә диггәт јетирмәк мәсләһәтдир. Евдә һәмишә мүәјјән мигдарда ун, јарма, гәнд, шәкәр, чај, балыг, әт вә тәрәвәз консервләри чем, мүрәббә вә с. еһтијаты олмалыдыр.

Аилә бүдчәсинин әсас мәсәләләри бунлардыр. Онлары үмуми шәкилдә садаладыгда белә ајдын көрүрсән ки ,аилә бүдчәсинин һәр бир мәсәләси онун һәјаты үчүн хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Биз аилә һәјатында нәдән данышырыгса данышаг, о, бу вә ја дикәр дәрәчәдә бүдчә мәсәләләри илә бағланыр.

Сорушулур: кәнч әр-арвадлар бу **мәсәләләри ајдын тәсәввүр** едә билирләрми? Онлар бу саһәдә зәрури вәрдишләрә вахтындамы јијәләнирләр? Тәәссүф ки, сосиологлар, психологлар вә педиатрлар бу суаллара чох вахт «јох» чавабы верирләр. Бунун әсас сәбәби исә мүасир аиләләрдә гыз вә оғлан тәрбијәси саһәсиндә јол верилән нөгсанларла бағлыдыр.

Ушаглар нә гәдәр ки, кичикдирләр, аилә гурмаг һаггында фикирләшмирләр—велидејнләрин чохуну бу мәсәләләр әслиндә нараһат етмир, онлар оғлан вә гызларда—кәләчәк ата вә аналарда аилә игтисадијјаты һаггында ајдын тәсәввүрләрин јарадылмасы, игтисади тәфәккүрүн формалашдырылмасы гајғысына

галмырлар. Онларда аилə һəјатынын бу саһəси һаггында да тəсəввүрлəр бизə артыг мə'лум олан модел—ата вə ана давранышы нүмунəсиндə əмəлə кəлир. Лакин бурада бир мүһүм фəрги ајрыча гејд етмəк лазымдыр: велидејн нүмунəси əсасында ушагларда киши вə гадын, ата вə ана роллары һаггында тəсəввүрлəрин јаранмасы нисбəтəн асандыр. Онлар көз габағындадыр, һəтта бə'зəн ата-ана өзүнүн дəрди-сəрини белə ушаглардан кизлəдə билмирлəр. Һалбуки, биз ушагларла чох аз һалларда базара бирликдə кедирик. Бу күн аталар вə аналар базарлығы чох вахт ишдəн сонра едирлəр вə евə əли долу кəлирлəр. Ушаглар əрзаг мəһсулларыны сојудучуја вə с. јығмагда бизə көмəк едирлəр, лакин валидејнлəр онлары хөрəјин һазырланмасы просесинə чəлб етмəјə јенə дə гыјмырлар...

Биз бунларын ачы нəтичəлəрини сонралар, «ушаглар» мүстəгил аилə гуранда һисс етмəјə башлајырыг. Аналар өз гызларынын сəриштəсизлијини көрəндə исə килејлəнирлəр.

...Бир дəфə Меһрибан хала гызыкилдəн кəлмишди. Ганы бəрк гара иди. Бу вахт бөјүк бачысы Лејла да онлара кəлди. Меһрибан хала өзүнү сахлаја билмəјиб гызындан килеј-күзар етмəјə башлады. Лејла халанын да дəрди ачылды:

—Елə мəним гызым да онун күнүндəдир.—деди:—О да ев ишлəрини гајдаја сала билмир. Сојудучуну ачыб бахырсан ,адамын ганы гаралыр. Бир килограм пендир лазымдыр, беш килограм алыб кифлəндириб. Беш килограм картоф алмаг лазымдыр, бир килограм алыб. Сəһəр ачылыб, анчаг нə биширəчəјини һəлə фикирлəшмəјиб. Палтар јумаға башлајыр ,бир дə јадына дүшүр ки, күнорта јемəк үчүн һеч нə һазырламајыб. Ахшам... јемəк үчүн сүфрəни саландан сонра мə'лум олур ки, һəлə чөрəк алынмајыб. Бунларын һамысынын сəбəби одур ки, гызларымыз аилə игтисадијјатынын сирлəрини билмирлəр.

—Һəјат өзү кеч-тез һəр шеји ушаглара өјрəдəчəк,—дејə Меһрибан хала көкс өтүрдү.

Лејла хала исə гəһəрлəнмишди. О, бир гəдəр фикирлəшəндəн сонра тəмкинли көркəм алды:

—Биз белə сөһбəтлəрлə ушаглары позуруг,—деди.—Ахы, мəним дə, сəнин дə гызын ев-ешик саһиби олублар, һəлə ев тəсəррүфатыны идарə етмəјин, пул хəрчлəмəјин гајдаларыны билмирлəр. Һəјат адамы өјрəдир. Лакин чох вахт бу кеч олур, чох кеч. Əкəр биз өз гызларымызы тəсəррүфат гајғыларындан азад етмəсəјдик...

Меһрибан хала сəмими сурəтдə бојнуна алды:—Əслинə галса, дүз дејирсəн, анчаг мəн һəмишə чалышырдым ки, Севинч јахшы охусун.

—Чох адам белə дејир,—Лејла хала əлавə етди.—Бə'зəн танышлар «оғлум вə гызымын маашы јахшы олса да, евиндə елə нə исə чатышмыр»—дејə шикајəтлəнирлəр. Мəн һəмишə фикирлəширəм ки, күнаһ онларын өзлəриндəдир. Онлар да мəним кими, сəнин кими өз ушагларыны вахтында аилə бүдчəси проблемлəринин мүзакирəсинə чəлб етмəмишлəр, јенијетмə оғлан вə гызларымыз чох вахт билмирлəр ки, аилə нə гəдəр ев кирајəси верир, картофун килограмы нечə манатдыр, евə нə алмаг лазымдыр. Нə үчүн бу күн мəһз гəнд алмаг, һəм дə килограм, јох, үч килограм алмаг лазымдыр? Бу онун нəтичəсидир ки, биз чох вахт ушаглары ев ишлəриндəн азад едирик, онлары бə'зəн чөрəк вə ја гəнд алмаға көндəрсəк дə аилə бүдчəсинин сирлəри илə таныш етмирик.

Лејла хала бəлкə дə өз кəнчлик иллəрини јенидəн јашасајды, өз гызларыны башга чүр тəрбијə едəрди. Инди исə... кеч иди.

Бу сөһбәтләр аналарын ибрәт дәрсидир. Һәр бир кәнч оғлан вә гыз һәлә аилә гурмамышдан хејли әввәл евдарлығын сирләрини өјрәнмәлидир. Аиләнин һәјат һәгигәти беләдир.

7. КӨЗӘЛЛИК ГАНУНЛАРЫ ИЛӘ

Ев-ешијимизә ата јурду дејирик. Бу ики сеһрли гүввә бирләшиб бөјүк вә улви бир һиссә—совет вәтәнпәрвәрлији һиссинә чеврилир. Ата јурду. Доғма ев-ешик. Бу сөзләр һәр бир адам үчүн әзиз вә мүгәддәсдир, инсанын хошбәхтлик ме'јарларыдыр. Һара кедирсән, кет, евә гајыданда әкәр ушаг кими севинирсәнсә, хошбәхтсән. Һәр евин, һәр аиләнин өз аләми, өз дүнјасы вар. Евин јарашығы вәфалы һәјат јолдашыдыр, ушаглардыр. Ев-ешик һәм сөзүн әсл, һәм дә мәчази мә'наларында онларын нәфәси илә исинир, онларын әлләринин һәрарәти илә инсанын шәхси һәјатында хүсуси јер тутур, хош сөз-сөһбәтлә хошбәхтлик тимсалына чеврилир. Евдә аилә мүһити, аиләнин мә'нәви һәјаты, психоложи иглими белә јараныр. Ушаглар евдә олмајанда, дејәк ки, нәнәсикилә кедәндә диварлар да аз гала адамы сыхыр.

Әхлаг вә көзәллик! Онларын һәр икиси аилә һәјатында вәһдәт тәшкил едир. Сәмими аилә мүһитинин јаранмасында етик-естетик амилләр гаршылыглы сурәтдә мүһүм рол ојнајыр. Тәсадүфи дејилдир ки, инсанлар аилә мүнасибәтләриндән данышанда даһа чох мә'нәви көзәллик анлајышындан истифадә едирләр.

Мәишәт естетикасы һаггында

Инсан өз бөјүк вә мә'налы аилә һәјатыны да «көзәллик ганунлары илә јарадыр» (К. Маркс). Гәдим заманлардан инсанлар ев-ешијин көзәллијинә бөјүк диггәт јетирмиш, онун сәлигә-саһманлы, раһат олмасына чалышмышлар. Дүнјанын бүтүн өлкәләриндә евин сәлигә-саһманлы, тәмиз олмасы аилә һәјаты үчүн нормал һесаб едилир. Буна көрә дә биз һарадаса, һансы бир евдәсә сәлигә-саһман көрмәјәндә тәәччүбләнирик. Инсанда һәр шеј көзәл олмалыдыр. Мәшһур рус јазычысы А. П. Чеховун афоризмә чеврилмиш бу гијмәтли сөзләри ејнилә аилә һәјатына аиддир. Мәишәт естетикасы аилә һәјатынын зәрури чәһәтидир.

Евдә көзәллик нәдән башланыр? Мебелдән, јохса бәзәк шејләриндән. Бәлкә көзәллик тәкчә сәлигә-саһман демәкдир? Бу суаллара чаваб вермәк үчүн әввәлчә евдәки шејләри нәзәрдән кечирәк. Ахы, евдә адамын күндәлик һәјаты шејләр арасында кечир. Палтарлар вә мүхтәлиф бәзәк шејләри, габ-гачаглар, телевизор, магнитофон, мебел дәсти вә с. бунларын һамысы өзүнәмәхсус шәкилдә бир-бирилә узлашыр вә инсанын аиләдә шејләр аләмини јарадыр. Онлардан һәр биринин аиләнин һә-

јатында өз јери, тутуму вардыр: аилә өзүнүн чохчәһәтли мадди вә мә'нәви тәләбатларыны—јемәјә, кејимә, сағламлығын горунмасына, үнсијјәтә, истираһәтә вә с. олан тәләбатларыны мәһз онларын васитәсилә тә'мин едир. Бу о демәкдир ки, биз евдә олан һәр һансы бир шејә ади өлчүләрлә дејил, инсан ме'јары илә—аилә үзвләринин мадди вә мә'нәви тәләбатларынын нәинки садәчә олараг тә'мин едилмәси, һәм дә онларын инкишафы бахымындан јанашмалыјыг.

Бәс дөшәмәнин рәнки, таванын јарашығы, диварлара чәкилмиш кағызлар?! Аилә һәјатыны бунларсыз тәсәввүр етмәк гејри-мүмкүндүр. Инсанлар һәмишә евин архитектурасы мәсәләләринә бөјүк әһәмијјәт вермиш вә ону инсан һәјатынын зәрури шәрти сајмышлар.

Евин архитектурасы кениш анлајышдыр. О, мәнзилин дахили мәканындан башлајыр вә онун заһири көрүнүшү, һәјәтин вә күчәнин тәшкили илә тамамланыр .Бунлар бирликдә аиләнин мадди вә мәдәни мүһитини тәшкил едир.

Инсанлар өз һәјатларында бу чәһәти һәмишә нәзәрә алырлар. Онлар тәкчә евин дејил, һәјәт-бачанын, күчә вә мәһәлләнин сәлигә-саһманына да фикир верирләр.

Аиләнин мадди вә мә'нәви мүһити, биринчи нөвбәдә, тибби-кикијеник әһәмијјәтә маликдир. Сәлигә-саһман, тәмизлик вә тәмиз һава олмајан јердә хәстәлик өз-өзүнә әмәлә кәлир. Евдә көрпә ушаг оланда бу мәсәләләр хүсусилә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Лакин аиләнин мадди вә мәдәни мүһитинин әһәмијјәти тәкчә бунунла мәһдудлашмыр· Аиләнин бүтүн функсијалары онун мәишәти илә билаваситә әлагәдардыр. Мәишәт көзәл олдугча аилә өз функсијаларыны даһа јахшы јеринә јетирир. Әр вә арвад бир-бирилә нә гәдәр нәзакәтли рәфтар етсәләр дә ахшам јемәји јенә дә вахтында һазырланмамышдырса, сүфрә сәлигәли дејилсә, бошгаб тәмиз јујулмамышдырса, истәр-истәмәз ганыгаралыг әмәлә кәләчәк ,овгат позулачагдыр. Бу мисаллар нә гәдәр ади олса да нәтичә чыхармаг чәтин дејилдир. Мәишәт мәсәләләри инсанын өзүнә, башга адамлара, һәјат јолдашына, ушаглара мүнасибәтилә бағлыдыр.

Доғрудан да, әкәр арвад вә ја әр өзүнә һөрмәт едирсә, евдә пинтилијә јол вермәз, гонағы һәр нечә олду гаршыламаз. Ахы, инсанлар бизә евин сәлигә-саһманына көрә гијмәт верир, естетик зөвгүмүз, киши вә гадын мәдәнијјәтимиз һаггында мүһакимә јүрүдүрләр.. Аиләнин мәишәти һәм дә тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир: сәлигә-саһманлы евдә киши вә гадында көзәллик һиссинин инкишафы үчүн әлверишли шәраит олур, белә евдә боја-баша чатан оғлан вә гызлар өз көзәллик аләмләрини даһа јүксәк өлчүләрлә гурурлар. Һалбуки аилә үзвләри, хүсусилә ушаглар пинтилијә, сәлигәсизлијә асанлыгла алышырлар, онларын көзүндә инсан һәјаты үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик олан мәишәт мәсәләләри адиләшир вә естетик әһәмијјәтини итирир. Белә һаллара гәтијјән јол верилә билмәз. Мәһз буна көрә дә

инсанлар һәмишә сәлигәлилији, тәмизкарлығы нәинки гадын, һәм дә киши үчүн зәрури кејфијјәт һесаб етмиш, онлары евдарлығын башлыча әламәтләриндән бири кими гијмәтләндирмишләр.

Инсанлар көзәллији фәрди шәкилдә баша дүшүрләр. Әкәр биз јухарыдакы суалларла гадын вә кишиләрә мүрачиәт етсәк, бири евдә көзәллијин мебелдән, дикәри бәзәк шејләриндән, үчүнчүсү јарашыглы сүфрәдән, дөрдүнчүсү сәлигә-саһмандан вә с. башландығыны дејәчәк, һәтта фикрини өз һәјат тәчрүбәси әсасында сүбут етмәјә чалышачагдыр. Бу, тәбиидир. Көзәллијин өз ганунлары вардыр. Ев садәлији, бәзәк шејләри мәгсәдәујғунлуғу, интерјер јығчамлығы севир. Евдә чырагларын дүзкүн јерләшдирилмәсинә, мәтбәхин, ушаг отагларынын јахшы ишыгландырылмасына фикир верилмәли, таршер, столүстү лампа вә с.-дән сәмәрәли истифадә олунмалы, мебел, чыраглар вә с. евин интерјеринә мүнасиб кәлмәлидир. Зөвглә сечилмиш халчалар, гобеленләр, пәрдәләр, сүфрәләр, балышлар, өртүкләр вә с. мәнзилин јарашығыны хејли артырыр.

Азәрбајчанда һәлә гәдим заманлардан бу мәгсәдлә бир инчә гадын әлләри, бир рәссам мәһарәти илә һазырланмыш јарашыглы тикмәләрдән, ховлу вә ховсуз халчалардан, палаз вә килимләрдән истифадә едир, евләрдә дивары, дөшәмәни, тахталарын үстүнү халча-палазла өртүрдүләр.

Евдә халчанын практик мәишәт әһәмијјәти вардыр. О, отаға сәлигә-саһман верир, сәс-күјү азалдыр, дөшәмәни исти сахлајыр. Лакин халча мәнзилдә нә гәдәр чохдурса, о гәдәр дә тоз топланыр. Отаг санки даралыр вә гаранлыглашыр. Халчаја алудәчилик мәсләһәт дејилдир. Чалышмаг лазымдыр ки, мәнзилдә даһа чох ишыг вә һава олсун.

Мәтбәхин дә тәмиз, әлверишли вә сәлигәли олмасына диггәт јетирилмәлидир. Јахшы вентилјасија фајдалыдыр. Мәтбәх дәстиндән истифадә едилмәлидир. Мәтбәхдә саатын гојулмасы мәсләһәтдир. Евин балконларыны да сәлигә илә сахламаг лазымдыр. Декоратив биткиләрдән дә истифадә етмәк төвсијә олунур.

Мәнзилин көзәллији мебелин вә башга шејләрин гијмәти илә өлчүлмүр. Баһалы шеј вә «көзәл шеј» мүхтәлиф анлајышлардыр. Мүасир мәнзилләрдә көзәллик шејләрин мигдары вә гијмәти илә дејил, формаларын, материалларын, хәтләрин вә рәнкләрин аһәнкдарлығы нәтичәсиндә јараныр. Мәнзилин көзәллији һәм дә сәлигәлилик, раһатлыг вә садәликлә билаваситә бағлыдыр.

Әлбәттә, бир тәрәфдән, аиләнин мәнзил саһәси, тәркиби, ушагларын мигдары, јашы вә чинси, дикәр тәрәфдән валидејнләрин тәһсили, пешәси, нәһајәт, һәјат аһәнки вә үслубу, севимли мәшғәләләри, адәт вә әнәнәләри вә с. әлагәдар һәр бир аиләдә өзүнәмәхсус чәһәтләр мејдана чыхыр. Бу, өз әксини евин сәлигәлилијиндә дә тапыр. Бир аиләдә көзәл вә сәлигәли

көрүнән бир шеј, башга аилә үчүн тамамилә мүнасиб һесаб едилмир. Мүәллимләр, мүһәндис-конструкторлар, журналистләр, јазычылар, елми ишчиләр, аспирантлар, тәләбәләр вә б. адәтән, евдә даһа чох ишләјирләр. Онларын отагда раһат иш јеринин (јазы масасы, китаб шкафы вә с.), хүсусилә кабинетин олмасы зәруридир.

Һалбуки телевизор устасы вә ја рәнксаз үчүн евдә тамамилә башга типли иш јери лазымдыр. Һәтта бир отаглы мәнзилдә белә ушаглар үчүн хүсуси күшә ајырмаг лазымдыр. Мәктәб јашлы ушагларын исә евдә дәрсләрини сакит шәраитдә һазырлаја билмәси үчүн өз иш күшәси олмалыдыр. Әкәр мәнзил шәраити имкан верирсә, отаглардан биринин ушаглар үчүн ајрылмасы мәгсәдәујғундур. Ушаг отағы ишыглы олмалы, јаша мүнасиб бәзәдилмәлидир. Ушаглардан һәр биринин раһат чарпајысы, сәлигәли вә тәмиз јорған-дөшәји олмалыдыр.

Әкәр мәнзилдәки аваданлыг аиләнин һәр бир үзвүнүн тәләбатыны өдәјирсә, мебел нә гәдәр стандарт олса да, евдә онлар өзләрини раһат һисс едәчәк, асудә вахтларыны даһа сәмәрәли кечирәчәкләр. Белә аиләдә јарадычылыг вә истираһәт үчүн әлверишли шәраит јараныр.

Көзәл евдә тәзә тәр чичәкләрин вә күлләрин дә өз јери вар. Маһны вә мусигинин дә әһәмијјәтини хүсуси гејд етмәлијик.

Кејим мәдәнијјәти мәсәләләринә дә диггәт артырылмалыдыр. Ишә дә, театра да, тоја да сәлигә илә кејиниб кетмәк лазымдыр. Евдә дә јарашыглы кејинмәк естетик мәдәнијјәтдир. Гадынларын бир чоху бу чәһәти нәзәрә алмыр, евдә һәр нечә олду кејинир, өзүнүн сәлигә-саһманына фикир вермир. Һәтта бә'зән бу көркәмдә гонаг да гәбул едир. Ә. Һагвердијев «Гираәт» һекајәсиндә белә һаллары Мәшәди Гуламын сөзләри илә тәнгид едәрәк көстәрир:

...арвад өлмүш һәр нә јарар палтары вар, кејир тоја, һамама, јаса кедир. Евдә дә адамын габағында түркмән диләнчиси кими доланыр. Үстбашындан бозбаш ији кәлир...»

Көрүндүјү кими, гадынын сәлигәсизлији, пинтилији һеч дә кишинин хошуна кәлмир. Һансы киши истәмәз ки, гадыны мәтбәхдә ишләрини көрүб гуртардыгдан, палтар јудугдан сонра әјин-башыны дәјишиб сүфрә башында, эринин јанында тәмиз палтарда әјләшсин. Аилә үзвләриндән һәр биринин сәлигәли ев палтары олмалыдыр.

Мәишәт вә естетика. Бунлар кениш анлајышлардыр. Аиләнин естетик мәдәнијјәти тәкчә евин јарашыглы, сәлигәли вә раһат олмасы илә өлчүлмүр. Биз аиләнин естетик мәдәнијјәти һаггында бәлкә дә, биринчи нөвбәдә, онун һәјатында мусиги вә китаб, театр вә кино, музеј вә сәркиләрин нечә јер тутмасына көрә мүһакимә јүрүтмәлијик. Аиләдә асудә вахтын мә'налы кечирилмәси—естетик мәдәнијјәтин мүһүм көстәричисидир.

Асудә вахт дә естетик мәдәнијјәт тәләб едир

Өлкәмиздә адамларын асудә вахты күнүкүндән артыр. Бу һеч дә тәсадүфи дејилдир. Асудә вахтын артмасы, бир тәрәфдән иш вахтынын, дикәр тәрәфдән мүхтәлиф мәишәт еһтијачларына (јол, ев әмәји, ушагларын тәрбијәси вә с.) сәрф олунан вахтын азалмасы илә бағлыдыр. Асудә вахтын артмасы илә әлагәдар олараг инсанларын һәјатында аилә мәишәтинин ролу да артыр.

Аилә өзүнүн асудә вахтыны нечә кечирир? Бу суал илк бахышда бәлкә дә ади көрүнә биләр, лакин онун сосиал мә'насы бөјүкдүр. К. Маркс асудә вахты фәрдин әсас инкишаф мәканы адландырыр, инсанын «габилијјәтләринин инкишафы» бахымындан онун әһәмијјәтини хүсусилә гејд едирди.

«Аилә өзүнүн асудә вахтыны нечә кечирир?»—суалына биз анчаг бу бахымдан дүзкүн чаваб верә биләрик.

Бә'зи аиләләрдә асудә вахты бош-бошуна кечирирләр: бир јерә јығышырлар, дејирләр-күлүрләр, јејирләр-ичирләр... аилә аз галыр кеф мәчлисинә чеврилсин. Бир сыра һалларда ата вә јахуд бөјүк оғланлар өзләринин асудә вахтларыны аиләдә дејил, аиләдән кәнар мүһитдә, әхлагча нагис шәхсләрлә бирликдә кечирирләр. Чох вахт белә адамлар ағыр чинајәтләр едир, пис хәстәликләрә тутулур, өмүрлүк шикәст олурлар.

Асудә вахтыны мә'налы кечирән аиләләрдә исә биз башга мәнзәрә илә растлашырыг. Аиләнин ајры-ајры үзвләри өзләринин асудә вахтларында актив јарадычы фәалијјәтлә, өзүнүтәһсиллә мәшғул олур, ата вә ана бирликдә кичик ушагларла ојнајыр, кинoја, театра, музејләрә кедир, тәбиәт гојнунда истираһәт едир, кәзинтијә чыхыр, идманла мәшғул олурлар.

Бу күн китаб, журнал вә гәзетләр һәр бир аиләнин һәјатына хүсуси рөвнәг верир. Биз һәмишә онлардан сәмәрәли истифадә едә билирикми?

Сон заманлар апарылмыш сосиоложи тәдгигатлара әсасән бу суала ајдын чаваб вермәк мүмкүндүр; бир чох аиләләрдә китабдан анчаг еви бәзәмәк үчүн истифадә едирләр. Бә'зи аиләләрдә исә јени китабларын алынмасына кифајәт гәдәр әһәмијјәт вермирләр, садәчә олараг күндәлик гәзетләри охумагла, чох вахт исә телевизор верилишләринә бахмагла кифајәтләнирләр. Бунларын һәр икиси биртәрәфли һалдыр. Аилә китабханасынын әһәмијјәти бөјүкдүр. Ушаглара кичик јашларындан бәдии вә елми-күтләви вә ичтимаи-сијаси әдәбијјат охумағы, Бөјүк Совет Енсиклопедијасындан, Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасындан, Ушаг енсиклопедијаларындан, изаһлы луғәтләрдән вә с.-дән истифадә етмәји өјрәтмәк лазымдыр.

Бу саһәдә ата вә ананын шәхси нүмунәси хүсусилә мүһүм рол ојнајыр. Ушагларын јарадычылыг ишләринә, о чүмләдән, техники јарадычылығына фикир верилмәли, физика, ријазијјат вә б. саһәләрә вахтында мараг тәрбијә олунмалыдыр.

Аиләдә телевизијанын ролу һаггында да хүсуси данышмалыјыг. Телевизор елми-техники тәрәгги әсәринин мүһүм наилијјәтидир. Телевизорун васитәсилә һәр бир аилә дүнја һадисәләринин билаваситә иштиракчысына чеврилир, өлкәмизин көркәмли елм вә мәдәнијјәт, әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләри илә екранда көрүшүр, бәдии әсәрләрлә таныш олурлар.

Мүасир аиләнин һәјатында телевизорун ролу бөјүкдүр. Телевизијанын, еләчә дә радионун инкишафы илә әлагәдар олараг аиләнин асудә вахтынын кечирилмәси саһәсиндә ән'әнәви формалар дәјишилмәјә башламышдыр. Театрларда, музејләрдә, һәтта кино-театрларда тамашачыларын азалмасыны, адамларын чох вахт өзләринин асудә вахтларыны даһа чох аиләдә кечирмәләрини сосиологлар мәһз телевизор феномени илә изаһ едирләр.

Лакин бунунла белә көстәрмәк лазымдыр ки, бә'зи аиләләрдә телевизор садәчә олараг вахты «өлдүрмәк» васитәсинә чеврилир. Ушаглар күнләринин чохусуну телевизор гаршысында кечирирләр. Бу, онларын тәкчә тә'лим мүвәффәгијјәтинә дејил, һәм дә сағламлыгларына чидди тә'сир көстәрир. Тәсадүфи дејилдир ки, «Телевизор вә ушаглар», «Телевизор вә аилә» проблемләри бу күн сосиолог, психолог вә педагогларла јанашы тәбабәт алимләрини дә һаглы олараг нараһат едир.

Аиләдә асудә вахтын хејли һиссәси ата илә ананын, ата вә ја ананын ушагларла сөһбәтләринә һәср олунур .Аилә бајрамларында евә гонаг кәләндә бу сөһбәтләрин ролу хүсусилә артыр. Ушаглар белә сөһбәтләрин пассив динләјичиләри олсалар да, һәмин сөһбәтләр тәрбијә бахымындан бөјүк әһәмијјәтә маликдирләр. Онлар ушаглар үчүн бир нөв һәјат дәрсләринә чеврилир. Биз бу һагда чидди фикирләшмәлијик. Јашлылар өзләринин асудә вахт мәдәнијјәти илә дә ушаглара нүмунә олмалыдырлар.

Кишиләр вә гадынлар бир-бирләри, һабелә достлары вә рәфигәләри илә нә һагда сөһбәт едирләр? Бу сөһбәтләр мүхтәлиф олуб, тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринин ајры-ајры саһәләрини әһатә едир. Сосиологлар мөвзусуна көрә белә сөһбәтләри беш група бөлүрләр: 1. Аилә-мәишәт мәсәләләри. 2. Достлар вә танышлар. 3. Иш саһәси. 4. Сијасәт проблемләри. 5. Кинофилмләр, телевизија верилишләри, охунулмуш китаб, мәгалә вә с. һаггында сөһбәтләр.

Аилә-мәишәт вә иш саһәси илә бағлы сөһбәтләрә даһа чох тәсадүф олунур.

Онлардан биринчиси гадынлар, икинчиси исә кишиләр үчүн даһа чох психоложи мә'на дашыјыр.

Гадынларын сөһбәти нә һагдадыр?

Јазычы *Анарын «Бешмәртәбәли евин алтынчы мәртәбәси»* әсәрини бир даһа вәрәгләјәк:

«Заурун атасы чохдан јухуламышды, амма анасы һәлә ојаг иди. Гоншу Ситарәјлә бирликдә мәтбәхдә әлләширди, сабаһкы гонаглығын һазыр-

лығыны көрүрдү .Мәтбәхдән ширни вә әдвијјат гохусу кәлирди—пахлава, шәкәрбура, шәкәрчөрәји.. .Чүрбәчүр пироглар, пирожналар, тортлар һазырламаг сарыдан Зивәр ханымын тајы-бәрабәри јох иди. Амма сабаһкы күн өз ади мәһарәтини дә вуруб кечмәлијди, ахы онун мәчлисинә Алја кими тәләбкар бир һаким гијмәт верәчәкди. Мәтбәхдән анасыјла Ситарәнин јаваш сәсләри кәлирди, профессорун вә Заурун јухусуна мане олмамагчын гадынлар хысын-хысын данышырдылар. Заур онларын һәр кәлмәсини дәгиг ешитмәсә дә, сөһбәтләринин мәзмунундан акаһ иди: гадынлар хәмирин јахшы галхмасындан, лајларын назик јоғрулмасындан, гоз-фындығын нарын әзилиб шәкәрлә гарышдырылмасындан, пахлаваја вурулачаг әдвијјатын мигдарындан данышырдылар. Сабаһкы мәчлисдән, гонаглардан данышырдылар.— ким пахлаваны, шәкәрбураны даһа чох севир, кимин һансы тортдан, һансы пирогдан, һансы пирожнадан даһа чох хошу кәлир, һансы киши дәлисидир ширнијјатын, һансы гадына һеч бир шеј бәјәндирмәк олмур, һалбуки кечән сәфәр өз евләриндә ашынын газмағы јаныб көсөј олмушду... Оланда олур да, ај Зивәр бачы, ишди, дүшмәкнәнди дә. Орасы да еләдир е, ај Ситарә, доғрудан бөјүк мәчлис јола салмаг зор ишдир, адамын лап кәләји кәсилир, әлдән дүшүрсән, амма бир јана баханда бирчә балавын мәчлисиндә дә голуву чырмалајыб зәһмәт чәкмәсән, бәс нә вахт чәкәчәксән... Әлбәттә, ај Зивәр бачы, машаллаһ, аллаһ сахласын, белә оғул бөјүтмүсән, инди кәрәк һәр әзијјәтинә дә дөзәсән. Бәс, нечә, ај Ситарә, онун бојуна гурбан олум, гызылдыр онун хасијјәти ,ипәк кими јумшагдыр, үрәји дә елә тәмиздир, елә тәмиздир, санасан шүшәдир, одур ки, хәтәрлијәм дә, ај Ситарә, бу чүр ки; тәмиз ушагдыр, үрәји шүшә кими сафдыр һәр шејә ,һәр сөзә, һамыја инанандыр, елә горхурам ки, кечсин бир афәтин чәнкинә, сап кими доласын бармағына баламы. Еһ, ај Зивәр бачы, ағзывы хејирлијә ач, дүнја бәкәм дәрәбәјликдир-задыр, нә данышырсан. Заур елә ачиз-авара дејил, демә, машаллаһ, ағыллы-мә'рифәтли оғландыр, һәр шејин јерини биләндир, үрәјинә-зада салма, сән аллаһ, вахсеј, вахсеј, пирог јанды, башымыз сөһбәтә гарышды...»

Бәли, аилә илә бағлы мөвзулар гадынларын сөһбәтләриндә хүсуси јер тутур. Онларын әксәријјәти өз рәфигәләри илә сөһбәтләриндә сијасәтлә бағлы мәсәләләрә бир о гәдәр дә әһәмијјәт вермирләр. Кәнч (30 јашына гәдәр) киши вә гадынларын сөһбәтләриндә исә ишлә јанашы, мәдәнијјәт јениликләри, еләчә дә танышлар вә достлар һаггында сөһбәтләр даһа чох јер тутур.

Сосиоложи тәдгигатлар көстәрир ки, достлар вә танышларла сөһбәтләрин характери јашдан ,тәһсил сәвијјәсиндән асылы олараг дәјишир. Тәһсил сәвијјәси артдыгча кишиләр вә гадынлар сијасәт проблемләри һаггында даһа чох дүшүнүр, фикир мүбадиләси апарыр, беләликлә дә, аилә вә иш мөвзусундакы сөһбәтләр нисбәтән азалыр, өз нөвбәсиндә, мәдәнијјәт јениликләри һаггындакы сөһбәтләрин ролу шахәләнир.

Аилә сөһбәтләри, кәзинтиләри вә с. ата ,ана, јахуд ушаглар үчүн даһа чохшахәли характер дашыјыр; онларын аилә һәјаты үчүн психоложи мә'насы да, биринчи нөвбәдә, бундан ибарәтдир. Өзүнүн бу хүсусијјәтинә көрә һәмин сөһбәтләр, кәзинтиләр вә с. емосионал чаларлар кәсб едир ,бөјүк тә'сир күчүнә малик олур, тәкчә ушагларын дејил, бөјүкләрин дә һәјат, инсан, аилә, мадди вә мә'нәви сәрвәтләр вә с. һаггында тәсәввүрләринин формалашмасында, долғунлашмасында мүһүм рол ојнајыр.

Әкәр биз аиләни чәмијјәтин өзәји олдуғуну хатырласаг, көрәрик ки, аиләдә асудә вахтын мәзмуну вә формасы һеч дә

шәхси мәсәлә дејилдир .Сосиологлар дүзкүн олараг гејд едирләр ки, инсанларын күндәлик мәишәт мүнасибәтләринин бу саһәси совет чәмијјәтинин сосиал, сијаси, мәдәни-идеоложи инкишафынын мүхтәлиф аспектләри үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Одур ки, аиләдә асудә вахты һәмишә мә'налы кечирмәк, ушаглара кичик јашларындан асудә вахт мәдәнијјәти ашыламаг кәрәкдир.

8. АИЛӘ МҮНАСИБӘТЛӘРИНИН ПОЗУЛМАСЫНЫН НӘТИЧӘЛӘРИ

Аилә ихтилафлары

Бир чох һалларда аиләдә мүнагишәли вәзијјәт јараныр, бә'зән исә ади күсүшмә, дејишмә, ағызлашма вә с. нәтичәсиндә аилә ихтилафлары һәддини ашыб даһа кәскин сәчијјә дашыјыр. Бунлары нә илә изаһ етмәк мүмкүндүр? Аиләдә ихтилафларын олмасы зәруридирми? Көрәсән, елә аилә вардырмы ки, орада ихтилаф олмасын?

Аилә чанлы тә'сисатдыр. О диалектика ганунларына табедир. Аиләнин инкишафынын һәр бир мәрһәләсиндә өзүнәмәхсус зиддијјәтләр әмәлә кәлир вә онларын һәлли мүәјјән ихтилафларла мүшаһидә олунур. Бу мә'нада да ел-оба ичәрисиндә дејирләр ки, сөз-сөһбәтсиз ев олмаз. Лакин халг психолокијасы вә педагокикасында бу аталар сөзүнүн ики әлавә изаһы вар. Аталар дејирләр ки, әр-арвадын далашы, јазын јағышы. Бәнзәтмәјә фикир верин: ата-бабаларымыз әрлә-арвадын далашмасыны јаз јағышына охшадыр. Јаз јағышындан сонра булуд чәкилир, һава ачылыр, күнәш чыхыр. Һәгигәтән дә сөз-сөһбәтсиз ев-ешик олмур. Әрлә арвадын савашы өтәридир, мүвәггәтидир. Онлар јенә дә барышачаг, чан дејиб, чан ешидәчәкләр.

Сөһбәт аиләдә ихтилафын олуб-олмамасындан кетмир вә кедә дә билмәз .Бу мүмкүн дә дејилдир. Ән башлыча мәсәлә ихтилафын мә'нәви мәзмунундадыр. Ихтилаф аиләдә үнсијјәтин өзүнәмәхсус чәһәти кими мејдана чыхыр, әрин, јахуд арвадын өз мөвгејини дәгигләшдирмәк һәјат јолдашына тә'сир етмәк, һәтта бә'зән садәчә олараг өзүнүтәсдиг мејлләринин ифадәси кими нәзәрә чарпыр. Аиләнин формалашдығы илк мәрһәләләрдә ачыг вә ја кизли ихтилафларын мүшаһидә олунмасы да мәһз бунунла бағлыдыр. Аилә ихтилафлары мүхтәлифдир.

Биз јухарыда аилә ихтилафларыны мүхтәлиф јөнүмдә характеризә етмәк имканы верән мараглы материалларла таныш олмушуг. Онлардан һәр бири аилә һәјатына сојуглуг кәтирир, һәтта бә'зән бошанма һәддинә јахынлашдырыр. Бу бахымдан гысганчлыг әсасында әмәлә кәлән ихтилафлар даһа тә'сирли олур.

Драматруг *Сабит Рәһманын «Әлигулу евләнир»* комедијасыны хатырлајаг: Рөвшән Назлыја дејир:

«...Сәнин јад бир киши илә күлүмсәјәрәк, бир дәфә данышмағын ајрарла мәним јукуму гачырдыр. Сән өзүнә бәзәк-дүзәк вериб күндә бир чүр сачыны дарајанда, мән шүбһәдән сачымы јолурам...»

Јасәмән «көзәл арвады әри гысганар да» дејәндә Назлы она һаглы е'тираз едир:

«Бир балача гысганмаг олар, сөзүм јохдур, јохса Рөвшән кими дәлилик еләмәк?. Мәнә бир мәктуб кәлмишди, нә билим һансы ахмаг јазмышды? Белә көзәлсән, белә гәшәнксән... Имза да гојмушду... Ә... Өзүндән чыхмады? Идарәдә Әһмәд адлы бир оғлан вар иди, дүшдү онун үстүнә. Хәчаләтдән ајры бир јерә ишә кирдим. Орда да мүдирин ады Әбдүл имиш, деди: јәгин габагчадан сөзләшмишдиниз. Гәрәз мәни аддым-аддым тә'гиб еләјирди .Су ичирдим, су сатанла савашырды ки, нијә мәним арвадымын үзүнә бахдын? Палтар тикдирирдим, дәрзини һәдәләјирди. Һәтта чансыз шејләрә, шкафа, divara, отаға да мәни гысганырды».

Бурада биз «арвады әри сахлар, пендири дәри» аталар мәсәлини истәр-истәмәз хатырламалыјыг. Лакин бу мүдрик сөзләрдә бөјүк һәгигәт олса да, бир чәһәти унутмаг олмаз: бир чох һалларда әр өз арвадыны «сәдагәтсизликдә», «вәфасызлыгда» күнаһландырыб тәһгир едә-едә әслиндә онун әхлагына мәнфи тә'сир көстәрир. Аталар буну да дејиб: «Мәрди гова-гова намәрд едирләр». Һәјат јолдашынын көзәл, јахуд чиркинлијиндән асылы олмајараг онунла мүнасибәтиндә әр һәмишә сөзүн әсл мә'насында давраныш мәдәнијјәтини көзләмәлидир.

Гадын да өз давраныш вә рәфтарында бу чәһәти нәзәрә алмалыдыр.

Гадын гысганчлығы бә'зән даһа ифрат формаларда өзүнү көстәрир. Фырылдагчы фалчылара инанан, евиндән сојумуш әри үчүн «чаду етдирән», «мәһәббәт дуасы» јаздыран гадынлар һәлә дә арамызда вардыр. Кишинин чибләрини ахтаран, телефон нөмрәләриндән шүбһәләнән вә телефон сөһбәтләринә кизлинчә гулаг асан, әринин адына кәлән мәктублары хәлвәти охујан, таныш гадынларын сөз-сөһбәтинә инаныб евдә јерсиз дава-далаш салан гадын, өзүнә һөрмәт етмир, әксинә, бу јолла өзүнү танышларын, гоһумларын ушагларынын јанында көздән салыр.

Бә'зи һалларда гысганч оғланын (кишинин), гызын (гадынын) бәдхаһ јолдашлары ,достлары, гоһумлары, гоншулары онун бу зәиф чәһәтиндән мәһарәтлә истифадә едирләр. Онлар оғлан вә јахуд гыз һаггында сөз чыхарыр, шајиә јајырлар. Халг јазычысы *Б. Бајрамовун «Мән ки көзәл дејилдим...»* повестини јадыныздадырмы? Гәндабын Истисудан јаздығы мәктуб, чәкдирдији шәкил дүшүр халасы гызынын «јанмыш әлинә», о да кәндә һарај салыр ки, Гәндаб Истисуда киминләсә севишир. Гәндабын нишанлысы Мәзаһир бу хәбәри ешидән кими һеч кәсдән соруушмадан машыныны Истису јолуна сүрүр вә јолда гәзаја дүшүб һәлак олур.

Көрдүјүмүз кими, бир-бирини гәлбән севән ики кәнч һаггында мә'насыз сөз-сөһбәт нечә ачы сонлугла нәтичәләнир?

Белә һалларда аиләдә әр-арвад арасында да ихтилафлар кәскинләшир, онлар бир-бирләрини әхлаги ме'јарларла—намус, шәрәф анлајышлары илә гијмәтләндирмәјә башлајырлар. Бу, тәһлүкәли һалдыр. Диггәтли олмаг—өз давраныш вә рәфтарыны нәзәрдән кечирмәк, әрин вә ја арвадын нәдән шүбһәләндијини, нә үчүн гысгандығыны өјрәнмәк зәруридир. Белә һаллара јол вермәмәк үчүн һәлә нишанлы вахтларында кәләчәк һәјат јолдашынын е'тимадыны газанмаг лазымдыр.

Она гәдәр сај, јахуд... «аилә гајдаларына» әмәл ет

Һәкимләр адамлара мәсләһәт көрүрләр ки, әсәбләшмәмәк үчүн она гәдәр сајсынлар: адам она гәдәр сајанда диггәти ону һөвсәләдән чыхаран һадисәдән, сөз-сөһбәтдән јајыныр, әсәбләри сакитләшир. Аилә һәјатында да бу гајдаја әмәл етмәк мүмкүндүрмү? Әлбәттә, мүмкүндүр. Лакин аилә мүнасибәтләри даһа мүрәккәбдир, онлары тәнзим етмәк үчүн мүхтәлиф гајдалар мөвчуддур. Бунлара бирликдә «аилә гајдалары» дејилир. Аилә мәдәнијјәтинин ајры-ајры тәләбләри өз əксини бу гајдаларда тапмышдыр.

Профессор Ә. Бајрамовун гејд етдији кими, аилә мәдәнијјәти чох кениш анлајышдыр. Һәр бир кәнч ајдын баша дүшмәлидир ки, аилә мәдәнијјәти бир-биринә һөрмәтдән, сәмими мүнасибәтдән, гаршылыглы е'тимаддан, фикир вә һиссләри гаршылыглы күзәштә кетмәјиндән, ағыллы, тәмкинли јашајышындан јараныр. Аилә мәдәнијјәтиндә бөјүк-кичик мәсәләси јохдур... Өзлүјүндә кичик сајылан мәсәләни бөјүтмәк, чидди мүнагишә сәвијјәсинә чатдырмаг, јахуд бөјүк мүнагишәләри сәбр вә тәмкинлә һәлл етмәк мүмкүндүр. Буна көрә чаванлар өз аиләләринин тамлығыны горујуб сахламаг үчүн илк нөвбәдә чәмијјәт гаршысында чидди мәс'улијјәт дашыдыгларыны дәрк етмәлидирләр. Чүнки никаһын әсасыны мәһәббәт һисси илә борч вә мәс'улијјәт һиссләринин вәһдәти тәшкил едир.

Мүнагишә әр-арвад һәјатынын драмасыны ифадә едир, лакин о, аилә фачиәсинә чеврилмәмәлидир. Бунун үчүн аилә мәдәнијјәтинин тәләбләринә әмәл етмәк лазымдыр. Онлардан ән садәләри ашағыдакылардан ибарәтдир: вурушуб барышмагданса, артыг-әскик данышыб бир-бирини тәһгир едәндән сонра мүбаһисәни кәсмәдән «башыны јарыб әтәјинә гоз төкмәкдәнсә», мүнагишәјә башламамаг даһа асандыр.

Чалышын ихтилаф јаранмасын. Бу күн һәлл едилмәси мүмкүн олан сөз-сөһбәти сабаһа сахламајын, чүнки ихтилаф нә гәдәр тез арадан галхса, онун аиләјә вурдуғу зијан да бир о гәдәр аз олар.

Мүбаһисәјә башламамышдан әввәл нәдән наразы олдуғунузу, нә истәдијинизи, фикир ајрылығынын маһијјәтини вә онун арадан галдырылмасы јолларыны вичданла вә ағыллы сурәтдә ајдынлашдырын, шәраити, вәзијјәти көтүр-гој един, һәјат јолдашынызын әһвалыны нәзәрә алын.

һиссијјата гапылмајын: әһвал-руһијјә пис мәсләһәтчидир. Әкәр һисс едирсән ки, ганын гарадыр, кефин јохдур, мүбаһисә етмә.

Ушагларын јанында мүбаһисә ачмамаг, ачыг сөһбәт үчүн мүнасиб вахт тапмаг, сәмими олмаг, һәјат јолдашынын е'тираз вә ирадларына диггәтлә гулаг асмаг, онун бүтүн «дәлил-сүбутларыны» ајдынлашдырмаг, мүаһисәли мәсәләләри ағыллы сурәтдә һәлл етмәк, һәмишә хејирхаһ мөвге тутмаг вачибдир.

Һеч вахт белә күман етмәјин ки, анчаг сиз һаглысыныз, һәјат јолдашынызын мөвгеји исә сәһвдир. Әр вә арвад бир-бирини ачы сөзлә, тә'нә илә дејил, ишлә, шәхси нүмунә илә өјрәтмәли, баша салмалыдыр. Сәбирли, тәмкинли олмаг мәсләһәтдир. Һиссә гапылмамаг, далашмаг, јахуд күсмәк үчүн бәһанә ахтармамаг лазымдыр. Бу күн сосиологлар вә психологлар аилә ихтилафлары мәсәләләриндән данышаркән диггәти һәтта «күсмәк (далашмаг) мәдәнијјәти»нин әһәмијјәтинә чәлб едирләр.

Аиләдә баш вермиш хырда мәсәләләри унутмаг, јаддан чыхармаг зәруридир. Бу күнкү мүбаһисәдә көһнә сөз-сөһбәтләри вә сәһвләри хатырламајын. Ихтилаф баш вердикдә, чалышмаг лазымдыр ки, әр-арвад бир-биринә һәјат јолдашы, өвладынын атасы вә анасы кими һөрмәт етсин, инсанлыг ләјагәти вә нүфузлары илә һесаблашсын, хырдаланыб, кичилиб(јад бир адама чеврилиб), һәја пәрдәсини көтүрмәсин. Күзәштә кедә билмәк әзминә малик олсун, ушагларын јанында сөзләшмәсин, һәмишә чәмијјәтин, аиләнин вә ушагларын мәнафејини нәзәрә алсын. Бу, әсл инсан һүнәридир.

Әр, јахуд арвад мүбаһисәли мәсәләләри ајдынлашдыраркән сәсини јүксәлтмәмәли, әксинә, ихтилаф дәринләшдикчә сөзүнү сакит , јумшаг вә нәзакәтлә чатдырмалыдыр.

С. Вурғун «Ајкүн» поемасында севимли гәһрәманына тәмкинли олмағы мәсләһәт көрүр:

Сән һаглы да олсан әкәр, азачыг дајан,
Агил олан сон сөзүнү габагча демәз...
Сән анасан, аналарын сәбри чох олар,
Бирдән-бирә көпүкләниб јалныз сел дашар.

Бил ки, сәбрин өвладыдыр һәр бөјүк гәрар,
Әдаләтли ганунларын һөкмү чох јашар.
Јахшы дүшүн нејләјирсән? Јүз өлчүб бир бич.
Сорғу-суал ејләмәмиш мәһкәмә гурма.

Ушағынын хатиринә күнаһындан кеч,
Өз әлинлә өз евини јыхыб учурма.
Бир дә, о да бир инсандыр, бәлкә дүзәлди.
Бәлкә јенә доғрулуғун јолуна кәлди.

Мүнагишә даирәсини кенишләндирмәмәк мәсләһәтдир. Әр-арвад «дәрдини» дост вә танышларына, рәфигәләринә, гоһумларына мүмкүн гәдәр данышмамалыдыр. Анчаг зә-

рури һалларда мәсләһәт үчүн онлара мүрачиәт етмәк олар. Бә'зи гадынлар вә кишиләр евин бүтүн сөз-сөһбәтини мүхтәлиф үнванлара, чох вахт онлара гәлбән јанмајан адамлара, дар дүшүнчәли достлара вә с. апармагла өз һәјат јолдашыны, гајынанасыны әлә салыр, онлар һаггында пис сөзләр данышырлар.

Башгаларынын јанында өз гадыныны—ушагларын анасыны писләјән әр, әслиндә өзүнүн кимлијини көстәрир. Еләчә дә гадын.

Әр-арвадын мүбаһисәсини, дава-далашыны өзүнәмәхсус дөјүшә бәнзәдән сосиологлар дүзкүн олараг гејд едирләр ки, бу дөјүшдә галиб јохдур, ола да билмәз, анчаг мәғлуб олан вардыр. Онлар далаша-далаша гоһумларын, гоншуларын јанында, ән башлычасы ушагларын јанында һөрмәтдән дүшүрләр. Бу, о демәкдир ки, мә'нәви чәһәтдән әр дә, арвад да мәғлубијјәтә уғрајыр.

Ихтилафлар дағыдычы олур. Она көрә дә аиләдә јаранмыш вәзијјәти тәмкинлә вә шүурла тәһлил етмәк, арадан галдырмаға чалышмаг лазымдыр. Бунун үчүн кин-күдурәтдән, һиккәдән гачмаг ,мәнфи емосијалары тәнзим етмәји, бир-биринин мөвгејини, вәзијјәтини вә әһвалыны анламағы бачармаг фајдалыдыр. Мүбаһисә заманы бир-биринә гара јахмаг хүсусилә јолверилмәздир. Барышсан да, барышмасан да сонралар һәмин сөзләр үчүн, вурдуғун ләкә үчүн һөкмән хәчаләт һисси чәкәчәксән.

Әр-арвад чох вахт онсуз да барышырлар. Ја өзләри, ја да гоһум-гоншулары, хүсусилә ушаглары васитәсилә. Лакин барышмаг итирилмиш шејләри һәлә кери гајтармаг дејилдир. Ахы, өмүр-күн јолдашыны үрәкдән севән әр, арвад тәкчә өзүнүн мә'нәви ағрыларындан әзаб чәкмир, һәм дә севдији гадынын вә ја әринин изтираблары илә јашајыр. Демәли, ону јараламагла, һәм дә өзүнү јаралајыр. Арвад үчүн дә, киши үчүн дә ән башлыча, ән гијмәтли сәрвәти—мәһәббәти мәһв едир. Ади мәсәлә үстүндә белә бир гурбан баһасына баша кәлән дава-далаш мә'насыз дејилми? Ади наразылығы инчикликдән, мәһәббәти хәјанәтдән, вәфасызлыгдан гәти ајырмаг лазымдыр.

Буна көрә дә аиләдә јаранмыш мүнагишәли шәраитдән һөрмәтлә, иззәтлә чыхмаға чалышын; өлчү һиссинә әмәл един, нә бир-биринизи јерли-јерсиз сөзләрлә күнаһландырмајын, нә дә пешман олдуғунузу көстәрмәк үчүн һәддиндән артыг анд-аман етмәјин. Ән јахшы чыхыш јолу—әр вә арвадын еjни вахтда вә гаршылыглы сурәтдә һагсыз олдуғуну е'тираф етмәсидир. «Әкәр далашырыгса, демәли, биз һаглы дејилик»—бу әр вә арвад үчүн чағырышдыр. Барышмаға, үлфәт бағламаға чағырышдыр.

Барышмағы өјрәнин. Онун да өз вахты вардыр. Бунун үчүн күсүб бир тәрәфә отурмаг дејил, аиләнин умуми гајғыларына гошулмаг, бә'зи сөзләри ушағын адындан демәк («оғлум, инди анан чај дәмләјәчәк, ичәчәјик»), өзүнүн күнаһкар олдуғуну биринчи е'тираф етмәјә чалышмаг, бир нечә күндән сонра наразылығын көкләрини сакит шәраитдә арашдырмаг лазымдыр.

Бә'зән кәнч әр-арвад бу гајданы сәһв баша дүшүрләр. Онлар күндә күсүб-барышырлар, бу заман сөз-сөһбәт эслиндә хроники һал алыр вә аиләнин психоложи иглиминә сон дәрәчә мәнфи тә'сир көстәрир.

Мәһәббәт сөнәндә...

Инсанлар бир-бирләрини севәрәк евләнирләр, бирликдә хошбәхт олмаг, инсан сәадәтинә говушмаг, оғуллу-гызлы олмаг үчүн аилә гурурлар.

Бәс елә исә нә үчүн бошанырлар? Нәјин хатиринә вахты илә бағланмыш никаһдан имтина едирләр?

Халг һакими бошанма һаггында ишә бахыр:

—Нә үчүн ајрылмаг истәјирсиниз?

—Хасијјәтимиз тутмур, бир-биримизи даһа севмирик. О, мәни баша дүшмәк истәмир. Кобуд вә худбиндир. Аилә гајғысы чәкмир. Јалныз өзүнү дүшүнүр.

—Бәс сән өзүн?

(Суал чавабсыз галыр).

Һәр дәфә чүрбәчүр бәһанәләр кәтирилир, рәвајәтләр уідурулур, бә'зән исә јалан ајаг тутур, анчаг јеријә билмир.

Ики тәзад: тој вә бошанма, мәһәббәт вә нифрәт, севинч вә кәдәр, бир дә ушагларын көз јашы вә гоһум-әграбанын кәдәри... Адам бунлар һаггында дүшүнәндә дәһшәтә кәлир.

Азадлыг ән бөјүк не'мәтдир. Сосиализм инсана бир чох шәхси азадлыглар бәхш едир. Лакин һеч дә һамы шәхси һәјатда азадлығы дүзкүн баша дүшмүр вә ондан ағыллы сурәтдә истифадә етмәји бачармыр. Мәһз бу заман реал зиддијјәт баш галдырыр: әр вә ја арвад ушагларын талејини јаддан чыхарыр, аталыг вә аналыг һиссини унудур, вәтәндашлыг борчу барәсиндә исә фикирләшмир вә... јанлыш аддымлар атыр. Бошанманы көтүрәк...

Бошанма әсл фачиәдир. Чох мараглыдыр ки, бошанманын нәтичәләрини тәкчә мүтәхәссисләр—сосиологлар, демографлар, психологлар педагоглар, һәкимләр вә б. белә гијмәтләндирмирләр. Бошананларын өзләри дә сонралар онун һәм әр вә арвад, һәм дә ушаглар үчүн фачиә олдуғуну баша дүшүр, өвладларынын суал долу бахышларына чаваб верә билмир, сәһв аддым атдыгларыны, өз әлләри илә өз евләрини дағытдыгларыны, ушагланы онун-бунун гапысына салдыгларыны чох вахт е'тираф едирләр. Биз бу барәдә китабын әввәлки сәһифәләриндә үрәк ағрысы илә данышмышыг. Инди исә һәмин мәсәләләр әтрафында нисбәтән кениш сөһбәт едәчәјик.

Бошанманын сәбәбләри мүхтәлифдир. Әслинә галса, һәр бир бошананын өз психолокијасы вар. Биз ајры-ајры һалларда онлары әтрафлы өјрәнмәли вә тәһлил етмәлијик.

Бә'зән оғлан вә гызлара белә кәлир ки, аилә гурмаг чох асан вә садә ишдир. Тәәччүблү көрүнсә дә онлар мәһз ашағыдакы кими фикирләширләр: гәлбинә јатан оғланы, гызы сечирсән, евләнирсән, даһа буну нијә проблемә чевирирләр? Диплом аланда иш јериндә, әрә кетдикдә евдә һәр шеј гајдасына дүшәчәк».

Лакин бир дә көрүрсән аһәнкдарлыг нә ишдә, нә дә евдә алыныр. Чүнки һәр шејдән әввәл, белә садә һәгигәти анламаг, баша дүшмәк вә баша дүшәрәк дәрк етмәк кәрәкдир: хошумуза кәлмәдикдә иш јерини дәјиширик, мебели бәјәнмәдикдә башгасыны алырыг. Мәнзили дә дәјишмәк мүмкүндүр. Лакин атанын јерсиз чиддилији, сәртлији, кобудлуғу, васвасылығы, ананын һөвсәләсизлији, дејинкәнлији вә с. нә гәдәр һәддини ашса, бизи тәнкә кәтирсә дә өз валидејнләрини дәјишмәк һеч кимин ағлына белә кәлмир. Чүнки бизим дүнјаја көз ачмағымыз үчүн башга һеч кимә јох, мәһз онлара—бу ики нәфәрә борчлујуг. Онлары дәјишә билмәрик вә бу ики нәфәр бир-бири илә јола кетмәсәләр дә, бизә гаршы мүнасибәтдә нә гәдәр сәрт (һәтта әдаләтсиз) олсалар да онлары севирик. Ахы доғмадырлар, нечә дејәрләр, өзүмүзүнкүдүрләр. Бизә һәјатын өзү тәрәфиндән бир дәфә вә һәмишәлик верилмишдир. Биз бу ики шәхсә сәдагәтлијик, өзү дә өз ушагларымыза сәдагәтли олдуғумуз кими. Өз өвладларымыз да һеч дә һәмишә идеал олмур.

Бәс әр-арвад?

Бурада бизим иддиамыз дәрһал принсип сәвијјәсинә чатыр: «гој рәдд олсун, бошанырам вәссалам», «бошајарам, чаным гуртарар...», «нијә, нәдән өтрү дөзмәлијәм, һөвсәләми басмалыјам? Нәјин хатиринә әзаб чәкмәлијәм. Биз ки, бир-биримиздән асылы дејилик».

Бах дәһшәт будур! Сорғу апардығымыз гадынлардан бири һәмин мәсәләјә мүнасибәтини билдирәрәк көстәрир: биз гадынлар никаһ бағладығымыз инсандан, она олан һиссимиздән асылы олмалыјыг. Бизим гејри-асылылығымыз, сәрбәстлијимиз кишини алчалдыр. Сәбәбсиз, јахуд сәбәб олараг баш галдыран һәр хырда мүбаһисә заманы тәкрар олунан: «бошанарам, сәнсиз јашајарам» сөзләри кишини алчалдыр, һөрмәтдән салыр, һөвсәләдән чыхарыр. «Јашајарыг, бахарыг, бошанмаг чәтин мәсәлә дејил»!—бә'зи гадынлар һәлә никаһ кәсдирмәмишдән буна һазыр олурлар: хошума кәлмәз, чыхыб кедәрәм.

Чалышарам јола кедәк, лазым кәләндә күзәштә кедәрәм, һәр хырда сөз-сөһбәтин бөјүмәсинә јол вермәрәм, әрим һирсләнәндә мән һөвсәләми басарам вә с. кими фикирләрә әсасланыб сүлһ јолу, барышыг јолу тутмаг әвәзинә јухарыдакы кими көкләнмәк һеч вахт аиләнин горунуб сахланмасына хидмәт едә билмәз.

Бә'зән бошанманын һәгигәтән чидди сәбәбләри олур. Аиләдә елә шәраит јараныр ки, әр-арвадын бир јердә јашамасы, нечә дејәрләр, бир јастығa баш гојмасы әслиндә мүмкүн дејил. Аиләдә әмәлә кәлмиш мә'нәви-психоложи иглимин өзү дә ушагларын һәјаты үчүн бөјүк тәһлүкәјә чеврилир. Белә һалларда бошанманы мүтәхәссисләр маһијјәт е'тибарилә һуманист тәдбир һесаб едирләр: Бу јолла, тутаг ки, арвад позулмуш, сәрхошлуға гуршанмыш кишидән, ушаглар исә бир вәтәндаш вә тәрбијәчи кими симасыны итирмиш атадан хилас олурлар.

Һәмин сөзләри демәјә адамын дили кәлмир, онлары јазмаг да тәрбијәчи үчүн чәтиндир, лакин факт-факт олараг галыр вә онлары инкар етмәк гејри-мүмкүндүр.

Бошанмадан данышанда һамыны бир мәсәлә даһа чох нараһат едир: сосиал-психоложи тәдгигатлар әсаслы сурәтдә көстәрир ки, әр-арвадларын бөјүк әксәријјәти чидди сәбәб олмадан, башга јолларла даһа јахшы һәлл едилә биләчәк ади мәсәләләр үзүндән бошанырлар.

Мәсәлән, ики һәрфин—«Р» вә «З» һәрфләринин учбатындан аз гала кәнч аилә дағылачагды. Јени доғулан көрпә үчүн ад сечиләркән әр-арвадын сөзү дүз кәлмир. Ата дејир гызын адыны «Күлнар» гојаг, ана дејир: «Күлназ». Мүбаһисә узун сүрүр, әр-арвад јекдил рә'јә кәлә билмирләр... Нәһајәт, әр арвадын фикрини нәзәрә алмадан ,доғум һаггында шәһадәтнамәдә гызын адыны Күлнар јаздырыр. Бунунла мүбаһисә, сөз-сөһбәт даһа да артыр вә ики һәрф—«Р» вә «З» бошанмаг һаггында мәсәлә галдырмаг үчүн әсас олур. Хошбәхтликдән халг һакими кәнч әр-арвады баша салмаға вә барышдырмаға мүвәффәг олур.

Бә'зән әр-арвадын биринин гәзаја уғрамасы, шикәст олмасы вә јахуд ушағын доғулмамасы нәтичәсиндә аиләдә кәркин вәзијјәт јараныр вә кәнчләр дилемма гаршысында галырлар: аилә һәјатыны давам етдирмәли ,јохса бошанмалы? Бу вахт онларын ағыллы мәсләһәтә, ағсаггал, ағбирчәк сөзүнә еһтијачлары олур. Һәмин мәсләһәт, тәәссүф ки, бә'зән аиләнин дајагларыны мөһкәмләндирмәјә дејил, мәһз сарсытмаға доғру истигамәтләндирилир. Јашлы адамлар белә вәзијјәтләрдә мүдрик олмалы, аиләнин горуныб сахланмасына чалышмалыдырлар.

Ашағыда бир нүмунә кәтиририк. Олмуш әһвалатдыр. Кәнч гадын јазыр: «Анамы һәмишә дәрин миннәтдарлыг һисси илә хатырлајырам вә хатырлајачағам. Анам мүстәгил аилә һәјаты үчүн зәрури олан бир чох мәсәләләри мәнә өјрәдиб. О дејирди: «Шалварын көркәминә, фасонуна бахма, бах көр о, үтүләнибми? Оғланын көзләринин гәшәнклији сәнин ағлыны алмасын, фикир вер о көзләр сәндән гејри нечә гызын архасынча зилләниб. Әкәр әрини севмирсәнсә, о һәр чәһәтдән сәнә пис көрүнәчәк. Пис әрә исә һеч бир мәһәббәт кифајәт дејил. Әрә ачыг көзлә кетмәк лазымдыр. Инди јахшы-јахшы дүшүн ки, сонрадан ики әлин бир башын олмасын».

Анамын сөзләрини гулагларымда сырға еләдим. Хејирхаһ, ишкүзар, садә вә тәвазөкар бир кәнчә әрә кетдим. Мән тибб институтуну битирмишдим, амма лаборант ишләјирдим. Әрим исә тәләбә иди. Илк вахтлар бизим үчүн чох чәтин кечирди. Маашы вә әримин алдығы тәгаүдү күчлә чатдырырдыг. Бир чох әјләнчәләрдән вә не'мәтләрдән өзүмүзү мәһрум етмишдик. Лакин бүтүн бунлар бизим мүнасибәтләримизә зәррәчә тә'сир көстәрмирди. Меһрибан јашајырдыг. Лакин... һеч бир ил кечмәмишди ки, бәдбәхтлик гапымызы дөјдү .Әрим гәзаја уғрады. Ајларла чарпајы дустағы олду. Онун бир дә ајаг үстә галхачағыны, ишләјә биләчәјини һеч ким, һәтта һәкимләр дә дејә билмирдиләр. Гоһум-әгрәбам (анамдан савајы һамысы) өјүд-нәсиһәтләри илә мәни тәнкә кәтирмәјә башладылар: «Чавансан, көзәлсән, бошан, башгасына әрә кедәрсән ,нәстә әринин гуллуғунда нә вахта гәдәр дурачагсан?.

Ән дәһшәтлиси бу иди ки, мәндән хәбәрсиз әримлә дә бу барәдә сөһбәт етмиш вә ону разы салмышдылар. Мән исә ону, јалныз ону севирдим вә о, өмрү боју шикәст галсајды белә гәрарым гәти иди: ону атмајачағам... Әрими буна инандырмаг үчүн һеч дә аз зәһмәт чәкмәдим.

Мәнимчин чох чәтин иди. Ики нөвбә ишләјирдим. Ики ил сонра әрим тамамилә сағалды. Бу мүддәтдә институту гуртармышды. Елми Тәдгигат Институтуна тә'јинат алмышды.

Бу вахт мә'лум олду ки, тезликлә мәним ушағым олмајачаг.

Артыг әримин гоһумлары, ата-анасы, бачылары ајаға галхдылар: «Ушагсыз нә аилә?» Хошбәхтликдән әрим онлара фикир вермәди. Биз ушаг көтүрүб сахламаг гәрарына кәлдик. Буна һазырлашырдыг ки, һамилә олдуғуму баша дүшдүм.

Гызымыз олду. Әрим бу мүддәтдә намизәдлик диссертасијасы мүдафиә етди. Ушағын әзијјәти, гајғысы, ағырлығы әсас е'тибарилә мәним үзәримә дүшүрдү. Сонра бир гызымыз да олду, мәнзил алдыг. Аналыг мә'зунијјәтимин мүддәти баша чатанда әрим үзүнү ушаглара тутараг деди: «Инди сизин дајәниз мән олачағам. Ананыз да диссертасија мүдафиә етсин».

Доғрусу, бу нечә илдә ев ишинә, биш-дүшә, ушаға гуллуг етмәјә вә с. башым елә гарышмышды ки, јазы-позудан, китаб-дәфтәрдән јадырғамышдым. Лакин әримин е'тимады мәним үчүн һәр шејдән уча вә үлви иди. Вә бу е'тимады доғрулда билмәјәчәјимдән утаныб ишә киришдим. Китаблары нәзәрдән кечирмәјә башладым... Дөрд ил сонра мүдафиә етдим.

Артыг он илдир евләнмишик. Ачығы, әрә кедәндә әримдән өтрү һеч дә дәли-диванә дејилдим. О, садәчә хошума кәлмишди. Беш ил кечәндән сонра сөһбәт заманы өјрәндим ки, әрим дә о заман елә һәмин һисси кечирибмиш. Инди бизим бир-биримизә олан мәһәббәтимизин һәдди-һүдуду јохдур. Биз хошбәхтик.

Мән һеч дә никаһын јалныз чошғун еһтираслы мәһәббәт нәтиҹәсиндә јаранмасыны гәти сурәтдә тәләб етмирәм. Лакин бу мәһәббәтә бир гәдәр ағыл да әлавә едилсә, лап јахшы олар...»

Көрүндүјү кими, бир-бирини ағыллы мәһәббәтлә севән шәхсләрин гаршысына чыхан һәр чүр манеәләр бу мәһәббәтин гаршысында аҹиздир.

Бир чох әр-арвадлар ачыға дүшүр, өз билдијини етмәк истәјир, ади сөз-сөһбәти шиширдир, дүнән севдији адамдан санки интигам алмагла тәскинлик тапыр, ел-оба ичәрисиндә беләләри һаггында дејирләр: «һиккәсиндән ев-ешијини дағытды».

Јенә дә тәкрар едирик: «Ади мәсәләләр үзүндән дағылан аиләләр бөјүк әксәријјәт тәшкил едир». Биз бу һагда һәјәҹанла данышмалы вә кәнҹ аиләләрин һәр һансы тәсадүфи бир амил нәтиҹәсиндә дағылмасынын гаршысыны алмалыјыг. Сосиологлар марағлы бир факты мүәјјәнләшдирмишләр: бошанмаг истәјән әр-арвадларын анҹаг 35 фаизи бир-биринә лагејд јанашыр вә ја мәнфи һиссләр бәсләјир, 20 фаиздән чоху исә һәтта бошанма анында белә бир-бирләрини севдикләрини вә һөрмәт етдикләрини е'тираф едирләр. Чох гәрибәдир: севирләр, анҹаг ајрылырлар. Бу исә јухарыдакы фикри—бир чох әр-арвадларын ҹидди сәбәб олмадығы һалда бошандыгларыны тәсдиг едир.

Мәһәббәти мүһафизә етмәк, сахламаг чәтиндир. Ону инкишаф етдирмәк бундан да чәтиндир. Тоја гәдәрки мәһәббәт пөһрәдир, онун гол-ганад атмасы, көзәл вә сағлам ағаҹ олмасы үчүн бу пөһрәни бәсләмәк, бөјүтмәк лазымдыр. Ону бөјүтмәк үчүн бачарыг, мәһарәт вә гүввә чатмамышдырса, буна јалныз тәәссүфләнмәк олар.

Бошанма азадлығы

Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулана-дәк гадынларын өз әрләриндән бошанмаг һүгугу јох иди. Ислам дининә көрә, гадын үчүн кәбин бирдәфәлик бағланыр, буну јалныз әр поза биләрди. Христиан дини дә мәсәләјә бу нөгтеји-нәзәрдән бахырды. Русијада вахтилә бошанмаја хүсуси һалларда әр-арвадлардан бири ушагсыз галанда, сәдагәтсизлик һаллары баш верәндә вә шаһидләр тәрәфиндән зина *(јә'ни әр-арвадлыг, сәдагәтини позма—Ә. Ә., А. А.)* сүбут едиләндә, әр-арваддан бири руһи хәстәлијә тутуланда, јахуд узун мүддәтә мүһакимә олунанда разылыг верилирди.

Тәсәввүр един ки, бир-бирини көрмәјә көзләри олмајан инсанлар бир очағын истисиндә өмүрләри боју мүһакимә едилмиш адамлар кими бирликдә јашамаг мәчбуријјәтиндә галырдылар. Бу әсл фачиә дејилдирми? Бу, нәинки әр-арвад, һабелә ушаглар үчүн дә бөјүк бәдбәхтлик иди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра бошанманын гадаған олунмасы фикри гәтијјәтлә рәдд едилди. В. И. Ленин көстәрирди ки, әр-арвад һиссләри әввәлки таразлығы итирдикдә, инсанын никаһ бағламаға даир азад һүгугу мүтләг бошанма һүгугу илә мөһкәмләндирилмәлидир.

Даһи рәһбәр даһа сонра гејд едирди ки, дәрһал там бошанма азадлығыны тәләб етмәјән бир адам, демократ вә сосиалист ола билмәз, чүнки белә бир азадлыг олмамасы мәзлум чинси, гадыны һәддән артыг сыхышдырмагдадыр.

Лакин бошанма азадлығы чәмијјәтимиздә никаһын әһәмијјәтини һеч дә азалтмыр, онун даими шәхси иттифаг олмасыны данмыр. **Мәһәббәт сөнәндә, әр-арвадын биркә јашајышы мүхтәлиф сәбәбләр үзүндән дөзүлмәз оланда, никаһын поздурулмасына еһтијач дујулур.** Лакин сәбәбсиз јерә бошанма һалларына да јол верилмир. В. И. Ленин дејирди: «Әсла чәтинлик чәкмәдән баша дүшмәк олар ки, әрдән ајрылмаг азадлығыны гәбул етмәк, бүтүн арвадлары ајрылмаға чағырмаг дејилдир.»

Өлкәмиздә бошанма әрин вә арвадын ,јахуд һәр икисинин әризәсинә әсасән мәһкәмә органлары тәрәфиндән һәјата кечирилир. Лакин аиләдә азјашлы ушаг олмадығы, әрин вә арвадын никаһын позулмасына разылыг вердикләри вә тәләб етдикләри тәгдирдә, бу вәтәндаш вәзијјәти актларынын гејдијјаты (ВВАГ) шө'бәсиндә дә һәјата кечирилә биләр. ВВАГ хәбәрсиз иткин дүшмүшләрлә ,фәалијјәт габилијјәти олмајанларла, ән азы үч ил мүддәтиндә азадлыгдан мәһрум едиләнләрлә никаһ позмаг сәлаһијјәтинә дә маликдир.

Арвадын һамиләлик дөврүндә вә көрпә доғулдугдан сонракы бир ил мүддәтиндә гадынын разылығы олмадан мәһкәмә органлары бошанма ишинә баха билмәзләр.

Халг мәһкәмәси бошанма һаггында иддианын сәбәбләрини өјрәнир вә әр-арвады барышдырмаг үчүн тәдбирләр көрүр. Бу

барышыг үчүн үч ај вахт верилир. Онларын бирликдә јашамасынын вә аиләнин сахланмасынын гејри-мүмкүнлүјү ашкара чыхдыгда никаһ позулур.

Азәрбајҹан ССР никаһ вә Аилә Мәҹәлләсинә көрә, «мәһкәмә никаһы позмаг һаггында гәтнамә чыхараркән:

1. Әр-арвад арасында мүбаһисә олдугда—ајрылан әр-арваддан һансы биринин јанында ушаглардан һансынын галдығыны, һабелә ушагларын сахланмасы үчүн валидејнләрин һансы бириндән нә гәдәр вәсаит тутулмалы олдуғуну мүәјјән етмәли.

2. Бошанма һаггында шәһадәтнамә верәркән әр-арваддан биринин вә ја һәр икисинин өдәмәли олдуғу дөвләт рүсумунун мәбләғини (50 манатдан 200 манатадәк) мүәјјән етмәли.

3. Әриндән (арвадындан) мадди јардым алмаг һүгугуна малик олан арвадын (әрин) хаһиши илә әрдән (арваддан) тутулмалы мадди јардымын мигдарыны мүәјјән етмәлидир».

Өлкәмиздә никаһларын әксәријјәти мәһәббәтә көрә бағланыр. Елә исә, бир даһа тәкрар едирик, бәс бошанмаја сәбәб нәдир? Бошанманы доғуран сәбәбләри нәзәрдән кечирәк:

Адамлар нә үчүн бошанырлар?

Өлкәмиздә, еләҹә дә республикамызда әһали арасында бошанма һалларынын вәзијјәти, бошанманы доғуран сәбәбләри даһа мүфәссәл ајдынлашдырмаг үчүн бир сыра мүтәхәссисләрин, о ҹүмләдән, јазычы вә алимләрин фикри мараглыдыр. Ашағыда онларын мүлаһизәләрини веририк:

Ш. Мурадов (игтисад елмләри доктору, профессор): «Бошанма мүһүм демографик һадисә олуб, истәр бүтүнлүкдә дүнја мигјасында, истәрсә ССРИ-дә әһалинин доғум сәвијјәсинә, онун артым сүр'әтинә мәнфи тә'сир көстәрән амилләрдән сајылыр. Статистик рәгәмләр доғум сәвијјәсинин азалмасы илә бошанманын артмасы арасында гаршылыглы әлагә олдуғуну сүбут едир. Белә ки, 1960—1980-ҹи илләрдә ССРИ-дә әһалинин һәр 1.000 нәфәри һесабы илә доғумун сајы азалараг 24,9 нәфәрдән 18,3 нәфәрә, Азәрбајҹан ССР-дә 42,6 нәфәрдән 25,2 нәфәрә енмишдирсә, бунун эксинә олараг бошанманын сајы өлкәдә 1,3 нәфәрдән 3,5 нәфәрә, республикамызда 0,7 нәфәрдән 1,2 нәфәрә галхмышдыр.

Бошанма һалларына вә аиләнин дағылмасы тәһлүкәсинә ән чох азушаглы вә ја ушагсыз аиләләрдә тәсадүф олунур. Бу да бир һәгигәтдир ки, бошанма һалларынын артмасы әр-арвадда, илк нөвбәдә гадынларда ушаг доғулмасына тәләбатын јеринә јетирилмәсинә мане олур. Бошанманын баш верә биләҹәји тәһлүкәси гадынларда ушагларла тәк галмаг горхусу јарадыр вә онлары истәдикләри сајда ушаг доғмаг арзусундан чәкиндирир. Һазырда өлкәмиздә һәр ил орта һесабла 925—950 мин, Азәрбајҹан ССР-дә 70—71 мин бошанма һалы гејдә алынып ки, бунларын әксәријјәти шәһәр јерләринин пајына дүшүр. Тәкҹә буну демәк кифајәтдир ки, 1970-ҹи илдә республикамызда бүтүн бошананларын 84,5 фаизи шәһәр сакинләри олмушлар».

М. С. Матсковски (фәлсәфә елмләри доктору): «Гәрибә көрүнсә дә, ичтимаи шүурун јүксәлмәси илә паралел олараг бошанмаларын артмасы чәмијјәтин инкишафынын муасир мәрһәләсиндә тәбии һалдыр. Сосиал тәрәггинин артымы илә әлагәдар әсрләр боју никаһын сабитлијинә көмәк етмиш харичи гүввәләр—динин, валидејнләрин, дөвләтин тә'сири, әмлак, ичтимаи мөвгејин әһәмијјәти вә с. зәифләјир. Дикәр тәрәфдән, инди муасир никаһа дағыдычы тә'сир көстәрән дахили гүввәләр (кетдикчә даһа чох дәрәчәдә игтисади мүстәгиллик әлдә едән гадынын сосиал әһәмијјәтинин јүксәлмәси вә онун аиләдә бәрабәр һүгуга малик олмасы) күчләнир. Өлкәмиздә бошанмаларын артмасына чәмијјәтдә шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләр мәдәнијјәтинин јүксәлмәси хејли дәрәчәдә тә'сир көстәрмишдир. Бунун нәтичәси кими әрли гадын һәјат јолдашынын сәрхошлуг етмәсинә, кобудлуғуна, худбинлијинә, сөзүбүтөв олмамасына, ушагларына лагејд мүнасибәт бәсләмәсинә даһа дөзүмсүз олмушдур. Гадынын садаладығымыз мәнфи һаллара гаршы дөзмәзлији инди аиләнин даһа чох дағылмасына кәтириб чыхарыр».

Х. Һасилова (јазычы): «Мән еркән бошанманын ән үмдә сәбәбини аиләнин мөһкәм әсасда гурулмамасы илә изаһ едирәм. Өтәри, дүшүнүлмәмиш бир һәрәкәт аиләдә һәмишә фәлакәтә кәтириб чыхарыр. Мәнчә, бир чох һалларда гыз ата евиндә о гәдәр шылтаг бөјүјүр ки, әр евиндә раст кәлдији чүзи еһтијача belә дөзмәк истәмир. Бошанмаларын чохунун, һәмчинин бә'зи кәнчләримизин вахтында евләнмәмәләринин сәбәби мәнзил проблемидир. Кәнчләр ајрыча јашасалар, тәзә аиләдә сөз-сөһбәт аз олар. Өзләри күсүб, өзләри дә барышарлар. Буна көрә дә, дикәр бөјүк шәһәрләрдә олдуғу кими, биздә дә јени евләнәнләр үчүн јатагхана типли хүсуси биналар инша едилсә, бу проблем хејли арадан галхар».

Ј. Талыбов (педагожи елмләр доктору, профессор): «Бөјүк Әләскәр дејирди ки, чан демәклә чанындан чан әскик олмаз, әксинә о, мәһәббәт артырыб меһрибан ејләр. Бошанмаларын чоху хош сөз дејә билмәмәк, күзәштә кетмәји бачармамаг үстүндә баш верир. Гәзәб гасырға кими шөһрәти, ады сүпүрүб апарыр. Һисли гадын лилли булаға бәнзәјир. Әр гадындан, гадын да әрдән үч мүкафат: мәһәббәт, күләр үз, гајғы көзләјир».

З. Вердијева (филоложија елмләри доктору, профессор): «Бошанма мәсәләсини мадди-мәишәт чәтинликләри илә бағлајанларла, демәк олар ки, разылашмырам. Бу, јалныз мүнасибәтләри мүәјјән вахт мигјасында писләшдирә биләр... Кәнчләримиз уғурсуз талеләрини (бошанан андан бу тале ојуну башланыр) илк нөвбәдә мә'нәви амилләрдә ахтармалыдырлар: Ән хошбәхт әр вә арвадлары данышдырсаг, нә гәдәр чәтинликләри садалајачаглар. Бәлкә дә һејрәтләнмәк олар. Амма о күнләр архада галыбдыр: Кәнч оғлан вә гыз гәлбән севибсә, көнлүнә јатыбса, һансы бошанмадан данышмаг лазымдыр? Мәһәббәт

чәтинлијин бузуну елә әридир ки, орадан галхан исти, илыг нәфәс үрәкләрә мәлһәм олур. Өмрү зинәтләндирир.

Мән истәрдим кәнчләримиз јалныз севиб севилдикдән сонра аилә гурсунлар ,мүвәггәти хош күнүн далысынча дүшмәсинләр. Унутмасынлар ки, ајрылан киши дә, гадын да һәјатда өз вичданы гаршысында әзаб чәкир.

Ј. Новикова (ССРИ ПЕА Психолокија Институту, аиләјә психоложи јардым үзрә мәсләһәт мәркәзинин рәһбәри): «Бошанма сәбәбләринин тәһлилинә әсасән тәдгигатчылар беләнәтичәјә кәлирләр ки, бу күн әрлә арвадын гаршылыглы мүнасибәтләринә мадди-мәишәт амилләринин тә'сири азалыр вә ејни вахтда аиләдә мә'нәви-психоложи мүнасибәтләрин әһәмијјәти артыр. Бу јахынларда апарылмыш сосиоложи тәдгигатларын бириндә аиләнин дағылмасынын башлыча сәбәбини мүәјјәнләшдирмәјә чәһд көстәрилмиш вә белә бир нәтичә алынмышдыр:

—үмуми бахыш вә марағын олмамасы;

—характерләрин ујғун кәлмәмәси;

—әр-арвадлыг вәзифәләринә јүнкүл мүнасибәт вә с.

Көрүндүјү кими, чавабларда мадди чәһәтлә бағлы сәбәбләрә, мәсәлән, мәнзил вә мәишәт шәраитинин гејри-гәнаәтбәхшлијинә истинад едилмир. Һалбуки, бу саһәдә, хүсусән тәзә евләнәнләр мүәјјән чәтинликләрлә гаршылашырлар. Ејни заманда әрлә арвад арасында «дахили» мүнасибәт амилләри, аиләнин мәдәни-емосионал иглими бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Буна көрә дә дөвләт өлкәмиздә һәјата кечирилән демографик сијасәтин әсас вәзифәләриндән бирини аилә мүнасибәтләринин јарадычылыгла инкишаф етдирилмәсиндә вә мөһкәмләндирилмәсиндә көрүр. Тәрбијә психолокијасында белә бир анлајыш вар: баша дүшмәмәк сәдди. Бу сәдд әрлә-арвад арасында о вахт јараныр ки, конкрет мәсәләјә даир мүбаһисә заманы шәхсијјәтә үмуми гијмәт вермәк вә ону сәчијјәләндирмәк олмаз.—Бу мүһүм психоложи гајдаја әмәл едилмир. Мәсәлән, арвад наһар һазырламаға вә ја мәнзилдә јыр-јығыш етмәјә имкан тапмамыш о дәгигә әр башлајыр дејинмәјә: сән тәнбәлсән, күрт дүшмүш тојуг кими јериндә ешәләнмәји севирсән вә с. Ајдын мәсәләдир ки, белә «үмуми хасијјәтнамә»дән сонра о, әсәбиләшмиш арвадындан хошакәлән чаваб алмајачаг. Әслиндә белә дискуссијалар нәинки зәрәрлидир, һәм дә мә'насыздыр. Өзүнүн вә һәјат јолдашынын һәрәкәтләрини тәһлил етмәк вәрдиши газандыгча, һәр кәс фикрән башгасынын ролуна кирмәк, башгасына өзүнә олдуғу кими мүнасибәт бәсләмәк имканы әлдә едир. Аиләдә наразылыглары арадан галдырмағын, гаршылыглы анлашма вә сағлам психоложи иглим јарадылмасынын јолу будур».

А. Мәнсимов (фәлсәфә елмләри намизәди): «Аиләдә баш верән бошанма вә ихтилафлара башлыча олараг игтисади, психофизиоложи вә мә'нәви-әхлаги амилләр тә'сир көстәрир. Игтисади амилләр әһали миграсијасы, шәһәрләрә ахын мејли,

кәнчләрин, хүсусилә гадынларын игтисади мүстәгиллијинин артмасыдыр. Психофизиоложи амилләр демографик вә психоложи тә'сирләр нәтичәсиндә кәнчләрин чинси јеткинләшмәси илә онларын ичтимаи јеткинләшмәси арасында јаш фәргиндән доған зиддијјәтләрдир. Мә'нәви әхлаги амилләр исә аиләдә вә чәмијјәтдә гадынла кишинин дашыдыглары ичтимаи јүкүн бәрабәр олмамасыдыр. Мә'нәви-әхлаги амилләрә бошанмада сүн'и мәһдудлашдырманын олмадығыны, фактик бошанмалары һүгуги чәһәтдән ганунилә шдирмәк тәдбирләрини дә аид етмәк лазымдыр...»

Мүтәхәссисләрин рә'ји беләдир. Онлар, бу саһәдә мараглы тәдгигатлар апармыш, зәнкин һәјат тәчрүбәси олан јазычы вә алимләр аилә мүнасибәтләринин позулмасынын нәтичәләринә диггәти чәлб етмиш, бошанманын әсас сәбәбләрини ајдынлашдырмышлар. Һәмин сәбәбләрдән бә'зиләри илә нисбәтән әтрафлы таныш олаг:

Бошанманын ән башлыча сәбәби узун мүддәт мадди сәбәбләрлә (аиләнин тә'мин олунмасы, пулун хәрчләнмәси, мәнзил проблеми вә с.) бағлы олмушдур. Шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы; хүсусилә истәр әрин, истәрсә арвадын тәһсил-пешә саһәсинин јүксәлмәси, тәләбатларынын зәнкинләшмәси зәмининдә аилә мүнасибәтләриндә мә'нәви-психоложи амилләр даһа мүһүм рол ојнамаға башламышдыр. Бу чәһәт аилә ихтилафларында бүтүн ајдынлығы илә өзүнү көстәрир. Онларын әмәлә кәлмәсиндә мә'нәви-психоложи сәбәбләрин ролу күндән-күнә артыр.

Бурада *«инкишаф чәтинликләри»* адланан сәбәбләр һаггында да ајрыча данышмаг лазым кәлир. Мүһүм чәһәт ондан ибарәтдир ки, һүгуг бәрабәрлији вә игтисади мүстәгиллик газанмыш гадын аилә һәјатында даһа фәал рол ојнајыр. Һалбуки, кишиләр чох вахт психоложи әталәт күчүнә аиләдә башчылыг етмәјә чалышырлар. Башга сөзлә, онларын шүур вә һиссләри аиләнин јени инкишаф сәвијјәсинә ујғун кәлмир. Бошанма һалларынын бир чоху бу зәминдән мејдана чыхыр.

Бошанмаларын бир гисми әр-арвад вәфасызлығы (хәјанәти) нәтичәсиндә баш верир. Инсан хисләти һеч заман—нә достлугда, нә мәһәббәтдә, нә дә ишкүзар мүнасибәтләрдә, өз халгына, Вәтәнинә мүнасибәтдә хәјанәтә дөзмәмишдир. Һәр шеји—сәһви, диггәтсизлији, дүшүнчәсиз һәрәкәти, һәтта тәсадүфи мәғлубијјәти дә бағышламаг мүмкүндүр. Јалныз шүурлу, биләрәкдән бу аддымы атмагдан—әринә (арвадына) хәјанәт етмәкдән башга. Бәшәријјәт бу һиссә гаршы нә үчүн белә барышмаздыр? Чавабы ајдындыр: инсанларын бир-биринә инамы олмадан һеч бир иркә иш, фәалијјәт мүмкүн дејилдир. Хәјанәт јери кәләндә бир халгын талејини һәлл едир. Она көрә дә бу дүнаја көз ачан күндән ушаглара хәјанәт һисси јад олмалыдыр.

Аиләдә сөз-сөһбәтин баш галдырмасына вә кәскин мүнаги-

шәјә чеврилмәсинә, бә'зән дә бошанма илә нәтичәләнмәсинә, әр-арвадын аиләјә јүнкүл мүнасибәт бәсләмәси вә бу заман үстәлик валидејнләри тәрәфиндән мүдафиә едилмәси олур. Диггәти ики мәктуба чәлб едирик. Диггәтлә охујун вә нәтичә чыхармаға чалышын:

Кечмиш арвадын мәктубу: «Аилә дүнјадыр» дејәнләр һеч дә һаглы дејилләр. Аиләни өзүнә дүнја сананлар ја идбардыр, ја да кор. Өмүр бир дәфә верилибсә, нә үчүн мән ону истәдијим кими јашамамалыјам? Нәдән өтрү өмрүмү кимәсә гурбан вермәлијәм, ону мәнә гајтаран олачагмы? Али тәһсиллијәм. Атам, анам, мүхтәлиф рәһбәр вәзифәләрдә ишләјән гардашларым, евдә вә әрдә олан бачыларым вар. Јахшы евимиз, машынымыз, доланышығымыз. Ики ил әввәл ел адәти илә аилә гурдум. Әрим мәни чох истәјирди, мәним үчүн һәр шеј етмәјә һазыр иди. Нә олсун? Мән она гадын олмалыјдым, хидмәт етмәлијдим, ушаг доғмалыјдым... Бүтүн бунлар дөзүлмәздир. Баша дүшдүм ки, әрә кетмәкдә јанылмышам. Аилә, әр, ана... Бүтүн бунлар илк бахышда тәмтәраглы көрүнүр, амма ишкәнчәдир, әзабдыр, өз-өзүнү мәһв етмәкдир. Бошандым. О јазыг чох чалышды ки, мән бошанмајым (елә инди дә ардымча сүрүнүр. Нә етсин, севир дә...) Амма инди сәрбәстәм, Истәдијим кими јејирәм, ичирәм, кејинирәм, кәзирәм. Истәдијим, хошладығым адамларла үнсијјәтдә олурам. Мүхтәлиф адамларла үнсијјәт даһа мараглыдыр. Киминсә гадыны олмаг, она хидмәт етмәк һәр күн ејни ишләри көрмәк, ејни адамларла гаршылашмаг... Бу нечә дә јоручудур.... К Бабајева».

Кечмиш әрин мәктубу: К. Бабајева мәним һәјат јолдашым олуб, даһа доғрусу онунла бир ил, үч ај биркә јашамышыг. Дејирләр инсан чисмән мәһв олмамышдан әввәл ағлыны итирир. К. Бабајева тутдуғу әмәлин, кетдији јолун дәһшәтини анламыр, баша дүшмүр— онун бәдбәхтлији дә бундадыр, анласајды, бүтүн бунлары өзүнә дәрд санарды... Ики ил әввәл көрдүм. Тә'јинатла гоншу мәктәбдә ишләмәјә кәлмишди. Севдим. Аилә гурдуг. Инсан аја бәнзәјирмиш—онун да көрүнмәјән тәрәфи вармыш. Дөрд ај кечдикдән сонра гәлбиндә јатыртдығы мурдар нијјәтләрини ачыб-ағартмаға башлады: «Мән али тәһсил алмышам, истәјирәм ки, сәрбәст јашајам, өзүмүн евим-ешијим, өзүмүн газанчым олсун».

Буна көрә мән атамы, анамы (артыг онлар јаша долублар), мәни өзләринә јеканә арха, үмид билән бачыларымы атмалыјдым. Онлар мәни бөјүдүбләр, охудублар. Дамарларымда анамын сүдү, лајлалары ахыр, атамын чөрәји, бачыларымын нәвазиши илә бөјүмүшәм. «Мән сәрбәст адамам, кимлә кәзирәм, нә едирәм—өзүм јахшы билирәм. Мәнә әр лазым дејил»—диплому өзүнә аилә дә, әр дә сајан нанкор гадын, һәја, намус кими үлви һиссләрдән мәһрум иди. Онунла беш күнлүк јашамаг һаггында мүгавилә бағламамышдым. Аилә гурмушдуг, дүшәчәји батаглыға апаран јолдан гајтармалыјдым. Бүтүн педагожи усталығымы... тәтбиг етдим. Әтрафымдакылары көмәјә чағырдым,—атам, анам, гоһумларым, чалышдығым коллектив, дост-таныш мүмкүн олмады. Бошандыг. Тәәччүблү орасыдыр ки, бөјүдүјү, тәрбијә алдығы аилә дә ону мүдафиә етди. Дедиләр ки, али тәһсили вар, пула еһтијачы јох, јемәји вар, палтары вар, даһа әри нејләјир? Гој сәрбәст јашасын, өз әлиндәдир, нә вахт истәјәр—даһа јахшысына, пуллусуна, вәзифәлисинә, тәк оғлана кедәр... Кимсә мәни зәифликдә, аиләни горуја билмәмәкдә гынаја биләр. Нә дејим? Бәлкә дә һаглыдырлар. Амма бир шеји билирәм ки, К. Бабајеванын тәрбијәсиндә аиләси, илк нөвбәдә исә анасы күнаһкардыр Анасы ики дәфә аилә дағыдыб, үчүнчү әри илә јашајыр. Көрүнүр, баласы да онун јолуну кечмәлидир. Аталар наһагдан демәјибләр: анасына бах, гызыны ал.... Һөрмәтлә М. Мәммәд».

Белә мәктублар диггәти истәр-истәмәз әр-арвадын етик-психоложи мәдәнијјәти мәсәләләринә чәлб едир. Бу һагда һәјәчан-

сыз данышмаг мүмкүн дејилдир. Бир чох аилә фачиәләринин көкүнү мәһз бурада ахтармаг лазымдыр. Бизә јахшы таныш олан мәсәләләри хатырлајын: *әрин вә ја арвадын нәјин баһасына олурса-олсун башчылыға чан атмасы, һәјат јолдашына һөрмәтсизлик етмәси өз евиндә тәнбәллији вә муфтәхорлуғу, һәр һансы бир чәтинлијин өһдәсиндән кәлмәји бачармамасы, ади зиддијјәти вә сөз-сөһбәти дава-далашла һәлл етмәси, бә'зи кишиләрин асудә вахтыны һәјат јолдашы вә ушаглары илә бирликдә кечирмәмәси, спиртли ичкиләрә вә наркотик маддәләрә алудәчилији*—бунларын һамысынын мәхрәчи ејнидир: әрин вә арвадын етик-психоложи мәдәнијјәтинин ашағы олмасы аиләләрин дағылмасында мүһүм рол ојнајыр.

Инкишаф етмиш өлкәләрдә бошанманын әсас сәбәбләриндән бири, бәлкә дә ән башлычасы алкоголизмлә бағлыдыр. Ана-гадын өз һәјатында һәр шејлә барышса да, сәрхош әрин һәр күн өз евинә, балаларына вурдуғу јаралара, етдији гәсдә дөзмүр вә дөзә дә билмәз.

Азәрбајчанлы аиләләр үчүн кишинин сәрхошлуға гуршанмасы сәчијјәви һал олмаса да, биз бу һагда сакит даныша билмәрик. Факт фактлығында галыр. Бу күн бә'зи кишиләрин ичкијә һәддиндән артыг алудәчилији нәтичәсиндә аз аилә дағылмыр. Алкоголизмә вә сәрхошлуға гаршы гәтијјәтлә мүбаризә апармаг һәм дә аиләнин мөһкәмләндирилмәси демәкдир.

Бошанманын нәзәрдән кечирдијимиз сәбәбләрини социологлар образлы шәкилдә «аиләни дағыдан бомбаја» бәнзәдирләр. Онларын фикринчә, әкәр биз бу «бомбалары» зәрәрсизләшдирә билсәк, бошанмаларын артмасы мејлинин гаршысыны хејли ала биләрик.

Бәс һәмин дәһшәтли бомбалары ким зәрәрсизләшдирмәлидир? Суалын чавабы ајдындыр: биринчи нөвбәдә әр вә арвадын өзү. Онлар аиләнин гоша ганадыдырлар вә аиләнин башлыча проблемләрини ушагларын вә өзләринин хошбәхтлији наминә бирликдә ағылла һәлл етмәлидирләр. Маһныда дејилдији кими, ики көнүл бир олса... аилә алынмаз галаја чевриләр.

Бошанманын нәтичәләри һаггында

Бошанма әр-арвад үчүн нә демәкдир? Дүшүнчәсиз, јүнкүл адамлар үчүн бу суалын бәлкә дә мә'насы јохдур. Онлар бошанырлар, евләнирләр. Һеч кәс үчүн јох, анчаг өзләри үчүн јашајырлар. Ушаглар? Ушаглара нә вар ки, бөјүјәчәкләр—дејирләр. Бәс һәјат јолдашы? «Дүнјанын ахыры дејил ки? О да бирини тапыб она әрә кетсин! Әзаб чәкмәдән, сөзләринин мә'насына вармадан өзләринин чүрүк «һәјат фәлсәфәсини» изаһ едирләр. Ел-оба ичәрисиндә онлары истеһза илә «арсыз киши» вә ја «арсыз арвад» адландырырлар.

Намуслу адам үчүн бошанма һәјат јолунда ағыр гәзадыр. Елә бир гәза ки, инсанын бир нечә ил күнүнү гара едир, һәјатынын нормал ахарыны позур.

Бошанма киши үчүн дә, гадын үчүн дә ағырдыр. Лакин гәтиј-

јәтлә демәк олар ки, бошанманын нәтичәләри гадынлар үчүн даһа дәһшәтли олур. Диггәти, һәр шејдән әввәл, белә бир чәһәт чәлб едир ки, бошанандан сонра кишиләр эксәр һалларда евдән чыхыб кедирләр. Ана исә ушагларла галыр. Атасыз бир вә ја бир нечә ушаг бөјүтмәк ана үчүн асандырмы? Һәјат бу суала гәтијјәтлә чаваб верир: јох, атасыз ушаг бөјүтмәк чәтиндир, чох чәтин.

Ағыллы адамлар, бир-биринә мә'нән бағлы олан инсанлар һәр чүр чәтинлијә гатлашыр, бошанмаға чан атмырлар.

Р. Һүсејнов «Мин икинчи кечә» әсәриндә белә бир әһвалат тәсвир едир:

«Лап ихтијар чағларындакы көрүшләрим заманы онун (*Хан Шушинскинин—Ә. Ә., А. А.*) ушагларынын һәддән зијадә кичик олдугларына тәәччүбләндим... Сән демә... Хан ипәк кими јумшаг, һәлим тәбиәтли инсан иди. Мән ағлыма сығышдыра билмирәм ки, ондан да инчимиш, ја бир сәрт сөз ешитмиш адам ола. Илк зөвчәси Тавузла нечә ил өмүр сүрдү, илләр бојунча араларында бирчә дәфә дә белә нә инчиклик олду, нә уму-күсү, нә ганыгаралыг. Вә ушаглары да олмурду. Мүаличә-филан да нәтичә вермәди. Бу дәрд азмыш кими заваллы гадын сағалмаз бир мәрәзә дүшүб јатаг дустағына дөндү.

Бир ахшам... әрини чағырды. Хан һәјат јолдашынын үзкүн, солғун сәсини ешидән кими кәлиб отурду чарпајынын јанында, јапышды арвадынын гыздырмадан од тутуб јанан әлләриндән:

—Ај Хан, видалашмаг истәјирәм сәндән.

Хан гәһәрләнди:

—О нә сөздү данышырсан! Башына сөз гәһәтди.

—Јох, сөзүмә гулаг ас. Вәзијјәтими мән һамыдан јахшы билирәм. Чәтин ки, сабаһа чыхам. Һалаллыг истәјирәм. Бағышла мәни, ај Хан. Севиндирә билмәдим сәни. Сәнә бир өвлад јадикар гоја билмәдим.

Бу јердә Хан дөзә билмәди—ағлады.

—Суғраны ал. Нечә вахтды евимиздәди. Дајаг иди мәнә. Һалал сүд әммиш гыздыр. Елә ону ал....

...Хан бу вәсијјәтә әмәл етди. Аһыл чағларында ики гызы, бир оғлу дүнјаја кәлди. О, үч ушаг Хан әминин ән бөјүк севинчи, ән әзиз әјләнчәси, ән әвәзсиз сәадәтијди».

Көрүндүјү кими, Тавуз ханым өмрүнүн сон анларында белә өмүр-күн јолдашыны, онун сонракы талејини, хошбәхтлијини дүшүнүр. Она тәзәдән евләнмәји, өмрүнү пуч етмәмәји мәсләһәт билир. Һәтта кими алмағы да төвсијә едир. Бәли, гадынын бөјүклүјү дә елә бунда иди. Ханла онлар узун илләр өвладсыз јашамышдылар, бөјүк сәнәткар белә үрәк саһибиндән ушаға көрә нечә ајрылајды! Бир өзүнүз фикирләшин!

Ушаглар бөјүјән евдә ихтилафларын кәскинләшмәси хүсусилә тәһлүкәлидир. Белә вәзијјәт онларын мә'нәвијјатыны позур. Ики нәфәрин һәјат гурмасы, јахуд ајрылмасы вә с. онларын шәхси проблемләри, ишләридир. Лакин В. И. Ленинин көстәрдији кими, ушағын доғулмасы илә ичтимаи мәнафе јараныр, бу заман чәмијјәт ата вә анадан мә'нәви давранышын бүтүн норма вә гајдаларына әмәл етмәји тәләб едир.

Ушаглар һәссасдырлар: онлар валидејнләрин һисс вә мүнасибәтләринин өзбашыналығына гаршы дајанырлар. Бу да әдаләтлидир. Онларын бир валидејнә дејил, һәр ики валидејнә—

ата вә анаја еһтијачлары вардыр. Дикәринин дә ону севмәсини, әзизләмәсини истәјир. Әкәр ата вә ана лабүд мүбаһисәдә һәдди ашмамаг гәрарыны гәбул едирсә, нәинки узагкөрән олур, һәм дә ушагларына һәгиги мәһәббәтләрини бүрузә верирләр.

Аилә дағылан заман әзаб, изтираб ушагларын гисмәтинә дүшүр. Бошанма ушаглар үчүн бүтүн өмүр боју давам едән фачиәдир. Онлар аталы-аналы јетимә чеврилирләр. Тәкчә өзләри һаггында дејил, аталары вә аналары барәсиндә дә тәсәввүрләри дәјишир. Онлар атанын ананы, ананын исә атаны нечә асанлыгла тәһгир етдијини, бир-бирләри һаггында истәдикләри сөзләри нечә нифрәт вә гәзәблә дедикләринин шаһиди олурлар. Аилә чох вахт онлар үчүн өз әһәмијјәтини итирир. Ушаглар, хүсусилә оғланлар өзләринин үнсијјәт тәләбатларыны күчә групларында тә'мин етмәјә башлајырлар. Дәгиг мүәјјән едилмишдир ки, чәтин тәрбијә олунан, чинајәт характерли әмәлләрә ујан ушагларын бөјүк әксәријјәти мәһз натамам аиләләрдә бөјүмүшдүр.

Вахтилә, 20—30-чу илләрдә бошанма тәшәббүсүнү кишиләр галдырырдылар. Бу күн исә бошанмаг әризәси илә мәһкәмәјә вә ја ВВАГ шө'бәләринә мүрачиәт едәнләрин 60 фаизиндән чоху гадынлардыр: Онлар бошанманын нәтичәләри һаггында фикирләширләрми?

Сосиологлар гадынлары бу јанлыш јолдан чәкиндирмәјә чалышырлар. Јапонија алимләри Окинава адасы сакинләринин адәт-ән'әнәләри илә таныш оларкән өјрәнмишләр ки, сон јүз илдә адада бошанма һадисәси олмамышдыр. Окинавада белә бир гајда мөвчуддур: әр-арвад күсәркән онлары «Өлүм вадиси» адланан адаја апарырлар. Һәмин ада кимсәсиздир. Она көрә дә әр-арвад бир-биринин көмәјинә еһтијач һисс едир вә тезликлә барышырлар.

Әкәр аиләдә мүнасибәтләр лап әввәлдән дүзкүн гурулса, онун өзү әсл барышыг адасына чеврилир: әр-арвад әл-әлә вериб мејдана чыхан бүтүн чәтинликләри вә зиддијјәтләри ләјагәтлә арадан галдырарлар.

Аиләдә күмраһлыг, никбинлик, меһрибанлыг вә достлуг руһу һөкм сүрмәлидир. О, ата вә анаја, ушаглара севинч вә фәрәһ бәхш етмәлидир. Ата вә ана һисс етмәлидир ки, һәјат јолдашына вә өвладларына кәрәклидир, онун өзү исә аиләсиз јашаја билмәз. Ону аиләси севир, о да аиләсини севир, онсуз һәјат јолдашынын вә ушагларын һәјаты долғун ола билмәз. Онун шәхси һәјатынын мә'насыны мәһз һәјат јолдашы вә ушаглары тәшкил едир. Јалныз хошбәхт адам бу һиссләрлә јашајыр.

«Аилә инсана нә үчүн лазымдыр?»—суалынын мә'насы гәрибә көрүнсә дә бизә ајдындыр. Аилә хошбәхт олмаг вә хошбәхт ушаглар бөјүтмәк, тәрбијәләндирмәк үчүндүр.

Аиләсиз хошбәхтлик јохдур, ола да билмәз. Статистика чох мараглы бир ганунаујғунлуг мүәјјән етмишдир. Евли кишиләр

вә гадынлар субајлара нисбәтән даһа чох јашајыр, аз хәстәләнирләр. Мәсәлән, 35—44 јашларында евли кишиләрә нисбәтән субајлар арасында өләнләрин мигдары 2,5, дул кишиләр арасында 3,2 бошанмыш кишиләр арасында 2,8 дәфә чохдур. Һәмин јаш дөврүндә өлүм һаллары әрли гадынлара нисбәтән субај гызлар ичәрисиндә 1,8 дәфә, дул гадынлар ичәрисиндә 1,9 дәфә чохдур. Евли киши вә әрли гадынлара нисбәтән субај вә бошанмыш адамлар арасында да хәстәлик һалларына даһа чох тәсадүф олунур. Бу, шүбһәсиз, мүхтәлиф сәбәбләрлә бағлыдыр. Лакин һәмин сәбәбләрдән данышаркән аиләнин сағлам психоложи иглиминин әһәмијјәтини хүсуси гејд етмәк лазымдыр.

Биолог вә тәбибләр, социолог вә етнографлар республикамызда узунөмүрлү киши вә гадынлары комплекс шәкилдә өјрәнмишләр. Чох вахт узунөмүрлүлүјү гидаланманын хүсусијјәтләри илә бағлајырлар. Бу, әлбәттә ки, мүһүм амилдир. Лакин комплекс тәдгигат заманы алимләрин диггәтини адәт вә ән’әнәләримиз даһа чох чәлб етмишдир. Биздә гочалара бөјүк һөрмәт бәсләјирләр, хејирдә-шәрдә ел-оба онларла мәсләһәтләшир. Гочалар гајғы илә әһатә олунурлар. Бу гајғы вә һөрмәт онларын өмрүнү узадыр.

Һәмин фактлар аилә һәјатында хош овгатлы психоложи иглимин нә гәдәр бөјүк әһәмијјәт дашыдығыны көстәрир.

Аиләдә әлверишли психоложи иглим өз-өзүнә әмәлә кәлмир. О, чәмијјәт гаршысында, аиләси—һәјат јолдашы вә ушаглары гаршысында мәс’улијјәт вә борчуну дүзкүн баша дүшән ағыллы, һәссас әр вә арвадын, ата вә ананын күндәлик сә’ји илә јараныр. Бу бахымдан онлар өз һәјат драмынын, нәинки мүәллифләри, һәм дә актјорларыдыр. Әр вә арвад, ата вә ана өзләринин мүдрик вә нәчиб инсан олдугларыны бу аилә роллары васитәсилә көстәрмәлидирләр.

Мәһәббәт сөнмүшдүрсә, биркәјашајыш мүмкүн дејилсә, чалышмаг лазымдыр ки, бошанма хошлугла, ихтилафсыз, давадалашсыз кечсин. Бир чох кишиләр вә гадынлар бошанаркән ағыллы вә һуманист гәрара кәлирләр. Онлар бир-бирләринә һөрмәт вә достлуг һиссләри бәсләмәкдән бојун гачырмырлар. Белә бир гаршылыглы мүнасибәти дујан ушаглар да ата вә ананы севир, гијмәтләндирирләр.

А. С. Макаренко һәр һансы сәбәбдән бир-бирини атан валидејнләрә мәсләһәт көрүрдү ки, онлар өз чәкишмә вә мүбаһисәләриндә һәр шејдән әввәл ушаглары дүшүнсүнләр.

Ушаглар хошбәхтлик ме’јарыдыр. Аилә һәјатынын мә’насы да мәһз онларла—ушагларла өлчүлмәлидир.

АИЛӘ ВӘ УШАГЛАР

Ушаглар дүнјанын сүлһ рәмзи, аиләнин хошбәхтлик тимсалыдыр. Мәшһур Азәрбајчан педагогу М. Т. Сидгинин ингилабдан әввәл јаздығы «Аналарын бәзәји» адлы һекајәсиндә бу фикир нечә дә көзәл ифадә олунмушдур: «Дөвләтли бир ханым гоншулугда јашајан касыб гадынын евинә кедир. Дөвләтли ханымын бу кәлишиндән ики мәгсәди вар: һәм гијмәтли палтарыны, үзүјүнү, өзүнү јүклədиji даш-гашы, зәрү-зибаны нүмајиш етдирсин, һәм дә гоншу гадынын бәзәк шејләринә бахсын.

Дөвләтли ханым евә кирән кими касыб арвада:

—Бәс, сәнин бәзәјин јохдур?—дејә мүрачиәт едир.

Ев саһиби «бир аз сәбр единиз»,—дејир. Дөвләтли ханым елә күман едир ки, инди сандыглар ачылачаг, гызыл биләрзикләр, парылтысындан көз гамашан даш-гаш, ағыр бојунбағылар, гат-гат мирвариләр орталыға гојулачагдыр.

Бу заман ев јијәсинин мәктәбдән кәлән ики ушағы отаға дахил олуб, мә'рифәтлә салам верир, әдәблә отурур.

Касыб гадын балаларыны көстәриб фәхрлә дејир:

—Мәним бәзәјим бунлардыр...»

Ушаг тәкчә бир евин дејил, бүтүн ел-обанын, халгын ән бөјүк сәрвәтидир. К. Вәлијевин «Елин јаддашы, дилин јаддашы» китабындан ашағыдакы сәтирләрә диггәт јетирин: «Дәдәләримиз, бабаларымыз бәбәләри көз бәбәји кими горудулар, Балалары фидан кими бөјүтдүләр....

Ушагсыз ев сусуз дәјирман сајылыб. Оғулсуз, ушагсыз јурд сабаһыны гара бојалы көрүб. Көрпә сәси, ушаг һәниртиси евин дә, елин дә учалығы олуб, әлчатмазлығы, үнјетмәзлији олуб».

Оғуллу-гызлы олсунлар! Једди оғул истәрәм, бирчә дәнә гыз кәлин! Евиниздән ушаг сәси кәлсин!—тојда-мағарда беләдејирләр. Бир-бириндән ширин, көврәк сөзләр, һамысы да ушаг нәфәсли. Јахшы адамы алгышлајанда да өвладларына хош күн, севинч долу әмүр арзулајырлар: «Балаларын хошбәхт олсун!» Бу сөзләри ешидәндә кимин гәлби риггәтә кәлмәз?!

Аналарын да ән бөјүк арзусу елә бундан ибарәт дејилми? Һамынын баласы хошбәхт олсун, мәнимки дә онларын ичәрисиндә! Һеч кәс бала дәрди көрмәсин!—аналарын хош мәрамы беләдир.

Ел-оба ичиндә ән ағыр гарғыш да бала гарғышыдыр. Пис адама «балаларындан чәкәсән!» демишләр.

Халг өвлады хошбәхтлик чәләнки һесаб етмиш, бала севинчини өмрүн севинч пајы, бала кәдәрини ата-ана үчүн ән дәһшәтли дәрд сајмышдыр.

Евиниздән ушаг сәси әскик олмасын. Үлви арзудур! Биз дә бу арзунун ишығында әлиниздән тутуб сизи бөјүк бир аләмә—ата вә ананын өвладлы дүнјасына дахил етмәк истәјирик. Сиз бу дүнјанын бир чох сирләринә өз ата вә ананызын тимсалында бәләдсиниз. Лакин бу саһәдә һәлә чох мәсәләни билмирсиниз. Ахы, сиз өз ата вә ананыза индијә гәдәр анчаг ушаг көзүјлә бахмысыныз. Һәссас, сәмими ушаг көзләри илә! Анчаг јашлыларын өз аләми вар. Бу аләми баша дүшмәк үчүн кәрәк өзүн ата вә ана оласан. Нечә дејәрләр, ата олмасан, ата гәдри билмәзсән. Көзәл сөзләрдир. Кәлин инди бирчә анлыға тәсәввүр едәк ки, сизин һәр бириниз һәјат адланан бөјүк сәһнәдә ата вә ана олмусунуз. Һәлә ата вә ја ана олмамыш кәнч актјор кими ата вә ана һиссләрини илк дәфә өз нағыллы дүнјанызда јашајырсыныз! Илк өвладыныз доғулуб!. Көрпә бешикдә нечә дә мышыл-мышыл јатыб! Ону сағлам бөјүтмәк үчүн нејләмәк лазымдыр? Ушағын һәртәрәфли инкишаф етмиш бир шәхсијјәт тәки формалашмасындан өтрү валидејнләр нә етмәлидирләр? Бәс, онун ағлы, һиссләри вә ирадәси нечә тәрбијә олунмалыдыр? Ушағын габилијјәтләрини нечә инкишаф етдирмәк кәрәкдир? Ана нә етмәлидир? Ата даһа чох нәјә диггәт јетирмәлидир? Суаллар чохдур. Достлуг вә мәһәббәт јашында, өз аилә дүнјасыны һәлә хәјалында гуран һәр бир кәнч гыз вә оғлан бу мәсәләләрлә үмуми шәкилдә таныш олмалыдыр.

1. АИЛӘДӘ УШАГЛАРЫН ТӘРБИЈӘСИ

Дејирләр ки, кәнч ана мәшһур педагоглардан биринә мүрачиәт едиб өз ушағыны дүзкүн тәрбијә етмәклә бағлы ондан мәсләһәт истәјир. Педагог ушағын јашыны сорушур. Ана көрпәнин үч күнлүк олдуғуну билдирир. Педагог башыны булајараг: «Сиз артыг кечикмисиниз. Кәрәк ушағын тәрбијәсинә о, анадан олдуғу саатдан башлајајдыныз!»—дејир.

Дәрин мә'на кәсб едән бу сөзләрдә бөјүк һәгигәт вардыр. Ушағын тәрбијәсинә онун доғулдуғу илк күнләрдән башламаг лазымдыр. Мүтәхәссисләрин фикри беләдир.

Аилә тәрбијәси: әһәмијјәти, хүсусијјәтләри вә...

Дилимиздә бир-биринә охшајан ики сөз вар: бала вә **бәла. Бирини** ешидәндә адамын гәлбинә хош һәрарәт ахыр, о бири исә истәр-истәмәз сојуглуг кәтирир. Бә'зән ана аһ чәкир, үрәк ағрысы илә нанкор өвладына дејир: сән мәнә бала јох, бәла олдун! Ананын сәсинә бу анда диггәт јетирсәниз онун нечә дә титрәдијини дујарсыныз. Көрәсән, ана нә үчүн ичин-ичин јандығы һалда, пычылты илә данышыр, јарасы көјнәсә дә, хысын-хысын ағлајыр? Суалын бир чавабы

вар: ана гонум-гоншудан утаныр, горхур ки, сәсини ешидәрләр, күләрләр, әлә саларлар, ришхәнд едәрләр...

Пис ушаг онсуз да көз дағыдыр. Ону һамы көрүр, әмәлләринә һејфсиләнир, кимсә «јазыг сәнин ананын һалына»,—дејир, кимсә гәзәблә пычылдајыр: «Ананын сүдү сәнә һарам олсун!»

Пис өвлад валидејн үчүн ән бөјүк дәрддир. Тәкчә бир аиләнин, нәслин адыны дејил, елин адыны батырыр. Јахшы өвлад исә баш учалығыдыр, аиләнин дә, нәслин дә, елин дә, халгын да фәхридир. Ахы, букүнки балача оғлан сабаһын әскәридир, нечә ушағын атасыдыр, механизатору, һәкими, оператору, мүәллими, шаири, прокурорудур... О балача гыз, ким билир, сабаһ нечә ушағын анасы олачаг, сәси памбыг тарласындан, заводдан, фабрикдән кәләчәк, мүәллим, һәким вә ја рәссам олачаг. Бәлкә дә һәр һансы бир сүлһ конгресиндә вә ја бејнәлхалг елми мәчлисдә бөјүк бир халгы тәмсил едәчәк, онун адындан данышачагдыр.

Пис вә јахшы өвлад! Кәлин бүтүн ата вә аналарла хәјалән сөһбәт едиб онлардан сорушаг. Ушагларынызы нечә көрмәк истәрдиниз! Јахшы өвлад һамынын идеалыдыр. Елә бир ата вә ана тапмаг мүмкүн дејилдир ки, өвладына пис күн истәсин... Ата вә ана өз хәјал аләминдә һәмишә өвладларынын нағылвары образларыны јарадырлар: бахырлар, үрәк долусу севинирләр, фәхр едирләр. Әкәр ана вә ја атаја бирчә анлыг хошбәхтлик бәхш етмәк истәјирсинизсә, онун чијәрпарасыны—көзүнүн одујла бөјүтдүјү оғлуну вә ја гызыны, тә'рифлә. «Нә гәшәнк гыздыр!», «Нә күчлү оғландыр!», «Нечә дә ағыллыдыр!», «Әсл ријазијјатчыдыр! Мәсәләни көр нә тез баша дүшүр», «Дејәсән, ахы, јахшы шаир олачаг!...» Бу анда анаја вә атаја диггәтлә бахын. көзләри күлүр, сифәти ишыг сачыр. Һәтта ушағы тә'рифләјән гоншунун вә ја иш јолдашынын үзкөрәнлик етдијини, сәхавәтли сөзләр дедијини сезсә дә, дујса да фәхр едир, севинир, нејләмәк олар: ағлын өз мәнтиги вар, һиссләрин исә өз мәнтиги...

Кәлин, мәсәләјә ағыл мәнтиги илә јанашаг: јашындан, тәһсилиндән, һәјат тәчрүбәсиндән асылы олмајараг һамы өз өвладыны јахшы көрмәк истәјир. Бәс, онда пис ушаглар һарадан әмәлә кәлир? Јахшы ушаг чохдур, минләрлә, јүз минләрләдир. Өлкәмизин газандығы наилијјәтләрдә онларын ләјагәтли пајы вардыр. Бизим әмәксевәр кәнчләримизин әлләри илә нечә-нечә әзәмәтли шәһәрләр, заводлар, фабрикләр, су вә атом електрик стансијалары учалдылмышдыр. БАМ—XX әсрин әзәмәтли тикинтиси комсомолун сәлнамәсиндә һәмишә шәрәфли јер тутачагдыр.

Анчаг... тәәссүф һисси илә гејд етмәлијик ки, јахшы ушаг вә кәнчләрлә јанашы пис ләринә дә аз тәсадүф олунмур. Пис јенијетмә вә кәнч үмуми анлајышдыр. Биз кимләри нәзәрдә тутуруг? Биринчи нөвбәдә, сәрхошлуг, наркоманија, таксикоманија, чинајәткарлыг, әхлагсызлыг јолуна дүшәнләри. Беләләри

аздыр, лакин өз бәднам әмәлләри илә һамынын диггәтини даһа чох чәлб едирләр. Онларын ачы талеји кими нараһат етмир? Пис ушаг кениш анлајышдыр. Ичтимаи-фајдалы әмәклә мәшғул олмајан, атанын һесабына кејиниб-кечинән, машын архасында отуран, бөјүкләрә, о чүмләдән, өз валидејнләринә, гонум-гоншуја һөрмәт етмәјән оғланлар вә гызлар һаггында да чох данышмаг мүмкүндүр.

Суалы тәкрар едирик: бу пис ушаглар һарадан әмәлә кәлир? Онларын бу күнә дүшмәләринин сәбәбләрини һарадан ахтараг? Сосиоложи, психоложи, педагожи, һүгуги вә ја тибби әдәбијјатда бу суаллара тез-тез раст кәлирик. Алимләр бу мәсәләләри мүхтәлиф материаллар әсасында тәһлил етмишләр. Онларын фикринчә, јахшы ушагларын да, пис ушагларын да формалашмасыны шәртләндирән башлыча амилләр, биринчи нөвбәдә, аилә илә бағлыдыр. Ушаг шәхсијјәтинин формалашмасында аиләнин ролу әвәзедилмәздир. Һәр бир шәхсин сонракы талеји, һәјатда тутачағы мөвге аилә тәрбијәсиндән билаваситә асылыдыр. Мәһз буна көрә дә мүһүм партија вә дөвләт сәнәдләриндә аилә тәрбијәсинә чидди фикир верилмәси тәләби ирәли сүрүлүр. Кәлин онларда ифадә едилмиш бә'зи мүддәаларла таныш олаг: «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә дејилир: «Аиләјә јардым күчләндирилмәли вә ејни заманда бөјүмәкдә олан нәслин тәрбијәси үчүн онун мәс'улијјәти артырылмалыдыр. Валидејнләр мәктәбин вә мүәллимин нүфузуну һәр васитә илә јүксәлтмәли, ушаглары... гајда-гануна, низам-интизама, чәмијјәтимизин һәјат нормаларына әмәл едилмәсинә алышдырмалыдырлар. Ушаглары тәрбијә етмәк ССРИ вәтәндашларынын Конститусија вәзифәсидир».

Өлкәмизин Әсас Ганунунун 66-чы маддәсиндә валидејнләрин вәтәндашлыг борчу белә мүәјјәнләшдирилмишдир: «ССРИ вәтәндашлары ушагларын тәрбијәсинә гајғы көстәрмәли, онлары ичтимаи-фајдалы әмәјә һазырламалы, сосиализм чәмијјәтинин лајигли үзвләри кими јетишдирмәлидирләр»,

Кәнч нәслин тәрбијәси аиләнин башлыча функсијаларындан биридир, валидејнләрин исә ән мүһүм вәзифәләриндәндир. Мүасир дөврдә ушагларын коммунист тәрбијәсиндә аиләнин ролу даһа да артыр. Бу шәраитдә бир мәсәләјә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Јухарыда биз јахшы вә пис ушаглардан данышдыг. Онларын һәр икисинин атасы да вар, анасы да. Лакин валидејнләрин өз-өзлүјүндә хејирхаһ арзуларындан асылы олмајараг, бир евдә јахшы, дикәриндә исә пис ушаг бөјүмүшдүр. Буну нә илә изаһ етмәк олар? Суалы бир гәдәр дә конкретләшдирәк: аиләдә һансы шәраитдә јахшы, һансы шәраитдә пис ушаг формалашыр? Валидејнләр кәнч нәслин тәрбијәсиндә нәјә хүсуси диггәт јетирмәлидирләр? Биз бу мәсәләләр барәсиндә ајдын тәсәввүрә малик олмалыјыг. Әввәлчә, кәлин тәрбијә анлајышы илә таныш олаг.

Бу күн тәрбијә сөзү дилимиздә ән ишләк терминләрдән биринә чеврилмишдир. Ондан тәкчә педагоглар, психологлар, сосиологлар, һүгугшүнаслар, һәкимләр дејил, јазычылар журналистләр, рәссамлар, актјорлар вә б. кениш истифадә едирләр. Ичтимаи-сијаси әдәбијјатда да тәрбијә термини хүсуси јер тутур. Бу исә тәсадүфи дејилдир.

Јенидәнгурма шәраитиндә коммунист тәрбијәси мәсәләләри хүсуси актуаллыг кәсб едир. «Сов. ИКП зәһмәткешләри јүксәк идејалылыг вә коммунизмә сәдагәт, совет вәтәнпәрвәрлији вә пролетар бејнәлмиләлчилији, әмәјә вә ичтимаи сәрвәтә шүурлу мүнасибәт руһунда тәрбијә етмәји, мә'нәви мәдәнијјәт сәрвәтләриндән күтләләрин кетдикчә даһа чох бәһрәләнмәсинә имкан јаратмағы, сосиалист һәјат тәрзинә зидд олан адәтләрин көкүнү кәсмәји идеоложи ишдә башлыча чәһәт һесаб едир».[1] Ушагларын аилә тәрбијәси дә бу мүһүм тәләбләрә чаваб вермәлидир.

Бәс тәрбијә нәдир? Тәрбијә сөзү, адәтән, ики—дар вә кениш мә'наларда ишләдилир. *Дар мә'нада тәрбијә—тәрбијә едәнин тәрбијә олунана мәгсәдјөнлү тә'сири просесидир. Мәгсәдјөнлү* сөзүнә диггәт јетирин: тәрбијә просесинин маһијјәтини баша дүшмәк үчүн бу сөзүн өзүнәмәхсус евристик мә'насы вардыр; тәрбијә мәгсәдәујғун просесдир. Тәрбијә едән һәмишә мүәјјән мәгсәддән чыхыш едир; о, тәрбијә олунан ичтимаи тәчрүбәни ашыламаг, онда јахшы вә пис һаггында тәсәввүр јаратмаг, бу вә ја дикәр һадисәјә мүнасибәт формалашдырмаг, давраныш вә рәфтар нормасы илә таныш етмәк, мә'нәви кејфијјәтләр ашыламаг вә с. мәгсәдилә мүхтәлиф үсулларын көмәји илә тә'сир көстәрир.

Әкәр сөһбәт, тутаг ки, мүәллимдән кедирсә, бу дејиләнләри баша дүшмәк чәтин дејилдир. Мүәллимин әлиндә тәдрис програмындан башга бир дә «Мәктәблиләрин тәрбијә олунмасынын нүмунәви мәзмуну» програмы вардыр. О, бу програм әсасында шакирдләрлә кениш тәрбијәви иш апарыр.

Бәс валидејнләр? Һеч бир аиләдә ушаг кор-коранә, кортәбии шәкилдә тәрбијә едилмир. Һансы валидејн олур-олсун, о, ушагларын тәрбијәсиндә мүтләг мүәјјән педагожи мәгсәди рәһбәр тутур. Һәмин мәгсәд нә дәрәчәдә доғрудур вә ја сәһвдир? Валидејн өз мәгсәдини нечә һәјата кечирир? Бу суаллар әтрафында фикирләшмәк лазымдыр.

Валидејнләрин бир гисминин педагожи мәгсәдләри чох вахт ајдын характер дашымыр, дәгиг олмур. Бу, ушагларын аилә тәрбијәси ишинә бөјүк зијан вурур. Лакин бунунла јанашы, гејд етмәк лазымдыр ки, ата-аналарын бөјүк әксәријјәтинин өз гаршысына гојдуглары педагожи мәгсәдләр дәгиглији илә сечилир. Педагоглар валидејнләрлә анкет сорғусу кечирмишләр.

---

[1] Совет Иттифагы Коммунист партијасы XXVII гурултајынын материаллары. Бакы, Азәрнәшр, 1986. с. 178.

Суалын бири белә иди: «Сиз өз ушагларынызда, һәр шејдән әввәл, шәхсијјәтин һансы кејфијјәтләрини тәрбијә етмәк истәрдиниз?» Валидејнләрин әксәријјәти ашағыдакы кејфијјәтләри гејд етмишләр: дүзлүк, хејирхаһлыг, коллективдә јашамаг вә ишләмәк бачарығы, бөјүкләрә һөрмәт, әмәјә мәһәббәт, вәтәндашлыг.

Совет аиләси ушагларда һәмин кејфијјәтләри тәрбијәләндирмәк үчүн бөјүк имканлара маликдир. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, ата-аналарын бир чохунда бу мүһүм мәсәләләри һәлл етмәкдән өтрү сә'ј вә билик чатышмыр. Онлар ушагда бу вә ја дикәр јахшы кејфијјәти нечә формалашдырачагларыны, бу вә ја дикәр һалда мәһз һансы тәрбијә мәгсәдини изләјәчәјини чох вахт тәхминән тәсәввүр едирләр. Ушағын јахшы адам олмасыны истәмәк үлви һиссдир, лакин һәлә кифајәт дејилдир. Бу «јахшы адам» анлајышына һансы характер әламәтләринин, һансы вәрдиш, бачарыг, адәт, һисс вә с. дахил олдуғуну бу вә ја дикәр дәрәчәдә дәгиг ајдынлашдырмаг, ушағы «јахшы адам» кими бөјүтмәјин үсул вә васитәләрини билмәк лазымдыр.

Шәхсијјәтин формалашмасы ичтимаи мүнасибәтләр системи илә билаваситә бағлыдыр. **Тәрбијәдән кениш мә'нада данышанда** мәһз бу чәһәти—**ичтимаи мүнасибәтләр, о чүмләдән, аилә мүнасибәтләри системинин инсана тә'сирини нәзәрдә тутурлар.** Аиләдә ушагларын сосиал инкишаф шәраити мүхтәлиф амилләрлә шәртләнир, онлардан икисини ајрыча гејд етмәк кәрәкдир. Биринчи тип амилләрә аилә мүнасибәтләри—ата илә ана, валидејнләрлә ушаглар, бачы илә гардаш вә с. арасындакы мүнасибәтләр дахилдир. Аиләнин мадди вәзијјәти, мәнзил шәраити, гурулушу (там вә ја натамам олмасы) икинчи тип амилләр сырасына дахил едилир.

Икинчи тип амилләр ушагларын тәрбијәсинә бу вә ја дикәр дәрәчәдә тә'сир көстәрир. Лакин психоложи тәдгигатлардан көрүнүр ки, онлары кәнч нәслин тәрбијәсиндә һәлледичи һесаб етмәк олмаз.

Аилә мүнасибәтләринин ушагларын тәрбијәсиндә ролуна хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Аиләдә бөјүмәкдә олан нәслин тәрбијәси просесиндә валидејнләрин истифадә етдикләри ән мүкәммәл тәрбијә үсуллары белә, ушагларын мин бир телле бағлы олдуғу аилә мүнасибәтләринин тәрбијәви сәмәрәлилијини әвәз етмир вә едә дә билмәз.

Аилә мүнасибәтләри һәр шејдән әввәл ушагларын емосија вә һиссләринә тә'сир көстәрир. Онларын јашы артдыгча һәмин мүнасибәтләри мәнимсәјирләр, бу зәминдә дә оғлан вә гызларын характер әламәтләри вә с. формалашыр.

Аилә мүнасибәтләри мүхтәлиф вариантларда өзүнү көстәрир. Психоложи тәдгигатларын материаллары әсасында онлардан дөрдү илә таныш олаг:

—Аиләдә ата вә ана бир-бирләри илә јола кетмирләр, өз ағры-ачыларыны ушағын үстүнә төкүрләр: ана һеч нәдән она ачыгланыр, ата исә дөјүб инчидир: ушаг валидејнләрин мәнфи емосијалары илә јашајыр.

—Валидејнләр бир-бирләрини севмирләр, онлар өзләри арасында әмәлә кәлмиш емосионал бошлуғу долдурмаға чалышырлар: ушаға һәддиндән артыг гајғы көстәрир, бир нөв онун үчүн јашајырлар.

—Әр-арвад бир-бирилә һәддиндән зијадә јахындыр: онлар бир-бирләринә даһа чох диггәт јетирир, ушағы тез-тез евдә нәнәсинин, һәтта бә'зән гоншунун јанында гојуб гонаг кедирләр, консертләрә вә ја театр тамашаларына бахырлар. Ушағын арзусу вә истәји илә, рә'ји илә һесаблашмырлар: ону һәтта бөјүк оғлан вә гыз оланда да, евдә анчаг ушаг һесаб едирләр.

—Аиләдә тез-тез ата илә ана арасында сөз-сөһбәт вә ја мүнагишә баш верир. Ушаг кичик јашларындан јашлы адам ролу ојнамаға, аиләдә мүһүм јер тутмаға, ата илә ана арасындакы мүнасибәтләри тәнзимләмәјә, онлары барышдырмагла ихтилафлары арадан галдырмаға башлајыр.

Тәсвир етдијимиз аилә мүнасибәтләри фонунда ушагларын нечә тәрбијә олундуғуну, бир шәхсијјәт кими нечә формалашдығыны тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. Күсүлүлүк, сөз-сөһбәт, дава-далаш олан аиләләрдә ушаг унудулур, тез-тез ачыланыр, дөјүлүр. Ата илә ана, ана илә нәнә арасындакы гејри-сәмими мүнасибәтләр кәләчәк вәтәндашы чыхылмаз вәзијјәтдә гојур. Аиләдә гајғы үзүнә һәсрәт галан ушаг өз дүнјасына гапылыр, сөзешитмәз вә кобуд олур. Онун бу давранышы кет-кедә сабит характер алыр.

«Евиниздә сөз-сөһбәт, дава-далаш олурму? Олурса, кими күнаһкар һесаб едирсән?»—суалына бә'зи ушагларын вердикләри чаваблары һәјәчансыз охумаг олмур. «Олур, һәр икисини—атамы да, анамы да тәгсирли билирәм, Атамла анам бир-бирләринә һеч нәдә күзәштә кетмәк истәмирләр. Бу да мүбаһисә, дава-далашла нәтичәләнир», «Бәли. Анамла нәнәм арасында. Анам нәнәми күнаһкар сајыр. Нәнәмә ачыјырам. Анам нәнәмлә—атамын анасы илә јола кетмир. Хүсусилә атам евдә олмајанда. Анамын пис нүмунәси гардашыма да сирајәт етмишдир. О да нәнәмин һөрмәтини сахламыр. Анам бундан шадланыр, мәндән исә ачығы кәлир» вә с.

Валидејнләрин бир-бирини баша дүшмәк истәмәмәси нәтичәсиндә аиләнин дајаглары сарсылыр. Валидејнләрин бириндән, јахуд һәр икисиндән мәһрум олуб нәнә вә ја бабанын, гоһумларынын һимајәсиндә јашајан ушағын тәрбијәсиндәки аһәнк позулур. Ушаг өз үзәриндә нәзарәтин зәифләдијини көрүб јабанчы тә'сирләрә ујур.

Аилә тәрбијәсиндә һансы сәһвләрә даһа чох јол верилир

Валидејнләр **ушаглардан сөһбәт** дүшәндә бир сәслә дејирләр: **«Әзизим әзиз, тәрбијәси ондан әзиз». Аталар сөзүнүн** һикмәти **ајдындыр. Ушагларын тәрбијәсинә** хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Буну һансы валидејн билмир? Билирләр, башгаларына да бу саһәдә лоғман кими өјүд-нәсиһәт верирләр, лакин чох вахт өзләри ушагларынын тәрбијәси саһәсиндә чидди сәһвләрдән јаха гуртара билмирләр.

Кәлин, әввәлчә, ата-аналарын нәји билдијини ајдынлашдыраг. Әһалинин тәһсил-мәдәни сәвијјәсинин көклү сурәтдә јүк-

сәлмәси валидејнләрин педагожи мәдәнијјәтинә дә мүһүм тә'сир көстәрмишдир. Бу күн көркәмли совет педагоглары Н. К. Крупскаја, А. С. Макаренко, В. А. Сухомлински, М. Ә. Мурадханов вә б.-нын аилә тәрбијәси һаггындакы әсәрләри ата-аналарын чохунун столүстү китабына чеврилмишдир. Ихтисасындан асылы олмајараг онларын бөјүк әксәријјәти аилә тәрбијәси проблемләри үзрә гәзет вә журналларда ардычыл сурәтдә дәрч олунан мәгаләләри марагла охујур, телевизија вә радиода өлкәмизин, о чүмләдән, республикамызын танынмыш психолог, педагог вә һәкимләрин сөһбәтләринә диггәтлә гулаг асырлар.

Сон заманлар аилә тәрбијәси проблемләринә даир китаб вә китабчалара да мараг артмышдыр. Ону да гејд едәк ки, гызларымызын вә оғланларымызын чоху педагожи тәһсил алмышдыр: онлар, нечә дејәрләр, ади ата вә ана дејил, әсл педагогдурлар, ушаг бағчасында да, мәктәбдә дә, евдә дә педагог сәриштәси илә көзәл ушаглар тәрбијә едирләр.

Лакин... бир чох аиләләрдә, хүсусилә кәнч аиләләрдә ушагларын тәрбијәси саһәсиндә биз чидди нөгсанлара раст кәлирик. Онлар, әлбәттә, тәсадүфи характер дашымыр вә мүәјјән сәбәбләрлә бағлыдыр. Бу һагда ајдын тәсәввүр әлдә етмәк үчүн бә'зи мәсәләләри хүсусилә көстәрмәк кәрәкдир.

Сон илләр валидејнләрин педагожи мәдәнијјәти мәсәләләрини өјрәнмәк мәгсәдилә мүхтәлиф тәдгигатлар апарылмышдыр. Алимләр мүәјјән етмишләр ки, ата-аналарын бир чохунун аилә тәрбијәси һаггындакы биликләри чох үмуми, һәтта бә'зән сәтһи характер дашыјыр. Белә валидејнләр аилә тәрбијәсинин ән садә мәсәләләрини белә јолуна гојмагда чәтинлик чәкирләр, буна көрә дә ушагла «ағлы нечә кәсирсә, елә дә рәфтар едир». Мәсәлән, III синифдә охујан оғлуна дејир: «Кет, отур телевизора бах». Өзү исә ушағын әвәзинә ев тапшырыгларыны—мәсәлә вә мисалы һәлл едир, ушаг телевизора бахандан сонра онлары тәләм-тәләсик көчүрүб јатыр. Белә шакирдин мәктәбдә јахшы мүәллими варса да, онда ријази тәфәккүрүн формалашмасы үчүн аиләдә әлверишли шәраит олмур. Инсанлар «пишик баласыны истәдијиндән јејир» дејәндә елә белә һаллары нәзәрдә тутурлар.

Валидејн исә өз «тәрбијә үсулларынын» нәтичәләрини әслиндә көрмүр, өзүнүн аналыг вә ја аталыг борчуну педагожи бахымдан дүзкүн гијмәтләндирә билмир. Буна исә тәәччүб етмәјин. Бизә аилә педагокикасыны ким өјрәдир? Демәк олар ки, һеч ким. Аилә тәрбијәси мәсәләләрини биз өзүмүз башгаларына—ушаг вахты ата вә анамыза, сонралар исә гонум-гоншуја баха-баха, чох вахт онларын сәһвләрини тәкрар едә-едә өјрәнирик.

Бир дәфә сосиологлар јухары курс тәләбәләринә белә бир суалла мүрачиәт етмишдиләр: Сиз өзүнүзү ушагларын тәрбијәсинә һансы сәвијјәдә һазыр һесаб едирсиниз?

Онларын јалныз 4 фаизи өзүнә «ә'ла» гијмәт вермишдир. Тәләбәләрин 23,5 фаизи исә өзүнүн һазырлыг сәвијјәсинин «пис» вә «лап пис» олдуғуну көстәрмишдир.

Һәмин һалллары нә илә ајдынлашдырмаг мүмкүндүр? Сосиолог, психолог вә педагоглар бу суала јекдилликлә чаваб верирләр: валидејнләрин бөјүк әксәријјәти педагожи чәһәтдән кифајәт гәдәр савадлы дејилдир.

Аилә мүнасибәтләринин кәнч нәслин тәрбијәсиндәки ролунун нәзәрә алынмамасы аилә тәрбијәсиндә јол верилән нөгсанлар ичәрисиндә хүсуси јер тутур. Бир сыра аиләләрдә ушаға верилән мә'нәви тәләбләрлә валидејнләрин өз әмәлләри ујғун кәлмир. Евин мәишәт гајғыларында ата вә ананын ејни дәрәчәдә иштирак етмәмәси, һәтта бу әсасда әмәлә кәлән сөз-сөһбәт вә мүнагишәләр ушагларда кишилик вә гадынлыг һаггында тәсәввүрләрин формалашмасына мәнфи тә'сир көстәрир. Бә'зән ата ушаға бир тәрздә, ана башга чүр, нәнә исә тамамилә фәргли шәкилдә тә'сир едир. Тәрбијәви тә'сирләрин вәһдәтдә олмамасы ушагларын мүнасибәтләр системинин вә гијмәт ме'јарларынын формалашмасы просесини чәтинләшдирир.

Аиләнин тәрбијә вәзифәләри вә имканлары һаггында да јанлыш тәсәввүрләрә аз тәсадүф олунмур. Бир чох аиләләрдә әмәк тәрбијәсинин әһәмијјәтсиз јер тутмасы, ојунлардан вә биркә инкишафетдиричи мәшғәләләрин дикәр формаларындан аз истифадә едилмәси мәһз бунунла бағлыдыр.

...Шам јемәјиндән сонра 5 јашлы Елнур анасына мүрачиәтлә:

—Аначан,—дејир,—сән кет телевизора бах, габлары мән јујарам.

Ана додагларында тәбәссүм, бахышларында севинч Елнурун башыны сығаллајараг:

—Сағ ол, гузум,—дејә чаваб верир,—габ јумаг киши иши дејил.

Елнур чашгын нәзәрләрлә анасына бахыр. Ана сөзүнә давам едир:

—Доғру сөзүмдүр, оғул. Габ јумаг гадын ишидир. Һеч көр атан, әмин, дајын, бабан... габ јујур?...

О бири күн Елнур анасынын әлиндә сүпүркәни көрүб:

—Ана, вер дөшәмәни мән сүпүрүм.

Ана күлүмсүнәрәк:

—Елнур, әзизим, ахы јер сүпүрмәк киши иши дејил. Һеч көр атан, әмин, дајын, бабан... дөшәмәни сүпүрүр?...

Елнур анасынын үзүнә бахыб динмәди, јалныз башыны гашыды.

Күнләр кечди. Елнур бир аз да бөјүдү. Инди онун 6 јашы варды.

Бир күн анасы дөшәмәјә сәрәләнмиш ојунчаглары јығышдырмағы тапшыранда о, анасынын үзүнә тәәччүблә бахараг бөјүкләрә хас әда илә:

—Ахы, бу киши иши дејил!—дејиб гоншу отаға кечди.

Бу һадисә бир нечә күн сонра бир даһа тәкрар олунду.

—Елнур, оғлум, кәл бу габлары мәтбәхә апар.

Елнурун сәси ешидилди:

—Ахы бу киши иши дејил. Һеч көр атам, әмим, дајым, бабам.... мәтбәхә габ апарыр?...

Ана бармағыны дишләди вә нәһајәт өз сәһвини баша дүшдү. Лакин артыг кеч иди.

Бизчә, әлавә изаһата еһтијач јохдур.

Кәнч нәслин јаш, фәрди вә чинси хүсусијјәтләринин, тәлә-

бат вә имканларынын һесаба алынмасы саһәсиндә дә чидди нөгсанлар вардыр. Мсәлән, психологлар мүәјјәнләшдирмишләр ки, 5—6 јашында ушаглар дил өјрәнмәјә чох һәссас олурлар, онлар ана дили илә јанашы рус дилини, һәтта үчүнчү бир дили, тутаг ки, инкилис дилини өјрәнә биләрләр. Лакин тәәссүфлә, билдирмәлијик ки, аиләләр чох заман бу бөјүк имкандан сәмәрәли истифадә етмирләр.

Валидејнләр ушагларын тәбии имкан вә габилијјәтләринин вахтында үзә чыхарылмасы саһәсиндә дә чидди нөгсанлара јол верирләр. Онлар чох заман ушағы һеч бир әсас олмадан инчәсәнәт саһәләринә тәһрик едир, техника саһәсинә исә мараг јаратмырлар.

Бә'зи аиләләрдә өзүнү көстәрән әшја хәстәлији ушагларын мә'нәви тәрбијәсинә хүсусилә мәнфи тә'сир едир. Бә'зи ата-аналар һәтта ушаглар үчүн «пешә сечәндә» белә онун «мадди чәһәтдән сәрфәли» олмасына диггәт јетирирләр. Валидејнләрин өзләринин марагларынын мәһдуд олмасы, мә'нәви касадлығы истәр-истәмәз ушагларын дүнја, аилә, инсан һаггында тәсәввүрләриндә әкс олунур.

Аилә тәрбијәсинә гуру нәсиһәтчилик һаллары да аз зијан вурмур. Ушагларла үнсијјәтин аз вә јекнәсәг олмасы да диггәти чәлб едир. Бир чох һалларда исә валидејнләрин ушагларла үнсијјәти садәчә олараг ади күзәран сөһбәтинә чеврилир, сәтһи вә мәһдуд характер дашыјыр. Сосиологлары белә бир суал марагландырырды: ата-аналар өз ушаглары илә даһа чох нә барәсиндә сөһбәт едирләр? Мә'лум олмушдур ки, һәр дөрд аиләдән јалныз бириндә валидејнләр өз истеһсал фәалијјәтләри вә ичтимаи ишләри һаггында өвладларына мә'лумат верир, онларда өз пешәләринә мәһәббәт һисси ашылајыр, ушаглары ичтимаи чәһәтдән фәаллашдырырлар. Сијаси вә ичтимаи һадисәләр, хүсусилә аиләнин нәсил тарихи, һәјатын мә'насы, мәишәт проблемләри барәсиндә исә аталар вә аналар ушагларла даһа аз сөһбәт апарырлар.

Асудә вахтын, аиләдә күн режиминин дүзкүн тәшкилиндән чох шеј асылыдыр. Бу, бә'зи һалларда валидејнин ирадәсиндән асылы олмур. Һәмин ишдә мәктәб вә ичтимаи тәшкилатлар аиләнин көмәјинә јетмәјә борчлудурлар.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, ушаглар ән чох сәрбәст олдуглары—мәктәбдән вә аиләдән кәнарда кәзиб доландыглары вахт позулурлар. Әксәр рајонларда, шәһәр, гәсәбә вә кәндләрдә, микрорајонларда онлар дәрсдәнкәнар вахтларыны нечә кечирәчәкләрини гәт едә билмирләр. Республикамызда јашајыш јерләриндә јенијетмәләрлә апарылан ишләр күнүн тәләбләриндән һәлә дә керидә галыр. Ушаглар өз асудә вахтларыны сәмәрәсиз вә дарыхдырычы шәкилдә кечирмәк мәчбуријјәтиндә галырлар.

Бә'зән ушаг вә јенијетмәләрин тәрбијәсинин мүвәффәгијјәти онларын кәзиб доландыглары микромүһитин «һавасындан» асылы олур. Јашадығы мәһәлләнин, күчәнин јерләшдији әрази-

нин (колхоз базарына, дәмирјол вағзалына, автовағзала вә с.) јахынлығы, достлуг, јолдашлыг етдији ушагларын әхлагы («достуну мәнә көстәр, сәнин ким олдуғуну дејим») һәдди-бүлуға чатмамышлара күчлү тә'сир едир. Мәһәллә ушаглары арасында даһа нүфузлулары олур. Дикәр ушаглар онун әтрафында чәмләнир, мәсләһәти илә отуруб-дурурлар. Һәмин јенијетмәнин шәхсијјәтини мүәјјәнләшдирмәк, сонра әмәли тәдбир көрмәк валидејн үчүн зәруридир. Бә'зән түфејли јашлы адамлар јенијетмәләрин тәчрүбәсизлијиндән истифадә едәрәк онлары өз тә'сирләри алтына салыр, чинајәт етмәјә ширникдирир, өз чиркин әмәлләрини һәјата кечирмәк үчүн тәзјиг көстәрмәкдән belә чәкинмирләр. Ганун бeләләрини чидди шәкилдә чәзаландырыр.

Јенијетмәләрин һәдсиз әзизләнмәси, һәр чүр тәләбләринә күзәштә кедилмәси, бә'зи һәрәкәт вә давранышларында онлара сәрбәстлик верилмәси дә пис нәтичәләнир. О, мәктәбдән јајыныр, папирос чәкмәјә, ички ичмәјә, јашлылара мәхсус ојунлар ојнамаға, евә кеч кәлмәјә (кәләчәк чинајәт үчүн зәмин јараныр) башлајыр.

Аилә тәрбијәсинин чох мүһүм бир хүсусијјәти вардыр: валидејнләрлә ушаглар арасында мүнасибәтләр шәхси-емосионал характер дашыјыр. Ана ушагла һиссләрин дили илә данышыр. Ана һиссләри! Гајнар, һәрарәтли ана гәлбинин ајнасы. Булаг көзү кими тәмиз вә саф һиссләр. Ата мәһәббәти дә гылыглыдыр, шириндир, өвладларын гәлбини риггәтә кәтирир. Ушаға ана мәһәббәти дә лазымдыр, ата мәһәббәти дә. Өзү дә һава кими, су кими.

Аилә тәрбијәсинин үстүнлүјү дә, зәрифлији дә мәһз бурададыр. Ата вә ана мәһәббәтини һеч нә илә әвәз етмәк мүмкүн дејилдир. Дүнјаја тәзә көз ачмыш чаға белә ана гәлбинин һәрарәти илә ујујур, ширин јухуја кедир.

Ушаглары севин, онлара өз мәһәббәтинизлә хошбәхтлик бәхш един. Физики вә психоложи чәһәтдән јахшы инкишаф етмәк үчүн ушаға, һәр шејдән әввәл, валидејн мәһәббәти кәрәкдир. Анчаг бир шәртлә: **ата-ананын мәһәббәти ушағы инкишаф етдирмәлидир. Онун нәинки букүнкү, һәм дә сабаһкы хошбәхтлијинин рәһни олмалыдыр.** Әкәр ушағын инкишафына, мә'нәви јеткинлијинә мане олурса, о, мә'насыны өз-өзүнә итирир. Мәкәр биз ушағы бәдбәхт етмәкдән өтрүмү севирик?! Әлбәттә, јох. Һамы бу суала гәти чаваб верир.

Мүасир аиләләрдә ушагларын әзизләнмәси мүхтәлиф формаларда өзүнү көстәрир: ушағы әмәк гајғыларындан азад едирләр, ону бир нөв бүтә чевириб ситајиш етмәјә башлајырлар; һамы онун чанына анд ичир, ади сөзүнә әмәл едир, нә десә о да олмалыдыр, бәркә-бошa салмырлар, ади чәтинликләри белә онун үчүн ата вә ја ана арадан галдырыр, она баһалы вә дәбдә олан шејләр алырлар... Бир дә хәбәр тутурлар ки, ушағын иддиасы јерә-көјә сығмыр. Әмәлли-башлы әшја хәстәлијинә ту-

тулуб. Артыг бөјүк оғландыр, лакин аиләнин дәрди-сәри илә марагланмыр, јалныз өзү һагда фикирләшир.

Кәлин, өзүмүз үчүн нәтичә чыхараг. Биз өз аналыг вә аталыг һиссимизи ифадә едәндә дә өлчү һисси көзләмәлијик. Ушаглары валидејн кими, тәрбијәчи кими дә севмәји өјрәтмәк лазымдыр. Лакин тәәссүф ки, ата-аналарын бир чоху, хүсусилә бир вә ја ики ушаг анасы (атасы) оланлар һиссләр мөʼчүзәсиндән—тәбиәтин бу сирли тилсиминдән чыха билмирләр: ушағы јерли-јерсиз әзизләјир, чох вахт исә онун әслиндә гуллугчусуна чеврилирләр.

Һеч дә тәәччүб етмәјин: јенијетмә вә кәнчләрин јерли-јерсиз әзизләнмәси онларын психи инкишафында мәнфи тәʼсир бурахыр: онун јашы артса да, ағлы вә ирадәси кифајәт гәдәр инкишаф етмир. Характериндә ушаг әламәтләри көк салыр. Һәјата, инсанлара, өзүнә јанлыш мүнасибәтләр формалашыр. Валидејнләрдән биринин сөзүдүр: «Ушағы јаман пис өјрәтмишәм. Бу күн-сабаһ орта мәктәби гуртарыр. Бу вахта кими чөлә-бајыра өзүмлә апармышам, бир ан биздән ајры дура билмир. Һава гараланда горхусундан һәјәтә дүшә билмир. Ахшамлар евдә тәк галмагдан хофланыр. Фикирләшәндә дәһшәтә кәлирәм: сабаһ, бириси күн әскәрлијә кетмәлидир. Белә көрүрәм ки, онунла мән дә кетмәли олачағам...»

Мәкәр белә дә ачиз өвлад бөјүтмәк олар? Беләләринә Вәтәнин мүдафиәсини нечә тапшырмаг олар?

Тутдуғу хошакәлмәз һәрәкәтләрә көрә евдә һеч бир чәза алмајан, һәтта валидејнләриндән бири тәрәфиндән мүдафиә едилән өвладлар да вардыр. Онларда белә фикир јараныр: «Мадам ки, она һәр шејә ичазә верилир, мане олан, хәтринә дәјән јохдур, о нә истәсә едә, һәтта гануну да поза биләр. Ганун исә јенијетмә вә кәнчләрин өз аиләләриндә «севимли үзв» олдугларыны дејил, онларын чәмијјәтә, ајры-ајры адамлара вурдуглары зијаны әсас көтүрәрәк онлара мүвафиг чәзалар верир. Һәрчәнд «чинајәт төрәдәркән он алты јашы тамам олмуш шәхсләр чинајәт мәсʼулијјәтинә чәлб едилирләр». Лакин «он дөрд јашындан он алты јашынадәк» чинајәт төрәтмиш шәхсләр... адам өлдүрмәјә, сәһһәтин позулмасына сәбәб олан гәсдән бәдәнә хәсарәт јетирмәјә... гулдурлуға, сојғунчулуға, оғурлуға, хулиганлыға,.. дөвләт әмлакыны, ичтимаи әмлакы вә ја вәтәндашларын шәхси әмлакыны ағыр нәтичәләрә сәбәб олмагла гәсдән мәһв етмәјә вә ја зәдәләмәјә, одлу силаһ, дөјүш сурсатыны вә ја партлајычы маддәләри оғурламаға, һабелә гатарын гәзаја уғрамасына сәбәб ола биләчәк һәрәкәтләри гәсдән етмәјә көрә чинајәт мәсʼулијјәтинә чәлб едилирләр» (Азәрбајчан ССР Чинајәт Мәчәлләси. Азәрнәшр, 1987. с. 10—11).

Мүасир аиләләрдә ушагларын әзизләнмәси һалларына кениш тәсадүф олунур. Бу, бир тәрәфдән, онунла әлагәдардыр ки, аиләләрин мадди вәзијјәти кәскин сурәтдә јүксәлмишдир. Ушаглыглары мүһарибә илләринә вә јахуд ондан сонракы илләрә

дүшмүш валидејнләр өз өвладларыны даһа хошбәхт көрмәк истәјирләр. Әслиндә бу үлви һиссдир. Лакин һәмин арзунун ушагларын тәкчә әзизләнмәси јолу илә һәјата кечирилмәси психоложи бахымдан биртәрәфлидир. Мәсәләнин бу тәрәфи һаггында фикирләшмәк вачибдир.

Дикәр тәрәфдән, мүасир азушаглы аиләләрдә оғлан вә гызларын әзизләнмәсиндән өтрү әлверишли шәраит һөкм сүрүр. Ата вә ана мәһәббәтини бир ушаға вермәк, ән јахшы һалда ики вә ја үч ушаг арасында бөлмәјә нә вар ки? Хүсусилә о заман ки, көзүнү дә өвладларына вермәјә һазыр оласан, өлчү һиссини исә итирәсән.

Нәвазиш вә гајғынын һәдди көзләнилмәлидир. Чох заман ушаг һәддиндән артыг әзизләндији заман «чәтин» олур. Ушағы тез-тез, өзү дә јерсиз тә'рифләмәк, онун пис әмәлләрини алгышламаг (мәсәлән, ата өз јолдашыны дөјмүш оғлунун башыны сығаллајараг она «афәрин» дејир: «Дөјүлүб евә кәлсәјдин, көзүмдән дүшмүшдүн!») лазым дејилдир.

Бунлар өз-өзлүјүндә ајдын мисаллардыр. Тәәччүблү одур ки, бә'зи валидејнләр бу мәтләби баша дүшсәләр дә, јенә дә ушағы һәддиндән артыг гајғы илә бүрүјүрләр, чүнки бу чох асан јолдур. Ушағы әзизләмәјә нә вар ки, лакин онунла һәр һансы бир әсәри мүзакирә етмәк, она дил өјрәтмәк вә с. исә чох чәтиндир. Чүнки бу, валидејндән тәкчә вахт јох, һәм дә билик, бачарыг, педагожи сәриштә тәләб едир. Ачыг данышмаг лазымдыр. Биз һәр һансы бир гајғыдан ушағы азад етмәклә ону һәјата һазырламырыг, баһалы шејләр алмагла онун башыны гатырыг, әслиндә исә ону башымыздан едирик, өз үмидинә бурахырыг, јә'ни тәрбијәси гајғысына галмырыг.

Бир чох аиләләрдә исә ушаглара гаршы һәддиндән зијадә тәләбкарлыг көстәрилир. Чәзанын әдаләтли олмасына фикир верилмир. Бир чох һалларда чәза мүстәсна дәрәчәдә сәрт характер дашыјыр. Ушағы горхудурлар. Онда инамсызлыг һисси јарадырлар. Бә'зән исә физики чәза васитәләриндән истифадә олунур.

Ушағы дөјмәк олармы?

...Гышгырыг сәсини ешидәнләр гоншу һәјәтә ахышдылар. Ана һај-һәшир гопара-гопара 13—14 јашлы оғлунун ардынча дүшмүшдү. Гадынлар биртәһәр ону сакитләшдирдиләр. Ушаг исә гышгырмагда вә һычгырмагда давам едирди. О, јумруг ағрысындан, әлләринин сызылтысындан уфулдајырды. Сән демә, һәмин күн оғлан мәктәбә кетмәк бәһанәси илә евдән чыхмыш, лакин дәрсә јох, киноја кедибмиш. Јалныз ахшамүстү евә дөнүб. Бундан ананын хәбәри олмајыб. Бир аз әввәл синиф рәһбәри евә зәнк вуруб оғлунун дәрсләрдә иштирак етмәдијини анаја хәбәр вермишди. Ана исә...

Бә'зи аиләләрдә ушаг надинчлик етдикдә, сөзә бахмадыгда, дәрсләрини өјрәнмәдикдә, хошакәлмәз ишләр тутдугда валидејн јерли-јерсиз ону дөјүр. Бу исә ушағын дүзкүн тәрбијәсинә сон

дәрәчә мәнфи тә'сир көстәрир, еjни заманда валидеjн ушағын көзүндә нүфуздан дүшүр.

Вахтилә, ингилабдан габаг физики чәза аилә тәрбиjәсинин бәлкә дә башлыча үсулу иди. «Гызыны дөjмәjән сонра дизинә дөjәр» аталар сөзү аилә тәрбиjәсинин аз гала принсипини ифадә едирди. Халг педагокикасы ушағы нечә дөjмәjин принсипләрини дә мүәjjәнләшдирмишди: «Ушағын башына jох, јанына вурарлар»,—деjирдиләр. Бә'зән балачалары инсафсызчасына дөjүр, аз гала «габырғаларыны сындырырдылар».

Ушаглар буна нечә бахырдылар? Онларын тәhсили jох иди, дүнjакөрүшләри мәhдуд иди, чох вахт өзләринин бир инсан кими hүгугларыны баша дүшмүрдүләр. Ән башлычасы исә ондан ибарәт иди ки, кечмиш чәмиjjәт зоракылыг ганунларына әсасланырды. Етик проблемләр инсаны бир шәхсиjjәт кими алчалтмаг, әзмәк, тапдаламаг hесабына hәлл едилирди. Күчлү зәифи физики чәhәтдән әзмәк јолу илә өз гүдрәтини тәсдиг едирди. Өзбашыналыг, hәрч-мәрчлик hәjат принсипинә чеврилмишди. Ушаг көзүнү ачандан дөвләтлинин касыбы, кишинин гадыны дөjмәсини, Худаjар бәjләрин «өврәтинин сачларыны сағ әлинә долуjуб, евдә о jана... бу jана» сүрүдүjүнү көрүрдү вә jа анасынын ону дөjмәсини психоложи чәhәтдән бир нөв гәбул едирди.

Физики чәза кечмишдә олдуғу кими инди дә зәрәрлидир. Инсаны дөjмәзләр—бу сөзләр нә гәдәр дә ибрәтамиздир. Бу күн бир чәhәти хүсуси геjд етмәк лазымдыр: кечмишдә физики чәза ушағы физики чәhәтдән зәдәләjирди. Јумруг вә jа ағач зәрбәсинин jери саатларла, күнләрлә көjнәjирди. Ушағын фәрjады аләми башына көтүрүрдү. Ағрылары азалтмаг үчүн чох вахт сыныгчы чағырыб онун бәдәнинә хәмир-маjа салырдылар... Инди исә физики чәзаjа әл атан валидеjн ушаға тәкчә физики зәдә деjил, hәм дә психи зәдә jетирир. Бунун сәбәби аjдындыр: чәмиjjәтимиздә инсанлар арасында hуманист мүнасибәтләр бәргәрар олмушдур. Ушагларын мә'луматлыг сәвиjjәси артмыш, дүнjакөрүшләри кенишләнмишдир. Онларын шәхсиjjәт кими инкишафы үчүн hәртәрәфли шәраит jаранмышдыр. Психоложи тәдгигатлар көстәрир ки, артыг jениjетмәлик дөврүндә ушагларын мәнлик шүуру инкишаф едир, онлар өзләрини бир шәхсиjjәт кими jүксәк гиjмәтләндирир, өз ләjагәт вә шәрәфләрини бүтүн аjдынлығы илә баша дүшүрләр. Бу о демәкдир ки, инди физики чәза тәкчә физики бахымдан деjил, биринчи нөвбәдә, психи чәhәтдән зәрәрлидир. Буна көрә дә ушаглары гәтиjjән дөjмәк олмаз. Ушағы дөjмәк ону тәhгир етмәк, ләjагәтини алчалтмаг, шәхсиjjәтини тапдаламаг демәкдир. Лакин биз «ушағы чәзаландырмаг олмаз» фикринә гаршы да чыхырыг. Чәзанын мүхтәлиф нөвләри вардыр. Онларын бир чоху аилә тәрбиjәсиндә дә бу вә jа дикәр дәрәчәдә истифадә олунур. Лакин чәза мәгсәд деjил, васитә олмалыдыр. Һәм дә ушағы аддымба-

шы данламаг, утандырмаг вə ја һəдəлəмəк јарамаз. Чəзаландырма валидејндəн хүсуси мəһарəт тəлəб едир.

Ушагларын рəғбəтлəндирилмəси саһəсиндə дə бир сыра нөгсанларла гаршылашырыг. Ата вə аналар өз оғул вə гызларыны јерли-јерсиз тə'рифлəјир, мүвəффəгијјəтлəрини шиширдирлəр. Бунларын һамысы үмуми бир нөгсанла—ушагларын һəддиндəн артыг əзизлəнмəси илə бағлыдыр. Бу күн кəнч нəслə мүнасибəт көклү сурəтдə дəјишмишдир. Тəсадүфи дејилдир ки, валидејнлəрин бөјүк əксəријјəти, хүсусəн азјашлы аилəлəрдə ушағын хатринə дəјмəји белə өзүнə рəва көрмүр. Она көрə дə ушағын дөјүлмəси һаллары хејли азалмышдыр. Һəтта бир чох валидејнлəр ушағы горхутмаг үчүн «јаландан дөјүрлəр».

Физики чəза, башга сөзлə, бəдəн чəзасы коммунист тəрбијəсинин мүвəффəгијјəтини тə'мин едə билмəз. Чүнки о, тəрбијə үсулу јох, тəзјиг вə горхутма үсулудур. Бу исə нəјин пис, нəјин јахшы олдуғуну өјрəтмир. Дөјүлмəк горхусуну дујан ушаг јалныз мүвəггəти, јə'ни мүəјјəн вахт чəрчивəсиндə сөзə бахыр. Кимдəн горхурса, онун јанында өзүнү əдəбли, сөзəбахан көстəрир, сонра исə истəдији илə мəшғул олур. Ата, јахуд ана өвладынын артыг дүзəлдијини күман едир. Əслиндə бу, дөјүлмəк горхусу өнүндə заһири итаəткарлыгдыр. Валидејн баша дүшмүр ки, əслиндə о, ушағын һəгигəтдə олдуғундан башга чүр көрүнмəсини өјрəдир. Ушагда коммунист əхлагына јабанчы олан кејфијјəтлəр (икиүзлүлүк, јалтаглыг, јаланчылыг вə с.) формалашдырыр.

М. Ф. Ахундов мүасирлəри кими көтəк зəрбəси вə физики чəзанын əлејһинə олмуш вə гејд етмишдир ки, көтəк зəрбəси вə физики чəза горхусу илə фајдалы вəтəндаш јетишдирмəк олмаз. О, Иран һəјатындан кəтирдији фактларла физики чəзанын нечə пис нəтичə вердијини көстəрəрəк дејирди: «Иран əһли бу күнə гəдəр анламамыш ки, ушагларын тəрбијəсиндə чубуг вə силлə вурмаг, онларын əхлагыны позар, тəбиəтлəрини алчалдар, фитри чөһрəлəрини боғар, горхаг вə јаланчы едəр».

Ф. Е. Дзержински вахтилə јазырды ки, чубуг онларын бəдəнини ағрыда билəр. Əкəр онларын гəлблəри инчијирсə, əкəр бу көтəк ушаглары өз арзуларына зидд олан тəрздə һəрəкəт етмəјə вадар едирсə, о заман мүəјјəн бир мүддəтдəн сонра чубуг ушаглары өз зəифлијинин əсиринə чевирəчəк, онларын үзəринə əбəди əзијјəт верəн ағыр бир даш кими чөкəчəк вə һəр чүр əзаб-əзијјəтə дөзмəјə гадир олмајан руһсуз, сатгын, «вичданлы» адамлара чевирəчəк.

Јухарыда мисал чəкдијимиз һадисəнин үзəринə гајыдаг. Бə'зи мүəллимлəр јахшы билирлəр ки, тутдуғу хошакəлмəз əмəлə көрə валидејнлəр өз ушагларыны дөјүрлəр вə буну билəрəкдəн дəрһал онларын ата-аналарына бə'зи шејлəри чатдырырлар: гој јахшы бир гулагбурмасы версин. Əслиндə исə «... сизин оғлунуз охумаг истəмир, тəдбир көрүн». Сөзлəрини мəктəблинин күндəлијинə јазмагла мүəллим шакирдин чантасына

гамчы гојур ки, бунунла ата өз оғлуну дөјсүн» (В. А. Сухомлински).

Аиләдә тез-тез бәдән чәзасына мә'руз галан ушаг өзкәләшир, сыртыг, кобуд, гәзәбли вә кинли олур. Физики чәза ушағын гәлбиндә зәрифлији вә һәссаслығы мәһв едир. Аилә тәрбијәси илә әлагәдар шакирдләр арасында сорғу апараркән: «Сәни евдә дөјүрләрми? Һәмин адама нечә мүнасибәт бәсләјирсән?»—суалларына чаваб алмаға чалышмышыг. Ушаглардан бири јазмышдыр: «Бир дәфә тапшырыг һәлл етдијим заман тәсадүфән дәфтәрә мүрәккәб ләкәси дүшдү. Буну көрән атам һирсләнди, мәни көтәкләди. Һәмин ан өзүм дә һисс етмәдән үрәјим ондан сынды. Мәнә елә кәлди ки, башыма дәјән јумруглар атамын дејил, јад адамын күнаһсыз бир шәхсә вурдуғу зәрбәләрдир».

Көрүндүјү кими, ушаг шәхсијјәтинин тәһгири көврәк вә амансыз олур.

Мүтәрәгги педагоглар ушаға чидди чәза вермәјин әлејһинә олмушлар. Әсл тәрбијә чәзасыз тәрбијәдир. Бу, о демәкдир ки, дүзкүн тәрбијә шәраитиндә чәзаја еһтијач галмыр: Дүзкүн тәрбијә хош рәфтар вә тәләбкарлыгла јанашы кедир. Тәләбкарлыг—ушағын шәхсијјәтинә вә ләјагәтинә тәзјиг кими дејил, она е'тибар вә һөрмәт зәмининдә олмалыдыр. Валидејн илк күндән өз ушағында дүзкүн адәт вә вәрдишләр формалашдыра билмишдирсә, ушаг бирчә сәрт бахышдан сәһвини анлајачаг, јахшы иши илә «күнаһыны» јумаға чалышачагдыр. Тутдуғу әмәлләрә көрә ушагла елә сөһбәтләр апарылмалы, елә тә'сир көстәрилмәлидир ки, о, һәмин пис һәрәкәтин онун үзвү олдуғу коллективә, валидејнләрә, аиләнин шәрәфинә, нүфузуна үмумијјәтлә, чәмијјәтә нә кими зәрәр вурдуғуну шүурлу сурәтдә дәрк етсин, өз һәрәкәт вә давранышына дүшүнчәли нәзарәт етсин, јашлыларын хејирхаһ мәсләһәтләринә гулаг ассын.

Аилә тәрбијәсинин үмуми мәсәләләри

Аилә тәрбијәсиндә нөгсанлара јол вермәмәк вә јахуд онларын гаршысыны вахтында алмаг үчүн нә лазымдыр? Аилә тәрбијәсинин педагокикасы елмдир. Һәр бир валидејн бу елмә јијәләнмәлидир.

Аилә тәрбијәси педагокикасынын бир елм кими тарихи гәдимдир. Инсан мәдәнијјәтинин илк наилијјәтләри бәлкә дә ушаг тәрбијәси илә бағлы олмушдур. Башга чүр ола да билмәз. Нәсилләрин варислији ичтимаи тәчрүбәнин ушаглара верилмәси зәмининдә мүмкүндүр. Бу саһәдә һәмишә аилә мүһүм рол ојнамышдыр.

Аилә тәрбијәси педагокикасы мүхтәлиф елмләрлә сых бағлыдыр, лакин онун инкишафында и к и е л м с а һ ә с и—етнографија вә психолокија хүсусилә мүһүм рол ојнамышдыр.

Һәр бир халгын ушаг тәрбијәси, о чүмләдән, оғлан вә гыз тәрбијәси һаггында өзүнәмәхсус тәсәввүр вә анлајышлары, адәт вә ән'әнәләри вардыр. Бу тәсәввүр вә анлајышларда, адәт вә

ән'әнәләрдә халгын педагожи фикирләри етнографик гајдаларла үзви сурәтдә бирләшир. Елмшүнаслыгда бу мараглы билик саһәсинә етнопедагокика дејилир.

Аилә тәрбијәси педагокикасынын нүвәсини узун мүддәт етно-педагокика тәшкил етмишдир. Етнопедагожи фикирләр исә аилә һәјатында, биринчи нөвбәдә, адәт вә ән'әнәләр васитәсилә өз тәчәссүмүнү тапырды. Онларын тәрбијәви әһәмијјәти бөјүк иди. Бу саһәдә бәргәрар олмуш адәт вә ән'әнәләр тәкчә бөјүкләрлә кичикләр арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләри тәнзим етмирди. Онлар јаш хүсусијјәтләри илә јанашы чинси фәргләрә хүсуси диггәт јетирир, оғланларла гызларын тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајырды. Гызларын тәрбијәсиндә ана нүмунәсинә, оғланларын тәрбијәсиндә исә ата тимсалына мүстәсна дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәт верилирди. «Гыз анадан көрмәјинчә өјүд алмаз», «Оғул атадан көрмәјинчә сүфрә јајмаз»—улу Дәдә Горгудун бу педагожи нәсиһәтләри Азәрбајчан халгынын оғлан вә гыз тәрбијәси һаггындакы фикирләриндә һәмишә хүсуси јер тутмушдур.

Һәмин фикирләрин инкишафында бәдии әдәбијјатын ролу әвәзсиздир. Дөврүн башлыча педагожи идејалары Низами, Фүзули кими мүтәфәккирләрин әсәрләриндә өзүнүн ајдын ифадәсини тапмышды. Шаир халгымыз бу әсәрләр васитәсилә һәм дә гијмәтли педагожи идејалары мәнимсәјир вә ушагларын аилә тәрбијәсиндә нәзәрә алырды. Низами, Фүзули вә башга даһи сәнәткарларымызын јаратдыглары инчиләрдә нечә-нечә нәсилләр тәрбијә олунмушдур: «Гызсан, учуз олма, гәдрини бил!— Лејлинин анасынын нәсиһәтләри инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Мүасир дөврдә валидејнләрин педагожи савады вә мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәси хүсуси актуаллыг кәсб едир. Бу күн, аилә һәјатында мүхтәлиф демографик вә психоложи амилләрин тә'сири илә көклү дәјишикликләрин баш вердији бир шәраитдә аилә тәрбијәси саһәсиндә мејдана чыхан мүрәккәб проблемләри кечмиш заманларда олдуғу кими тәкчә адәт вә ән'әнәләр васитәсилә һәлл етмәк олмаз. Мүасир ушагларын интеллектуал сәвијјәси нә гәдәр дә јүксәлмишдир! Онларын дүнја дујуму маһијјәт е'тибарилә јени мәзмун кәсб етмишдир. Мәнлик вә әхлаги шүуру кејфијјәтчә дәјишилмишдир вә с. Бу шәраитдә валидејнләрдән артыг өзүнәмәхсус педагожи сәриштә тәләб олунур. Онлар аилә тәрбијәсинин нәзәри-әмәли мәсәләләри илә јахындан таныш олмалыдырлар.

Валидејн, илк нөвбәдә, тәрбијәнин мәгсәдини ајдын тәсәввүр етмәлидир. А. С. Макаренко көстәрирди ки, бә'зи аиләләрдә бу мәсәләјә там е'тинасызлыгла јанашырлар: валидејнләр вә ушаглар садәчә бир јердә јашајырлар вә валидејнләр үмид едирләр ки, һәр шеј өз-өзүнә гајдаја дүшәчәкдир. Белә валидејнләрин нә ајдын мәгсәди, нә дә мүәјјән програмы олур. Әлбәттә, белә һалларда тәрбијәнин нәтичәси дә һәмишә тәсадүфи

олур вә чох вахт валидејнләр сонра тәәччүб едирләр ки, нә үчүн онларын ушаглары корланмышдыр. Нәјә наил олмаг истәдијини билмәдән һеч бир иши јахшы көрә билмәзсән.

Көркәмли педагогун фикринчә, һәр бир ата вә һәр бир ана өз ушагларында нә кими сифәтләр тәрбијә етмәк истәдијини јахшы билмәлидир. Валидејн өз арзуларынын нәдән ибарәт олдуғуну ајдын тәсәввүр етмәлидир. Сиз өз халгына, ингилаб ишинә садиг олан биликли, гүввәтли, намуслу, әмәји севән, күмраһ вә нәзакәтли бир адам, совет өлкәсинин һәгиги вәтәндашыны тәрбијә етмәк истәјирсинизми? Јохса сиз истәјирсиниз ки, ушағыныз бөјүјүб мешшан, ачкөз, горхаг, һијләкәр вә хырдачы бир кәләкбаз олсун? Өзүнүзә зәһмәт верин, бу суал әтрафында јахшы фикирләшин, һеч олмаса кизлиндә дүшүнүн, о заман сиз дәрһал бурахмыш олдуғунуз бир чох сәһвләринизи вә өз гаршынызда бир чох дүзкүн јоллар олдуғуну көрәчәксиниз.

А. С. Макаренко валидејнләрә мүрачиәтлә дејирди: «Сиз һәмишә валидејн олдуғунузу јадда сахламалы вә билмәлисиниз ки, оғлунузу, јахуд гызынызы јалныз өз севинчиниз үчүн тәрбијә етмирсиниз. Сизин аиләниздә вә сизин рәһбәрлијиниз алтында кәләчәк вәтәндаш, кәләчәк хадим вә кәләчәк мүбариз бөјүјүр. Сиз пис адам тәрбијә етсәниз, бунун бәласыны јалныз өзүнүз дејил, бир чох адамлар вә бүтүн өлкә чәкәчәкдир».

Тәрбијәнин мәгсәдиндән данышаркән бир чәһәти хүсуси гејд етмәк зәруридир: тәрбијәнин мәгсәди аилә тәрбијәсинин сосиал маһијјәтини әкс етдирир. **«Аһәнкдар инкишаф етмиш, ичтимаи чәһәтдән фәал олан, мә'нәви зәнкинлији, әхлаги сафлығы вә физики камиллији өзүндә бирләшдирән шәхсијјәт формалашдырылмасы»**[1] сосиализм чәмијјәтиндә тәрбијәнин башлыча мәгсәдини тәшкил едир. Аилә тәрбијәси дә оғлан вә гызларын бир шәхсијјәт кими формалашмасы просесидир. Бу о демәкдир ки, һәр бир валидејн шәхсијјәтин тәшәккүл тапмасы просесиндә психоложи вә педагожи проблемләри илә јахындан таныш олмалы, аилә тәрбијәсиндә елмин наилијјәтләриндән фајдаланмалыдыр.

Тәрбијәнин мәгсәди мүхтәлиф формаларда—идеја-сијаси тәрбијә, әмәк тәрбијәси, әгли тәрбијә, мә'нәви тәрбијә, естетик тәрбијә, атеизм тәрбијәси, еколожи тәрбијә, һүгуг тәрбијәси, физики тәрбијә, совет вәтәнпәрвәрлији вә сосиалист бејнәлмиләлчилији вә с. кими һәјата кечирилир. Бу саһәдә аиләнин өз имканлары вә хүсусијјәтләри, ушаг бағчаларынын, мәктәбин, мәктәбдәнкәнар ушаг мүәссисәләринин исә өз имканлары вә хүсусијјәтләри вардыр. Лакин буна бахмајараг онлар вәһдәт тәшкил етмәлидир.

Ушаг бағчаја вә ја мәктәбә кедәнә гәдәр онун тәрбијәси

---

[1] Сов ИКП XXVII гурултајынын материаллары. Бакы, Азәрнәшр, 1986, с. 178.

билаваситә аилә илә бағлы олур. Мүәјјән јашдан сонра исә ушағын формалашмасында тәрбијәчиләр, мүәллимләр, һәмјашыд ушаглар групу, синиф коллективи вә с. дә мүһүм рол ојнајыр. Аилә тәрбијәсиндә бу амилләр нәзәрә алынмалыдырмы? Мүтләг! Валидејн јалныз мүәллим вә тәрбијәчиләрлә јахындан әлагә сахладыгда ушағын бир шәхсијјәт кими формалашмасы үчүн даһа әлверишли шәраит јараныр.

Бир мәсәлә дә мүһүмдүр. Әмәк тәрбијәси, мә'нәви тәрбијә вә ја әгли тәрбијәнин ајры-ајрылыгда өзүнәмәхсус мәзмуну, вәзифәләри вә үсуллары вардыр. Ата вә ана онлары јахшы билмәлидир. Лакин нәзәрә алынмалыдыр ки, шәхсијјәт һиссә-һиссә тәрбијә олунмур. Онун формалашмасы системли характер дашыјыр. Тәрбијәнин јухарыда көстәрдијимиз тәркиб һиссәләри һамысы бир мәгсәдә—шәхсијјәтин формалашдырылмасы мәгсәдинә хидмәт едир. Буна көрә дә аилә тәрбијәсиндә онларын гаршылыглы әлагәсинә диггәт јетирмәк вачибдир.

Аилә тәрбијәсиндә мүхтәлиф үсуллардан истифадә олунур. Тәрбијә иши онларын дүзкүн тәтбиг олунмасындан билаваситә асылыдыр. Јахшы ушаглар бөјүтмүш аиләләрин тәчрүбәси буна көзәл нүмунә ола биләр. Лакин валидејнләр мәһз бу саһәдә даһа чох сәһвә јол верир, мүәјјән бир үсулдан истифадә едәндә онун тәрбијәви чәһәтини нәзәрдән гачырырлар.

Һамыја јахшы таныш олан бир мисал көстәрәк: тутаг ки, ана оғлуну ев ишләринә чәлб етмәк истәјир. Ушағын исә көнлү јохдур, о, тапшырыгдан бојун гачырыр. Ана бу заман нә едир? О, белә һалларда, адәтән, әмәлли-башлы фикирләшмир вә психоложи чәһәтдән тамамилә јанлыш һәрәкәтә јол верир. Оғлуна ачыгла дејир: «Әкәр сөзүмә бахмасан, күчәјә ојнамаға кетмәјәчәксән!» Ана бу гадаған илә нәјә наил олур? О, ушағын көзүндә ев әмәјинин мә'насыны дәјишир—әмәји, бир нөв, чәза васитәсинә чевирир: тапшырығы јеринә јетирсән, ојнамаға кедәрсән. Бәс ана әслиндә нејләмәли иди?

Суала чаваб вермәк үчүн бир експериментлә таныш олаг: психологлар оғланларла гызлара дәфтәр вәрәгәләри пајламыш вә һәмин вәрәгәләри кичик һиссәләрә бөлмәји тапшырмышдылар. Тапшырыг јекнәсәг иди вә бир аз сонра һамынын зәһләсини төкдү: оғланлар вә гызлар ондан имтина етдиләр. Бу заман експерименти апаран шәхс деди ки, тәчрүбәнин бир мәгсәди вар: оғланларла гызларын сәбрини, һөвсәләсини јохламаг истәјирләр.

Бу сөзләр експериментин иштиракчыларына дәрһал тә'сир көстәрди, оғланлар вә гызлар әввәлчә онлара мә'насыз көрүнән тапшырығы сә'јлә ичра етмәјә башладылар: кими нечә олурса-олсун тапшырығы ахыра гәдәр јеринә јетирмәк, кими өз имканларыны ајдынлашдырмаг, кими исә експерименти апаранын өзүнүн сәбрини јохламаг үчүн...

Инди исә јухарыдакы мәсәләјә гајыдаг. Ана ушагда мараг јаратмалы иди. Ев тапшырығына башга мә'на вермәли, ону

анаја көмәк етмәк, евдә һамы үчүн раһатлыг јаратмаг, мәнзили сәлигә-саһмана салмаг вә с. илә әлагәләндирмәлидиди. Бу заман тапшырыг тәрбијә әһәмијјәти газаныр, ушагда анаја, аиләнин дикәр үзвләринә вә өзүнә дүзкүн мүнасибәтин формалашмасында тә'сирли васитә олараг.

Валидејнләр ушагла сөһбәт едәндә, онун бу вә ја дикәр һәрәкәтини рәғбәтләндирәндә, мәсәләнин тәрбијәви чәһәтләрини чох вахт дүзкүн гијмәтләндирмирләр. Мисаллара мүрачиәт едәк: ики јенијетмәнин сөзү тоггушур. Нәтичәдә онлардан бири дикәрини бычагла јаралајыр. Бирдән-бирә белә гәддарлыг, залымлыг, өз јолдашына фикирләшмәдән бәдән хәсарәти јетирмәк јенијетмәнин ағлына һарадан кәлмишдир? Шүбһәсиз, онун гәлбинин дәринликләриндә көк салмыш гәддарлыг, дашүрәклилик кими ијрәнч кејфијјәтләр узун илләрин јанлыш тәрбијәсинин мәһсулудур.

Ушагларда ичтимаи мүлкијјәтә, әтраф аләмә, тәбиәтә, инсанлара гаршы мүнасибәтдә өзүнү бүрузә верән гәддар вә рәһмсиз мүнасибәтләр вахтында валидејни чидди дүшүндүрмәлидир. Һејванларла гәддарчасына рәфтар едән, јашыллығы корлајан, көзәллијә хор бахан, гушлары күдән әли сапандлы ушагларла һансымыз гаршылашмырыг? Чох вахт һәмин сапанды, гуш тутмаг үчүн тәләни валидејнләр өзләри дүзәлтмирләрми?

Евдәки мебелләрә гајғы көстәрән ушаг автобусдакы отурачаглары кәсир, мәктәбдә пәнчәрә шүшәсини сындырыр, ичтимаи јердә тум чыртлајыб јери зибилләјир вә с. Ана исә үстәлик, ирад тутан вәтәндашларын, ичтимаијјәтин «ачығына» оғлуна тапшырыр ки, онлара фикир вермәсин, дедикләрини гулаг ардына вурсун.

Јашлы адамын ајаг үстүндә дурдуғу һалда, ушағын автобусда, троллејбус вә трамвајда әјләшмәси, өзүнү көрмәмәзлијә вурмасы бизи нараһат едир. Лакин валидејн өзү буна шәраит јаратдыгда вәзијјәт дөзүлмәз олур. Валидејн, әввәла, педагожи чәһәтдән дүзкүн һәрәкәт етмир. Икинчиси, коммунист әхлагынын ән елементар нормаларыны позур, өз өвладына е'тинасызлыг, сајмазлыг вә лагејдлик кими мәнфи кејфијјәтләр ашылајыр.

Көркәмли Азәрбајчан шаири Мәһәммәд Фүзули көстәрирди ки, тәрбијә вахтында дүзкүн верилмәсә, инсан ағлынын ајинәсини пас басар вә шәхс сәрт даша, зәрәрли тикана чеврилэр. Инсан јалныз сурәти илә, заһири әламәтләри илә дејил, мәзмун, мә'на зәнкинлији илә башгаларындан үстүн вә ә'ла олур.

Он јашлы оғлан әлиндә тутдуғу пишији башы үзәринә галдырыб јерә бурахыр вә бундан һәзз алыр. Ана гәһгәһә чәкиб өвладынын гәрибә ојунуну тәгдир едир, фикирләшмир ки, ушағында гәддарлыг вә залымлыг, инсафсызлыг вә рәһмсизлик кими пис хүсусијјәтләр тәшәккүл тапмагдадыр.

...Ата чәмијјәтдә фәал мөвге тутур, вәзифә вә нүфуз саһибидир. Ишә чан јандырыр. Орден вә медаллары, фәхри адлары

вар. Аиләнин гајғысына галыр. Бир сөзлә, һәр јердә онун һөрмәтини сахлајырлар. Лакин бу һөрмәт вә нүфуз саһибинин оғлу түфејлидир. Атасынын әмәјиндән бәһрәләнир, онун көлкәсиндә далдаланыб авара-сәркәрдан һәјат кечирир.

Оғланын машыны, хәрҹләмәјә пулу вар. Машыны бәзәјир, өз зәһмәти илә газанмадығы пуллары истәдији шәкилдә хәрҹләјир. Нәһајәт, түфејли һәјат мә'нәви позғунлуға кәтириб чыхарыр. О, артыг нә атасынын, нә анасынын сөзүнә бахыр, кечә јарыдан сонра евә кәлир, јахуд кәлмир. Онун сәрбәстлик дүнјасына башгасынын, һәтта валидејнләринин белә мүдахилә етмәсинә дөзмүр вә нәһајәт, күнләрин бириндә... атаны, ананы тәһгир едир. Ата ону евдән говуб: «Бир даһа ајағын бу евә дәјмәсин. Сән адда мәним оғлум јохдур!»—дејир.

Бу да сон гәрар, нәтиҹә! Бәс мә'нәви-һүгуги ҹәһәтдән рәзилләшмиш, көздән дүшмүш бу јенијетмәнин, бу кәнчин сонракы талеји? Ону бу вәзијјәтдә—әхлагда ҹәмијјәт ичәрисинә бурахмаг мүмкүндүрмү?

Һәјати фактлар тәсдиг едир ки, аиләдә һәддиндән артыг әзизләнән, һеч бир тәләб верилмәјән ушаглар, сонралар өз валидејнләринә гаршы нанкорлугдан белә чәкинмирләр.

Башыны әлләри ичәрисинә алмыш, папиросу папироса ҹалајан ата фикир-хәјал ичәрисиндә боғулур: «Нијә белә олду? Мән ки, ондан һеч нәји әсиркәмәмишдим. Машын, кејим, јемәк, боллуҹа пул.. даһа нә лазымдыр?

Бәс тәрбијә? Атанын өз өвладындан әсиркәдији јалныз бу иди!

Ганун һәр бир совет вәтәндашындан тәкчә өвладларынын кејими, јемәји гајғысына дејил, онларын тәрбијәси гајғысына галмағы да тәләб едир.

Инсан анадан олдуғу күндән өмрүнүн сонуна кими тәрбијәви тә'сирләрин (истәр мүсбәт, истәрсә дә мәнфи, истәрсә дә һәр икисинин—паралел сурәтдә) әһатәсиндә јашајыр. Бунун үчүн валидејнләр ушағы илк күндән елә тәрбијә етмәлидир ки, онун һансы јашындаса јенидән тәрбијәсинә еһтијаҹ галмасын. О, ҹәмијјәт үчүн фајдалы адам кими бөјүсүн, аилә, коллектив, үмумијјәтлә, халг үчүн ағыр јүкә чеврилмәсин. Мә'лумдур ки, јенидән тәрбијә даһа ағыр вә узунмүддәтли ишдир. «Бә'зән јенидәнтәрбијә фајдалы олур: инсан һәјат мејданына атылыр вә ишләјир. Лакин бу мәсәләдә кимин нә гәдәр итирдији һесабланмыр. Һалбуки ону әввәлҹәдән дүзкүн тәрбијә етсәјдиләр, һәјатда даһа чох газанарды, «һәјата... даһа хошбәхт дахил оларды...»

Һәмишә ушаға мәсләһәт вермәмишдән вә јахуд ирад тутмамышдан өзүндән соруш: «Мән бунунла инди нәјә наил олаҹағам», «әкәр ушаг ирады баша дүшмүрсә, мән она сәһвләрини изаһ едә биләҹәјәмми?», «мән бу заман онунла хејирхаһ тонда данышa биләҹәјәмми?», «мән бу күн ушағы нечәнчи дәфә данлајырам?», «Бәлкә ону данламајым, башга васитәдән истифадә едим?», «Әкәр она ачыглансам, мәни һаглы санармы?»,

«Бәлкә данламаг әвәзинә она белә дејим: «тәләсдин, јыхылыб әлиндәки нимчәни салыб сындырдын. Кәлән дәфә еһтијатлы оларсан».

Бу суалларын һамысынын бир мә'насы вар: һиссијјата гапылмајаг, ушағын шәхсијјәтинә һөрмәт бәсләјәк! Бунун үчүн нә етмәк лазымдыр? Психологлар мәсләһәт көрүрләр ки, ушагларла тез-тез үнсијјәтә кирин. Она ахыра гәдәр гулаг асын, рә'јини вә мүлаһизәләрини өјрәнин, әсаслы билдикдә нәзәрә алын. Тәләбкар олмаға чалышын, бундан өтрү өз тәләбләринизин сәбәбләрини ајдынлашдырын. Ушаглары аиләнин һәјаты илә таныш един. Дүнјаја тез-тез балачаларын көзләри илә бахмаға сә'ј көстәрин. Онларын ләјагәтләринә вә мүстәгилликләринә һөрмәт един. Ушағын нәинки сөзә гулаг асмасыны, һәм дә мүстәгиллијә чан атмасыны дүзкүн гијмәтләндирин: Әсәбиләшмәјин вә дејинмәјин. Һәмишә хејирхаһлыг шө'ләси башыныз үзәриндә далғалансын. Балачалары севмәк гајдаларыны өјрәнин. Гој ушаг һисс етсин ки, ону чох истәјирсиниз. Лакин бу заман өлчү һиссини көзләјин: јохса, о, сизин мәһәббәтиниздән суи-истифадә едәр. Ушағын арзуларына е'тинасыз јанашмајын, лакин һәмишә онун дедикләри илә дә отуруб-дурмајын, назы илә ојнамајын! Ушаға «истәјирәм» вә «етмәлијәм», «олар» вә «олмаз» сөзләри арасындакы фәргләри баша салын. Онун инкишафы гајғысына галын, вахтлы-вахтында журнал, китаблар, рәнк, кағыз, конструктор ојунчаглар вә с. алын. Охучу марагларыны инкишаф етдирин. Күчлә ону шаир вә ја бәстәкар етмәјә чалышмајын. Тәбии имканларыны диггәтлә өјрәнин.

Ушағын күчәјә чыхмасындан горхмајын, лакин онун өз күнүнү нечә кечирмәси, кимләрлә јолдашлыг вә достлуг етмәси илә марагланын. Ушағын давранышынын мотивләрини өјрәнмәдән ону чәзаландырмаға тәләсмәјин: бәлкә ушаг, нечә дејәрләр, «гаш дүзәлтмәк истәјирмиш, вуруб тәсадүфән көз чыхарыб...» Ушағын һәр ишинә гарышмајын, она гәјјумчулуг етмәјин, јол вердији сәһвләри шиширтмәјин, һәддиндән зијадә диггәт јетирмәјин... Педагожи мәһарәтин сирләринә јијәләнин...

Аилә тәрбијәсинин психолокија вә педагокикасына аид китаблар охујун. Ахы, валидејн өз оғлуну вә гызыны јахшы танымалы, онун дахили аләминә јахындан бәләд олмалы, тәләбатларына, мараг вә мејлләринә, тәбии имкан вә габилијјәтләринә һәссаслыгла јанашмалы, јаш, фәрди вә чинси хүсусијјәтләрини дүзкүн гијмәтләндирмәлидир. Ушаг јаша долдугча, аиләнин һәјат шәраити дәјишдикчә она көстәрилән тәрбијәви тә'сирләр дә мәзмун вә формача дәјишилмәлидир.

Бөјүмәкдә олан нәсилдә тәләбат-мотивасија саһәсинин, әхлаги шүурунун вә с. формалашмасына хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Ушагда өзү һаггында ајдын тәсәввүр јарадылмалыдыр. О өзүнүн мүсбәт вә мәнфи кејфијјәтләрини дүзкүн гијмәтләндирмәји өјрәнмәли вә вахтында өзүнүтәрбијә илә мәшғул олмалыдыр. Бундан өтрү бир тәрәфдән, ушағы ичтимаи мүна-

сибәтләр системинә даһа кениш чәлб етмәк, әтрафдакы адамларла онун үнсијјәтини долғунлашдырмаг, дикәр тәрәфдән исә онун фәалијјәт саһәсини кенишләндирмәк зәруридир.

А. С. Макаренко дејирди: «Тәрбијә ишинин әсл маһијјәти... һеч дә сизин ушагла тәкликдә сөһбәт етмәниздән, ушаға мүстәгим тә'сир көстәрмәниздән ибарәт дејил, аиләнизин, шәхси вә ичтимаи һәјатынызын тәшкилиндән, ушағын һәјатыны тәшкил етмәкдән ибарәтдир».

Бу сөзләрдә дәрин һәгигәт вардыр. Валидејнләр көркәмли педагогун һәмин мүддәаларыны һәмишә јадда сахламалыдырлар.

2. АНА ВӘ АТА ИЛК ТӘРБИЈӘЧИЛӘРДИР

Валидејнин шәхсијјәти: онун шәхси нүмунәси вә нүфузу

Кәлин, әввәлчә, сәрлөвһәјә диггәт јетирәк: биз бурада ана вә атаны валидејн кими дејил, илк тәрбијәчи кими характеризә едирик. Валидејн вә тәрбијәчи! Бу сөзләр бир-бири илә бағлы олса да, онлары синоним сөзләр санмаг гејри-мүмкүндүр. Нә үчүн?

Ата вә аналарын бөјүк әксәријјәти валидејн кими бир-бирләринә даһа чох бәнзәјирләр: онларын һәр бири көзүнү дә ушағына вермәјә һазырдыр. Тәрбијәчи кими исә һәр бир ата вә ананын өз дүнја дујуму, өз үсулу вар. Валидејн һисси мүгәддәсдир, үлвидир. Лакин ејни заманда көврәк вә зәрифдир. Биз ушаға валидејн һисси илә јанашдыгда, онун бу аны, һәмин анда раһатлығы вә севинчи һаггында фикирләширик: үстүнә бир дејил, ики-үч јорған салырыг, «гој дојунча јатсын»,—дејирик. Ону чох вахт ади бир гајғыдан белә узаглашдырырыг,—«атасынын џаны сағ олсун» дејирик.

Ата вә ана валидејн мөвгеји дејил, тәрбијәчи мөвгеји тутдугда онун кәләчәји, кәләчәк хошбәхтлији барәсиндә дүшүнүрүк, ону коллективдә јашајыб ишләмәјә һазырлајырыг, јахшы тәһсил алмасы, сәнәт өјрәнмәси үчүн бачардығымызы әсиркәмирик.

К. Маркс көстәрирди ки, тәрбијә едәнин өзүнү тәрбијә етмәк лазымдыр. Бу сөзләрдә педагокиканын гызыл ганунларындан бири өз әксини тапмышдыр: тәрбијәчи ушағы биринчи нөвбәдә өз шәхсијјәти илә тәрбијәләндирир.

Ата вә ананын шәхсијјәти аилә шәраитиндә хүсусилә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Мәктәбдә шакирд мүәллими, адәтән, рәсми вәзијјәтдә көрүр. Вәзифә башында бизим шәхсијјәтимизин анчаг мүәјјән чәһәтләри әкс олунур.

Аиләдә исә ата-ана һәмишә ушағын көзү гаршысындадыр, о, өз валидејнләрини евдә вәзифә башында дејил, бир инсан кими көрүр: ади һәјати ситуасијаларда исә ата вә ананын шәхсијјә-

ти бүтүн ајдынлығы илә ифадә олунур. Ушағын ити көзүндән, һәссас бахышларындан һеч нәји кизләтмәк олмур. Гоншу, тутаг ки, балта, јахуд мишар истәјәндә, ана јох дејирсә—ушаг дәлилсиз-сүбутсуз баша дүшүр ки, ана јалан данышыр, чүнки евдә балтанын да, мишарын да олдуғуну јахшы билир. Һәтта чох вахт ушаглар гоншунун јанында ананын јаланыны чыхарырлар, анаја демәдән гавыб балтаны, јахуд мишары кәтирирләр. Бу балачалар үчүн дә ибрәт дәрси олур, ана үчүн дә. Белә ушаға доғручулуг һаггында мүһазирә охусалар да, фајдалы олмур. О, өз көзүнә һамыдан чох инаныр.

Аилә тәрбијәсиндә белә инсанлара азмы тәсадүф олунур?

Бә'зи ушагларын худбин бөјүмәләринә, аз чалышыб чәмијјәтдән, коллектив әмәкдән даһа чох фајдаланмаг һиссинә малик олмаларына валидејнин өз шөһрәтиндән, вәзифәсиндән доған гүрур вә ловғалыг һисси сәбәб олур. Валидејн нүмајишкаранә сурәтдә өз шөһрәтини, нүфузуну, тутдуғу вәзифәни јашадығы мәһәлләдә һамынын, о чүмләдән, аиләсинин, ушагларынын нәзәринә чатдырыр. Машынла мәктәбә кедиб-кәлән ушаг вә јенијетмә өз валидејнинин башга ата-аналардан јүксәкдә дајандығы гәнаәтинә кәлиб, өзү дә тај-тушларындан фәргләнмәк истәјир, онларын јанында өзүнү чәкир, атасынын нүфузу илә гүррәләнир. Белә бир мөвге ону шакирд коллективиндән ајрырыр. Валидејн баша дүшмәлидир ки, машын она өз аиләсинин гуллуғунда дурмаг, арвадыны базара, мағазалара, гадын бәрбәрханасына, ушағыны мәктәбә апарыб кәтирмәк үчүн дејил, хидмәти вәзифәси илә әлагәдар верилмишдир. О, јаддан чыхармамалыдыр ки, әкәр ушаг һәмјашыдларына јухарыдан ашағы бахыр, өзүнү онлардан јүксәк тутурса кеч-тез о, чәмијјәт үчүн зијанлы үнсүрә чевриләчәкдир.

В. А. Сухомлински тәрбијәдә аиләнин, валидејнләрин ролундан бәһс едәрәк јазмышдыр: «Мән кетдикчә даһа чох инанырдым ки, јенијетмәләрин әхлаги симасы инсанын ушаглыг илләриндә нечә тәрбијә олунмасындан ,анадан оландан 10—11 јашына кими онун гәлбинә нә гөјулдуғундан асылыдыр.. јенијетмә образлы дејиләрсә, бир чичәкдир, онун көзәллији биткијә гуллуг едилмәсиндән асылыдыр. Чичәјин көзәллији үчүн о, ачылмаға башламаздан хејли әввәл гајғы көстәрмәк лазымдыр. Јенијетмәлијин «лабүд», «гаршысыалынмаз» һаллары өнүндә чашгынлыг, тәәччүб, торпаға тохум әкән, лакин бунун гызылкүл, јахуд гангал олдуғуну мөһкәм билмәјән, бир нечә илдән сонра исә күлә бахыб һәзз алмаға кәлән бағбан чашгынлыг вә тәәччүбүнә бәнзәјир».

Валидејнләрин ичкијә гуршанмасы, сәрхошлуг етмәси ушагларын тәрбијәсинә хүсусилә мәнфи тә'сир көстәрир. Атанын (бә'зән исә ананын) өз өвладыны да ички мәчлисинә кәтирмәси вә онун ичмәсинә мане олмамасы, әксинә ону буна һәвәсләндирмәси аилә тәрбијәсиндә ән ачыначаглы һал сајылмалыдыр. Ахы, «дама-дама көл олур..».

Көркәмли рус педагогу П. Ф. Лесгафт демишдир: «... әввәлчә конфет, сонра конфетлә ром, сонра ромла конфет вә нәһајәт, тәмиз ром..» һәмин сөзләрин мә'насы ајдындыр: јенијетмә вә кәнч бах беләчә, тәдричән сәрхошлуға гуршаныр.

Валидејнләр унутмамалыдырлар ки, өз ушагларынын тәрбијәсиндә онларын дашыдыглары борч, һәм дә һүгуги борчдур, вәзифәдир. Јенијетмәләри сәрхошлуға чәлб етдикләринә көрә, онлар мәс'улијјәт дашыјырлар, онлары инзибати чәза көзләјир. Чинајәтләрин әксәријјәтинин сәрхош вәзијјәтдә олан адамлар тәрәфиндән төрәдилдијини, спиртли ичкиләрин азјашлыларын сәһһәтинә сон дәрәчә пис тә'сир көстәрдијини нәзәрә алдыгда, бу чох әдаләтли чәзадыр. Мә'лумдур ки, сәрхош адам ағлынын күчү илә өзүнү идарә едә билмир вә чох заман социалист ганунчулуғуну, һүгуг нормаларыны позур. О, чәмијјәт вә дөвләт гаршысында мәс'улијјәт һиссини ја унудур, ја да тамамилә итирир. Бу мә'нада **сәрхошлуға гаршы мүбаризә хулиганлыға вә бә'зи дикәр чинајәтләрә гаршы мүбаризә демәкдир**.

Мүнтәзәм сәрхошлугла мәшғул олан валидејнләрин фәалијјәт габилијјәти мәһдудлашдырылыр. Бу, Азәрбајчан ССР Мүлки Мәчәлләсиндә өзүнүн долғун ифадәсини тапмышдыр.

Ичкијә гуршанан ата евдә јерсиз сөз-сөһбәтин, дава-даланын төрәмәси үчүн шәраит јарадыр. О, аилә үзвләри арасында өз нүфузуну итирир. Белә вәзијјәтдә, аиләләр, әсасән дағылыр.

Мәктәбләрдә апарылмыш сорғулар заманы: «Аиләниздә сәрхошлугла мәшғул оланлар вармы?» суалына шакирдләрин бир гисми «бәли» чавабыны вермишдир. «Атам ичкијә һәрисдир. Ајыг вахты олмур. Сојудучумузда һәмишә араг олур. Атамын вә достларынын ән'әнәсинә көрә, һәр ики күндән бир онлардан биринин евиндә «ички мәчлиси» дүзәлдирләр. Бизә јығышанда һамымыз онларын гуллуғунда дуруруг. Фәрги јохдур, гонагларымыз олмајанда да атам һарадаса гонаглыгда олур вә өзү илә арағын түнд гохусуну евә кәтирир. Онун кәлиши илә ев-ешијин үмуми аһәнки позулур. Лал-динмәз чәкилиб отуруруг бир кәнарда, јахуд онун сәс-күјүндән дәрс һазырламағын гејри-мүмкүнлүјүнү көрүб јеримизә киририк. Онун јумруглары тез-тез столу, бә'зән дә анамызын башыны дөјәчләјир».

Ушагларын ички дүшкүнү олан валидејнләринә мүнасибәти мәнфидир. Атанын мә'нәви чәһәтдән касыблығы јенијетмәләрин үрәкләрини ағрыдыр, онлары дост-таныш јанында хәчаләтли едир. Бә'зән белә һаллар да олур: «Атам сәрхош вәзијјәтдә евә кәләндә бизи конфетә гонаг едир. Бизә, мүәллимин вердији ев тапшырығыны ичра етмәји тапшырмыш вә телевизору сөндүрмүш анамызла сөзләшиб, телевизору јандырыр. Биз исә һәвәслә консертә, јахуд филмә бахырыг...»

А. С. Макаренко валидејнләрин диггәтини бу мәсәләјә хүсусилә чәлб едирди. О, көстәрирди ки, «Сизин өз давранышыныз ән һәллединчи мәсәләдир. Елә билмәјин ки, сиз ушағы јалныз онунла данышанда вә ја ону өјрәдәндә, јахуд она әмр верәндә

тәрбијәләндирирсиниз. Сиз ону өз һәјатынызын һәр бир анында, һәтта евдә олмадығыныз заман да тәрбијә едирсиниз. Сиз нечә кејинирсиниз, башга адамларла вә өзкә адамлар һаггында нечә данышырсыныз, нечә севинир, нечә кәдәрләнирсиниз, достлар вә дүшмәнләрлә нечә рәфтар едирсиниз, нечә күлүрсүнүз, гәзети нечә охујурсунуз—бүтүн бунларын ушаг үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Ушаг сизин һәјатынызын аһәнкиндәки ән кичик дәјишиклији көрүр, јахуд һисс едир, сизин фикринизин бүтүн дөнүшләри көзә көрүнмәјән јолларла она чатыр, сиз бунлары көрмүрсүнүз. Һәркаһ сиз евдә кобуд, јахуд ловғасынызса вә ја сәрхошлуг едирсинизсә, һәркаһ сиз бунлардан даһа пис һәрәкәтә јол вериб ананы тәһгир едирсинизсә, бунунла өз ушагларыныза бөјүк зијан вурурсунуз, онлары пис тәрбијә едирсиниз вә сизин налајиг давранышыныз ән ағыр нәтичәләр верәчәкдир».

Өзүнүзә гаршы валидејн кими тәләбкар олун, өз евиниздә бир валидејн кими һәрәкәт един, һәр бир аддымынызы валидејн кими нәзарәт алтына алын—А. С. Макаренконун фикринчә, тәрбијәнин биринчи вә ән әсас үсулу будур.

Валидејнин шәхси нүмунәси тәрбијә ишиндә сон дәрәчә бөјүк рол ојнајыр. Ушаглар ата вә ана тимсалында сосиал тәчрүбәни мәнимсәјирләр. Ата-аналар өзләринин заһири көркәми, дүнјакөрүшү, әмәксеврлији, инсанлара мүнасибәтләри, мараг мејлләри илә кәнч нәслә мүһүм тә'сир көстәрирләр.

Ушағын јашы нә гәдәр аздырса, валидејнин шәхси нүмунәси даһа бөјүк әһәмијјәт дашыјыр. Мәктәбәгәдәр јашлы ушағын көзүндә ана да, ата да еталондур: о, валидејнләрин чох вахт сәсини дә, јеришини дә ејнилә јамсылајыр.

Бурадан нәтичә чыхармаг чәтин дејилдир: тәрбијә, һәм дә өзүнүтәрбијә демәкдир. Валидејн ушағы дүзкүн тәрбијә етмәк үчүн өзүнүтәрбијә илә ардычыл мәшғул олмалыдыр. Әкс тәгдирдә өзү дә билмәдән нөгсанлы шәхси мүнасибәти илә ушаға мәнфи тә'сир едәр.

Мәктәбәгәдәр јаш дөврүнүн сону—кичик мәктәбли јашынын әввәлләриндә ушаглар артыг валидејнләрә тәнгиди јанашмаға, онларын нөгсанларыны көрмәјә башлајырлар.

Бакыда VIII вә X синиф шакирдләри илә апарылмыш бир сорғунун нәтичәләри мараглыдыр: сосиологлар валидејнләрлә јухары синиф шакирдләринин сијаси вә ичтимаи һадисәләрә мүнасибәтләрини мүгајисәли сурәтдә өјрәнмишләр. Мә'лум олмушдур ки, мәктәблиләрин 62,6 фаизинин сијаси вә ичтимаи һадисәләрә мүнасибәтләри ананын, 59,0 фаизи исә атанын мүвафиг мүнасибәтләринә ујғун кәлир. Шакирдләрин 50,4 фаизи һәм «атасына», һәм дә «анасына», 8,9 фаизи «атасына», 19,5 фаизи «анасына» охшамаг истәдијини, 13,4 фаизи исә «валидејнләрдән һеч биринә охшамаг истәмәдијини» гејд етмишләр. (Шакирдләрин 7,8 фаизи мүвафиг суаллара чаваб вермәмишдир.)

Бу о демәкдир ки, ушагларын јашынын үстүнә јаш кәлдикчә валидејн нүмунәсинин тә'сири онларын ата вә анаја мүнаси-

бәти илә шәртләнмәјә башлајыр. Дејирләр ки, «ана чыхан ағачы бала будаг-будаг кәзир», «анасына бах, гызыны ал». Белә аталар сөзләриндә валидејн нүмунәсинин ролу хүсуси гејд едилсә дә, оғлан вә гызларын ана вә атаја мүнасибәтләри нәзәрә алынмыр. Гыз вә јахуд оғлан өз анасынын вә ја атасынын һәрәкәтләрини бәјәнирми? Ону давраныш нормасы кими гәбул едирми? Бу суаллар изаһ олунмадан валидејн нүмунәсинин ушаға тә'сирини ајдынлашдырмаг дүзкүн дејилдир.

Валидејнин нүмунәси ушагдан өтрү нә заман давраныш еталонуна чеврилир? Һәр бир конкрет һалда валидејн нүмунәсинин мәнимсәнилмәсинә ата вә ананын нүфузу мүһүм тә'сир көстәрир. Валидејн нүфузу аилә мүнасибәтләриндә онун мөвгејини әкс етдирир, аилә үзвләринин—ата вә ананын, ушагларын вә б. она мүнасибәти илә шәртләнир.

Валидејн нүфузу мүхтәлиф амилләрин тә'сири илә формалашыр. Аиләдә ата нүфузунун бәргәрар олмасында исә ата һәлледичи рол ојнајыр. Ушаглар валидејн нүфузуну биринчи нөвбәдә, онларын васитәсилә мәнимсәјирләр. Валидејнин вәтәндашлыг симасынын ролуну да ајрыча гејд етмәлијик.

Валидејнин сөзү илә ишинин вәһдәт тәшкил етмәси ата вә ана нүфузунун башлыча шәртидир. Валидејнләрин шәхси кејфијјәтләри, һәјат тәчрүбәси, билик вә бачарыглары да бу саһәдә аз рол ојнамыр. Бу чәһәт валидејнин аиләјә рәһбәрлик үслубунда хүсусилә ајдын нәзәрә чарпыр. Психолокијада а в т о р и т а р, д е м о к р а т и к вә л и б е р а л р ә һ б ә р л и к ү с л у б у н у фәргләндирирләр.

Бунлары гыса да олса сәчијјәләндирәк.

Авторитар рәһбәрлик үслубу: ушаглар валидејнин дедикләринә гејдсиз-шәртсиз әмәл едирләр. О, истәдији шејә ичазә верир, истәмәдијинә гадаған гојур. Һамы, тутаг ки, атаја гејдсиз-шәртсиз табе олмалыдыр: башга јол јохдур вә ола да билмәз. Аиләдә мүнасибәтләр горху үзәриндә гурулур. Мүхтәлиф чәза васитәләриндән тез-тез истифадә олунур.

Демократик рәһбәрлик үслубу: аилә мүнасибәтләри коллективчилик принсипинә әсасланыр: ата вә ја ана ушагларын һүгуглары илә һесаблашыр, онларын фикир вә рә'јләрини нәзәрә алыр, ушаглара мәсләһәтләр верир, лакин јери кәлдикдә онлары тә'рифләдикләри кими тәнбеһ дә едирләр, нәзакәтлә истигамәт верирләр.

Либерал рәһбәрлик үслубу: ушаглар башлы-башына бурахылыр. Ата нә онлары тә'рифләјир, нә дә мәзәммәт едир. Аиләдә ким нә истәјир, ону да едир.

Психоложи тәдгигатлар көстәрир ки, **демократик рәһбәрлик үслубу мүасир аиләдә валидејн нүфузунун мөһкәмләнмәси бахымындан даһа әлверишлидир.** Кобудлуг, дава-далаш, «көтәк интизамы» вә с. илә нүфуз газанмаг истәјән ата-аналар јанылырлар. Либерал рәһбәрлик үслубу да бу бахымдан әлверишли дејилдир.

Ана үрәји, дағ чичәји...

Ана ады мүгәддәсдир! О гәдәр мүгәддәсдир ки, инсан үчүн мүһүм әһәмијјәтә малик олан бир чох анлајышларын гаршысында «Ана» сөзү ишләдирик: ана Вәтән, ана дили, ана јурд, ана тәбиәт, ана торпаг...

Әдәбијјат вә инчәсәнәтдә ана образы хүсуси јер тутур.

Ана мөвзусу һәмишәјашар, әбәди вә һәм дә јени бир мөвзудур. Ана образы һәр дәфә мәһәббәтлә тәрәннүм олунур. Бу, һеч дә тәсадүфи дејилдир. Һәр бир гадынын шәрәфи, бөјүклүјү, үлвилији онун аналығындадыр. Һәјатдакы бүтүн наилијјәтләримиз үчүн биз мәһз анаја борчлујуг вә нә гәдәр чалышсаг да онун борчуну гајтара билмәрик. Ана көрпәликдән өз һәјаты сөнәнә кими назымызы чәкир, биздән өтрү никаран олур, кечәләр сүбһәдәк бешијимиз башында ојаг галыр, хошбәхтлијимиз наминә өз өмрүнү шам кими јандырыр. Чәфәр Чаббарлынын мәшһур «Ана» ше'рини хатырлајаг:

Чаһанда јох елә бир гүввә баш әјим она мән
Фәгәт нә күчлү, зәиф бир вүчуд вар, јаһу!
Ки һазырам јыхылыб хаки-пајинә һәр күн
Өпүб ајағыны ичз илә. Кимдир о? Нәдир о?
Ана! Ана!.. О адын гаршысында бир гул тәк
Һәмишә сәчдәдә олмаг мәнә фәхарәтдир,
Онун әлијлә бәла бәһринә јуварлансам,
Јенә хәјал едәрәм бәзми-истираһәтдир.

Јарадычы сималар буна көрә дә гадын көзәллијини ана образында үмумиләшдирмиш вә әбәди образа, гәһрәмана чевирмишләр.

Рембрант дүнја инчәсәнәтинин шаһ әсәрләриндән бири һесаб олунан ана портретини «Мадонна» адландырмышдыр. Мадонна италјан дилиндә илаһи гадын, «аллаһын анасы» мә'насында ишләдилир. Рембрант да рәнкләрин сирли дили илә ананы үлвиләшдирмиш, ону өмрүн көврәк чағларында—гәлбинин һәрарәтини көрпәси илә бөлүшәндә тәсвир етмишдир. Сонралар дүнја инчәсәнәтиндә өзүнәмәхсус ән'әнә әмәлә кәлмиш, мәшһур рәссамлар мүхтәлиф мадонна сурәтләри јаратмышлар. Сәнәтшүнаслар онлары тәһлил едәркән бир чәһәт онларын диггәтини хүсуси чәлб етмишдир. Мадонна портретләринин, демәк олар ки, һамысында ушаг ананын сол гојнунда тәсвир олунур. Бу, көрәсән, ади тәсадүфдир, јохса һансы исә ганунаујғунлугла бағлыдыр? Сәнәтшүнаслары узун müддәт нараһат етмиш вә дүшүндүрмүш бу суала елм јалныз сон илләр чаваб верә билмишдир.

Сән демә, ушаг ана бәтниндә ананын үрәјинин ритминә өјрәнир. Ана доғуландан сонра ушағы сол гојнунда тутанда, о ананын үрәк дөјүнтүләринин сәдасы алтында асанлыгла раһат јухуја кедир. Аналар тәбиәтин бу мө'чүзәсини, көрүнүр, чохдан кәшф етмишләр: онлар ушағы сол гојунларында јатырмаға башлајырлар. Рәссамлар исә һәссас вә мүшаһидәчи олурлар:

онлар бу чәләти усталыгла сезмиш вә «Мадонна» әсәрләриндә экс етдирмишләр.

Ана вә бала мин бир тellә бағлыдыр. Аилә тәрбијәси бу емосионал мүнасибәтләр үзәриндә гурулур. Ушагларын тәрбијәсиндә ананын ролу әвәзедилмәздир.

Педагокикада «ана мәктәби» термини чохдан әмәлә кәлмишдир. Елми педагокиканын баниси һесаб едилән Ј. А. Коменски ушағын ана васитәсилә алдығы тәрбијәни «ана мәктәби» адландырмышдыр. Бу күн дә ананын аилә тәрбијәсиндәки ролундан данышаркән алимләр һәмин терминдән истифадә едирләр: ана мәктәбинин нә чәдвәли, нә дә тәнәффүсү вар, о, истираһәт күнләриндә дә, јајда да, гышда да ади күнләрдә олдуғу кими фәалијјәт көстәрир. Бу мәктәбдә чәми бир фәнн кечилир: ана дили фәнни. Анчаг о тә'сирли васитәләрлә—ана сүдү, ана лајласы, ана мәһәббәти илә өјрәдилир, ушаг дил ачанда да, илк дәфә «ана» дејир. Һиссләрин мө'чүзәси илә бөјүк бир дүнја—ушаглығын шејләр вә инсанлар аләми јараныр.

Психологлар сүбут етмишләр ки, али психи функсијаларын—диггәт, һафизә, тәфәккүр, тәхәјјүл вә с. формалашмасы сосиал характер дашыјыр, башга адамла, биринчи нөвбәдә, ана илә бағлыдыр. Онлар әввәлчә ики адамын—ана илә көрпәнин функсијасы кими әмәлә кәлир. Мәсәлән, ана әли илә ушаға гушу көстәрир: «Гуша бах!» Ушаг бахыр. Бурада биз ики диггәтдән дејил, бир диггәтдән даныша биләрик. Ана күндә нечә дәфә белә һәјати ситуасијалар јарадыр: бу просесдә дә ушагда ананын билаваситә иштиракы вә көмәји илә тәдричән диггәт, еләчә дә, һафизә, тәфәккүр, тәхәјјүл вә с. инкишаф едир.

Ана тәкчә ушагларла чисим вә һадисәләр һаггындакы сөһбәтләри, ушаг суалларына вердији чаваблары, данышдығы нағылларла дејил, биринчи нөвбәдә, өз севинчи вә кәдәри илә өз баласыны, көрпәсини тәрбијәләндирир. Ана илә емосионал үнсијјәт шәраитиндә дә ушаг бәлкә дә өзүнүн илк кәшфини едир: о, баша дүшүр ки, бә'зи әми вә халалар јахшы, бә'зиләри писдир. Јахшы нәдир, пис нәдир?—ушағын бир шәхсијјәт кими формалашмасы үчүн хүсуси әһәмијјәтә малик олан бу суалын чавабларыны да оғлан вә гызлар мәһз ана васитәсилә мәнимсәјирләр. Ананын әхлаг дәрси, көзәллик ме'јарлары унудулмаздыр.

Аналыг—јүксәк сосиал сәрвәтдир, инсан нәслинин давам етдирилмәсинә јөнәлмиш тәбии тәләбат, гадынын дүнјадаән бөјүк севинч пајыдыр. Физики чәһәтдән сағлам, мә'нәви чәһәтдән саф вә зәнкин ушаглар бөјүтмәк, онлара әмәксевәрлик, вәтәнпәрвәрлик, өз сәадәтини Вәтәнин чичәкләнмәсиндә көрмәк бачарығы ашыламаг—аналығын бөјүк вәзифәсидир. Ана нәчиблик, тәмәннасызлыг, дөзүмлүлүк вә мүдриклик мүчәссәмәсидир.

А. С. Пушкин бу барәдә демишдир: «Гадын ана адланыр. Онун ана гәлби олмалыдыр. Бу гәлб јалныз өз өвладына дејил, һамы үчүн ана гәлби олмалыдыр. Һәр ишдә, һәр аддымда

онун мәрһәмәти, сәхавәти, чомәрд ана олмасы һисс едилмәлидир. Пис, кобуд, авам, әдаләтсиз, мәрһәмәтсиз адланан шеј гадына хас дејил».

Халгымыз гадын шәхсијјәтини тәһгир етмәји, она гаршы мүнасибәтдә кобуд олмағы бөјүк вә бағышланылмаз күнаһ вә кишинин гејрәтсизлији санмышдыр. Гәдим Мидија адәт вә ән'әнәсинә көрә, гадыны дөјмәјә чәсарәт едән кишинин әл-голуну сарыјыб чаја туллајарлармыш: «Әкәр гејрәт саһибидирсә, өз күнаһыны гој һүнәри илә јујуб өлүмдән гуртулсун. Јох әкәр гејрәтдән халидирсә, боғулуб тәләф олмағы мәсләһәтдир!»— дејәрмишләр.

Өз анасынын һагты сајыны итирән, онун үзүнә ағ олан өвладлара гаршы да чидди тәдбир көрүләрди. Беләләрини мејдана кәтирән күтләнин тә'нәли вә нифрәт долу бахышлары алтында онлара «ишкәнчә» верәрдиләр: оғлан дизи үстә чөкәр, анасынын ајагларыны гучаглајыб өпәрди. Ана јалныз оғлунун һәгигәтән јола кәлдијини, өз күнаһыны баша дүшдүјүнү вә буна көрә һәдсиз пешман олдуғуну јәгин едәндән сонра онун тәгсириндән кечәрди.

Икидләримиз, мәрд әрләримиз, вичданлы, намуслу, гејрәтли оғулларымыз ана судүнү мүгәддәс санмыш вә она анд ичмишләр. Ана судүнә анд ичән шәхс сөзүнә бүтөв, әһдинә вәфалы чыхмышдыр. Һәтта ана судүнә анд ичән вә өз андына сәдагәтли олачағыны билдирән дүшмәнә белә инаныб ону бағышлардылар.

Елимизин-обамызын адәтинә көрә, гадын, ана өрпәјини ачыб бир-биринин ганына сусамыш вә өлүм-дирим мүбаризәсинә атылмаг үчүн әлиндә хәнчәр, гылынч вә јахуд түфәнк гаршы-гаршыја дурмуш ики дүшмәнин арасына атыланда онлар нә гәдәр ачыглы, кинли, нифрәтли олсалар белә кери чәкилиб кедәр, дүшмәнчилији дајандырардылар. **Гадын ана өрпәјини ортаја атанда ики тајфа, ики гәбилә, арасында ган бағланарды.**

Ананын бүтүн адамлара доғма көзлә бахмасы ушағын тәрбијәси бахымындан да мүһүмдүр. Тәчрүбә көстәрир ки, ушағы харичи аләмдән ајырмагла ону бу һәјата, бу аләмә һазырламаг чәтинлик төрәдир. Башгаларынын фәлакәт вә һәјәчанларындан узаглашдырмагла она дикәр инсанлары севмәји өјрәтмәк олмаз. Јахшы ана гәлбән јахын вә узаг адамларын севинчинә вә кәдәринә шәрик чыхмалыдыр.

Әсл ана одур ки, өз ушаглары бүсбүтүн хошбәхт олсалар да о, һәјатда баш верән әдаләтсизлијә лагејд галмамалыдыр. Бурада әзиз вә таныш образлар, һәр шејдән әввәл, Владимир Иличин анасы Марија Александровна Улјанова, Нәриман Нәримановун анасы Һәлимә ханым, Мәшәди Әзизбәјовун анасы Сәлимназ ханым хатирәләрдә чанланыр. Дикәр хејирхаһ аналар кими, онлар да өз өвладларыны севинч вә хошбәхтлик үчүн бөјүтмүшдүләр. Марија Александровна ушагларына өјрәдирди: «өз шәхси сәадәтини башгаларынын бәдбәхтлији үзәриндә гур-

маг ағласығмаз бир ишдир, мәзлумлар арасында шад олмаг гејри-мүмкүндүр».

Көрүнүр ки, belə јүксәк мә'нәви принсипләр әсасында тәрбијә аланлар үчүн һәјатда јалныз бирчә јол мөвчуд олмушдур: үмуми хошбәхтлик уғрунда мүбаризә!

Марија Александровна Улјанова мүбаризәнин ушагларына бир чох мәһрумијјәтләр кәтирдијини, онларын күчүнү, сағламлығыны, азадлығыны, һәтта һәјатларыны белә әлиндән алдығыны көрүрдү. Онун һәр шејдән хәбәри варды, анчаг нәинки онлары дајандырыр, јолларындан дөндәрирди, әксинә, бачардығы гәдәр өвладларынын мүдафиәсиндә дурур вә көмәк көстәрирди.

Нәриман Нәримановун һәјат јолдашы Күлсүмханымын фәалијјәти бу бахымдан нүмунәвидир. Әринин вәфатындан сонра о, фәал ичтимаи иш апармышдыр. Бунунла јанашы, һәм дә јахшы ана олмуш, өз оғлуну атасына лајиг инсан кими тәрбијә етмишди. Нәчәф Нәриманов алман-фашист ишғалчылары илә мүбаризәдә икидлик вә мәрдлик көстәрмишдир. Күлсүмханым чәбһәјә көндәрдији мәктубларда оғлуну гәһрәманлығa руһландырыр, халгын јолунда өз атасы кими мүбаризә апармаға, лазым кәләрсә, чаныны белә әсиркәмәмәјә чағырырды. 1943-чү илдә Волноваха шәһәри уғрунда кедән дөјүшләрдә оғлунун һәлак олмасы хәбәрини алдыгдан сонра Күлсүмханым руһдан дүшмәмиш, әскәрләри оғлу Нәчәф кими вурушмаға сәсләмишди....

Бир тәрәфдән ана өз ушагларына өзүнүмүһафизәни, јашамаг бачарығыны, дикәр тәрәфдән башгасынын рифаһы наминә чанындан кечмәји өјрәтдији үчүн, бәшәр бу чүр хисләтли аналарын гаршысында баш әјир.

Халг јазычысы *Әнвәр Мәммәдханлынын «Буз һејкәл»* һекајәсни јадымыза салаг. Әсрдә Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ананын фашистләрин әлинә кечмиш кәнддән баш көтүрүб гачмасы тәсвир едилир. Чајын о тајында совет дөјүшчүләри мәскән салмышлар. Ана тезликлә онлара говушмаға чалышыр. Ајазлы, шахталы бир күндүр. Јол узаг, һәрәкәт етмәк исә чәтин, һәр тәрәфи гар басмышды. Ана өзүнү фикирләшмир, көрпәсинин һајындадыр. Өзү өлсә дә ону хилас етмәк истәјир. Бу мүмкүндүрмү? Ана ушағын доначағыны баша дүшүр. Чәлд јун жакетини, башындан нимдаш јајлығыны... сонра әјниндән јенә нәјисә чыхарыб көрпәјә бүрүјүр. Ана: «Артыг сәни бүрүмәјә бир шејим галмады, бала, инди күманым бир үрәјимәдир. Сон нәфәсимә кими онун да истиси сәниндир»,—дејиб ушағы көксүнә сыхыр...

Ана донур, көрпә сағ галыр.

Өз өвладлары үзәриндә аналарын һагг-сајы чохдур. Она көрә дә кәнчләр, мүәјјән јаша долмуш кишиләр вә гадынлар аналарынын гуллуғунда дурмалы, еһтијачыны, дәрдини-сәрини билмәли, онлара арха-көмәк олмалыдыр. Һәр бир шәхс өз анасынын әвәзсиз јахшылығынын, түкәнмәз гајғысынын һеч олмаса, миндә бирини гајтара билсә... ағбирчәк ана нечә дә шадланар. Лакин һәјатда ананын һагг-сајыны итирән өвладлар да јох дејилдир. Онлар бөјүјүб мүәјјән јаш һәддинә долдугдан, евлән-

дикдән, оғул-ушаг, вәзифә саһиби олдугдан сонра ананын әзијјәтләрини унудур. Ананын тәсәллиси јалныз өзүнү овундурмаг олур: «бүтүн бунлары етмәк мәним борҹум иди».

Илләрлә гоча, тәнһа анасынын гапысыны ачмајан, јаван чөрәјини белә она гыјмајан оғуллар тәәссүф ки, ҹәмијјәтдә јашајырлар. Беләләринә халг «нанкор өвлад» тә'нәсини вурур. *Әли Кәримин «Гајтар ана борҹуну»* ше'ри белә өвладлары ифша едир:

Гајтар онун өмрүнә нечә кечә, нечә күн.
Гајтар онун сачынын гаралығыны кери.
Гајтар о дилиндәки ширин-ширин сөзләри.
О сөзү, о сөһбәти, күлүшү анан вериб
Инди ондан кен кәзән оғул ајагларына

Јериши анан вериб.
Гајтарсан о сөзләри, сөзсүз бир лал оларсан,
Гајтарсан о јериши јериндәҹә галарсан.
Гајтарсан о күлүшү, һырылдамазсан даһа,
Гајтар, гајтар онлары, гајтар, гојма сабаһа.
Сән ки, дәрд вердин оғул, сәнә күлүш верәнә,
Оғул демәрәм сәнә.
Дејирәм ки варыны-јохуну гајтар кери.
Гајтар онун борҹуну.
Күлүшүнү, адыны, сөзүнү гајтар кери.
Гајтар онун борҹуну,
О борҹ сәнин өзүнсән, өзүнү гајтар кери.

Ананын борҹу, һәм дә гызларыны кәлинлик, гадынлыг вә аналыг вәзифәләринә һазырламагдыр.

Кәнҹләри аилә һәјатына илк нөвбәдә мәһз валидејнләр һазырламалыдырлар. Ағыллы мәсләһәтләри, ишкүзарлыглары, нәһајәт өз нүмунәләри илә. Ахы, нүмунәнин ролу бөјүкдүр, бир чохлары өз аилә һәјатларыны да һәмин нүмунәләр әсасында гурурлар.

...Ана гызынын да гаршысына хөрәк гојмушду. Гыз једикдән сонра бошгабы кәнара итәләди. *Гызын сәһви нәдә иди?* Әввәлә, анаја хөрәк чәкмәкдә, сүфрә ачмагда вә с. көмәк етмәли иди. Икинҹиси, хөрәји једикдән сонра габы кәнара итәләмәк јох, «сағ ол», демәк лазым иди. Хөрәјин һазырланмасына, сүфрәјә кәтирилмәсинә зәһмәт чәкилмишди. Тәшәккүр етмәк һәмин зәһмәтә көрә миннәтдарлыг ифадәси оларды.

Наһара кечикмиш оғул исә саламсыз-кәламсыз өзүнү отаға салыб стулда јајылараг: «Ана, тез ол, мәним дә пајымы чәк, тәләсирәм»,—деди.

Бәс оғулун сәһви нәдәдир? Әввәлә, көрәк о, етика гајдаларына әмәл едә, өзүнү сүфрә архасында әдәбли апараjды. Икинҹиси, ичәри кирәндә отуранларла саламлашмалы вә онларын наһар етдикләрини көрдүкдә исә «нуш олсун!» демәлијди. Үчүнҹүсү, ванна отағына кечиб әл-үзүнү јудугдан сонра сүфрә башына кәлмәлијди. Дөрдүнҹүсү, анасыны

јемәк үстүндән галдырыб мәтбәхә көндәрмәк əвəзинə өзү үчүн јемәк чәкмәлиједи вә с.

Ана да өз нөвбәсиндә нә оғлуна, нә дә гызына ирад тутду.

Ата исә елә бил һеч отагда дејилди. Нә динди, нә данышды. Санки бу һадисәләр онун башчылыг етдији аиләдә кетмирди.

Бүтүн булар илк бахышда садә, әһәмијјәтсиз тә'сир бағышлајыр. Әлбәттә, илк бахышда! Лакин бир гәдәр узаға кетсәк көрәрик ки, һеч дә јох! Кәләчәк аилә һәјатында баш галдыра биләчәк сөз-сөһбәтин гаршысы бу күндән алынмалыдыр. Ахы, гыз мәдәни давраныш нормаларынын вә етика гајдаларынын чидди сурәтдә көзләнилдији бир аиләјә кәлин көчә биләр. Онун гејд етдијимиз һәрәкәти нәзакәтсизлик, јахшы тәрбијә көрмәмәси тә'сири бағышлајар. Еләчә дә оғлан һаггында һәмин сөзләри демәк олар.

Она көрә дә аилә һәјатына һазырлыг үзрә ишдә һәр бир детал диггәт мәркәзиндә дурмалы, јахшы чәһәт даһа да тәкмилләшдирилмәли, пис чәһәт арадан галдырылмалыдыр. Мүшаһидәләр кәстәрир ки, бир чох гызлар әрә кетдикдән сонра евдарлыға даир ән садә ишләрин белә өһдәсиндән кәлә билмирләр. Ата евиндә оларкән аналар өз гызларына бә'зән лајла өјрәтмир, јахуд гызлар өзләри әркөјүнлүк, тәнбәллик көстәрәрәк өјрәнмәк истәмирләр. Һалбуки лајлалар, охшамалар, бәсләмәләр халгымызын гијмәтли, мә'нәви-мадди сәрвәти олмагла бөјүјән нәсилдә хош вә илыг дујғулар, сәмими вә бакир һиссләр ојадыр, нәчиб әхлаги сифәтләр тәрбијәләндирир:

Лајлај дедим јатасан,
Күл јастыға батасан,
Күл јастығын ичиндә,
Ширин јуху тапасан.

Аналар көрпәләр көрпәсинин бешији башыны кәсдириб һәзин-һәзин лајла дејир, ән хош арзуларыны баласынын гулағына пычылдајыр. Ана лајласындан көзәл маһны олармы?

Јахшы, бу ана үрәјиндә бәстәләнмиш бајаты овгатлы маһнылар кәнч аналары көрпәлик јашындан букүнкү јаша кәтириб чыхарыбса, нә үчүн инди өз өвладларына—гызларына лајлалары, бајатылары өјрәтмәсинләр?! Ахы, дүнән о, анасынын балачасы иди, бу күн о, көрпәсинин анасыдыр.

Ата нәсиһәти фајдасыз олмаз

Ушагларын тәрбијәсиндә атанын да ролу бөјүкдүр. Сон заманлар өлкәмиздә партија вә дөвләт хадимләринин, мәшһур јазычыларын, фәһләләрин, сәркәрдәләрин, мүәллимләрин вә б. хатирәләри нәшр олунуб. Онларын һамысы ушаглыг илләринә гајыдыр, өмрүн гајғысыз күнләрини нурлу бир ан кими хатырлајыр, аталарыны һөрмәтлә јад едирләр.

Космик кәмиләр үзрә Дөвләт Комиссијасынын сәдри, Социалист Әмәји Гәһрәманы, Ленин мүкафаты лауреаты, кенерал-лејтенант Кәрим Кәримов ушаглыг илләрини белә хатырлајыр:

«Ушаглыг дејәндә, јадыма Пиршағыдакы бағымыз, Сәјјарә нәнәмиз, гум үстә гыврылан мејнәләр дүшүр. Атамы һәфтәдә бир күн көрәрдик, чүмәдән чүмәјә. Куја истираһәтә кәләрди. Амма бир аз динчәлән кими кирәрди бағa, башлајарды ағачларла әлләшмәјә. Чох меһрибан аилә идик. Атамын бир өјүдү јадымдан чыхмыр: «дүнја малына көз тикмә, анчаг о шеј сәниндир ки, ону сән өзүн газанмысан».

Севимли атанын әдаләтли, хејирхаһ вә сәмими сөзләри һәмишә гәлбимиздә һәкк олур. Әкәр беләдирсә, онда нә үчүн дејирләр ки, ушаг атадан јох, анадан јетим галыр?.

Мүасир аиләдә атанын ролу хејли јүксәлмишдир. Сосиолог вә психологлар мүәјјәнләшдирмишләр ки, бу күн атасыз ушаг бөјүтмәк чох чәтиндир. Оғлан вә гызлар киши һаггында тәсәввүрләрә анчаг вә анчаг өз аталары васитәсилә јијәләнирләр. Тәдгигатлар әсаслы сурәтдә көстәрир ки, мүасир аилә үчүн атанын тәрбијә функсијасы даһа бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу күн ушаг тәрбијәси саһәсиндә ән чидди нөгсанлар мәһз о аиләләрдә мүшаһидә олунур ки, ата өзүнүн вә ја ананын күнаһы үзүндән нүфузуну итирмишдир. Өз тәрбијә функсијасыны јеринә јетирә билмир. Һалбуки...

Харичи өлкәләрин бириндә сосиологлар илк бахышда гејри-ади көрүнән бир експеримент апармышлар. Онлары бир мәсәлә марагландырырды: көрәсән, чағаны әсасән ата тәрбијә етсә, о нечә инкишаф едәр? Сосиологлар тәзә ушаг доғулмуш аиләләрдә әр-арвадларын разылығы илә онларын ролуну дәјишдиләр. Чағаја бир нечә ај ананын өзү гуллуг етдикдән сонра атаја, нечә дејәрләр, «аталыг мә'зунијјәти» вердиләр; ата онун үчүн тамамилә јени олан аилә ролу ојнамаға башлады: ана һәр күн ишә кедир, ата исә ушағы сахлајырды. Експеримент көстәрди ки, о, өз јени ролунун өһдәсиндән уғурла кәлир.

Һәкимләр ата вә ушаглар үзәриндә һәр күн әтрафлы мүшаһидә апарырдылар. Онлар мүәјјән етдиләр ки, атанын һимајәсиндә ушаг даһа јахшы инкишаф едир. Сән демә, ата әмзијин гајнадылмасына, әскиләрин јујулуб үтүләнмәсинә аз фикир вердији һалда өз вахтынын чох һиссәсини көрпә илә ојнамаға сәрф едир, бу заман ағлакәлмәз гәрибә әһвалатлар уйдурур вә әсл јарадычылыг габилијјәти нүмајиш етдирирди. Көрүнүр, бу шәраитдә ушагларда ағыл вә интеллектин инкишафы үчүн даһа әлверишли шәраит јараныр.

Експериментин нәтичәси чох мараглыдыр: о, ушағын психи инкишафында атанын мүһүм рол ојнадығыны конкрет материаллар әсасында көстәрмәк имканы верир.

Сөһбәт експериментдән кедир. Сосиологлар онун мараглы нәтичәләрини тәһлил едәркән һеч кими бу тәчрүбәни гејдсиз-шәртсиз гәбул етмәјә чағырмырлар. Бу, кәләчәјин ишидир, бәлкә дә бир вахт чағаја гуллуг етмәкдән өтрү мә'зунијјәт күнләри гисмән атаја да вериләчәкдир.

Бир мәсәлә шәксиздир: аиләдә баш верән көклү дәјишикликләрин тә'сири илә көһнә рол стереотипләри күнү-күндән зәифләјир, дағылыб парчаланыр, јениси исә һәлә бәргәрар олмамышдыр, өзүнәмәхсус гәдим тарихи олан «аилә» пјесинин јени вариантлары јазылмамышдыр.

Бу дејилэнләрә бир мараглы мә'луматы да әлавә етмәк мәгсәдәујғун оларды: кишинин евдә отуруб ушаг сахламасы бизим мәдәнијјәтимиз үчүн јени һадисәдир. Һалбуки бә'зи өлкәләрдә, мәсәлән, Јени Гвинејада киши вә гадын вәзифәләринин белә бөлкүсү ән'әнәви һалдыр.

Биз мүвәфиг експериментин нәтичәләриндән данышаркән ушагларын тәрбијәсиндә аталарын мүһүм рол ојнаја биләчәјинә диггәти чәлб етмәји даһа вачиб сајырыг. Сосиологларын фикринчә, әкәр аталар көрпәни охшасалар, мәктәбәгәдәр јашлы ушагла бирликдә ахшам јемәји һазырласалар, синиф шакирдләринә һәрфләрин сирли аләмини өјрәнмәкдә көмәк етсәләр, конструктор ојунчағыны нечә јығмағы, палтарјујан машыны вә ја јазы макинасыны идарә етмәји көстәрсәләр... аилә тәрбијәсиндә нә гәдәр фајдалы иш көрмүш оларлар. Тәәссүф ки, муасир аиләләрдә бу имкандан һеч дә һәмишә сәмәрәли истифадә олунмур.

Ата аилә һәјатындакы мөвгеји, сөзүн мүсбәт мә'насында забитәси, өзүнүн әмәк фәалијјәти, ушаглара гајғысы илә онларын бир шәхсијјәт кими формалашмасы үчүн әлверишли шәраит јарадыр. Онун ана илә мүнасибәти аиләдә бөјүк тәрбијәви әһәмијјәт дашыјыр. Ата нүфузунун көкләрини дә мәһз бурада ахтармаг даһа дүзкүн оларды.

Аиләнин бүтүн ағырлығы әсас е'тибарилә атанын чијинләринә дүшүр. Газанч кәтирән дә әсасән одур. Истәр әр, истәрсә өвладларда белә бир тәсәввүр јаранмамалыдыр ки, ата јалныз аиләни мадди чәһәтдән тә'мин едән шәхсдир, хүсусән ана бу һисси ашыламамалыдыр. Ушаглар билмәлидирләр ки, ата евин, очағын киши намусудур, гејрәтидир. Атанын забитәли бахышларында онун өвлада мәһәббәти кизләнир. Киши ағламыр, анчаг, нечә дејәрләр, көз јашынын ачысыны ичәрисиндә јашадыр, үрәјиндә көјнәјир. Бахмајараг о, заһирән сакитдир, бәлкә дә гарадинмәздир. Ата нүфузуну аиләдә, әтраф мүһитдә галдыран мәһз ана ләјагәтидир. Ана ата әмәјини дүзкүн анлајыр вә буну мәһәббәтиндә, һәрәкәтиндә сүбута јетирирсә, ушаглар да кәләчәкдә өз аталарына охшајачаглар вә өвладларына дејәчәкләр: «Мән атамы белә көрмүшәм», «Атам дејәрди ки...» вә с.

Һәјатда ата олмаг асандыр, лакин аталыг етмәк, аилә гајғысы чәкмәк чәтиндир, чох чәтин. Она көрә дејирик: «Аталыг ағыр, мәс'улијјәтли, лакин шәрәфли вәзифәдир».

Ата бир валидејн кими өз һәјатынын мә'насыны ушагларын хошбәхтлијиндә көрмәлидир. Аналыг һисси тәки аталыг һисси дә үлвидир, мүгәддәсдир. Буна көрә дә кәнч нәслин тәрбијәси, оғул вә гыз гајғысы әсл атадан өтрү икинчи дәрәчәли иш ола билмәз. Атанын ушагларла үнсијјәти онлар үчүн әсл һәјат дәрсләридир.

Аиләдә сағлам мүһитин, өз һәјат јолдашы, ушаглары арасында гаршылыглы сәмимијјәтә вә һөрмәтә әсасланан мүнасибәтләрин бәргәрар олмасында, өвладларынын лајигли вәтәндаш-

лар кими бөјүмәләриндә атанын әмәји хүсусилә бөјүкдүр. Нәриман Нәриманов оғлуну мәһз белә бөјүтмәјә чалышырды. Биз јухарыда Күлсүмханымын оғлу Нәҹәфә өјүд-нәсиһәтини гејд етмишик. Мәһз бу аиләдә атанын ролу да чох бөјүк олмушдур. Н. Нәримановун оғлуна вәсијјәти кәнҹ мүасирләримиз үчүн дә өрнәк сајылар: «Әзиз оғлум, Нәҹәф. Әкәр мән јашасам, сәни елә бөјүтмәјә чалышаҹағам ки, бәшәријјәт үчүн фајдалы адам оласан, әкәр мәнә әҹәл аман вермәсә, сәндән тәвәгге едирәм, мәним инсанлара көстәрдијим кичик хидмәт гәдәр бир хидмәт көстәр... Үмид едирәм ки, сән өз ишинлә мәним әмәлләрими даһа да долғун едәҹәксән».

Аилә тәрбијәсиндә атанын ролундан данышаркән бир ҹәһәти, шүбһәсиз ки, нәзәрә алмаг лазымдыр. Атанын тәрбијә функсијалары мүасир аиләдә һәлледиҹидир, лакин онлар ана васитәсилә һәјата кечирилир. Ана өзүнүн һадисәләрә мүнасибәти илә ата сөзүнүн тә'сирини артырыр, азалдыр вә ја нејтраллашдырыр. Ата илә ананын гаршылыглы һөрмәти, бүтүн мәсәләләрдә бир-бирини мүдафиә етмәси аилә тәрбијәси үчүн һәлледиҹидир.

Өкеј ана, өкеј ата

Мүасир дөврдә баш верән демографик просесләр ичәрисиндә тәкрар никаһларын да өз јери вардыр. Чох адам өзү дә көзләмәдән, бә'зән һеч ағлына кәтирмәдији һалда икинҹи дәфә аилә гурур, талејин һөкмү илә өкеј ана вә атаја чеврилир. Вахтилә тәкрар никаһлар әсасән әрин вә ја арвадын өлүмү нәтиҹәсиндә мејдана чыхмышдыр. Мүасир дөврдә исә бошанма илә әлагәдар олараг тәкрар никаһлара даһа чох тәсадүф олунур.

Өкеј аналар да мүхтәлифдир. Лакин ел-оба ичәрисиндә онун әсасән ики типини—инсафлы вә инсафсыз өкеј аналары фәргләндирирләр.

Натиг Бабајев Астара рајонундакы Пенсәр кәндиндә јашајыр. 30-а јахын јашы вар. 15—16 илдир ки, јатаға дүшүб. Гычлары тутулдуғундан јеријә билмир. Анасы вәфат едәндә онун ҹәмиси үч јашы варды. Натигин ана нәвазишинә еһтијаҹы варды: Паша кишини бу нараһат едирди. О, чох фикирләшдикдән, көтүр-гојдан сонра Наима илә евләнди. Наима хала 26—27 илдир ки, доғма ана кими Натигин һәр назыны чәкир. Чарпајы дустағы олдуғу илләрдә бир дәфә дә олсун онун хәтринә дәјмәјиб, сәси чыхан кими башынын үстүндә һазыр олуб. Натиг јалныз бу јахынларда тәсадүфән билиб ки, Наима онун доғма анасы дејил.

Сәһәр тездән Наима арвад һамыдан әввәл оғлу Натиги саламлајыр:

—Сабаһын хејир, бала.

Натиг ҹаваб верир:

—Сабаһын хејир, ана.

Бәли, ана-анадыр. Ананын өкеји—доғмасы олмаз. Бүтүн гадынлар, гызлар бу һәгигәти дәрк етмәлидир. Инсанын һәјатында һәр ҹүр һадисә баш верә биләр. Лакин әкәр үрәк кенишдирсә, инсанын нәфси, көзләри тохдурса, о, хејирхаһ вә гајғыкешдирсә, јахшы тәрбијә алмышдырса, һәр ҹүр фәдакарлыға синә кәрәҹәкдир.

Бу күн өлкәмиздә инсан мүнасибәтләринин даһа да һуманист характер кәсб етдији бир шәраитдә биз белә аналарла фәхр едирик. Онлар бөјүтдүкләри ушаглара өз гәлбләринин һәрарәтини верир онлардан өтрү әсл анаја чеврилир, бунунла да... өзләринин һәјат јолдашларынын өмүрләрини узадырлар. Лакин һәјат мүрәккәбдир. Биз инсафсыз өкеј аналара да аз раст кәлмирик. Киши өз һәјат јолдашыны итирдикдән сонра онун унудулмаз хатирәсинә нә гәдәр һөрмәт етсә дә, евин гадынсыз кечинә билмәјәчәјини дујур; баша дүшүр ки, ушаглара гајғы лазымдыр, онларын тәрбијәси илә мәшғул олмаг кәрәкдир. Икинчи дәфә аилә гурур. Лакин бир чох һалларда өвладларынын мүгавимәти илә гаршылашыр, онлар аналарынын јерини јад бир гадын тәрәфиндән тутулмасы илә барыша билмир, узун мүддәт она иснишмирләр. Ејни заманда евин тәзә гадыны да сәбирсиз вә кинли олдугда, ушагларын она көстәрдији мүнасибәтин ачығыны чыхмаг истәдикдә вә ән әсасы, әринин ушагларыны бир ана кими сөвә билмәдикдә, аиләдә әмәлли-башлы һәрч-мәрчлик јараныр. Хүсусән јени арвад ушаг доғдугда вә меһрини тамамкамал она салдыгда, о бири ушаглара нисбәтән ону гајғы вә нәвазишлә әһатә етдикдә, ушагларла гадын арасында әсл дүшмәнчилик баш галдырыр. Өз ушағы илә о бири ушагларын бачы-гардаш олдугларыны унудан бу гадын јерли-јерсиз онлара ирад тутур, ачыгланыр, чәмкирир, һәтта бә'зән әл галдырыр, сөјүр...

Гадын ушаглара мәһз белә мүнасибәт бәсләдикдә, о, сөзүн һәгиги мә'насында, өкеј анаја чеврилир. Әкәр о өз ушағы илә әринин әввәлки арвадлан олан ушаглары арасында фәрг гојмаса, әринин вәзијјәтини нәзәрә алараг һәлә үстәлик јери кәләндә өз өвладларындан даһа артыг «өкеј» ушаглара меһрибанлыг көстәрәр, еһтијачларыны өјрәниб көмәк едәрсә, кеч-тез о, доғма ана тә'сири бағышлајачагдыр. Бәдии әдәбијјатдан, һәјатдан белә аналара аид онларла, јүзләрлә мисаллар чәкмәк олар.

Гадынлар онлара үз вермиш бәдбәхтлијә гаршы (әринин өлүмүнә, бошанмаја вә с.) кишиләрә нисбәтән дөзүмлү олурлар. Онларын бир чоху, хүсусән мүәјјән јаш һәддини өтдүкдән сонра икинчи дәфә әрә кетмир, мәһәббәтинин јадикары олан өвладынын тәрбијәси илә мәшғул олур. Һәјатдан, әдәби әсәрләрдән, кино вә тамашалардан белә һаллара аид чохлу нүмунә кәтирмәк мүмкүндүр. Лакин бә'зи һалларда гадынлар јахшы адама раст кәлдикдә вә јахуд гоһум-әгрәбанын тәһрики илә аилә гururлар. Онлар бу анда да чох вахт ушагларын талејини фикирләширләр. Тәсәллини бунда тапырлар ки, ушаглара ата, аиләјә киши нәфәси, киши көлкәси лазымдыр.

Ачыг е'тираф етмәк лазымдыр ки, өкеј анаја нисбәтән аиләдә өкеј атанын олмасы, даһа ихтилафсыз өтүшүр. Чүнки аиләдә доғма-өкеј ушагларла бағлы сөз-сөһбәтин јаранмасы, адәтән, гадынла бағлыдыр. О, евдә кишијә нисбәтән даһа чох олур, ушагларла даһа чох үнсијјәт бағлајан да одур. Ушаглар исә

бә'зән ананын сөзүнә бахмырлар. «Өкеј» ушаг белә сөзешитмәз, чавабгајтаран оланда бу гадына тохунур, буна мә'на верир.

Атаја кәлдикдә исә башга чәһәт ашкара чыхыр. Онсуз да истәр доғма, истәрсә дә өкеј ата олсун, киши евә кәләндә ушаглар бир гәдәр өзләрини јығышдырырлар. Ана исә кишинин «өкеј» ушағы һаггында һеч вахт она шикајәтләнмәз. Һәм дә ана бүтүн ушаглара ејни көзлә бахыр. Чүнки атаја нисбәтән аиләдәки ушагларын һамысы онун өз доғма балаларыдыр вә онларын меһрибан олмасы үчүн о, сә'јини әсиркәмир вә атанын да һәмин ушаглара ејни дәрәчәдә гајғы көстәрмәсинә чалышачагдыр. Вә тәбии ки, әввәлки ушағында да јени әринә доғма ата кими јанашмаг һисси тәлгин едәчәкдир. Өкеј ата да—атадыр. Әкәр ушаг она «ата» дејә мүрачиәт едирсә, она бағлана билмишдирсә, онун һөрмәтини сахлајыр вә севирсә, јахшы, хејирхаһ инсан һеч вахт онун көнлүнү гырмаз, өз һәрәкәтләри, рәфтары, сөзләри илә онун хәтринә дәјмәз, гәлбини јараламаз.

Ата—атадыр, ана—ана! Кәлин бу анлајышлар арасында фәрг гојмајаг, доғма вә өкеј ата (ана), доғма вә өкеј өвлад кими ики бир-биринә зидд гүтбләрә ајырмајаг!

Бир даһа валидејнлик вәзифәси һаггында

Ата вә ана аиләнин гоша ганадыдыр. Гоша ганад! Бу образлы ифадәнин мә'насына диггәт јетирин. Ганады сынмыш, әзилмиш бир гуш вә ја тәјјарә тәсәввүрүнүзә кәтирин. Онлар уча биләрләрми? Аилә дә беләдир. Бә'зән аиләнин дә ганады сыныр: ата вә ја ана бир-бириндән бошанырлар. Биз јухарыда бу һагда үрәк ағрысы илә аз данышмамышыг. Инди исә бир һәгигәти хатырламаг истәјирик: бошанма һеч кәси валидејнлик вәзифәсиндән азад етмир. Буну ата да, ана да јахшы билмәлидир. Онлар өз шәхси һәјатларынын мәһз бу фачиәли анларында ушагларын талеји барәсиндә даһа чох вә дәриндән дүшүнмәлидирләр. Бу саһәдә биз чохлу сәһвләрә раст кәлирик. Онлары әсасән ашағыдакы кими груплашдырмаг мүмкүндүр:

—Бошанма әрәфәсиндә аиләдә кәскин ихтилафлар башлајыр, нечә дејәрләр, ағыз дејәни гулаг ешитмир. Ата да, ана да һиссијјата гапылыр, тәмкинини итирир, ушагларын јанында бир-бирини күчә сөзләри илә тәһгир едир, бөһтан атыр, әхлагсызлыгда тәгсирләндирирләр. Бунун оғлан вә гыз ушағы үчүн нә демәк олдуғуну хүсуси ајдынлашдырмаға, шүбһәсиз ки, еһтијач јохдур.

—Бошанмадан сонра да ата вә ана бир-биринә дүшмән кәсилир: нифрәт бәсләјир, бир-бирләрини көрмәк истәмир, көрәндә дә ушағын көзү гаршысында дава-далаш салырлар. Бә'зән ата ушагла хәлвәти көрүшүр; ата она бир дил төкүр, ана башга дил. Ушаг галыр одла су арасында. Бу әсасда да ушагда һәтта психи хәстәликләр әмәлә кәлир.

Бошанмадан сонра да ата вә ана бир-бирләринин валидејнлик һүгугларыны тапдаламамалыдырлар. Аталыг һаггыны нә ганун, нә дә ичтимаи рә'ј гадаған етмир. Әкәр доғма ата өз өв-

ладыны севир вә онунла үнсијјәт тәләбаты дујурса, онларын көрүшмәсинә мане олмаг јолверилмәздир. Ганунумузда да белә гајда мөвчуддур: **ушаглардан ајры јашајан валидејн онларла үнсијјәтдә олмаг һүгугуна маликдир, онларын тәрбијәсиндә иштирак етмәјә борчлудур.**

Бошандыгдан сонра атанын ана, ананын исә ата барәсиндә һәдјан сөзләр демәјә дә мә'нәви һаггы јохдур. Бу, өвладын өзү һаггында тәсәввүрләринин формалашмасына хүсусилә мәнфи тә'сир көстәрир.

—Ата бошаныб аиләдән кедир. Вахтлы-вахтында алимент версә дә, өз ушаглары илә, демәк олар ки, әлагә сахламыр, јад адама чеврилир. Алимент вермәк исә һеч дә валидејнлик вәзифәсини јеринә јетирмәк дејилдир.

Бә'зән аталар һәтта алимент вермәкдән дә бојун гачырырлар, онлар чох вахт јашајыш јерләрини дәјишир, гачыб һарадаса кизләнирләр. Бу әсл рүсвајчылыгдыр. Белә һалларын гаршысыны алмаг үчүн сон заманлар өлкәмиздә јени гајдалар тәтбиг олунур: ата тапылана гәдәр анаја алимент һаггыны дөвләт верир. Атаны бир илдән вә ја бир нечә илдән сонра ахтарыб тапырлар вә мәһкәмә јолу илә бүтүн алимент һаггыны ондан алырлар. Белә аталар барәсиндә һамы нифрәтлә данышыр.

Тәкрар едирик: **валидејнлик инсанын вәтәндашлыг симасыдыр.** Ата-ана илә һәјатынын һәр бир мәрһәләсиндә ушагларын кәләчәји һаггында фикирләшмәли, онлары лајигли адамлар кими тәрбијә етмәлидирләр.

3. КӘНЧ АИЛӘДӘ УШАГ

«Гыз көзүмүн ишығы, оғлан үрәк башыды...»

Әр вә арвадын өвладлы дүнјасы башлајыр: оғлан вә ја гыз ушағы дүнјаја кәлир. О, өз варлығы илә аилә һәјатыны долғунлашдырыр, әр-арвада јени—ата-ана вәзифәләри бәхш едир. Мүдрик аталарымыз аиләдә ушағын ролуна хүсусилә јүксәк гијмәт вермишләр: «Ушаглар һәјатын чичәкләридир», «Оғул архадыр, гыз јарашыгдыр», «Он арвад алсан, ев долмаз, бирчә ушагла ев дә долар, үрәк дә». Вә јахуд:

Көјдә улдуз нашыды,
Ким баламын јашыды.
Гыз көзүмүн ишығы,
Оғлан үрәк башыды.

Бәнзәтмәләрә диггәт јетирин. Көз вә үрәк инсан организминин ән зәрури вә гијмәтли үзвләридир. Дүнја ишығына һәсрәт галан шәхс өзүнү бәдбәхт саныр. Үрәк дөјүнмәкдән галанда һәјат сөнүр. Гыз да, оғлан да ән вачиб, ән зәрури предметләрлә мүгајисә олунур. Өвладда оғланмы әсасдыр, јохса гыз? Валидејн оғлу вә ја гызы олмасындан асылы олмајараг, өвладына

кәрәк фәрг гојмаја. Маһијјәт е'тибарилә ата вә ана үчүн һәр икиси әзиз өвладдыр. Лакин елә ата вә ана вар ки, оғлу оланда севинир. Бир чох валидејнләр гызын доғулмасыны истәјирләр. Еләләри дә вар ки... *С. Вурғун «Бәсти»* поемасында јазырды:

Беләјди гајда биздә.. Гыз доғанда аналар,
Бахыб гара кејәрди су үстүндә соналар,
Јазыг гадын утаныб, гызарарды әриндән,
Мин бир вараг гопарды көнлүнүн дәфтәриндән.
Дејәрдиләр: «Гыз нәдир? Газанчы јох, вары јох.
Вәфасы јох, гәлби јох, ашигә илгары јох.
Өзкә шамы јандырыр... Бу күн-сабаһ кедәчәк,
Көчәри гуш кимидир, ојлағы тәрк едәчәк.
Бизим чаһил бабалар хор бахарды гадына...

Кечмишин бу әдаләтсиз һөкмүнә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы сон гојду. Бу күн чәмијјәт һәјатында да, аилә һәјатында да гадын мүһүм рол ојнајыр. Гыз ушағына мүнасибәт көклү сурәтдә дәјишилмишдир. Гызларымыз артыг Гызјетәр, Бәсти, Јетәр кими адлар дејил, бир-бириндән көзәл адлар—Севинч, Севил, Күләр, Лалә, Нәркиз, Гәрәнфил кими адлар дашыјырлар. Ата-аналар онларын дүнјаја кәлмәсини севинч пајы һесаб едирләр....

Күнләрин бир күнү.. киши ишдән гајыданда һисс едир ки, һәјат јолдашынын көзләри күлүр. О, һејрәтини кизләдә билмир. Гадын кәлиб башыны әринин чијнинә гојуб онун «тезликлә ата олачағыны» фәрәһлә пычылдајыр.

Илк өвлад, илк севинч... Әр севиндијиндән һеч чөрәк дә јејә билмир. Романларда олдуғу кими лап кәләчәк көрпәни көзләринин гаршысында чанландырыр. Үрәјиндән бир нида гопур: «Нечә дә атасына охшајыр». Кәлиб, һәјат јолдашынын јанында отурур, сачларыны тумарлајыр, ушаг садәлөвһлүјү илә сорушур ки, бәс, көрпә үчүн палтар, ушаг арабасы нә вахт алырыг? Сәмими шәкилдә верилән белә суаллар кәләчәк ананын үрәјиндән олур, она хош кәлир: о, ушаг кими күлүр, әриндә аталыг һиссинин баш галдырдығыны һисс едир вә өзүнү нечә дә хошбәхт саныр.

Кәнч аиләнин әсл фәрәһли күнләри белә башлајыр...

Бу бир аиләдә олмуш әһвалатдыр. Илк ушағын олачағы хәбәри аталарын һамысында хош һиссләр ојадыр. Һәр ата, јәгин ки, бу һисси өзүнәмәхсус шәкилдә јашајыр. Психоложи бахымдан буну баша дүшмәк чәтин дејилдир.

Кәләчәк ушаг аиләнин бүтүн һәјатынын аффектив мәркәзинә чеврилир. Һамы онун сағламлығы һаггында дүшүнмәли вә гајғы көстәрмәлидир. Бунун үчүн, биринчи нөвбәдә, нә етмәк лазымдыр? Ананын сағламлығыны горумаг, онун үчүн психоложи бахымдан ән әлверишли мә'нәви шәраит јаратмаг зәруридир. Ананын һиссләр аләми ушағын ана бәтниндә инкишафы просесиндә билаваситә әкс олунур. Гадын мәһз бу анларда әр гајғысына, нәвазишинә даһа чох һәссас олур.

Һамилә гадынын өзү дә бу чәһәти нәзәрә алмалыдыр. О, һамы илә, һәјат јолдашы, гајынанасы, балдызлары вә б. адамларла меһрибан доланмалы, һәр сөздән сөз чыхармамалы, евдә мүнагишә шәраитинин, лап хырда сөз-сөһбәтин белә јаранмасынын гаршысыны алмалыдыр.

Ушағын сағламлығы, һамыдан әввәл, ананын өзүндән асылыдыр. О, көрпә дүнјаја кәлмәмишдән онун сағламлығы һаггында фикирләшмәлидир.

Сағлам һәјат тәрзи сағлам ушаг доғулмасынын ән мүһүм шәртидир. Бә'зән ата-аналар өзләри дә билмәдән ушагларыны өмүрлүк хәстәлијә мәһтач едирләр. Әр-арвадлығын хүсусән илк ајларында спиртли ичкиләр кәләчәк көрпәнин сағламлығына олдугча пис тә'сир көстәрир. Елм сүбут етмишдир ки, алкогол кәләчәк көрпәни һәлә ана бәтниндә мәһв етмәјә гадирдир.

Валидејнләри—нәинки анасы, һәм дә атасы алкоголик олан ушагларда ағыр хәстәликләр, хүсусилә епилепсија, олигофренија вә с. мүшаһидә олунур, онларын чоху кичик јашларында өлүр.

Наркотик маддәләр дә кәләчәк көрпәнин һәјаты үчүн бөјүк тәһлүкә јарадыр. Мүәјјән едилмишдир ки, бир папирос түстүсүнүн тә'сири илә ана бәтниндә ушағын чәкиси 6,5 грам азалыр. Бу о демәкдир ки, бојлу гадын олан јердә папирос чәкмәк олмаз.

Ана мүмкүн гәдәр тез гадын мәсләһәтханасына мүрачиәт етмәли вә һәкимләрин мәсләһәтләрини чидди сурәтдә јеринә јетирмәлидир. О, һамилә гадынын күндәлик режими вә кикијенасы гајдаларына әмәл етмәлидир. Гидаланманын да әһәмијјәти бөјүкдүр. Тәбабәт алимләри һамилә гадынларын гида расионуну вә күндәлик менјусуну мүәјјәнләшдирмишләр: онлар һамиләлијин икинчи јарысында күндә тәхминән 100—150 г ағ чөрәк, 150—200 г гара чөрәк, 40 г кәрә јағы, 30 г битки јағы, 1 јумурта, 40—50 г шәкәр, 200 г әт, ја да балыг, 150—200 г тәзә мејвә, 50 г гуру мејвә, 500 г картоф, 200 г дикәр мејвәләр, 50 г јарма, 30 г ун, 30 г хама гәбул етмәлидирләр. Күндә 4 дәфә јемәк мәсләһәтдир (сәһәр јемәји—саат 7—8-дә, гәлјаналты—саат 12—13-дә, наһар јемәји—саат 17—18-дә, шам јемәји—саат 21-дән кеч олмајараг). Ахшам әт вә әтдән биширилмиш хөрәкләр јемәк мәсләһәт дејилдир.

Һамилә гадынын кејиминә дә мүәјјән тәләбләр верилир. О, тәмиз, јумшаг, раһат вә кен палтарлар кејинмәлидир. Суд вәзиләри бөјүдүкчә бүстгалтери дәјишмәк лазымдыр. Һәкимләр һамиләлијин икинчи јарысында хүсуси бандаж кејмәји мәсләһәт көрүрләр. Чораблары да хүсуси резинлә һәмин бандажа бәнд етмәк лазымдыр. Һамилә гадын һәр күн 15—20 дәгигә әрзиндә хүсуси идман һәрәкәтләри комплексини јеринә јетирмәлидир. Бу заман тулланмаг, сәрт һәрәкәтләрдән вә кәркинликдән чәкинмәк лазымдыр. Һамиләлик дөврүндә гадынын јолухучу хәстәликләрдән горунмасынын да ушағын сағламлығы үчүн

хүсуси әһәмијјәти вардыр. О, хәстәләнән кими дәрһал һәкимә мүрачиәт етмәлидир.

Бу мәсәләләр һаггында З. Ј. Аничкованын «Ананын сағламлығы» (Бакы, Азәрнәшр, 1986) китабчасында фајдалы мәсләһәтләр верилир:

Кәләчәк ана бу дөврдә тибби—психоложи әдәбијјат охумалы, чағаја гуллуг гајдалары илә јахындан таныш олмалы, вахтында ушаг комплекти (бәләк, көјнәк, папаг, ушаг әскиләри вә с.) әлдә етмәлидир.

Кәләчәк ушаг һаггында сөһбәтләр әр-арвадын үнсијјәтиндә хүсуси јер тутур. Онлар фүрсәт дүшән кими ушаг үчүн алынмыш шејләрә бахыр, сәлигә илә бир јерә јығыр, көрпә илә бағлы гајғылардан саатларла данышырлар вә бундан дојмурлар. Ушаг үчүн јахшы адлар фикирләшмәјә башлајырлар. Сән демә, бунун өзү дә бир үлви һисс имиш...

Кими оғлан истәјир, кими исә гыз арзулајыр. Атанын көзүндә бир истәк, ананын бахышларында бир арзу ганад ачыр.. Ушаг доғуландан сонра... оғлан вә ја гызлығындан асылы олмајараг үрәјимизин бир парчасына чеврилир. Она көзүмүзү дә, ганымызы да вермәјә һазыр олуруг, онунла нәфәс алырыг.

Дүнјанын психоложи мө'чүзәләриндән бири дә, көрүнүр, елә бундан ибарәтдир.

Ушағын доғулмасы илә аиләнин бүтүн һәјат тәрзиндә көклү дәјишикликләр әмәлә кәлир, аиләнин һәјатында психоложи проблемләр даһа мүһүм рол ојнамаға башлајыр.

Ушағын сағламлығы, она вахтында, һәм дә мүасир тәбабәтин тәләбләри сәвијјәсиндә гуллуг едилмәси аиләнин биринчи дәрәчәли вәзифәсидир. Кәнч ана вә атанын бүтүн гајғысы буна јөнәлир вә јөнәлмәлидир.

Ушаг һәлә доғулмамышдан әввәл ана физики вә мә'нәви чәһәтдән онунла бағлыдыр. Психоложи чәһәтдән дә ана олмамышдан хејли әввәл бу һисси кечирир. Һәмин һисс даһа да инкишаф едир.

Аталыг һиссинин формалашмасынын исә өз хүсусијјәтләри вардыр. Атада бу һиссин әмәлә кәлмәсиндә ана хүсусилә мүһүм рол ојнајыр. О, һәлә доғум евиндә мәктуб васитәсилә атаја шад хәбәр верир: «Көзләри елә бил ки, сәнин көзләриндир»... Евдә исә тез-тез атанын диггәтини ушаға чәлб едир: «Сәнин сәсини көр нечә танıјыр», «Сән гучағына аланда көр нечә мышылмышыл јатыр!»—ана беләхош сөзләрлә ата илә бағланмыш үнсијјәти әслиндә тәшкил едир. О, атаја ушағы севмәји, әзизләмәји өјрәдир.

«Балама гурбан инәкләр
Балам нә вахт имәкләр»—

евдә бүтүн сөз-сөһбәт, овгат бу сөзләр үзәриндә көкләнир. Онлар, ата вә ана баш-баша верир, ушағы бирликдә тумарлајыр, өпүр вә ојнадырлар. Бу, әсл гадын исте'дадыдыр.

Евдə ушаг гајғылары ананын һəјатында хүсуси јер тутур: бүтүн күнү евдə галыр, кəзмəјə кедə билмир, сəһəрдəн ахшамачан ушагла мəшғул олур, чох вахт дарыхыр, јорулур, бə'зəн лап ишдəн гəнкə кəлир. Кəнч аналарын бир чоху белə һалларда өзүнə диггəт јетирмир, эринə гајғы көстəрмир. Бу исə бə'зəн аилəдə сөз-сөһбəтин јаранмасына сəбəб олур. Ана вə ата кəнч аилəнин проблемлəрини бирликдə һəлл етмəли, өзлəринин башлыча вəзифəсинə—көрпəнин нəинки физики вə психи чəһəтдəн сағлам бөјүмəсинə, аилəнин инкишаф едиб мөһкəмлəнмəсинə хүсуси диггəт јетирмəлидирлəр. Биринчи нөвбəдə, гајынаналар бүтүн мəсəлəлəрдə кəнч аилəјə тəмəннасыз көмəк көстəрирлəр. Онларын гајғы вə диггəтини миннəтдарлыгла гијмəтлəндирмəк лазымдыр.

Көрпə дүнјаја кəлир, она гајғы лазымдыр

Нормал доғулмуш ушаг адəтəн 3 кг олур. Лакин чəкиси 2.500 г -дан артыг олан көрпə дə вахтында анадан олмуш сајылыр. Илк 3—4 күндə чағанын чəкиси 150—300 грам ашағы дүшүр. Бу, валидејнлəри тəшвишə салмамалыдыр, чүнки тəбии һалдыр. Итирилмиш чəки 8—9 күн эрзиндə бəрпа олунур. Əкəр чағанын чəкиси бирдəн-бирə 500—600 грам азалырса, бу онун јахшы гидаланмадығыны көстəрир. Чағанын чəкисинин хејли азалмасы башга сəбəблəрлə дə бағлы ола билəр. Бу һагда һəкимлəрлə мəслəһəтлəшмəк зəруридир.

Вахтында доғулмуш көрпəнин бəдəнинин узунлуғу тəхминəн 48—54 см-ə чатыр. З. Ј. Аничкова «Ананын сағламлығы» китабчасында көстəрир ки, «ана илə ушағын евə кəлмəси əрəфəсиндə еви јығышдырмаг, ушаг үчүн чарпајы, лазыми мигдарда ушаг чамашыры вə палтары, мүшəнбə, гапағы бағлы габда аптек памбығы, əмзикли шүшəлəр һазырламаг лазымдыр. Бундан башга, ушағы чимдирмəк үчүн ванна, палтарларыны гајнатмаг үчүн ведрə ја да е'маллы газан лазым олачагдыр. Ушаг олачаг отағын һавасыны тез-тез дəјишмəк, орадан артыг аваданлығы чыхармаг лазымдыр; отағын һавасы 20—30° С-дə артыг исти олмамалыдыр. Ушаға исти олдугда онун бəдəнинин температуру галха, онда бишмə əмəлə кəлə, гарны ишлəјə билəр. 1 јаша гəдəр ушагларын башы алтына балыш гојмурлар, анчаг дөшəјин баш тəрəфини бир аз галдырырлар...»

Сағлам ушаг архасы үстə гојуларса, о, башыны јан тəрəфə дөндəрир, əллəрини дирсəкдəн гатлајараг јумруг тутур вə башынын јанында сахлајыр. Ушаг гычларыны чанаг-буд ојнағында гатлајыр вə гарнына доғру апарыр.

Ана онун бəдəнинин вəзијјəтини дəјишмəјə чалышдыгда көрпəнин мүгавимəти илə гаршылашыр вə о, əввəлки вəзијјəтинə гајытмаға чəһд көстəрир. Əкəр бəдəнин вəзијјəти бу шəкилдə дејилсə, көрпə сүстдүрсə вə əтрафлары салланырса, һəкимə мүрачиəт едилмəлидир. Башга чүр дə ола билəр: бəдəнин вəзијјəти гајдасындадыр, əтрафлардан биринин вəзијјəти шүбһə доғурур.

Бу да хәстәлик әламәтидир. Һәмин әтраф нәсә нормал дејилдир.

Көрпәјә јалныз үфүги вәзијјәт вермәк вә башыны дөндәрмәк, еләчә дә ајагларыны дүзәлтмәк дә мәсләһәт көрүлмүр. Белә чәһд ушағы нараһат етдијиндән о, ағламаға башлајыр.

Сағлам ушағын дәриси чәһрајы рәнкдә олур. Дәри көјүмтүл олдугда вә белә һал бир-ики күн чәкдикдә, һәкимә мүрачиәт едилмәлидир, чүнки бу үрәк гүсуру илә бағлы ола биләр.

Илк вахтлар көрпә башыны бојну үзәриндә сахламағы бачармыр. Она көрә дә ону көтүрәндә, еләчә дә јатыртдыгда башыны әллә тутуб сахламаг лазымдыр. Көрпәнин архасы вә чијин гуршағы ананын голлары үстүндә сәрбәст дурмалыдыр. Ана азачыг ону өзүнә сары гысмалы, о бири әли илә алтдан тутмалыдыр ки, ушаг өзүнү јахшы һисс етсин.

Көрпә өзү әјләшмәјә габил олана кими бу гајдаја әмәл едилмәлидир.

Бә'зи аналар ушагларынын ағлаған олдуғундан шикајәтләнирләр. Көрпә, әлбәттә, сәбәбсиз јерә ағламыр. Әкәр бу сәбәби ашкара чыхармаг анаја мүјәссәр олурса, ушаг дәрһал сәсини кәсир. О, сәс-күј чох олдугда, сусадыгда, һәддиндән артыг исти, јахуд сојуг олдугда, көзүнү ишыг гамашдырдыгда, јухусу кәлдикдә, лакин јухулаја билмәдикдә, хәстәләндикдә, бир јери ағрыдыгда ағлајыр. Бә'зи аналар көрпә ағламаға башлајан тәки сәбәбини өјрәнмәдән, дәрһал гучағына алыб једиздирир вә ја тез-тез әскиләрини дәјишдирирләр. Әскиләрин лүзумсуз јерә дәјишдирилмәси заманы ушаг сојуглаја биләр.

Сүдәмәр ушаг истәдији гәдәр јата биләр. Әкәр о, сағлам вә күмраһдырса, күндүзләр аз јатмағындан нараһат олмаға дәјмәз. Еләчә дә јатмыш ушағы једиртмәк вахты чатдыгда белә, ону јухудан ојатмаг мәсләһәт көрүлмүр. О, јухудан дојдугда өзүнү јахшы һисс едир вә дојунча јејир.

Сүдәмәр ушаға мәхсус шејләрә гајғы илә јанашмаг, онун шәхси шејләрини ән азы 15 дәгигә гајнатмаг, гурујандан сонра үтүләмәк вачибдир: Онлар ајрыча сахланмалыдырлар. Ушағын палтарыны дәјишдирмәк, чарпајынын үзәринә тәмиз дөшәкағы сәриб кејимләри һәмин дөшәкағынын үстүнә гојмаг вә бир-бир орадан көтүрмәк мәсләһәтдир.

Көрпәјә мәхсус габлар ајрыча сахланмалыдыр. Дөшәмәјә дүшмүш әскини чырпыб ушағы бәләмәк олмаз. О, мүтләг јенидән гајнадылмалы вә үтүләнмәлидир. Ушаг јатан отаг тәмиз сахланмалы, һәр күн силиниб-сүпүрүлмәлидир. Отағын һавасы вахташыры дәјишдирилмәлидир. Әлбәттә, мәнзил јығышдырыларкән көрпәни башга отаға кечирмәк јаддан чыхмамалыдыр.

Сүдәмәр ушаға гуллуг едән ана кикијеник тәләбләри чидди сурәтдә көзләмәлидир. Илк нөвбәдә, о, әлләрини вә палтарыны тәмиз сахламалыдыр. Ата да јалныз пенчәјини чыхарыб тәмиз халат кејдикдән сонра ушағы гучағына көтүрмәлидир.

Көрпәләрин дәриси зәриф олдуғундан она јахшы гуллуг едилмәлидир. Судәмәр ушағы сојуға вермәмәк шәрти илә һәр күн чимдирмәк мәсләһәтдир. Бу, онун дәрисини тәрдән вә тоздан тәмизләјир, ону күмраһлашдырыр. Ушағы һәр дәфә ејни вахтда, чох да исти олмајан тәмиз суда чимдирмәк лазымдыр.

Судәмәр ушағын организминин мөһкәмләндирилмәси дә јаддан чыхмамалыдыр. Бу мәгсәдлә, көрпә тәдричән даһа аз бүкүлмәлидир. Онун әјниндә палтар олмајанда бәдәни бәркијир, ејни заманда чылпаг ојнамаг онун хошуна кәлир. Бунун үчүн ушағы кетдикчә даһа чох чылпаг гојмаг фајдалыдыр. Лакин бу, чох да узун вахт апармамалыдыр.

Судәмәр ушағын кејими раһат олмалыдыр. Палтар елә тикилмәлидир ки, ону кејдирмәк вә чыхармаг чәтинлик төрәтмәсин. Кејим ушағын сәрбәст һәрәкәтләринә мане олмамалыдыр. Палтар үчүн материал јумшаг парчадан сечилмәлидир.

Ушағын кикијенасына да чидди фикир вермәли, палтар чиркләнән кими дәјишдирилмәлидир. Палтар ачыг рәнкли парчалардан тикилмәли вә истилији јахшы сахламалыдыр. Судәмәр ушағы галын кејдирдикдә о, тез тәрләјир. Тәр сојујанда ону хәстәләндирир. Пајыз вә гыш ајларында исә ушағы чох јүнкүл кејдирмәк олмаз.

Көрпәнин нормал инкишафы вә сағламлығы үчүн тәмиз һава вә күнәш шүасы вачибдир. Бир чох аналар ушағын хәстәләнәчәјиндән еһтијат едәрәк ону ачыг һаваја чыхармырлар. Гыш ајларында доғулан ушаглары јалныз 6 һәфтәдән сонра һаваја чыхармаг мәсләһәтдир. Вахтындан әввәл анадан олан вә ја хәстә ушаглары һаваја чыхармаг үчүн һаваларын гызмасыны көзләмәк даһа мүнасибдир.

Алты һәфтәси битәндән сонра көрпәнин һәр күн һаваја чыхарылмасы онун сағлам бөјүмәсинә шәраит јарадыр.

Көрпәнин сағламлығынын вә дүзкүн инкишафынын әсасы судәмәрлик дөврүндә гојулур. Ушаг сүр'әтлә бој атыр, онун бүтүн органлары, тохумалары, хүсусән бејин тохумалары тәкмилләшир, ики ајлыгда көрмә, ешитмә, ламисә, ијбилмә, дад органлары, әзәлә һисси фәалијјәтә башлајыр, шәрти рефлексләр јараныр.

Ики вә үч ајлыгда күмраһлығын вә јухунун бир-бирилә бәрабәр сурәтдә нөвбәләшмәсини тә'мин етмәк, дүзкүн режим мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр.

Ушаг 2 ајлыгда башыны дикәлтмәји вә дүз тутмағы, 4—5 ајлыгда әлинә шеј көтүрмәји, гарны үстә чеврилмәји, 6—7 ајлыгда имәкләмәји вә отурмағы, 8—9 ајлыгда һәрәкәтсиз дајагдан јапышараг ајаға галхмағы вә аддым атмағы, 10—11 ајлыгда һәрәкәт едән дајаг архасынча кәзмәји өјрәнир.

Ушағын ана илә емосионал үнсијјәти—онун нормал психи инкишафынын илкин вә мүһүм шәртидир. «Елин јаддашы, дилин јаддашы» китабында бу һисләр нечә дә көзәл тәсвир олунуб:

Ана баласына лајла чалды, көрпәсини охшады:

Дағларын лаласына,
Көзләрин гарасына
Аналар гурбан олсун
Өз көрпә баласына.

Көрпә јатмады дејә үрәк дә сојумады:

Гызыл күл бутам, лај-лај,
Әтринә батам, лај-лај.
Балам әрсәјә кәлә,
Тојуну тутам, лај-лај.

Көрпәсини күлүмсәр көрән ана гызыл күл кими ачылды, баласыны бағрына басыб үзүндән-көзүндән өпдү. Јенә бир лајла ганадланды:

Нәркизи үзүм лај-лај,
Јахана дүзүм, лај-лај
Сән бөјү, мән гочалым,
Тојунда сүзүм, лај-лај.

Көрпә кириди, мышыл-мышыл јатды, инди дә бу мышылты анаја лајла кәсилди. Анаjла бала гарышды бир-биринә... Гулагларда ана сәси, додагларда ана судунун әтри галды.

Ана судунун әтри... Азәрбајчан халгынын дүнјадујумунда ана судунун өз сиглэти вар: ону «үлви», «мүгәддәс» һесаб едирик. Ана суду сафлыг, тәмизлик тимсалыдыр. Ана судунә анд ичирик. «Ананын суду сәнә һалал олсун»—дејирик.

Көркәмли Азәрбајчан јазычысы Чәмил Әлибәјовун сөзләри илә десәк, «Кишинин башынын тачы, дирәји олан Ана! Ана суду тәкчә көрпәјә гида вериб, она ајаг ачдыран не’мәт дејил, инсаны Инсан ејләјән нә варса—саф әхлаг, ел гејрәти чәкмәк, Вәтән јолунда фәдакарлыг етмәк... Ана суду, илә кәлир, Ана ешгилә пәрвәриш тапыр, Ана наминә инсан харигәләр јарадыр. Она һәјатын мин-мин һикмәти һопуб, дүнјанын ән гијмәтли әшрәфи—һалаллыг бүтүнлүкдә Ана судундә еһтива олунуб, әсрләр боју ән ләјагәтли гадына—һалалым дејә хитаб едәјиб, онун һүзурунда баш әјиб, онун өјүдүнә әскәр интизамы илә әмәл едибләр».

«Көр кимин судуну әмиб»—бу кәламын мәгамына көрә өз вурғусу, өз мә’на чалары вар: оғул вә ја гыз гејрәт—намусла һәрәкәт едәндә бу сөзләр ән фәрәһли тә’риф хар иш көрәндә исә ән ағыр мәзәммәт кими сәсләнир.

Дилимиздә «суддән јаныг» ифадәси дә вар. Халгын дәрин инамына көрә, чағанын сағламлығынын, сөзүн кениш мә’насында, кәләчәк һәјатынын бүнөврәси ана суду илә јараныр. Ағбирчәк нәнәләримиз, аналарымыз бу һикмәти көзәл баша дүшүбләр. Онлар чағаны ана суду илә бәсләрдиләр, лүзүм олмадан гәтијјән сун’и гида вермәздиләр вә буна көрә дә «ај парчасы» кими ушаглар бөјүдәрдиләр.

Инди дә кәнч анaларын чоху көрпәләрин нормал инкишафы үчүн ана судунун ән шәфалы мәлһәм олмасыны јахшы баша

дүшүрләр. Лакин бир чох һалларда еләә кәнч аналара да раст кәлирик ки, онлар чағаны вахтындан әввәл сүддән кәсир, һеч гырхы чыхмамыш инәк сүдүнә өјрәдир, лүзум олмадан сүн'и гидаларла «бәсләјирләр». Бунун исә тәкчә чаға үчүн дејил, һәм дә ананын өзү үчүн чох ағыр нәтичәләри олур: көрпәни вахтында дүзкүн әмиздирмәдикдә, сүддән гәсдән кәсәндә дөшдә бир чох һалларда иринләмә просеси башлајыр, һәтта бә'зән бәд хассәли шишләр әмәлә кәлир. Ушаг исә сүддән јаныг олур, онун физики сағламлығы илә јанашы психи сағламлығы да зәрәр чәкир...

Ана сүдүндә чағанын нормал инкишафы үчүн зәрури олан бүтүн маддәләр вардыр. Азәрбајчан халг тәбабәтиндә ана сүдү дағ чичәјинә бәнзәдилир. Ана сүдүндә јағ да вар, бал да вар— дејирик.

Алимләр ана сүдү илә инәк сүдүнүн тәркибини мүгајисәли сурәтдә тәһлил етмишләр. Марағлы мәнзәрә алынмышдыр. Мүәјјән едилмишдир ки, өзүнүн физики-кимјәви вә биоложи хүсусијјәтләринә көрә ана сүдү инәк сүдүндән кәскин шәкилдә фәргләнир.

Ана сүдүнүн бир сеһрли хүсусијјәти вар: о, тез һәзм олунур. Һәзм системи јени-чә фәалијјәтә башлајан чағанын сағлам инкишаф етмәси үчүн бунун хүсуси әһәмијјәти вардыр. Бу бахымдан ана сүдүнүн нә тәбии, нә дә сүн'и аналогу мә'лумдур: о, чаға үчүн әвәзедилмәздир. Бәс, ана сүдүнүн бу хүсусијјәтини нә илә изаһ етмәк олар? Мүасир елм бу суала дәгиг чаваб верир: ана сүдүндә зүлаллар, јағлар вә карбоһидратларын нисбәти онларын асанлыгла һәзм олунмасы үчүн оптимал шәраит јарадыр.

Ана сүдүндә албумин вә глобулинләр чох, казеин исә аздыр.

Инәк сүдүндә, әксинә, казеин чохдур. Бу исә чох мүһүмдүр: казеин чәтинликлә һәзм олунур. Инәк сүдүнүн тәркибиндә олан јағлар да беләдир: онлар да чәтинликлә һәзм олунурлар. Ана сүдүндәки зүлаллар ушағын ганында вә тохумаларындакы зүлалларла јахындыр, буна көрә дә онлар асанлыгла мәнимсәнилир вә даһа фајдалыдырлар.

Инәк сүдүндән фәргли олараг ана сүдүндә дәмир, мис вә башга гијмәтли елементләр даһа чохдур. О, һәм дә витамин вә ферментләрлә зәнкиндир Ана сүдүнүн тәркибиндә көрпәни јолухучу хәстәликләрдән мүһафизә едән мүхтәлиф античисимләр вардыр.

Бир чәһәт дә мүһүмдүр: инәк сүдүндә һәмишә чохлу миғдарда бактеријалар олур. Ана сүдүндә исә ону стерилләшдирән—микроблардан тәмизләјән мүәјјән һормонлар вардыр...

Тәбиәтин мө'чүзәси беләдир. Тәбабәт елми ана сүдүнүн сеһрини көстәрән чохлу фактлар мүәјјәнләшдирмишдир. Онларын һамысы бир һәгигәти дөнә-дөнә тәсдиг едир: ана сүдү сүдәмәр ушағын сағламлығынын башлыча мәнбәјидир.

Јалныз бә'зи һалларда, мәсәлән, анада ағыр хәстәликләр ол-

дугда вә ја о, јолухучу хәстәликләрә тутулдугда һәкимләр анаја көрпәни әмиздирмәји мәсләһәт көрмүрләр...

Бу күн биз ушаглар арасында тәсадүф олунан өлүм һаллары һаггында һәјәчанла данышырыг. Тәбабәт статистикасы көстәрир ки, һәмин фачиәдә сүн'и гидаланманын да ролу аз дејилдир. Гидаланманын дикәр нөвләринә нисбәтән ана сүдү илә гидаланан көрпәләр арасында өлүм һаллары 4—6 дәфә аздыр.

Бәс, психоложи амилләр? Биз ана сүдүнүн физики-кимјәви вә биоложи хүсусијјәтләриндән данышаркән психоложи чәһәтләри гәтијјән нәзәрә алмаја билмәрик.

Ушағын әмиздирилмәси һәм дә психоложи просесдир: көрпә илә ананын гәрибә үнсијјәтидир. Онлар данышырлар—бүтүн дилләрдә мә'насы да, вурғусу да, әлифбасы да ејни олан һиссләр дилиндә данышырлар.

Ананын ширин сөзләри, шәфалы әлләри, сеһрли бахышлары... Чағанын психи сағламлығы үчүн хүсуси әһәмијјәтә малик олан һиссләр аләми, биринчи нөвбәдә, ананын сығал-тумары илә јараныр. Онун ағлы да, ирадәси дә, дүнјадујуму да өз гидасыны әввәлчә бу шәфа булағындан алыр. Бу анлар чаға үчүн дә, ана үчүн дә өмрүн хошбәхтлик пајыдыр.

Кәнч аналар бир чох һалларда чағанын әмиздирилмәсини истәр-истәмәз адиләшдирирләр, онун әһәмијјәтини дүзкүн гијмәтләндирмирләр. Һалбуки чағанын әмиздирилмәси өзүнәмәхсус мәдәнијјәт тәләб едир вә әслиндә ана сәриштәси бурадан башлајыр. Һәр бир кәнч ана һәлә һамиләлик дөврүндә өзүнү көрпәни әмиздирмәјә һазырламалы, дөш вәзиләринә гуллуг етмәјин, көрпәни әмиздирмәјин гајдаларыны өјрәнмәлидир. Бу мәсәләләр барәсиндә һәкимлә вахтында мәсләһәтләшмәк лазымдыр.

Бә'зән ананын сүдү чәкилир ки, бу да истәр-истәмәз чағанын сағламлығына өзүнүн мәнфи тә'сирини көстәрир. Белә һаллары нә илә изаһ етмәк олар? Бурада ики чәһәтә диггәти хүсусилә чәкмәк зәруридир.

Биринчиси. Сүдүн кәмијјәт вә кејфијјәти ананын гида расионундан вә режиминдән асылыдыр. Һәким мәсләһәтинә көрә, сүдәмәр ушаг анасы күндүз ән азы 1 саат јатмалы, һәр күн ики саат ачыг һавада олмалыдыр. Белә кәнч аналар үчүн хүсуси пәһриз јохдур. Лакин гиданын кејфијјәтинә фикир верилмәлидир. Онлар күндә 500—600 мл сүд вә ја гатыг, 50—100 г кәсмик, 200 г әт вә ја балыг, 1 әдәд јумурта, чај вә ја компот илә 100 г шәкәр, тәрәвәз, мејвәләр вә с. гәбул етмәлидир. Алкогол ичкиләриндән гәтијјән истифадә етмәк олмаз.

Икинчиси. Ана сүдүнүн кәмијјәти вә кејфијјәти аиләнин мә'нәви-психоложи иглиминдән асылыдыр. Бу, чәһәти, һәр шејдән әввәл, ананын өзү нәзәрә алмалыдыр. Онун ади бир сөзү дә, бахышы да аиләнин аби-һавасына билаваситә тә'сир көстәрир. Мүдрик лоғман Ибн-Синанын мәсләһәтләри нә гәдәр ибрәтамиздир. О јазырды: «Сүд верән гадын һәлим вә хошхасијјәт

олмалы, гәзәб, кәдәр, горху кими руһи һаллар кечирмәмәлидир».

Чағанын сағламлығынын ананын сағламлығындан асылы олдуғуну евдә һамы, биринчи нөвбәдә, ата нәзәрә алмалыдыр. Ананын сағламлығыны горумаг инсанлыг борчудур, әсил киши һүнәридир

Көрпәнин доғулмасы илә кишинин психолокијасында да көклү дәјишикликләр баш верир. Аталыг һисси дә гәрибә һиссмиш... Өвлад гајғысы илә аталар нечә дә көврәкләширләр. Чағаны ојнаданда, сығаллајыб тумарлајанда, овундуранда, кәнч ата өзүнү нечә дә хошбәхт һүсс едир. О, өмүр-күн јолдашынын көмәјинә чаға илә үнсијјәтин сирләрини өјрәнир, ата нәвазиши вә гајғысы илә евдә мә'нәви-психоложи иглим јарадыр. Аталар нечә дә көзәл дејибләр: ушаг олан евдә сөз-сөһбәт олмаз. Ана илә атанын чағаны бирликдә овундурмасы, әзизләмәси икигат севинчдир, фәрәһдир.

Бизим һәјат јолумуз аналы-аталы дүнјамыздан башлајыр, бу һиссләрлә инсанлар аләминә—бачы-гардаш, јолдашлар, достлар... аләминә дахил олуруг. Инсанларла үнсијјәт тәчрүбәси көрпәнин психи инкишафы үчүн хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Коллективдә јашамағы, башга адамын мәнафеини нәзәрә алмағы, онун намина нә исә етмәји, нәдәнсә чәкинмәји өјрәндикдә, о, көрпәләр евиндә, ушаг бағчасында шәхсијјәтләрарасы мүнасибәтләрә асанлыгла дахил олур.

Јолдашлыг—достлуг һиссләри дә һикмәтлидир. Ушағын јашы артдыгча бу һиссләр дә пөһрәләнир, шахәләнир вә күнләрин бир күнүндә... өмүр китабымызын ишыглы бир сәһифәсиндә тәбиәтин новруз күнләрини хатырладан, инсанларын мәһәббәт ады илә үлвиләшдирдији һәјат чичәји, бир чичәји тумурчугла給ныр. Мәһәббәт инсанын јашамаг вә јашатмаг арзусуна чеврилир. Өмрүн бу анларында дүнја инсанын көзүндә үлвиләшир, һәјат даһа мә'налы көрүнүр—өмүр-күн јолумузу һәјат јолдашы, оғул-гыз бәзәмәјә башлајыр.

Ата олмасан ата гәдрини билмәзсән—дејирләр. Өзүмүз ата-ана оланда валидејнләримизин гәдрини даһа јахшы билирик. Онларын һәјат јолуну чох вахт ејнилә тәкрар етмәсәк дә, нәфәсләринин әтрини евимиздә-ешијимиздә һәмишә һисс едирик. Аһыл вахтымызда исә валидејнләримиз үчүн әмәлли-башлы гәрибсәјирик, онларын шәкилләринә бахмагдан дојмуруг. Гәлбимиз елин-обанын еһтирамлы сөзләрилә риггәтә кәлир.

Хошбәхт өвлад бөјүтмүш ана вә ата өзү дә хошбәхтдир; һәм валидејн кими, һәм дә вәтәндаш кими хошбәхтдир. Аилә салнамәси тәкчә әр вә ја арвадын, ата вә ја ананын, оғул вә ја гызын дејил, бүтүн аилә үзвләринин бирликдә јаздыглары өмүр китабыдыр.

ИСТИФАДӘ ОЛУНМУШ ӘДӘБИЈЈАТ

Маркс К. Капитал I чилд. I китаб. Бакы, Азәрнәшр. 1969.

Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 1. М. Госполитиздат, 1955.

Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 3. М. Госполитиздат, 1955.

Маркс К. вә Енкелс Ф. Сечилмиш әсәрләри үч чилддә. 1-чи чилд. Бакы, Азәрнәшр, 1978.

Маркс К. вә Енкелс Ф. Сечилмиш әсәрләри үч чилддә. 3-чү чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1983.

Ленин В. И. Әсәрләринин там күллијјаты, 19-чу чилд. Бакы, Азәрнәшр, 1979.

Ленин В. И. Әсәрләринин там күллијјаты, 29-чу чилд. Бакы, Азәрнәшр, 1981.

Ленин В. И. Әсәрләринин там күллијјаты, 39-чу чилд. Бакы, Азәрнәшр, 1983.

Совет Иттифагы Коммунист партијасы XXVII гурултајынын материаллары. Бакы, Азәрнәшр, 1986.

Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын Конститусијасы. (Әсас гануну). Бакы, Азәрнәшр, 1978.

Азәрбајчан Совет Сосиалист **Республикасынын Конститусијасы** (Әсас гануну), Бакы, Азәрнәшр, 1982.

Азәрбајчан ССР Чинајәт Мәчәлләси. Бакы, Азәрнәшр, 1969.

Азәрбајчан ССР Никаһ вә аилә мәчәлләси. Бакы, Азәрнәшр, 1982.

Аничкова З. Ј. Ананын сағламлығы. Бакы, Азәрнәшр, 1986.

Асланов А. Инчәсәнәт вә тәрбијә. Бакы, Кәнчлик, 1967

Асланов А. М., Микајылов А. И., Әкбәров Т. С. вә б. Марксист-ленинчи естетиканын әсаслары. Бакы, Маариф, 1979.

Бабајев Н. Гызлар, сөзүм сизәдир. Бакы, Кәнчлик, 1972.

Бабајев Н. Ачыг сөһбәт. Бакы, Кәнчлик, 1983.

Бабајев Н. Көлин кишиликдән данышаг. Бакы, Кәнчлик, 1986.

Бајрамов Ә. С. Кәнчлик вә өзүнүтәрбијә һаггында сөһбәт. Бакы, Кәнчлик, 1969.

Бајрамов Ә. С. Шәхсијјәтин тәшәккүлүнүн актуал психоложи проблемләри. Бакы, Азәрнәшр, 1981.

Бајрамов Ә. С., Әлизадә Ә. Ә. Сосиал психолокијанын актуал мәсәләләри. Бакы, Азәрнәшр, 1986.

Богданович А. Һиссләрин ојанмасы. Бакы, Кәнчлик, 1983.

Будчә. АСЕ, II чилд, Бакы, 1978.

Ворожејкин Ј. М. Кәнч әр-арвад никаһ, аилә һаггында вә онларын һүгуглары, вәзифәләри барәдә. Бакы, Кәнчлик, 1977.

Вәлијев К. Елин јаддашы, дилин јаддашы. Бакы. Кәнчлик, 1987:

Гаралов З., Һүсејнов Ә. Мәктәблиләрдә пешәләрә мараг вә мејлләрин јаранмасына тә'сир едән амилләр. Бакы, Маариф, 1972.

Гулијев Ч. Бөјүк һуманист (Ү. Һачыбәјовун һәјат вә јарадычылығындан сәһифәләр). Бакы, Јазычы, 1981.

Гулијев Ч. Коллектив вә шәхсијјәт. Бакы, Кәнчлик, 1981.

Гулијев Һ. А. Азәрбајчанда аилә мәишәтинин бә'зи мәсәләләри. Бакы, Елм, 1986.

Достлуг. АСЕ, III чилд, Бакы, 1979.

Әбилов И. Көнүл дүнјамыза сәјаһәт. Бакы, Кәнчлик, 1985.

Әлизадә Һ. Бошандылар... Бәс сонра, «Азәрбајчан гадыны» журн., 1985,

Әлизадә Һ. Аиләдә нечә ушаг олмалыдыр. «Азәрбајчан гадыны» журн., 1987. № 7.

Никаһын позулмасы. АСЕ, VII чилд, Бакы, 1983.
Сухомлинськи В. А. Вәтәндашын доғулмасы. Бакы, Маариф, 1975.
Талыбов Ј. Шакирдләрдә сосиалист һуманизми тәрбијәси. Бакы, Маариф, 1965.
Үмуми психолокија. Бакы, Маариф, 1982.
Хәлилова Ф. Адәт вә ән'әнәләр. Бакы, Кәнчлик, 1986.
Һәмзәјев М. Аталыг борчу. Бакы, Азәрнәшр, 1966.
Һәсәнов Һ. Кечән әсрдән мәктублар. Бах: Алфред де Бреа. Бир балача парижлинин һәјаты. Бакы, Јазычы, 1987.
Һәшимов Ә. Азәрбајчан халг педагокикасынын бә'зи мәсәләләри. Бакы, Маариф, 1970
Һүсејнов Г. Мәишәт мәдәнијјәти, Бакы, Азәрнәшр, 1978.
Әхлаг АСЕ, IV чилд, Бакы, 1980.
Ипә-сапа дүзүлмәмиш инчиләр. Бакы, Азәрнәшр, 1981.
Ислам. Гыса мә'лумат китабы, Бакы, Азәрнәшр, 1985.
Коллективчилик. АСЕ, V чилд, Бакы, 1981.
Кәримов Г. Шәриәт вә онун сосиал маһијјәти. Бакы, Азәрнәшр, 1987.
Көчәрли Ф. Совет аиләси нечә олмалыдыр. Бакы, Азәрнәшр, 1962.
Крупскаја Н. К. Сечилмиш педагожи әсәрләри, I һиссә, Бакы, Маариф, 1966.
Көјүшов З. Дахилә пәнчәрә (Өзүнүдәркетмә). Бакы, Азәрнәшр, 1978.
Көјүшов З. Сәадәт дүшүнчәси. Бакы, Азәрнәшр, 1983.
Магда Л. вә Емми П. Ананын мә'лумат китабы. Бакы, Азәрнәшр, 1984.
Макаренко А. С. Сечилмиш педагожи әсәрләри, I чилд, Бакы, Маариф, 1983.
Микајылов А. Зөвг, дәб, кејим. Бакы, Азәрнәшр, 1968.
Мәммәдов Ә., Исмајылов О. Сағлам вә мөһкәм аилә наминә. «Азәрбајчан мәктәби» журн., 1984, № 1.
Манајев Г. Совет аилә һүгугу. Бакы, Маариф, 1979.
Марксист-ленинчи естетиканын әсаслары. Бакы, Маариф, 1979.
Марксист етика... Бакы, Маариф, 1985.
Матвејев В. М., Панов А. Н. Нәзакәт аләминдә. Бакы, Азәрнәшр, 1985.
Мәдәнијјәт. АСЕ, VI чилд, Бакы, 1982.
Мәнсимов А. Инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтиндә аилә вә никаһ. Бакы, Азәрнәшр, 1979.
Мәһәббәт. АСЕ., VI чилд, Бакы, 1982.
Мурадов Ш. М., Аббасов Ф. Ч. Мүасир мәрһәләдә демографија сијасәти. Бакы, Елм, 1986.
Никаһ. АСЕ, VII чилд, Бакы, 1983.
Азимова Р. Д. Семья и нравственное воспитание подростка. Баку, Азернешр, 1978.
Азимова Р. Д. Управление нравственными процессами в разноуровневых коллективах. Баку, Элм, 1985.
Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане. Баку, Елм, 1979, 1984.
Афанасьева Т. М. Семья. М., «Просвещение», 1985.
Бабосов Е. М. Нравственная структура личности. М., «Наука и техника», 1985.
Бардин С. М. Этика взаимных отношений. М., «Советская Россия», 1972
Барский В. И. Проблемы личной жизни старшеклассников. Журн., «Советская педагогика». 1965, № 1.
Барулин В. С. Социальная жизнь общества .МГУ, 1987.
Баздырев К. К. Единственный ребенок. М., «Финансы и статистика», 1983.
Баскина А. Молодожены: идеал и действительность. «Литературная газета», 29 июля 1970 г.
Бачинин В. А. Духовная культура личности. М., Политиздат, 1986.
Бестужев-Лада И. В. Мир нашего завтра. М., «Мысль», 1986.
Бодалев А. А. Личность и общение. М., «Педагогика», 1983.
Богат Е. Понимание. М., Политиздат, 1986.

Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М., «Просвещение», 1986.
Бойко В. В. Малодетная семья. М., «Статистика», 1980.
Васильева Э. К. Семья и ее функции. М., «Статистика», 1975.
Васильева Э. К. Образ жизни городской семьи. М., «Финансы и статистика», 1981.
Васильева Э. К. Семья в социалистическом обществе. М., «Мысль», 1985
Верб Л. Под одним кровом. Лениздат, 1986.
Вишневский С. С. Формирование духовного облика советского человека. «Мысль», 1986.
Волков А. Г. Семья—объект демографии. М., «Мысль», 1986.
Гарб П. Долгожители. М., «Прогресс», 1986.
Герасимова И. А. Структура семьи. М., «Статистика», 1976.
Голод С. И. Стабильность семьи. Л., «Наука», 1984.
Гордон Л. А., Клопов Э. В. Человек после работы. М., «Наука», 1972.
Городская и сельская семья. М., «Мысль», 1987.
Грушин Б. А. Массовое сознание. М., Политиздат, 1987.
Гурова Р. Г. Социологические проблемы воспитания. М., «Педагогика», 1981.
Демографическая ситуация в СССР. М., «Статистика», 1976.
Демографический энциклопедический словарь. М., 1985.
Демографическая политика социалистического общества. М., «Наука», 1986.
Детность семьи: вчера, сегодня и завтра. М., «Мысль», 1986.
Джайнотт Х. Дж. Родители и дети. М., «Знание», 1986.
Дрейскурс Р., Золц В. Счастье вашего ребенка. М., «Прогресс», 1986.
Елисеева И. И., Кадибур Т. С. Здравствуй, новый человек. М., «Мысль», 1987.
Женщины на работе и дома. М., «Статистика», 1978.
Жить достойно. М., Политиздат, 1979.
Звиндриньш П. П., Звидриня М. А. Население и экономика. М., «Мысль», 1987.
Иржи Шонка, Марта Стракова, Йозефа Шимсова, Алена Жбиркова. Избавимся от лишнего веса. М., «Физкультура и спорт», 1987.
Изменение положения женщины в семье. М., «Наука», 1977.
Кассиль Лев. Увидеть будущее. М., «Педагогика», 1985.
Каган М. С. Мир общения. М., «Политиздат», 1988.
Калинюк И. В. Возрастная структура населения СССР. М., «Статистика», 1985.
Кирьянова О. Г. Кризис американской семьи. М., «Педагогика», 1987.
Ковалев С. В. Психология семейных отношений. М., «Педагогика», 1987
Клупт М. А. Время в жизни человека .М., «Мысль», 1985.
Козлов А. А., Лисовский А. Б. Молодой человек. М., Политиздат, 1986.
Комаров Е. Г. Политическая культура молодежи. М., «Мысль», 1986.
Коломинский Я. Л. Психология общения. М., «Знание», 1974.
Коломинский Я. Л. Человек: психология М., «Просвещение», 1986.
Кон И. С. Психология юношеской дружбы. М., «Знание», 1973.
Кон И. С. Психология юношеского возраста., М., «Просвещение», 1979.
Кон И. С. Психология старшеклассника. М., «Просвещение», 1980.
Корчак Я. Избр. пед., произв. М. «Педагогика», 1979.
Корнеев П. В. Жизненный опыт личности. М., Политиздат. 1985.
Королев Ю. А. Супруги, родители, дети. М., «Юридическая литература», 1985.
Кочетков В. Д., Лапик В. М. Психология и гигиена пола. М., «Медицина», 1971.
Культура семейных отношений. М., «Знание», 1985.
Лаптенок С. Д. Нравственное развитие личности в семье. М., «Знание», 1977.

Лешке Е. Один год молодой семьи. М., «Русский язык», 1981.
Мария Земека. Семья и личность. М., «Прогрес», 1986.
Мир детства: подросток. М., Педагогика, 1982.
Молодожены. М., «Мысль», 1985.
Мудрик А. В. Общение школьников. М., «Знание», 1987.
Мудрость воспитания. Книги для родителей. М., «Педагогика», 1987.
Мы и наши планы. М., «Мысль», 1986.

Наумов Н. Ф., Роговин В. З. Культура разумного потребления. М., «Педагогика» 1987.

Общая психология. М., «Просвещение», 1986.
Общение и оптимизация совместной деятельности. МГУ, 1987.
Овчинникова И. Родительское счастье. М., Политиздат, 1987.

Пергамент А. И. Краткий популярный словарь-справочник о браке и семье. М., «Знание», 1982.

Переведенцев В. И. Плачу долги, даю взаймы. Актуальные проблемы демографии. М., «Советская Россия», 1983.

Переведенцев В. Бремя домашней смены. В кн. Советская женщина: труд, материнство, семья. М., Профиздат, 1987.

Переведенцев В. «Личная жизнь». На сцене и в жизни. Журн. «Современная драматургия». 1987. № 3.

Подросток Проблемы воспитания детей в семье. М., «Прогресс», 1972.
Проблема общения в психологии. М., «Наука», 1981.
Психология межличностного познания. М., «Педагогика», 1981.
Психология формирования и развития личности. М., «Наука», 1981.
Психологические исследования общения. М., «Наука», 1985.
Разумихина Г.. Мир семьи. М., «Просвещение», 1986.
Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М. «Педагогика», 1976.

Рюриков Ю. Любовь и семья сегодня. Журн. «Молодой коммунист», 1975., № 10—11.

Рюриков Ю. Трудность счастья. М., «Знание», 1977.

Семья как объект философского и социалистического исследования. Л., «Наука», 1974.

Семья сегодня. М., «Статистика» 1979.
Семья. Рига. «Звайгзне», 1985.
Семья. Здоровье. Общество. М., «Мысль» 1981.
Современная семья. М., «Финансы и статистика», 1982.
Современные этносоциальные процессы на селе. М., «Наука», 1986.
Социальная психология. М., «Просвещение», 1987.

Социалистические проблемы образования и воспитания. М., «Педагогика», 1973.

Спиваковская А. С. Как быть родителями (о психологии родительской любви) М., «Педагогика», 1986.

Спок Б. Ребенок и уход за ним. М., «Медицина», 1970.
Сысенко В. А. Устойчивость брака. М., «Финансы и статистика», 1981.
Сысенко В. А. Устойчивость брака. М., «Финансы и статистика», 1981.
Сысенко В. А. Молодежь вступает в брак. М., «Мысль», 1986.
Сусоколов А. А. Межнациональные браки в СССР. М., «Мысль», 1987.
Титаренко В. Я. Семья и формирование личности. М., «Мысль», 1987.

Урбанская О. Н. Работа с родителями младших школьников. М., «Просвещение», 1986.

Уроки экономии в быту. М., «Экономика», 1987.
Философский энциклопедический словарь М., 1983.
Франтишек Хорват. Любовь, материнство, будущее. М., «Прогресс», 1982.

Харчев А. Г., Голод С. И. Профессиональная работа женщин и семья. Л., «Наука», 1971.

Харчев А .Г., Брак и семья в СССР. М., «Мысль», 1979.

Харчев А. Г. Семья и родительство. Журн. «Коммунист», 1987, № 9.

Хрестоматия по этике и психологии семейной жизни. М., «Просвещение», 1986.

Хрипкова А. Г., Колесов Д. В. Девочка-подросток-девушка. М., «Просвещение», 1981.

Хрипкова А. Г., Колесов Д. В. Мальчик-подросток-юноша. М., Просвещение», 1982.

Чахлин А. В., Милиевская И. Л. Сохранить здоровье смолоду. М., «Педагогика», 1987.

Чечот Д. М. Молодежь и брак. ЛГУ, 1976.

Чуйко Л. В. Браки и разводы. М., «Статистика», 1975.

Шмелев А. Г. Острые углы семейного круга. М., «Знание», 1986.

Этика и психология семейной жизни. М., «Просвещение», 1984.

Этнографика детства. М., «Наука», 1983.

Языкова В. С. Мир семьи: ожидания и реальность. М., «Профиздат», 1987.

Янкова З. А. Городская семья. М., «Наука», 1979.

МҮНДӘРИЧАТ

Өн сөз 3

Биринчи бөлмә. **Шәхсиjјәт. Чәмиjјәт. Аилә.** 8

1. Шәхсиjјәт. Өзүнүтәрбиjә 8
2. Аилә вә чәмиjјәтлә гаршылыглы әлагә 40

Икинчи бөлмә. **Кәнчләрин шәхсиjјәтләрарасы мүнасибәтләринин хүсусиjјәтләри** 46

1. Шәхсиjјәтләрарасы мүнасибәтләрин психолокиjасы 46
2. Гаршылыглы мүнасибәтләрин мә'нәви әсаслары 58
3. Вәфалы дост јад олмаз, јүз ил көрмәсә сәни 79
4. Мәһәббәт дүнјада әбәди еһтијачдыр 86
5. Севәнләрин давраныш мәдәниjјәти 102

Үчүнчү бөлмә. **Никаһ вә аилә** 108

1. Никаһ ганунлары илә 108
2. Аилә хошбәхтлик ме'јарыдыр 133
3. Кәнч аиләнин һәјаты 150
4. Аиләнин сонракы инкишаф мәрһәләләри 154

Дөрдүнчү бөлмә. **Аилә мүнасибәтләринин әсаслары** . . 155

1. Аиләнин идеjа сәрвәтләри 155
2. Аиләнин мә'нәви әсаслары 164
3. Сосиалист аиләсинин коллективчилиjи 173
4. Аиләнин психоложи иглими 190
5. Аиләнин әмәк мүһити вә тәсәррүфаты 211
6. Аиләнин бүдчәси 221
7. Көзәллик ганунлары илә 231
8. Аилә мүнасибәтләринин позулмасынын нәтичәләри 238

Бешинчи бөлмә. **Аилә вә ушаглар** 257

1. Аиләдә ушагларын тәрбиjәси 258
2. Ана вә ата илк тәрбиjәчиләрдир 279
3. Кәнч аиләдә ушаг 295

Истифадә олунмуш әдәбиjјат 306

Ализаде Абдул Али оглы,
Аббасов Акиф Нурага оглы
СЕМЬЯ
(на азербайджанском языке)

Нәшријјатын директору *Е. Р. Рәһимов*
Мәтбәәнин директору *Ф. В. Фәтәлијев*

Редаксија мүдири *Е. Һ. Мурадағајева*
Редактору *И. М. Сүлејманов*
Бәдии редактору *А. А. Әләкбәров*
Техники редактору *Е. М. Сәфәров*
Корректорлары *С. И. Һадыјева, З. М. Әләскәрова*

ИБ — 5012

Јығылмаға верилмиш 14. 06. 88. Чапа имзаланмыш 16. 05. 89. Кағыз форматы 60×90 1/16. Мәтбәә кағызы № 2. Латын гарнитуру. Јүксәк чап. Физики вә шәрти ч. в. 19,5+0,5 јап. шәк. Шәрти рәнк-оттиск 21,81. Учот нәшр. вәрәги 21,3+0,53 јап. шәк. Тираж 35000. Сифариш № 227. Чилддә гијмәти 2 ман.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсинин «Маариф» нәшријјаты, Бакы—370111, Ә. Тағызадә күчәси, № 4.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсинин 3 №-ли Бакы Китаб Мәтбәәси, Бакы, Ә. Тағызадә күчәси, № 4.

Азербайджанское государственное издательство учебно педагогической литературы «Маариф», г. Баку, ул. А. Тагизаде № 4.

Бакинская книжная типография № 4, г. Баку ул. А. Тагизаде № 4.